

Стана Ристић
Ивана Лазић Коњик

КОГНИТИВНИ ПРАВАЦ У СРПСКОЈ ЕТНОЛИНГВИСТИЦИ
– ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА И АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA
Monographs 29

Stana Ristić
Ivana Lazić Konjik

A COGNITIVE TREND IN SERBIAN
ETHNOLINGUISTICS
– EARLY DEVELOPMENT
AND CURRENT ISSUES

BELGRADE
2020

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
Монографије 29

Стана Ристић
Ивана Лазић Коњик

КОГНИТИВНИ ПРАВАЦ У СРПСКОЈ
ЕТНОЛИНГВИСТИЦИ
– ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА
И АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

БЕОГРАД
2020

Едиција *Монографије*

Књига 29

Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик

КОГНИТИВНИ ПРАВАЦ У СРПСКОЈ ЕТНОЛИНГВИСТИЦИ

– ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА И АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

Издаје

Институт за српски језик САНУ, Кнеза Михаила 36, Београд

За издавача

Др Јасна Влајић-Поповић

директор Института за српски језик САНУ

Уредник серије

Др Владан Јовановић

Рецензенти

Проф. др Људмила Поповић

Др Софија Милорадовић, научни саветник

Др Биљана Сикимић, научни саветник

Коректура

др Милица Стојановић, др Наташа Миланов, др Слободан Новокмет

Књига је прихваћена за штампу на седници Научног већа Института за српски језик САНУ одржаној 18. 12. 2019. године.

Компјутерска припрема

Давор Палчић

Ликовно решење корица

Лепосава Кнежевић, Чигоја штампа

Штампа

Biurograf comp d.o.o., Атанасија Пуље бр. 22, Београд

Тираж: 500

ISBN-978-86-82873-71-6

© Институт за српски језик САНУ, 2020.

Ову књигу финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2020-14/200174 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ.

САДРЖАЈ

Предговор	7
-----------------	---

I. Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми

1. Развојне тенденције етнолингвистике у савременој српској лингвистици	13
2. О структури чланка у језичком речнику, лексикону и енциклопедији (са освртом на јединице описа у ове три лексикографске публикације)	35
3. Репрезентативност РСАНУ за етнолингвистичка истраживања: од лексикографске ка когнитивној дефиницији	45

II. Стереотипи и језичка слика света

1. Социолошки и лингвистички аспекти стереотипа	65
2. Народ у српској језичкој слици света (на материјалу речника српског језика)	89
3. Аутостереотипи. Стереотип о Србима	107
4. Хетеростереотипи. Стереотип Грка у српском језику	139
5. Стереотип Руса у српском језику (на асоцијативном материјалу)	163

III. Концепт дом у српском језику

1. Дом на материјалу речника српског језика	185
2. Дом у анкетним подацима	205
3. Дом у пословицама и текстовима	219
4. Дом у српском језику – речнички чланак у Аксиолошком лексикону (покушај синтезе)	237

IV. Концепт породица у српском језику

1. Породица на материјалу речника српског језика	249
2. Породица у анкетним подацима	267
3. Породица у асоцијативном пољу	289
4. Језичка слика породице у пословицама и текстовима	303
5. Породица у српском језику – речнички чланак у Аксиолошком лексикону (покушај синтезе)	339

V. Закључак

Закључна разматрања на основу резултата истраживања	347
Литература	367
Извори	378
Скраћенице	381
Когнитивное направление в сербской этнолингвистике – Начало развития и актуальные проблемы (Резюме)	383
A Cognitive trend in Serbian ethnolinguistics – early development and current issues (Summary)	387
Регистри	391
Предметни регистар	391
Регистар аутора	398
О ауторкама	402

ПРЕДГОВОР

У монографији *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми* обједињени су резултати рада ауторки у последњих десетак година из области етнолингвистике когнитивног усмерења. Већина тих резултата у виду појединачних радова публикована је у нашим и словенским часописима (углавном на српском језику, затим на руском и пољском језику), али су за ову прилику дорађени, проширени, теоријско-методолошки и терминолошки прилагођени поставкама лублинске етнолингвистичке школе као узора на који се на више места позивамо, а неки резултати се овде први пут објављују. Монографија, поред Предговора, Резимеа на руском и енглеском језику, Литературе и Извора, Скраћеница, Предметног и Ауторског регистра, садржи пет поглавља, са насловима: I. Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми, II. Стереотипи и језичка слика света, III. Концепт дом у српском језику, IV. Концепт породица у српском језику и V. Закључак.

У прегледу развоја српске етнолингвистике запазили смо да су зачеци етнолингвистике когнитивног усмерења назначени у појединачним истраживањима српских лингвиста још од деведесетих година 20. века, а да постају све изразитији у првим деценијама овог века, па и да се почињу профилисати на одређени начин. Тако се паралелно са развојем традиционалне дијалектолошке, реконструктивне етнолингвистике издвајају радови, аутори или групе аутора који у етнолингвистичким истраживањима примењују когнитивистичке приступе, и који под утицајем различитих савремених словенских и англосаксонских школа усмеравају развој савремене српске етнолингвистике у више праваца: антрополошком, лингвокултуролошком или неком аутентичном још неиздиференцираном профилу. Српски лингвисти окупљени око међународног пројекта ЕУРОЈОС, међу којима су и ауторке ове монографије, прихватили су теоријско-методолошке основе лублинске етнолингвистичке школе и њеног когнитивног усмерења, те као чланови бројног међународног тима ангажованог око овог пројекта,

учествују како у његовом лексикографском програму у изради Аксиолошког лексикона, тако и у његовом теоријско-методолошком програму уједначавања операционо-истраживачког и термилошког апарата ради унапређења тимског рада у обради и упоређивању језичких података било на унутаркултурном било на међукултурном плану. Саме ауторке у свом ангажовању настоје да развијају тимски рад у области етнолингвистике и да подстичу међусобну сарадњу српских етнолингвиста на домаћем и међународном плану, те да на темељу компатибилних етнолингвистичких садржаја различитих праваца, заједно подстичу и трасирају развој јединствене српске етнолингвистичке школе. Ова монографија својим садржајем, отвореним питањима и закључцима представља наш мали допринос у таквом настојању.

Најсрдачније захваљујемо рецензентима књиге, проф. др Људмили Поповић, др Софији Милорадовић, научном саветнику и др Биљани Сикимић, научном саветнику на уложеном времену и стрпљењу у прегледању обимног рукописа монографије, као и на веома корисним запажањима и предлозима.

За финансирање штампања ове књиге захваљујемо Министарству просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

На крају, желимо да истакнемо да су се истраживања у овој књизи одвијала у оквиру више пројеката: пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја бр. 178009 и према Уговору бр. 451-03-68/2020-14/200174, билатералног пројекта САНУ *Кључни концепти српске и њољске аксиосфере на словенском плану (2017–2020)* и међународног пројекта EUROJOS и EUROJOS-2, чији је руководилац и идејни творац проф. Жежи Бартмињски. То нас је додатно подстицало да овај наш рад приведемо крају, па овим путем искрено захваљујемо свим поменутиим носиоцима пројеката.

„Етнолингвистика (...) поставља питање како се култура испољава у језику. Она проучава језик (његову структуру) у вези са историјом одређених заједница (...) и њиховом културом, посебно у вези са колективним менталитетом, сфером понашања и системима вредности, тежи ка проналажењу трагова њиховог присуства у материји самог језика, у значењима речи, у фразеологији, начинима образовања речи и синтаксичких конструкција, у моделима структуре текстова. Она тежи ка субјективној реконструкцији слике света оваплоћене у самом језику и уводи појам човека као субјекта који доживљава и говори (*homo loquens*).“

Јежи Бартмињски, *Језик – слика – свей*, 2011, стр. 19.

I.

КОГНИТИВНИ ПРАВАЦ У СРПСКОЈ ЕТНОЛИНГВИСТИЦИ
– ПОЧЕЦИ РАЗВОЈА И АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

РАЗВОЈНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ ЕТНОЛИНГВИСТИКЕ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ЛИНГВИСТИЦИ*

1. У овом поглављу ће се представити развој етнолингвистике у Србији на ширем плану двеју етнолингвистичких школа: руске и пољске, који се може пратити од последње деценије 20. века па све до данашњег времена, у периоду откада се појављују први радови који се баве етнолингвистичким проблемима применом етнолингвистичке методе у комбинацији са другим лингвистичким методама. Циљ је да се представе досадашњи резултати етнолингвистичких истраживања у Србији у контексту словенске етнолингвистике и сличних дисциплина антрополошке оријентације, да се уоче фазе и тенденције њиховог развоја и да се на основу њих установи будући правац заједничког развоја који би водио заснивању јединствене српске етнолингвистичке школе.

Преглед стања у српској лингвистици

2.0. Развој етнолингвистике у Србији може се пратити на ширем словенском плану двеју независних, комплементарних етнолингвистичких школа – руске и пољске – од краја осамдесетих година 20. века, када се у српској средини појављују први радови који се баве етнолингвистичким проблемима применом етнолингвистичке методе у комбинацији са другим лингвистичким методама и различитим приступима (етимолошким, дијалектолошким, когнитивним, концептуалним, етнографским, фолклористичким, митолошким, антрополошким). Стање и резултати етнолингвистичких истраживања у Србији до сада су сумирани у више прегледних радова домаћих аутора, у којима је обухваћен период од почетака развоја етнолингвистике у Србији 80-тих година 20. века, па до прве деценије 21. века (Илић 2002, Ajdaczyć 2006 (Ајдачић 2017), Сикимић, 2006, 2007, Илић, Ђурић-Миловановић 2013), што пружа могућност да се издвоје досадашње фазе у развоју српске

* В. Ристић, Лазић-Коњик 20186.

етнолингвистике и представе основне развојне тенденције у најновијем периоду друге деценије 21. века.

Претпочетна (сакупљачка) фаза – од Вука до друге половине 20. века

2.1. Историјат условно речено „српске етнолингвистике“ од Вука до друге половине 20. века показује да за славистичку етнолингвистику посебну вредност имају бројни, богати и исцрпни материјали у збиркама Вука Караџића, Вука Врчевића, Павела Ровинског, Ивана Јастребова, Тихомира Ђорђевића, Татомира Вукановића, Миленка Филиповића и др., у којима су дати подаци драгоцени за етнолошко-фолклористичка и лингвистичка истраживања. Значајни су и они, релативно ретки записи обичаја рађени у локалном дијалекту, какве је правио на пример Владимир Ардалић, Србин из далматинског залеђа на прелазу 19. и 20. века, а исто тако и грађа објављивана у периодичним публикацијама: *Гласник Етнографског музеја*, *Српски етнографски зборник* Српске краљевске академије (САНУ), *Српски дијалектолошки зборник* (из Београда), *Гласник Земаљског музеја* из Сарајева, *Зборник за народни животи и обичаје јужних Славена* из Загреб.

У другој половини 20. века сакупљање грађе из традиционалне баштине из политичких разлога донекле је маргинализовано у водећим установама у Србији као што су Етнографски институт и Етнографски музеј, док је ситуација у дијалектологији била повољнија захваљујући ангажовању сарадника Института за српски (српскохрватски) језик САНУ.

Рани период развоја – утицај московске етнолингвистичке школе и реконструктивни приступ

2.2. Осамдесетих година 20. века под утицајем Павла Ивића у области дијалектологије, етимологије и ономастике формирала се група лингвиста који су у својим истраживањима почели примењивати достигнућа московске етнолингвистичке школе (исп. Ајдачић 2017: 81–82). У питању су радови сарадника Етимолошког одсека Института за српски језик: Александра Ломе, Јасне Влајић-Поповић, Марте Бјелетић и Биљане Сикимић, која је истраживања овог типа наставила у Балканолошком институту до данас са групом млађих сарадника. Сакупљање грађе према етнолингвистичким критеријумима обавља се у Србији тек од друге половине деведесетих година 20. века, према упитницима које

је саставила Ана Плотникова, истраживач Института славистике РАН, а које је допунила и примењивала са групом млађих сарадника Б. Сикимић, истраживач Балканолошког института САНУ. Б. Сикимић урадила је и упитник за истраживање мањина према етнолингвистичким потребама (Ајдачић 2017: 81–82). Нешто раније на новосадском Филозофском факултету, на садашњем Одсеку за српски језик и лингвистику, започиње систематско истраживање лексике из области српске материјалне културе Војводине групе дијалектолога окупљених око Гордане Вуковић, који успешно примењују теоријско-методолошке поставке московске руске школе у домену семантичких поља и тематских група према сачињеним упитницима (резултати су монографије *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, 1977, *Војвођанска коларска терминологија*, 1984, *Пасићска терминологија Срема*, 1985, *Терминологија куће и њокућства у Војводини*, 1988), а касније и лексике других српских (углавном руралних) крајева, нарочито југоисточне Србије, на Катедри за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу под руководством Недељка Богдановића. Овакво прикупљање лексике актуелно је и данас, углавном у раду млађих сарадника и студената, а резултати се објављују у виду прилога у часописима *Прилози проучавању језика Нови Сад* и *Језички прилози* Ниш.

2.3. Вишеструко значајна година за развој етнолингвистике у Србији на пољу теоријске мисли била је 1996. када се појавио први број годишњака *Кодови словенских култура*, уз још четири књиге повезане са етнолингвистиком: две монографије Љубинка Раденковића *Симболика светиња у народној магији Јужних Словена* и *Народна бајања код Јужних Словена*; једна Б. Сикимић *Етимологија и мале фолклорне форме* и једна Мирјане Детелић *Урок и невесиња. Поетика ејске формуле* (исп. Ајдачић 2017: 83). Први број етнолингвистичког годишњака *Кодови словенских култура* био је посвећен традиционалној духовној култури словенских народа и то са становишта фолклора у духу руске семиотичке школе. Посебан значај овог часописа огледа се у чињеници да је у њему установљен заједнички методолошки приступ који се препознаје и означава као „реконструктивни“ приступ, а у развоју етнолингвистике у Србији наводи се као рани период њеног развоја који је касније отишао у више праваца. Његова основна особина је да се етимолошка и дијалектолошка истраживања повезују са фолклористичким и етнографским подацима према начелима московске етнолингвистичке школе Никите И. Толстоја у циљу реконструкције прасловенског/општесловенског стања. На тај начин се етимолошка и теренска

истраживања допуњују упоредно-историјском анализом која се заснива на прикупљеном материјалу. Овај међународни часопис, који је уврштен као један од извора енциклопедије *Славянские древности*, од 1996. године изашао је у девет тематских свезака: биљке (1/1996), храна и пиће (2/1997), свадба (3/1998), делови тела (4/1999), земљорадња (5/2000), боје (6/2001), деца (7/2002), птице (8/2003), смрт (9/2004), ватра (10/2008) (Ајдачић 2017: 83–84). У прегледу српске етнолингвистике Дејана Ајдачића наведена су бројна имена српских аутора који су своја истраживања у назначеном периоду посветили етнолингвистичким темама (Ајдачић 2017: 85–88).

Словенској етнолингвистици у смислу методе, у овом периоду, највише су допринели радови Љ. Раденковића који се бави демонологијом, док је највише домете етнолингвистичке реконструкције постигао у својим радовима А. Лома (Сикимић 2007: 40).

Савремено стање – правци развоја

3.0. Касније, у наредном периоду, српска етнолингвистика развила се у више праваца од којих су данас значајније резултате дала теренска истраживања традиционалне материјалне и духовне културе, заснована на традицији московске етнолингвистичке школе (тимови на пројектима Балканолошког института и на пројекту Матице српске); когнитивна истраживања и то у индивидуалним приступима (Људмила Поповић 2004, 2005, 2008, 2014 (исп. и Сикимић 2007: 40), Стана Ристић, Милана Радић-Дугоњић коауторска монографија *Реч. Сми-сао. Сазнање*, 1999, С. Ристић монографија *Грамајички и когнитивни аспекти лексичког значења*, 2015, у којој су представљени културни концепти ЧАСТ, СРАМОТА, СТИД, МАЈКА, ДОМ, ДОМОВИНА, ЛЕПОТА), или у приступима под утицајем лублинске етнолингвистичке школе (Д. Ајдачић, Марија Стефановић, С. Ристић, Ивана Лазич Коњик, Рајна Драгићевић, Маријана Богдановић, Весна Николић); а затим и лингвокултуролошки приступи (Р. Драгићевић 2010а, 2011, 2014).¹

3.1. Етнолингвистичка теренска истраживања интердисциплинарног приступа организована су почетком и у првој деценији 21. века и у Институту за српски језик у оквиру два пројекта – „Словенски говори на Косову и Метохији“ и „Језик и идентитет у Републици Србији“ под руководством С. Ристић, са циљем заснивања звучног архива намењеног за даља истраживања, поред осталог и за истраживања из

¹ Најзначајнији радови поменутих аутора наведени су у библиографији.

области урбане етнолингвистике.² Пројекат „Словенски говори на Косову и Метохији“ реализован је у периоду 2002–2003. године, у српским енклавама на Косову и Метохији, са расељеним лицима са овог подручја по избегличким камповима и у приватном смештају. Формиран је звучни архив са око 550 снимљених сати. Пројекат „Језик и идентитет у Републици Србији“ одвијао се у току 2008. године, а снимани су урбани говори расељених лица из БиХ, Хрватске и са Косова и Метохије, на подручју Београда и приградских насеља. Формиран је звучни архив са 200 снимљених и дигитализованих сати.³ У погледу урбаних етнолингвистичких истраживања значајно је и истраживање говора Новог Сада, објављено у две монографије са транскриптом и аудиоматеријалом (2009, 2011).

3.2. У Балканолошком институту САНУ обављају се теренска истраживања мултиетничких, мултијезичких и мултиконфесионалних средина у централној и југоисточној Европи и прикупља база података аудиоматеријала.⁴ Овај тим истраживача предводи Б. Сикимић, а према наводима самих сарадника у свом досадашњем раду прешли су пут од ране фазе под утицајем руске етнолингвистичке школе до најновије фазе „антропологизације“ етнолингвистике под утицајем америчке и англосаксонске антрополошке лингвистике (Илић, Ђурић-Миловановић 2013: 79–82).

3.3. У најновије време на пројекту Матице српске под руководством Софије Милорадовић раде се истраживања посвећена духовној култури Војводине, мултиетничке, мултијезичке и мултиконфесионалне заједнице овог значајног региона Србије, везана за културу исхране већинског српског становништва (термини и етнокултурни контекст у коме дати термини функционишу), чији су резултати досадашњег рада објављени у два тематска зборника (2011, 2014). Већи број прикупљених термиолошких ознака појединих реалема могао би

² О урбаној етнолингвистици, предмету њеног истраживања и о њеној блискости са урбаном дијалектологијом, социolingвистиком и сличним хуманистичким дисциплинама, в. Пипер 2008, као и запажање Ранка Бугарског о истраживањима овог типа: „Ovaj naziv [етнолингвистика] ... pristaje i nekim drugim domenima – recimo, proučavanju jezičkog izraza savremenih subkultura i paraknjiževnih žanrova, od sportskog navijanja i novokomponovane narodne muzike do čitulja i krajputaša (upor. npr. Čolović 2000 i druge knjige istog autora)“ (Bugarски 2005: 26).

³ О аудио материјалу ових пројеката в. Сикимић 2006 и Илић, Ђурић-Миловановић 2013. О етнолингвистичким истраживањима српских говора на Косову и Метохији в. Милорадовић 2010.

⁴ О теренским истраживањима и прикупљању базе података аудиоматеријала у Балканолошком институту в. Сикимић 2005, 2006.

послужити за успостављање етнолингвистичке (етнодијалектолошке) географије Војводине у овој сфери, израду етнолингвистичких карата и установљење изолекси које сведоче о етнокултуролошким датостима. Утврђивање ареалне ситуације културе исхране кроз обредну праксу значајно је за ширу етнолингвистичку перспективу међуетничких и међујезичких контаката на простору Војводине, а утврђивање географије одређених етнографских датости је предуслов за комплексније познавање термиолошких назива за различите елементе народне културе.

3.4. Материјали сакупљени на терену и етнолингвистички приступи, поред наведених резултата, наговештавају и планирану израду специјалних речника. У раду Љиљане Недељков (2014) указује се на могућност израде културолошког речника и предлаже се модел његове израде са неколико примера речничког чланака лексема са одредницама из сфере исхране у обредној пракси. С. Милорадовић цео рад посвећује предлогу израде модела етнодијалекатског рекцијског речника глаголских лексема релевантних за културу обредне исхране на материјалу неколико српских насеља из Војводине (2014; Miloradović 2017). Марија Илић (2005) такође указује на могућност израде етнолингвистичког речника („Ка етнолингвистичком речнику чипских Срба“), заснованог на материјалу усменог дискурса етнодијалекатских текстова који су настали као резултат етнолингвистичких истраживања Срба у Мађарској, а у чијој анализи се узима ‘сећање’ као концепт културе и дискурс као модел језика. У раду И. Лазић-Коњик (2017) предложена је израда лингвофолклористичког речника језика српских народних песама (језика фолклора) у којем би поред семантичких и функционалних карактеристика лексема биле представљене и њихове културолошке и етнолингвистичке карактеристике у контексту фолклорне традиције.

3.5. За ситуацију у савременом српском језику не сме се пренебрегнути ни *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (у даљем тексту РСАНУ) као важан извор за етнолингвистичка проучавања са својом огромном језичком и етно-језичком грађом из писаних и књижевних извора али и из бројних народних говора, на шта није указивано у помињаним прегледним радовима, али је показано и истакнуто у раду Ристић, Лазић-Коњик 2016а. Целокупан материјал РСАНУ са примерима употребе, фразеолошким и колокационим спојевима, синонимним низовима и творбеним дериватима, пружа релевантне податке не само за граматичке и семантичке већ и за друге, културне и аксиолошке аспекте значења, што посебно долази до изражаја у радо-

вима истраживача оријентисаних ка когнитивној етнолингвистици под утицајем лублинске етнолингвистичке школе.

Словенски контекст – руска и пољска етнолингвистика и српска етнолингвистика данас

4.0. Стање словенске етнолингвистике на прелазу векова, према раду (Сикимић 2005: 236), карактеришу две наизглед контрадикторне тенденције – фрагментација и интердисциплинарност. За њен даљи развој, и за развој етнолингвистике у Србији, значајна су питања која су постављена на Славистичком конгресу у Охриду 2008. године, као што су: у ком светлу се могу данас сагледати донети словенске етнолингвистике као пројекта који је почетно био намењен реконструкцији словенске културе и питање даљег правца у развоју словенске етнолингвистике. Питања су поново актуелизована и дати су веома опширни одговори уз преглед досадашњих најзначајнијих резултата у раду Јежија Бартмињског (Bartmiński 2016: 7–29) у коме се говори о актуелним задацима етнолингвистике као научне (под)дисциплине и лублинског часописа с истим именом *Етнолингвистика* (*Etnoligwistyka*) (1988–2015), чији су уредници и сарадници спроводили програм културолошке лингвистике, фокусирајући се на различите фолклорне врсте, на проблеме језичке слике света, а у последње време – на детаљне студије о семантици одабраних културних концепата (породица, демократија, једнакост и др.). Усмеравајући етнолингвистичка истраживања у правцу тражења „културе у језику“ и назива вредности у семантичком слоју језичких форми, таква истраживања у словенској етнолингвистици допринела су, како аутор истиче, не само њеном приближавању (посебно у когнитивној варијанти) западној културолошкој лингвистици него и могућности да ступи у равноправни дијалог са западном антрополошком лингвистиком чији је оквирни предлог постављен у раду међународног етнолингвистичког семинара ЕУРОЈОС.⁵

Чини се, међутим, да су постављена питања, као и терминолошко раздвајање блиских интердисциплинарних истраживања језика и културе, сувишна и да се савремени истраживачи етнолингвистичког усмерења врте у кругу покушавајући да учине искорак из дисциплине,

⁵ Теоријске поставке семинара ЕУРОЈОС представио је Ј. Бартмињски у бројним својим радовима, в. нпр. Bartmiński 1989; Bartmiński 1993а; Bartmiński 1993б, а о томе су такође писали и учесници овог семинара и уједно уредници *Аксиолошког лексикона Словена и њихових суседа* који се у оквиру семинара израђује, в. нпр. Niebrzegowska-Bartmińska 2014; Niebrzegowska-Bartmińska 2015; Bartmiński, Chlebda 2013.

чији су темељи постављени још у 19. веку, било да је у питању словенска етнолингвистика или западна антрополошка лингвистика. Ми се у том смислу позивамо на радове Н. Толстоја (1995), Ранка Бугарског (Bugarski 2005) и Светлане Толстој (Толстая 2013).

4.1. У раду Н. Толстоја (1995) не само да су представљени темељи етнолингвистике и да су одређене различите области етнолингвистике у ужем и ширем смислу, него је предвиђена и динамика и правци њеног развоја, како у погледу избора материјала, тако и у погледу избора полазних приступа у његовој анализи, као и различитог комбиновања интердисциплинарних приступа (32–37). Могло би се рећи да се у раду овог аутора налазе неки одговори на наведена постављена питања, како у дефиницији ове дисциплине на „широком“ и „суженом“ плану, тако и у одређивању перспективе њеног даљег развоја (37–46). Према Н. Толстоју: „На широком плану етнолингвистика укључује у себе дијалектологију, језик фолклора и део историје језика, повезан са историјском дијалектологијом и културном и етничком историјом народа, и ... све аспекте изучавања језика као социјалне појаве“ (37). „У суженом и специјализованом схватању“ ова дисциплина се одређује као лингвистика „грана науке о језику која поставља и решава проблеме језика и етноса, језика и културе, језика и народног менталитета, језика и митологије и сл.“ (39). Али се, према овом аутору, развој (етно)лингвистике не зауставља у постављеним „ширим“ и „ужим“ границама, него она поново „одређује своје границе, задатке, свој предмет и материјал. Могуће је да ће временом лингвисти доћи до јаснијег или другачијег њеног схватања. Безусловно је ... да је и сада, у наше време, допуштиво и чак плодотворно различито схватање етнолингвистике“ (45). У складу с тим, Н. Толстој предлаже још два одређења етнолингвистике: као дела лингвистике „чији је објекат језик и његов однос према култури народа“ (45) или „као комплексна дисциплина, чији је предмет проучавања „план садржаја“ културе, народне психологије и митологије, независно од средстава њиховог формалног оваплоћења (реч, предмет, обред, представа и сл.)“, при чему се истиче да се овакво проучавање „обавља првенствено или искључиво лингвистичким методама“ (46).⁶ По Н. Толстоју, у овом случају је „лингвистика изразити пример „експанзије“ и продирања лингвистичке методологије у суседне дисциплине, у датом

⁶ Чини се да на овом одређењу лингвистике односно на овако успостављеном односу између језика и културе Ј. Бартмињски заснива другачији правац у развоју етнолингвистике у односу на московску етнолингвистичку школу, која ће се видети код С. Толстој, инсистира на разграничењима ових двају блиских области – језика и културе.

случају у етнографију, – *експанзије о којој се у последње време много говори и више и која већ даје своје богате плодове*. [истакле ауторке]⁷ Истовремено, етнолингвистика не конкурише лингвистици и етнографији, фолклористици и културологији и тим пре социологији, не истискује их, него је самостална грана науке, комплексна гранична наука, која стоји на међи набројаних наука, која се у много чему ослања на њихове изворе и достигнућа и која, као и многе друге савремене научне дисциплине, користи комплексне методе“ (46).

4.2. Део одговора на постављена питања налазимо и у књизи Р. Бугарског (Bugarski 2005) у којој се, поред представљеног утемељења америчке и европске лингвистике, широко одређује предмет етнолингвистике и њено преплитање са блиским дисциплинама: „stvarni predmet etnolingvistike jeste odnos između jezika i narodne kulture. Drugo je pitanje šta se upravo podrazumeva pod ovim potonjim pojmom – i od toga su zavisili različiti pravci istraživanja ... U evropskoj misaonoj tradiciji koja se vezuje uz Herdera i fon Humbolta težište je bilo na pretežno spekulativnom razmatranju veza između maternjeg jezika neke zajednice, njenog mentaliteta i pogleda na svet, koje će potom određenije obrise dobiti u SAD, u okviru Sapir-Vorfove hipoteze o jezičkoj relativnosti. Na američkom tlu pod imenom etnolingvistike često su se odvijala, kao i drugde po svetu, antropološka i etnografska proučavanja domorodačkih zajednica, u domenima kao što su narodne taksonomije biljaka ili bolesti, terminologija srodstva, nazivi za boje i jezički tabu. U slovenskom svetu, uključujući i naše krajeve, krug etnolingvističkih proučavanja najčešće je još širi, pa se pod tu etiketu neretko podvode svi aspekti veza između jezika i tradicijske kulture, naročito duhovne, te narodnog stvaralaštva, što obuhvata mitologiju i religiju, verovanja, običaje, folklor i umetnost ... Tako se etnolingvistika prepliće sa nizom naučnih oblasti, od etnologije i etnopsihologije do dijalektologije, etimologije i istorije jezika ... Zaključujemo, dakle, da je etnolingvistika veoma heterogena nauka (bolje rečeno, rastresit skup istraživačkih usmerenja), što je nužan odraz dimenzija i razuđenosti njenog potencijalnog predmeta – jezika u kontekstu kulture“ (25–26).

4.3. Ипак, праве одговоре на постављена питања налазимо у раду С. Толстој (Толстая 2013) у коме су кроз постулате словенске етнолингвистике предствљени како њени досадашњи донети тако и даљи правци развоја, нарочито када је у питању рад сарадника руске (московске)

⁷ О питању шта лингвистика данас у Србији и у словенским научним заједницама преузима из етнографије/етнологије/антропологије и у којој форми, а шта од тога може да врати другим хуманистичким дисциплинама, в. Сикимић 2005: 236.

етнолингвистике. Предмет изучавања етнолингвистике је целокупна народна култура, сви видови жанрова и форми: вербални (лексика и фразеологија, паремиологија, фолклорни текстови), обреди, веровања и др. (68). Принципијелна блискост културе и језика и њихових знаковних система омогућава примену концептуалног апарата и методе лингвистичког истраживања материјала традиционалне духовне културе, почев од лингвистичке географије, језичке реконструкције, семантике и синтаксе; затим појмова и метода лингвистичке прагматике, теорије говорних чинова, когнитивне лингвистике и концептуалне анализе. Ауторка истиче сличности између јединица језика и јединица културе: језичке јединице се одликују културном семантиком док се јединице културе идентификују лингвистичким појмовима: текст, граматика, семантика, синтакса, прагматика, синонимија, антонимија, полисемија, хомонимија и др. (69). Ипак знаци језика културе се разликују од језичких знакова по томе што су они хетерогени, имају различиту природу и супстанцу чак нпр. у оквиру једног обредног текста. То могу бити ствари, лица, природни елементи, термини, текст или израђени предмети, па и уметничке форме: музика, плес и сл. (70).⁸ Полазећи са овог становишта московска етнолингвистичка школа доследно инсистира на наведеним разликама између језичких знакова и знакова језика културе уважавајући и њихову међусобну сличност и веома расплунуту, тешко одредиву границу између њих. По томе се разликује од ставова идејно веома блиске лублинске етнолингвистичке школе на челу са Ј. Бартмињским који заступа став да сва културна значења било ког вида (веровања, представе о елементима спољашњег света итд.) улазе у језичку семантику која се именује/исказује речима а реализује у виду језичких стереотипа. Поводом тих разлика годинама се води дискусија између московских етнолингвиста и лублинске групе етнолингвиста. Представници московске школе инсистирају на томе да граница између језика и културе, макар била условна или променљива, принципијелно постоји, па постоје или је потребно да постоје и критеријуми разграничавања језичких и нејезичких значења, јер без обзира на могућност проширивања граница семантичког обима речи (кроз употребу у контекстима различите жанровске припадности и стилске маркираности), изван тих граница остају

⁸ „Oblast kulture toliko je razlivena, i sama po sebi i u vezi s jezikom, da nema jedne discipline koja bi mogla pretendovati da sve to pokrije. Pojedina tematska čvorišta iz tog širokog opsega mogla bi spadati u nadležnost antropološke lingvistike, kulturne antropologije, sociologije jezika, socijalne psihologije, kulturologije i drugih interdisciplinarnih naučnih područja“ (Bugarski 2005: 25).

неки културни смислови који нису обухваћени језиком (72–73).⁹ Што се тиче праваца даљег развоја и резултата рада руских етнолингвиста, како ауторка истиче, паралелно са радом на речнику, развија се етнолингвистичка ареалологија, израда тематских монографија, разматрање теоријских питања етнолингвистике и фолклористике (79).

4.4. Шира теоријска и концепцијска основа етнолингвистике као „нове поддисциплине“, према Бартмињском, садржана је у програмском тексту (декларацији) који је објављен у *Уводној речи* часописа *Етнолингвистика* основаног у Лублину 1988. године, који се заснива на интернационалној традицији дотадашњих резултата најистакнутијих научника: Вилхелма фон Хумболта, америчких радова Франца Боаса, Едварда Сапира и Бенцамина Ворфа, руских Вјачеслава Иванова и Владимира Топорова, Светлане и Никите Толстој, као и на студијама пољских аутора: Јана Карловича, Кажимјежа Мошињског, Бернарда Сихта, Ванде Буђишевске, Хане Таборске, Бронислава Малиновског и Ане Вјежбицке. У том тексту етнолингвистика се дефинише као смер савремене лингвистике која као предмет истраживања има језик у сложеном односу са културом, јер се језички систем, као институционализовани друштвени производ у читавом богатству својих врста, стилова, варијанти и у свим његовим различитостима, налази у релацији са културним системом као посебним редом људских активности у које су уписани обрасци и вредности, а такође са културом као производом ових активности (Bartmiński 2016). На тај начин је, према Бартмињском, остао у потпуности актуелан други постулат Н. Толстоја – проучавање блиских односа између језика и културе. Толстој је формулисао најрадикалнију теорију „изоморфизма језика и културе“, лингвистичких истраживања и истраживања у култури.

4.5. Међутим, и поред наведеног зближавања, поређење словенске етнолингвистике са западом још увек представља велики проблем, јер се „етнолингвистичка“ истраживања на западу јављају под различитим називима: у Енглеској етнолингвистика, у Америци антрополошка лингвистика или лингвистичка антропологија, у Француској етносемиотика (Бартмињски се кратако осврнуо на особености сваког од њих, в. Bartmiński 2016¹⁰). У последње две деценије двадесетог века, словенска

⁹ „Мы же исходим из того, что граница между языком и культурой, сколь бы условной и подвижной она ни была, принципиально существует, следовательно, существуют (или должны существовать) критерии разграничения языковых и неязыковых значений“ (Толстая 2013: 73).

¹⁰ Пред крај 2019. год. објављена је проширена и актуализована верзија овога рада под истим насловом на руском језику, в. Бартмињский 2019.

етнолингвистика доживљава своје „поновно рођење“ (као што је предвидео Н. Толстој) и успоставља нове везе са социolingвистиком и еколингвистиком, а посебно са когнитивном лингвистиком, без икаквог идентификовања са њима.

4.6.1. Даљи, будући развој етнолингвистике Бартмињски види у две перспективе зависно од тога да ли се однос језика и културе разматра кроз место и улогу „језика у култури“ или као место и улога „културе у језику“. У првом случају, у коме преовлађује антрополошки приступ, фокус истраживања је место језика у друштвеном животу, његов статус, углед, моћ; затим контакти са другим језицима, проблеми вишејезичности – језик се третира као део културе, а преферирани предмет посматрања су мале друштвене групе, националне мањине и њихов језик, па се у даљој перспективи овај правац приближава програму социolingвистике или програму најновије језичке дисциплине – еколингвистике.

4.6.2. У другом случају у коме се разматра место и улога културе у језику, и у коме преовлађује етнолингвистички приступ, у фокус истраживања поставља се субјективна реконструкција слике света устаљена у језику, у граматичким формама, структури лексичких поља, у значењима речи. Увођењем појма човека као концептуалног и говорног субјекта (*homo cogitans*, *homo loquens*) подразумева се искуство у психолошком и друштвеном смислу, које се увек карактерише као вредновање, али и најосновније соматско, сензуално и индивидуално искуство о физичком и материјалном објекту. Полази се од тога да језик увек функционише у датом ситуационом оквиру, у вези са сфером понашања; његов верификатор је пракса.

У том правцу, тражења „културе у језику“, у семантичком слоју језичких форми (Bartmiński 2016: 7), у свом развоју све више се профилише лублинска етнолингвистичка школа коју предводи Ј. Бартмињски и која је по многим својим замислима, а највише по *Речнику сїере-оїїийа и народних симбола* (1996–), блиска руској. Временом, она се ипак дистанцирала од првобитно прихваћене дијалектолошке етнолингвистике Н. Толстоја. Програмским радом и лингвистичким расправама тима лублинских етнолингвиста разрађен је приступ когнитивне етнолингвистике са читавим терминолошко-појмовим апаратом који обухвата: језичку слику света, детаљне студије о семантици одабраних културних вредности, стереотипе или језичке колективне представе о људима, стварима и догађајима, когнитивну дефиницију, која има задатак да представи начин интерпретације света од стране носилаца језика,

тачку гледишта, перспективу и профилисање основних идеја и субјекта који опажа, доживљава, концептуализује и вербализује садржаје.

4.6.3. Даље, имајући у виду досадашњу дискусију, Бартмињски се осврће на питање да ли су етнолингвистика и културна лингвистика једна или две дисциплине и износи свој став да су предмети оба поља истраживања – етнолингвистике и културне лингвистике – веома слични једни другима, па их сам аутор истозначно употребљава, што се нарочито види у представљању програма ЕУРОЈОС-а и најважнијег задатка овог програма израде *Аксиолошког лексикона Словена и њихових суседа* (*Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, у даљем тексту Аксиолошки лексикон или LASiS), којим спроводи програм етнолингвистике као културне лингвистике. Из кратког осврта о овом пројекту сазнајемо да му је претходио припремљен концепт пољског аксиолошког речника, који је убрзо проширен на пројекат аксиолошког речника словенских језика ради унакрсних истраживања ширег обима. Аксиолошки лексикон је покушај паралелног описа језичке слике света словенских вредности на упоредној основи. Почетно је изабрано пет концепата за детаљну анализу: дом, Европа, рад, слобода, част. Аксиолошки лексикон ће показати до које мере су ови концепти слични, а у којој мери су специфични унутар националних култура. Главна идеја Аксиолошког лексикона је проналажење „јединства у различитости“. Препознатљива карактеристика LASiS-а је заједнички оперативни систем концептуалних алата и заједничка терминологија, договорени на многим састанцима, базираним на упоредивом скупу извора и усвајању сличних начина дефинисања значења. Вредности су описане као „културни концепти“, тј. аксиолошки појмови окарактерисани културно специфичним конотацијама. Већ је донета одлука да се настави програм ЕУРОЈОС и рад на Аксиолошком лексикону под покровитељством Етнолингвистичке комисије Међународног комитета слависта и Института за славистику Пољске академије наука уз учешће Института за пољску филологију Универзитета Марије Кири Склодовске у Лублину.¹¹

4.6.4. Српски истраживачки тим (Д. Ајдацић, С. Ристић, И. Лазић-Коњик, М. Стефановић, Р. Драгићевић, М. Богдановић и В. Николић) активно учествује у раду семинара ЕУРОЈОС. Први импулси интересовања за лублинску етнолингвистику у српској средини потекли

¹¹ Опширније о овом Лексикону, његовој концепцији и методологији, досадашњим резултатима и перспективи даљег рада, као и богату библиографију о овом значајном међународном пројекту, в. у Лазић-Коњик, Pazio-Włazłowska 2018 и посебно у раду „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów – co zawiera, na jakich zasadach się opiera, dla kogo jest przeznaczony?“ (Bartmiński 2015).

су од Д. Ајдачића који је иницирао и омогућио превођење изабраних радова Ј. Бартмињског у књизи *Језик. Слика. Свети*, 2011. Књига је наишла на добар пријем код српских истраживача који су се одмах укључили у рад поменутог семинара. Радове припремљене за Аксиолошки лексикон и зборник ЕУРОЈОС-а, у којима се анализирају називи вредности тзв. културни концепти према методологији лублинске етнолингвистичке школе, као и друге сличне прилоге, Д. Ајдачић је објединио у посебном зборнику *О вредностима у српском језику*, 2015. Овај Зборник на доступан и прегледан начин, на матерњем језику и тематски обједињено, показује у ком правцу су кренула српска етнолингвистичка истраживања когнитивног усмерења, под утицајем лублинског приступа, о чему Ј. Бартмињски (2015: 8) констатује следеће: „Изазов за истраживаче назива вредности представља проналажење метода анализе назива вредности, које одговарају њиховој особеној природи и начину функционисања тих назива у дискурсу, у комуникацији. У прилозима представљеним у овом тому, аутори су предузели истраживање вредности на нов начин, ослоњен, с једне стране, на добру структуралистичку традицију, а с друге стране, они се обраћају ставовима антрополошко-културолошке и когнитивне лингвистике.“ Иницијатива Д. Ајдачића да кроз зборнике овог типа окупи тим српских (етно)лингвиста недавно је изнедрила још један успешан зборник *О вредностима у српском језику*, 2, 2019, а може се очекивати да ће ова иницијатива прерасти у један од пројеката српске когнитивне етнолингвистике, како је наговештено на промоцији друге књиге зборника.

4.6.5. Укључивање српских истраживача на пројекат ЕУРОЈОС резултирало је такође успостављањем директне сарадње између пољских и српских етнолингвиста у виду билатералног пројекта *Кључни концепти српске и пољске аксиосфере на словенском плану* који је крајем 2016. године заснован у Институту за српски језик САНУ и Институту за славистику ПАН. Овај пројекат пружа могућности да се будућа етнолингвистичка истраживања назива вредности у српској средини одвијају систематски и плански у складу са ширим истраживачким захтевима и потребама српске и словенске етнолингвистике.¹² Захваљујући управо овој успешној сарадњи, у најновије време припрема се заједничко учешће Универзитета Марија Кири Склодовска у Лублину, Института за славистику ПАН у Варшави и партнера из иностранства међу којима је Институт за српски језик САНУ у Београду, у реализацији међународног пројекта ЕУРОЈОС 2. Након објављивања пет свезака

¹² Опширније о овом пројекту в. у раду Лазић-Коњик, Pazio-Wlazłowska 2018.

Аксиолошког лексикона: ДОМ 2015, РАД 2016, ЧАСТ 2017, ЕВРОПА 2018 и СЛОБОДА 2019, под главним уредништвом Ј. Бартмињског, планира се даљи рад на семантичком опису кључних аксиолошких концепата: здравље, породица, домовина, толеранција, праведност (у будућности такође: народ, патриотизам, демократија, солидарност, душа и др.), у међународној перспективи (словенске али такође несловенске заједнице, европске и ван Европе).

Словенска, западна и српска етнолингвистика – на путу ка јединству

5.0. У прегледу развоја словенске етнолингвистике Ј. Бартмињски (Bartmiński 2016) прати њен пут од дијалектолошке до когнитивне етнолингвистике кроз најзначајније резултате московске и лублинске етнолингвистичке школе, истичући допринос и других праваца словенске етнолингвистике, као и разлоге због чега су неки принципи ових праваца временом доведени у питање.¹³ Неки од наведених разлога утицали су на одвајање пољске етнолингвистичке школе у првој деценији 21. века, која се након уласка Пољске у Европску унију 2004. године нашла у новом комуникационом простору, у директном контакту са западном етнолингвистиком, углавном енглеског говорног подручја. Ова ситуација је створила могућност међусобног зближавања. Први знак интересовања за словенска истраживања дошао је од Јерга Цинкена који је након академског стажирања у Лублину објавио 2004. год. чланак о „Лублинској школи“,¹⁴ а ускоро је и белгијски слависта Питер Плас (2006)¹⁵ упоредио словенску етнолингвистику (московску и лублинску) са англоамеричком етнолингвистиком односно лингвистичком антропологијом (в. и Сикимић 2007: 37). Заједничко за обе традиције, како је утврдио слависта П. Плас, јесте то да постоји саглас-

¹³ Тренутно постоји неколико словенских етнолингвистичких школа: етимолошка В. Топорова, дијалектолошка Н. Толстоја, семантичка Јурија Апресјана, а недавно и уралска ономастичка школа Александре Матвејев и Јелене Березович. О наведеним и другим правцима етнолингвистике у словенском свету, в. Сикимић 2007. Етнолингвистичка истраживања у Лублину називају се когнитивном етнолингвистиком.

¹⁴ Zinken Jörg (2004), Metaphors, stereotypes, and the linguistic picture of the world: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin. *Metaphorik.de* 7: 115–137. < <https://www.metaphorik.de/de/journal/07/metaphors-stereotypes-and-linguistic-picture-world-impulses-ethnolinguistic-school-lublin.html> >

¹⁵ Plas Pieter (2006), Slavic etnolinguistics and Anglo-American linguistic anthropology: Convergences and divergences in the study of the language-culture nexus, *Etnolingwistyka* 18: 135–143.

ност о антрополошком приступу и наглашавању неодвојиве повезаности језика, културе и културног идентитета, као и о укључивању у анализу и фолклорних форми. Особеност словенске етнолингвистике видео је у преферирању лексичке семантике и релевантности речи за културу, идеологију и вредносни систем, у односу на англоамеричку етнолингвистику која за основу истраживања узима динамични, прагматични и функционални контекст.¹⁶ Даљој промоцији лублинске етнолингвистике на западу допринео је Цинкен који је предложио енглеско издање публикације са избором радова лублинских етнолингвиста, тако да се књига, коју је приредио Бартмињски, појавила у Лондону (2009) и изазвала значајно интересовање и позитивне реакције (Bartmiński 2016). Текућа дебата о статусу и перспективама словенске етнолингвистике, сличностима и разликама са паралелним правцима у савременој англоамеричкој лингвистичкој антропологији, представљена је и у раду М. Илић и А. Ђурић-Миловановић (2013). Словенске етнолингвистичке школе, како се у овом прегледном раду истиче, оријентисане су према теренским и архивским истраживањима махом руралних заједница, документовању локалних говорних варијетета, наратива о традиционалном начину живота, митолошким причама, реконструкцији најстаријих етнодијалекатских модела, прављењу етнодијалекатских речника, анализи етнокултурних стереотипа; таква оријентација настала је као тежња да се попуни празнина у сазнањима о најархаичнијим слојевима словенске духовне културе, а као синтезе ових истраживања настају енциклопедијски речници (*Славянские древности I–IV*; *Словенска митологија*), речници етнокултурних стереотипа (*Słownik stereotypów i symboli ludowych 1–2*) или дијалекатски и етнојезички атласи (*Малый диалектологический атлас балканских языков*) (нав. дело 75). У словенској етнолингвистици преовлађује когнитивна оријентација у разумевању значења, као и интересовање за дијахронијски развој форми и значења; а у етнолингвистици и семиотици се, донекле под утицајем радова западних лингвиста Хердера, Хумболта, Боаса, Сапира и Ворфа, а донекле и под утицајем руских теоретичара Буслајева, Афансјева и Потербње, развила теорија о узајамности језика и културе, и потом концепт „језичке слике света“ (рус. *языковая картина мира*, полј. *językowy obraz świata*). У антрополошкој лингвистици западног усмерења наглашена је синхрона и прагматичка димензија значења, тј. интересовање за

¹⁶ Опширније о карактеристикама лублинске когнитивне етнолингвистике у пређењу са англоамеричком етнолингвистиком, са примерима примене методолошко-терминолошког апарата лублинске етнолингвистике, пре свега профилисања и профила у анализи дискурса, в. Бартмињски 2019.

конкретни друштвени контекст и идеолошку раван значења, при чему су предмет изучавања не само етничке заједнице него и језичке, социјалне, родне и др. (нав. дело: 75–77).¹⁷

5.1. Према овим ауторкама, данас је у словенском свету, и у Србији, процес „антропологизације“ етнолингвистике све израженији. Већи број активних етнолингвиста припада „антрополошком“ усмерењу што је резултат значајног искуства стеченог радом на терену. Дошло се до тога да је веома важно да истраживач буде осетљив на реално стање на терену, да се окрене друштвеној маргини и процесу промена, чији је почетни импулс дала руска етнолингвистичка географија и израда адекватног упитника А. Плотникове. Једна од значајних одлика антрополошке лингвистике, која је уједно одваја од сродних дисциплина које се баве употребом језика, јесте интеграција етнографских и лингвистичких метода. У антрополошкој лингвистици привилеговано место заузимају теренска истраживања, а највише се користе методе полуструктурираног, квалитативног интервјуа (енг. *semi-structured interview*) и учесничког посматрања (енг. *participant observation*). Такође, користе се методе анкете, визуелне антропологије (фотографија, видео снимак, цртеж), као и архивског истраживања (Илић, Ђурић-Миловановић 2013: 79).¹⁸

5.2. На крају овог уопштеног прегледа развоја српске етнолингвистике у контексту словенске и западне етнолингвистике, њихови развојни путеви сажето се могу представити концизним формулацијама Б. Сикимић (2006, 2007) – од реконструкције културе до теренских истраживања и Ј. Бартмињског (2016) – од дијалектолошке до когнитивне етнолингвистике. Имајући у виду савремено стање које и даље развој словенске етнолингвистике води у два правца, Ј. Бартмињски ипак предвиђа заједничке теоријске претпоставке словенске етнолингвистике, резимирајући их у 7 тачака:

1) јединство језика и културе; језик и култура су повезани толико дубоким односима да их треба проучавати у повезаности;

¹⁷ Могући пут сарадње између словенске етнолингвистике и западне антрополошке етнолингвистике Бартмињски види у аксиолошко-културолошкој оријентацији словенске етнолингвистике и изучавању семантике назива вредности одређене друштвене заједнице (Bartmiński 2016).

¹⁸ Овакав антрополошки приступ налазимо у новијем раду Б. Сикимић (2014) у коме се показује положај и стратегије истраживача у контексту теренског интервјуа, вођеног у српским и буњевачким руралним заједницама на тлу Војводине и Мађарске и то у комбинацији методе антрополошке лингвистике са методама студија рода.

2) уважавање когнитивне (не само комуникативне) функције језика, препознавање да језик носи скицу тумачења стварности, да је класификатор искуства и тумач света, фокусирајући пажњу на лексику у њеном семантичком аспекту;

3) третирање језика као врсте културне архиве, чувара сећања на прошлост (рус. *живая старина*), приказујући симболичка значења и митолошки слој културе;

4) фокусирање на реконструкцију лингвистичке и културне слике света и човека на широкој бази језичких података (језички систем, лексика, текстови, узус), узимајући у обзир веровања и понашања као „пријезичких“ података; и у том смислу третирање етнолингвистике као научне дисциплине која синтетизује дијалектолошке, фолклористичке и етнографске податке;

5) комбиновање архивске анализе и интензивног теренског рада, снимање података у форми интервјуа директно од живих људи, укључивање студената у ова истраживања;

6) комбиновање сакупљачких, аналитичких и интерпретативних радова са уређивањем текстова и изворних материјала;

7) развијање свести о томе (признање) да је крајњи циљ етнолингвистичког истраживања да се дође до начина на који говорник концептуализује свет, а самим тим и до његовог менталитета (Bartmiński 2016).

И поред наведених понуђених решења, Бартмињски, ипак, и даље актуелизује питање о **правом** предмету етнолингвистичких истраживања у смислу да ли је то народна култура, национална или транснационална култура; затим питање о новим методама, начинима дефинисања вредности, изворима и типовима података (анкете, текстуални корпуси, асоцијативни тестови), као и питање шта су најхитнији задаци етнолингвистике и које су перспективе њеног даљег развоја, с обзиром на досадашње резултате и на нове могућности које пружа како изузетно обиман истраживачки простор модерне лингвистике, тако и нови европски и интернационални комуникацијски простор (Bartmiński 2016).

Перспективе у даљем развоју српске етнолингвистике

6.0. Претходни преглед стања у српској и словенској етнолингвистици указује на то да се за разлику од профилисаних етнолингвистичких школа (московске и лублинске) у српској етнолингвистици та профилисаност још не може назрети нити прогнозировать док се истраживачи овог усмерења не окупе у некој институцији или око једног

широко заснованог програма са више различитих пројеката. Један од могућих задатака и праваца даљег рада, према Б. Сикимић (2005), јесте захтев за интердисциплинарним приступом и враћање лингвистици, пре свега етнолингвистичкој лексикографији и њеним методолошким проблемима (стр. 240).

6.1. За даљи развој српске етнолингвистике значајно је довођење у питање заједничке словенске димензије као предмета етнолингвистике, која је као идеја почела да се реализује од 60-их година 20. века у оквиру великих општесловенских пројеката (ОЛА општесловенски лингвистички атлас и прасловенски речници; Москва, Краков а нешто касније и Праг), чији је задатак био да документују „културно и језичко јединство словенског света“ (Bartmiński 2016). Оба пројекта према Ј. Бартмињском заглавила су се на пола пута, не само из политичких, већ и из општих културних разлога, јер се словенска заједница показала као не-реална и недостижна идеја, или тачније, релативна категорија ограничена на историјски језички и културни план, који је у великој мери уписан у старији индоевропски контекст, а такође и у различито оријентисане новије контексте у различитим културним групама: древним (грчким) и римским, јудео-хришћанским, византијским, западноевропским. На слабљење међусловенских веза утицала је национална идеологија која је постала извор нових сукоба уз већ постојећи антагонизам подељеног хришћанства на запад и исток, на Славију Латину и Славију Ортодоксу (нав. дело).

6.2. Поред наведеног, за даљи развој српске етнолингвистике мора се имати у виду да је поменути „живи“ пројекат Матице српске, посвећен истраживању духовне културе Војводине, исувише ограничио своје просторно и тематско поље истраживања. Већу шансу за обједињавање око јединствене методологије за сада пружа пројекат „Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала *Појмовник српске културе*“,¹⁹ са више планираних и за садашње прилике преамбициозних циљева као што су: осавремењивање научне праксе на пољу етнологије, науке о језику и других хуманистичких дисциплина, изградња дигиталне инфраструктуре и формирање репрезентативног интернет-портала, израда дигиталног мултимедијалног тезауруса – лексикографско-енциклопедијске базе отворене за нове садржаје.

6.3. Већа извесност за интегрисани даљи развој српске етнолингвистике може се очекивати од чињенице да је етнолингвистика уведена

¹⁹ <<http://www.etno-institut.co.rs/cir/pojmovnik/pojmovnik.php>>

као наставни предмет на неке факултете у Србији. Студијски програм факултета ФИЛУМ у Крагујевцу за овај предмет²⁰ заправо показује добре начине интеграције кроз одређивање односа етнолингвистике према блиским дисциплинама: антропологији, етнографији, социolingвистици; кроз различите видове узајамности језика и материјалне и духовне културе, језика и народног менталитета, језика и етногенезе и етничке припадности, језика и народног стваралаштва; кроз проучавање идиома усменог и писаног језика, вишејезичности и билингвизма, као и кроз тенденције језичког развоја и то на материјалу писаних извора и на материјалу прикупљеног на терену. Студијски програм обухвата репрезентативан списак актуелне етнолингвистичке литературе, тако да се и по садржају предмета и по литератури може очекивати утицај овако конципираног програма и на ваннаставно – истраживачко поље. На Филозофском факултету Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, на докторским студијама уведен је, такође, изборни предмет Етнолингвистика.

6.4. Израда докторских дисертација из области когнитивне етнолингвистике у последњих десет година указује на један од могућих нових праваца у развоју српске етнолингвистике, заснован на аутентичној концепцији истраживања језичке слике света с ослонцем на оригиналну теорију стереотипа и прототипа. Наиме, на Филолошком факултету у Београду, под менторством професорке Људмиле Поповић одбрањено је неколико докторских дисертација које се базирају на поменутој аутентичној концепцији амбивалентног стереотипа, који се одређује као скуп концепата различито распоређених на аксиолошкој скали језичке слике света, у складу са друштвено-историјским променама. У питању су дисертације др Светлане Ћирковић, *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије* (Београд: Филолошки факултет, 2011; под истим насловом је објављена: Балканолошки институт САНУ, Београд, 2012), др Карине Авагјан, *Стереотипи сираница у језичкој слици стварности Руса и Срба* (Београд: Филолошки факултет, 2017) и др Стефане Пауновић Родић, *Стереотипи жене у језичкој слици свеиша Словака и Срба* (Београд, Филолошки факултет, 2019).²¹ Истраживања у наведеним дисертацијама с једне стране пружају нова сазнања у опису

²⁰ <http://www.filum.kg.ac.rs/dokumenta/tabele_predmeta/OAS-Srpski/Etnolingvistika.pdf>

²¹ Друге две дисертације доступне су на сајту Филолошког факултета у Београду: <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9030/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y> и <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/3473/Doktorat.pdf?sequence=2&isAllowed=y>.

стереотипа у српској језичкој слици света, а са друге стране доприносе развоју српске когнитивне етнолингвистике у више праваца.

6.5. То би, уз наведене досадашње резултате и њихово критичко сагледавање, могло значајно утицати на развој етнолингвистике у Србији у наредном периоду и њено профилисање на широко заснованој јединственој методологији заједничког програма, који би се могао реализовати у више различитих компатибилних пројеката кроз непрекидну сарадњу истраживача из ове области, и то у више започетих праваца: лексикографски рад (израда разних типова речника, лексикона, појмовника), картографисање истражених језичко-културних датости (ареална етнолингвистика), израда тематских монографија, даљи рад на започетим заједничким домаћим и међународним пројектима, као и у другим видовима међународне сарадње (организовање конференција, семинара, студијских боравка и сл.). Без сваке сумње треба истаћи значај Ајдацићеве иницијативе за истраживање српских вредности, затим окупљање српских лингвиста око програма ЕУРОЈОС 2, званичне сарадње Института за српски језик у реализацији овог програма, као и сарадње Института за српски језик са Институтом за славистику Пољске академије наука на пројекту *Кључни концепции српске и пољске аксиосфере на словенском плану*.

2.

О СТРУКТУРИ ЧЛАНКА У ЈЕЗИЧКОМ РЕЧНИКУ, ЛЕКСИКОНУ И ЕНЦИКЛОПЕДИЈИ (СА ОСВРТОМ НА ЈЕДИНИЦЕ ОПИСА У ОВЕ ТРИ ЛЕКСИКОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ)*

1.0. У овом поглављу представиће се нека отворена питања у вези са лексикографским програмом пројекта ЕУРОЈОС, као што су питање разлике у концепцији између речника, лексикона и енциклопедије, питање типологије концепата и питање статуса профила у концептуалној структури. Циљ је да се понуде нека теоријска решења важна за дораду методологије упоређивања концепата у различитим језицима у тимском раду на пројекту Аксиолошког лексикона, као и за избор стереотипних особина у реконструкцији концепата и за когнитивну дефиницију, као битних елемената за уједначавање поступака у изради речничког чланака изабраних концепата, културних вредности словенских језика.

1.1. У вези са досадашњим резултатима који су реализовани у оквиру међународног пројекта ЕУРОЈОС, на основу краћег и општијег увида у најновију литературу, поред изразито позитивне оцене тих резултата остварених у различитим видовима тимског рада лингвиста из међународне академске заједнице (научне конференције, семинари, округли столови, покренуте нове едиције, велики број објављених радова учесника пројекта, публиковани и планирани лексикони и др.), у научним дискусијама појавио се и читав низ отворених питања и нових предлога и идеја за даљи и успешнији рад на овом значајном пројекту.

2.0. У фокус разматрања у овом делу монографије изабрали смо нека отворена питања у вези са лексикографским програмом овог пројекта који је близак нашој професионалној оријентацији.

2.1. С тим у вези, најпре ћемо покушати да разрешимо смисао наслова оквирне теме једног семинара, на коме смо учествовале: „Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w perspektywie badań porównawczych

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2018.

Słowian i ich sąsiadów“ (првобитно: „Konsepcja słownika językowego – encyklopedii – leksykonu w perspektywie programu EUROJOS-2“), полазећи од тога како су појмови речник, лексикон и енциклопедија дефинисани у референтним речницима српског језика.

Речник – лексикон – енциклопедија

2.1.1. У шестотомном *Речнику српскохрватскога књижевног језика* (у даљем тексту РМС) дата је следећа дефиниција основног значења *речника*:

речник м 1. књига у којој су речи једног језика изложене азбучним (абecedним) редом, с тумачењима њихових значења или с преводом на страни језик; додатак уз књигу где су азбучним (абecedним) редом побележене и протумачене стране или покрајинске речи и изрази: ~ српскохрватског књижевног језика, руско-српскохрватски ~ и сл.

а у тезаурусном РСАНУ налазимо следеће дефиниције *енциклопедије* и *лексикона*:

енциклопедија ж (према грч. enkyklios и paideia) научно дело сређено као речник, које пружа сажет преглед из свих области знања или из неке одређене гране наука одн. уметности;

лексикон ... м (грч. lexikon) **1. а.** књига у којој су азбучним (алфабетским) редом поређани и протумачени појмови, личности, догађаји и сл. из разних области људске делатности, из уметности, медицинских, природних и др. наука, врста енциклопедије (обично мање или специјализоване). **б.** речник.

Из дефиниција је очигледно да појмови енциклопедија и лексикон у српском језику имају приближно значење с обзиром на циљ и предмет описивања: ‘представљање знања из свих области или из неке одређене области (о појмовима/називима, предметима, личностима и догађајима)’, с тим што је енциклопедија надређен појам, а лексикон представља врсту енциклопедије обично мање по обиму или специјализоване; међутим, реч *лексикон* у српском језику употребљава се и у значењу ‘речник’, нарочито у разговорном језику. Предмет описа у речнику су речи са циљем да се представе њихова значења било на истом језику (дескриптивни речници) или на страном језику (преводни или вишејезични речници), а заједничко свим трима појмовима јесте начин „речничког“ уређивања описиваног предмета.

2.1.2. Сада ћемо видети шта је предмет описа у објављеном Аксиолошком лексикону, и уопште шта је предмет истраживања, описивања којим се баве истраживачи на пројекту ЕУРОЈОС. У најкраћем, то је

паралелно/компаративно описивање вредносних концепата у разним словенским и шире несловенским језицима, са идејом изналажења „јединства у мноштву различитости“ (Bartmiński 2015: 8). Дакле, предмет описивања овог пројекта и његовог речничког, лексикографског програма нису појмови/називи, предмети, личности и догађаји него вредносни концепти кључних појмова језика и културе који су својствени језичкој а не објективној, научној слици света.²² Јединица тог типа, као предмет истраживања, по Ј. Бартмињском, представља „ментални предмет“ „у свом богатству својих особина, устаљених у језичкој слици света“, и то као пројекција реалног предмета а не као његов одраз (Бартмињски 2011: 94). Могло би се рећи да и у овом Лексикону, као и у *Речнику народних стереотипова и симбола (Słownik stereotypów i symboli ludowych*, у даљем тексту SSSL), како то истиче С. Толстој, основне јединице описа нису речи (као у дескриптивним речницима), па ни одговарајући реални предмети (као у енциклопедијама), него су то **семантички корелати**, који стоје између речи и предмета, односно колективне слике (рус. образи) предмета. Те слике (*образи*) имају карактер стереотипа и заједно са лексиком, граматиком и скупом прагматичких правила чине језичку слику света (у даљем тексту JCC) културе која се описује (Толстая 2005: 74–75). Описивање оваквих „семантичких корелата“, концепата, когнитивним дефиницијама (као и другим видовима когнитивног приступа) оставља отворену границу између језичке и вањезичке стварности, коју је иначе тешко успоставити, па тиме и отворену границу између речника/лексикона и енциклопедије (Бартмињски 2011: 93). Само у том смислу, и за нас је прихватљива употреба појма „енциклопедија“ у оквирном наслову тематике семинара; дакле, само у смислу укључивања и енциклопедијских датости у овакав когнитивно-етнолингвистички приступ и његов лексикографски програм, што су иначе уобичајени поступци и у лексикографској пракси дескриптивних речника, нарочито речника тезаурусног типа какав је и РСАНУ.

Типови концепата и статус профила у концептуалној структури

3.0. У даљем излагању настојаћемо да укратко представимо насловљену тему, да бисмо дали скромни допринос неким отвореним питањима, изнетим у поменутој дискусији из 2015, а објављеним у часопису *Етнолингвистика* 28, 2016.

²² О разликама између енциклопедијске дефиниције, дефиниције у дескриптивном речнику и когнитивне дефиниције у аксиолошком лексикону, в. Bartmiński 2015: 10–11.

3.1.1. Овом приликом истичемо и неке од идеја и питања представљених у прилогу С. Толстој (Толстая 2016). Са општег становишта истичемо ауторкин став о значају успостављања континуитета досадашњих истраживања не само из области етнолингвистике него и из сродних области, у овом случају из лексичко-семантичке области, што би са више аспеката могла да буде помоћ у решавању неких отворених питања у вези са даљим радом у оквиру пројекта ЕУРОЈОС. Резултати типолошких истраживања у наведеној области (у Варшави 2000–2003, Москви 2007 и Кијеву 2009), како истиче С. Толстој, без обзира на разлике, имају и нешто заједничко са истраживањима у оквиру пројекта ЕУРОЈОС, јер се и у једним и другим имају у виду следеће датости: ЈСС, категоризација стварности и осмишљавање света језичким средствима (Толстая 2016: 328), што би могло да се узме као полазиште у решавању методолошких питања у вези са упоређивањем (рус. сопоставление) обрађеног концептуалног материјала у различитим словенским језицима,²³ питања која су, поред С. Толстој, поставили још неки аутори у прилозима поменуте дискусије из 2015. године (А. В. Юдин, *Diskusja* 2016: 338; Д. Айдачич, *Diskusja* 2016: 340) као и Бартмињски (Bartmiński 2015: 11).

3.1.2. У вези са овим, С. Толстој скреће пажњу на чињеницу да од три типа извора, који се по методологији лублинске етнолингвистичке школе препоручују за реконструкцију концепата, најбољу општу схему одређених типова концепта дају дефиниције значења њихових назива односно речи у описним речницима.²⁴ У преиспитивању међусобних односа значења речи и истраживаног појма (концепта) и његових профила, ауторка је успоставила паралелу између московске семантичке школе и лублинске етнолингвистичке школе. Као што се по традицији московске семантичке школе свако појединачно значење речи односно „лексема“ (у терминологији те школе), издваја и третира као посебна аутономна јединица у лексичком систему, тако би се по традицији лублинске етнолингвистичке школе „профили“,²⁵ као јединице концепта, могли сматрати и као аутономне јединце лексикона са сопственим

²³ О теоријској и методолошкој бази (*tertium comparacionis*) која омогућава упоређивање паралелних истраживања у изради лексикона аксиолошких вредности, в. Bartmiński 2015: 9–10.

²⁴ О статусу грађе из дескриптивних речника у когнитивном етнолингвистичком приступу на примеру РСАНУ, в. поглавље I. 3. у монографији.

²⁵ О блискости термина „профил“, „аспекат“ („димензија“, „домен“), „фасета“ („семантичка поткатегорија“) у субјективној језичкој операцији профилисања појмова, в. Bartmiński 2019: 16 и нап. 24.

обележјима, која се испољавају у посебним колокацијама, контекстима и типовима дискурса. Тако се у многим случајевима профили могу довести у директан однос са појединачним значењима, што ауторка у наведеном прилогу показује на више примера до сада истражених концепата одређеног типа (Толстая 2016: 330).

4.0. Ми ћемо оправданост овог става показати на примеру упрошћене шеме свих значења лексеме *мајка* из РСАНУ и профила универзалног концепта МАЈКА реконструисаног на основу речничког чланка ове лексеме, задржавајући његову структуру из наведеног речника.²⁶

4.1. Централни део (језгро) стереотипа МАЈКА:

биолошки профил, биолошке карактеристике

1. **а.** жена у односу на дете, децу коју је родила. **в.** женка животиње која је на свет донела младунче, која има младунчад.
2. **а.** једина плодна женка међу пчелама исте кошнице, матица. **б.** биљка са изданцима, младицама, матична биљка.

друштвено-емотивни и етички профил

1. **б.** реч којом се оловљава старија жена (у приснијем обраћању или у обраћању непозатој жени).
3. **фиг.** (често са атрибутима „војничка“, „ђачка“, „сиротињска“ и сл.) особа која има заштитнички, родитељски однос према некоме, која се племенито, хумано односи према некоме.

животно-егзистенцијални профил, карактеристике вазане за свакодневни живот

4. **фиг. а.** (уз реч „земља“) она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка.

²⁶ У раду Ристић 2012: 381–390; 2015: 207–218 реконструисан је концепт/стереотип МАЈКА у српском језику само на системском, речничком материјалу и то на основу лексеме *мајка*, њених израза, творбених деривата и лексичких варијаната *мајки*, *мајер* и *мајера*, а на основу упоређивања речничког материјала из тезаурусних речника српског, руског и бугарског језика показане су сличности између овог универзалног концепта у сва три језика, као и сличност са пољским стереотипом МАТКА предствљеним у раду Бартмињски 2011: 195–217. О парадигматским и творбеним аспектима профилисања појма/концепта у традиционалној лексикографији на примеру материјала лексеме *дом* њених синонима и деривата углавном из РСАНУ, в. поглавље I. 3. т. 4.4–4.7.

друштвено-емотивни и аксиолошки профил, социјалне карактеристике, високо друштвено вредновање: *мајка Србија*

4. б. (уз појмове који означавају земљу, крај и сл.) као симбол домовине, завичаја и сл.

аксиолошки профил, високо вредновање

5. фиг. основ нечега, оно на чему се нешто заснива, темељи.

Изрази:

друштвено-емотивни профил, однос према другим људима

задушна мајка (задушна баба) онај који хоће сваком да учини услугу и даје што му се затражи, чак и претерано

психолошко-заштитнички профил, психолошке карактеристике

Мајка божја Богородица.

емотивни профил

Мајка била мајка мила мајка је увек драга и вољена.

Мајка родила мајка лијечила мајка је увек највећи пријатељ (н. посл.).

генеалогски профил, најближи предак женског пола

Каква мајка таква ћерка (н. посл.).

Од зла оца а (и) од горе мајке они који спадају у најгори свет, олош, све гори од горег.

животни профил, карактеристике вазане за свакодневни живот

Мајка ћерку кара, снаши приговара заобилазно, посредно, преко другог прекорева.

Ни(т) куд мајци ни куд у девере (ћевере) каже се кад је безизлазна ситуација, ни тамо ни амо.

жалосна (јадна и сл.) му (ти, ми, нам и сл.) мајка тешко њему, теби и сл. (често са избледелим значењем, при прекоревану, сажалевању и сл.).

родила те (је, га и сл.) мајка у исказивању похвале, дивљења, као израз љубави, милоште (обично деци, или особама млађим од себе).

4.2. Периферија стереотипа МАЈКА:

а) мера

– снаге, поуздања

ако те је мајка родила ако можеш (и сл.), ако си (и сл.) у стању, ако си (и сл.) кадар.

– способности, умећа

Није му (јој и сл.) мајка језик испредала каже се за оног ко уме лепо да говори, ко је речит или за оног ко радо и много говори, ко је говорљив, причљив.

б) степена

као од мајке рођен (као кад је од мајке отпао и сл.) који је без икакве одеће, потпуно наг.

напити се, опити се као мајка пијан као мајка земља пити се до потпуног пијанства, сасвим се опити.

в) интезификације

Мајка му стара

неће (га) мајци, не би (га) мајци и сл. за појачавање негативне тврдње, исказа и сл.: сигурно неће, заиста, доиста неће.

5.0. Показано поклапање концепта са полисемном структуром речи односно поклапање појединачних значења са профилима могуће је само у случају одређеног типа концепата (исп. Толстая 2016: 330), па је за будући рад на пројекту ЕУРОЈОС веома важно имати у виду досадашњу типологију концепата (в. О. Фролова, *Diskusja* 2016: 337), као и значај њене дораде.

5.1. Издвајање и формализација профила као аутономних јединица реконструисаног концепта пружа могућност сагледавања структуре концептуалног поља, са центром и периферијом која може бити и радијално организована,²⁷ као и одређивање позиције сваког од издвојених профила у концептуалној структури. Упоредивање концепта-

²⁷ О зоналној и радијалној организованости концептуалног поља („семантичког садржаја стереотипа“) и о различитом степену стабилизованости (стереотипизације) нејезгрених, периферних особина стереотипа, као и о отворености концептуалног поља, в. Бартмињски 2011: 214.

та, у различитим језицима, било да је засновано на парном принципу (А. В. Юудин, *Diskusja* 2016: 338) или на неким другим принципима, који ће се дорађивати или успостављати у даљем раду на аксиолошким речницима (Д. Айдачич, *Diskusja* 2016: 340), могло би се заснивати на упоређивању издвојених стабилизаних профила који би указивали на сличности и разлике између концепата у различитим језицима, при чему би се утврђивало да ли и у којој мери статус профила у концептуалној структури одређује његову стабилност, а тиме и његову улогу у упоређивању концепата.

6.0. У вези са питањем утврђивања односа између језичких и нејезичких датости при реконструкцији концепта (Толстая 2016: 333), као и са питањем енциклопедијског представљања концепата, односно представљања енциклопедијских датости у аксиолошким речницима, што је по нашем мишљењу много реалније, мислимо да решење таквих питања зависи од типа концепта.

6.1. Видели смо из претходног излагања, да од три типа материјала који се узимају за реконструкцију концепта, за неке типове концепата системски речнички материјал представља најважнију основу за њихову реконструкцију. Када су у питању концепти чији називи спадају у ониме (као што су географски појмови, етници и сл.), онда ће за њихову реконструкцију бити релевантније изванјезичке, енциклопедијске датости, које се посредно одражавају у другим типовима извора: текстовима или анкетном материјалу, што нпр. показују концепти Европа, Исток, Запад, Срби(н) и сл. Овде истичемо **посредно** увођење ванјезичких/енциклопедијских датости чија је улога у досадашњој реконструкцији концепата оваквог типа занемарена или чак није уопште запажена. Ове датости се, наиме, у наведеним типовима извора реализују и представљају у виду симбола, еталона, асоцијата, појмовних метафора и др. и на основу њих се у етнолингвистичким истраживањима формулишу вредносни ставови носилаца једног језика, који се у тим истраживањима не доводе у везу са ванјезичким/енциклопедијским датостима односно са конотацијама²⁸ у њиховом садржају, које се наслојавају на језичке конотације. Заправо, превиђа се енциклопедијски карактер оваквих конотативних компонената које наведене датости из ванјезичке слике света уводе у језичку слику света, а које су код наведеног типа концепата најчешће идеолошки и политички засноване. Тако нпр. ако упоредимо концепт Европа у српском језику (Богдановић 2015: 98–124) са чланком

²⁸ Према Ј. Бартмињском у питању су енциклопедијске конотације које су засноване на знању о свету (Бартмињский 2005: 61).

овог појма у енциклопедији (Просветина енциклопедија 1959), видимо да садржаји текстова и анкетног материјала, на којима се заснива реконструкција концепта, одражавају енциклопедијске датости када су у питању историја, становништво, друштвено уређење и сл. Датости наведеног типа, као што смо се лично уверили, радећи (ауто)стереотип Срби(н) (исп. Ристић, Лазић-Коњик 2016б и поглавље II. 3. у овој монографији), до носилаца (српског) језика долазе преко јавних дискурса, а у којој мери ће постати и део ЈСС и наћи потврду у текстовима и анкетном материјалу зависи од васпитно-образовног профила носилаца (српског) језика и њихове укључености/заинтересованости за јавне дискурсе. Спознаја овог типа улази у круг других спознаја ЈСС и као начин поимања предмета од стране говорника датог језика, односно као социјално условљена знања о свету, као категоризација његових појава и њихових карактеристика и оцена, спознатих кроз језик и употребу језика. Таква спознаја, према Бартмињском, чини основу когнитивне дефиниције у аксиолошком лексикону (Bartmiński 2015: 11, нап. 16).

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТ РСАНУ ЗА ЕТНОЛИНГВИСТИЧКА ИСТРАЖИВАЊА: ОД ЛЕКСИКОГРАФСKE КА КОГНИТИВНОЈ ДЕФИНИЦИЈИ*

1.0. У овом делу монографије указаћемо на значај (могућег) успостављања континуитета између досадашњих традиционалних истраживања и оних најновијих когнитивног усмерења у областима лексике и лексичке семантике у решавању отворених питања лексикографског програма, који се реализује у оквиру међународног семинара ЕУРОЈОС. У том смислу у овом поглављу биће представљена два лексикографска приступа карактеристична за два речника: српски РСАНУ и лублински LASiS. За РСАНУ је карактеристичан традиционални лексикографски приступ и таксономска семантичка дефиниција; за LASiS когнитивнолингвистички приступ и когнитивна дефиниција. Циљ је да се покаже у којој мери је лексикографски материјал РСАНУ, који осим речничког чланка одговарајуће лексеме (у којем су садржани семантичка идентификација, граматичке и квалификативне информације и примери употребе) обухвата и њене синонимне лексичке јединице као и лексичке јединице творбених гнезда, репрезентативан за когнитивнолингвистичка истраживања и когнитивну дефиницију, односно који елементи когнитивне дефиниције (за коју се истиче да је свеобухватнија и шира) нису садржани у лексикографској дефиницији у РСАНУ.

1.1. Као материјал за илустрацију послужила је лексикографска дефиниција лексеме *дом* у РСАНУ, и опис концепта *дом* у српском језику припремљени за LASiS (в. Ristić, Lazić-Konjik 2014, Ристић, Лазић-Коњик 2015, Ristić, Lazić-Konjik, 2015), чији су делови у измењеном виду и у виду синетезе ушли у монографију (в. поглавље III. Концепт *дом* у српском језику).

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2018а.

Два лексикографска пројекта – два теоријска приступа

2.0. **Пројекат израде РСАНУ.** Историјат пројекта израде РСАНУ, који ћемо представити према раду Ристић 2014,²⁹ започиње давне 1853. године на иницијативу и предлог Ј. Стејића да се изради српски речник који би за разлику од Вуковог обухватио лексику свих социо-културних слојева српског народа, а не само лексику народног језика. Заснивањем Лексикографског одсека у Српској краљевској академији и прегалачким радом Стојана Новаковића, започињу практични послови прикупљања и сређивања језичке грађе за будући Речник, који 1913. године добија своју прву Огледну свеску, 1944. другу Огледну свеску, а убрзо и трећу (1951) чији је аутор био А. Белић. Први том Речника објављен је 1959. године.

2.1. У току израде првог тома Речника установљен је систем фазне израде текста, који се задржао до данас. Методологија рада и основне теоријске поставке израде Речника, разрађиване током реализације конкретних задатака у фазама прикупљања, сређивања и допуне речничке грађе, као и у току израде огледних свески и првог тома Речника, уграђене су у Упутство за израду РСАНУ, интерни рукопис Института. Осим инструкција за лексикографску обраду различитих типова лексике и начина представљања њихових граматичких и семантичких особина, Упутство представља и **лингвистичко-лексикографска начела тадашње науке о језику**. Израдом Упутства желело се постићи да рад на Речнику, као колективном делу, буде уједначен у свим поступцима, а сами поступци засновани су на начелним одредбама у вези са следећим питањима: „одређивање корпуса Речника на просторној, временској и функционално-стилској равни; одређивање нормативног статуса лексике; одређивање значења и синтаксичке улоге речи; потврђивање значења и употребе речи одговарајућим примерима из писаних извора и збирки речи, са тачним навођењем свих података и др.“ (Ристић 2014: 35). **Методологија рада је временом преиспитивана, дорађивана и мењана, у складу са савременим лингвистичким сазнањима**, што се може пратити на основу првих лексикографских огледа у три свеске, а затим и на основу објављених 20 томова Речника. Сам првобитни текст Упутстава, нажалост, није допуњаван у каснијем раду, мада су многа нова питања начелно решавана увођењем нових, допунских лексикографских поступака.

²⁹ Делови тога рада пренети су у скраћеном и прилагођеном облику у овај рад. Опширније о историјату настанка РСАНУ, в. Ристић 2008.

2.2. Основне одлике лексикографске концепције РСАНУ почивају на ставу да се у речник књижевног и народног српскохрватског језика морају унети, поред народних речи, и све друге које су се одомаћиле у књижевном језику, те да примат треба дати екавској варијанти српског језика уз доследно навођење ијекавских облика. У погледу лексикографског приступа грађи, развија се **лингвистички приступ у обради лексике**, инсистирањем на лингвистичком опису лексема а не на њиховом енциклопедијском опису, што се у одређивању значења речи задржало до данас, па се у Речнику на првом месту обрађује значење речи и њихова употреба у реченици. То не значи да су други аспекти лексикографске обраде речи запостављени. Напротив. Велика пажња се поклања граматичкој обради речи, функционално-стилском и нормативном квалификовању речи, одабиру примера у потврђивању значења и употребе речи. Уводи се и правило уношења народних речи из различитих крајева, чиме се показује њихова лингвистичка географија, степен њихове распрострањености и њихов могућ утицај на писце из тих крајева. Од самог почетка израде Речника па све до данас примењује се принцип лексичке динамике унутрашње и спољашње, на основу којег се може пратити развој савременог српског језика, као и његово стабилно стање са свим лексичким променама и у домену значења речи (бележењем свих претходних и савремених значењских варијанти лексема) и у домену облика речи (бележењем обличних варијанти). Дорађивањем основне теоријско-методолошке концепције Речника утемељене у Упутству, у току израде досадашњих томова РСАНУ, у складу са развојем српског језика и новим лингвистичким сазнањима, српска дескриптивна лексикографија направила је значајан **помак од традиционалног приступа језичким феноменима ка модерним**, пратећи актуелна сазнања и најновије тенденције како у областима лексикографије и лексикологије тако и у областима других и нових лингвистичких дисциплина когнитивног и антрополошког усмерења. То показује разлика у систему граматичке, семантичке и прагматичке обраде речи између првих и каснијих томова речника. У првим томовима, када су у питању граматичке информације, већа пажња посвећивана је фонетско-фонолошким и морфолошким информацијама него синтаксичким (што се као пракса задржало све до најновијих томова, у којима је као и у текућој обради лексике направљен знатни помак у представљању већег броја синтаксичких информација, а то се може повезати са утицајем актуелне теорије интегралног приступа и системске лексикографије). Семантичке информације су у првим томовима знатно редуковане, што

показују веома кратке, концизне дефиниције и недовољно развијена полисемна структура, као и навођење мањег броја примера, а све у складу са првобитном „минималистичком“ концепцијом у обради веома обимног лексичког материјала како би се постигао планирани мањи обим Речника. Током времена од ове концепције се све више одступало, како због прилива нове грађе из савремених извора, тако и под утицајем наглог развоја лексикографије и лексикологије у којима се све више фаворизује интердисциплинарни приступ и потреба да се свака појединачна реч представи на оба језичка плана, на плану parole односно у укупности својих значења и облика реализованих у употреби, и на плану langue у систему парадигматских и синтагматских односа. Тако су данас лексикографи РСАНУ у опису лексике ограничени само лимитираним бројем примера којима се илуструје употреба речи, а не и у представљању њихових граматичких и семантичких реализација. Евидентирају се значења карактеристична за стандардни језик и функционалне стилове, али и за супстандард, затим метафоричка значења у уметничкој и колоквијалној употреби. Информације о лексеми се не исцрпљују само идентификовањем семантике и тумачењем пренесених и фигуративних значења, чиме се указује на когнитивне механизме концепта и концептуализације значења, него се дају бројне информације о граматичкосемантичким, синтаксичким, прагматичким, етнолингвистичким и културолошким карактеристикама лексеме. Настоје се представити специфичне морфолошко-деривационе или рекцијске и колокацијске особености не само сваке појединачне лексеме – лексикографских портрета, него и лексичких класа – лексикографских типова. Тако је у дугогодишњој изради тезаурусног РСАНУ, као најзначајнијег националног лингвистичког пројекта, српска савремена лексикографија прешла дуги пут развоја, померајући границе традиционалне науке о језику ка најсавременијим приступима, развојни пут који се данас у србистици препознаје и вреднује као београдска лексикографска школа.

3.0. Пројекат израде Аксиолошког лексикона. Прве књиге речника LASiS, који се припрема у Лублину, посвећене су опису културних концепата дом (2015), рад (2016), част (2017), европа (2018) и слобода (2019). Идеја за израду речника овог типа датира од деведесетих година прошлога века од када су разрађиване основне теоријске поставке које подразумевају унифициран појмовно-терминолошки систем, ослањање на договорене типове података (извора) за анализу и усаглашен начин дефинисања значења у виду когнитивне дефиниције (према Bartmiński 2015). Разликују се, с једне стране, лексеме као јединице плана израза и

с друге стране значења, појмови, концепти и идеје као елементи плана садржаја. Анализа и опис концепата заснива се на три типа података: системским (речничким), експерименталним (анкетним) и текстуалним (из различитих типова репрезентативних текстова), који се уобичајено представљају скраћеницом С–А–Т.

3.1. У лублинској етнолингвистичкој школи одбачена је традиционална концепција семантичке лексикографске дефиниције речи према којој се значење ограничава на „неужне и довољне“ особине и уведена и заснована нова **когнитивна дефиниција** (Бартмињски 2011: 56). Когнитивна дефиниција има за циљ да истакне посебан начин описа значења који више има сазнајни него семантички карактер и који одговара језичкој слици предмета/појма до које се долази не само преко семантике основне речи, којом се тај предмет именује, него и преко системских односа те речи са другим речима како на парадигматском тако и на синтагматском плану. Главни циљ тако широко засноване когнитивне дефиниције јесте да одговори на питање о начину поимања и вредновања предмета од стране говорника датог језика (Бартмињски 2011: 93), а према истраживањима Бартмињског, њене главне одлике су: 1) захтев за садржинском адекватношћу, тј. за прилагођавањем садржаја дефиниције свакодневном, уобичајеном знању носилаца једног језика, 2) захтев за структурном адекватношћу, тј. за представљањем свих постојећих особина које су се усталиле у језичкој слици предмета, 3) појам типичног предмета односно његове стереотипне особине и 4) категоријално, фасетно уређење реченица које улазе у састав дефиниције. Због свега тога, когнитивна дефиниција је по правилу прилично дугачка и знатно обухватнија од традиционалне лексикографске.

Лексикографски материјал РСАНУ

4.0. **Значење лексеме *дом* у РСАНУ.** За анализу значења лексеме *дом* у РСАНУ осим речничког чланка лексеме *дом* имају се у виду и чланак њеног најближег синонима *кућа*, и чланци лексичких јединица њихових творбених гнезда (в. Ристић, Лазивић-Коњић 2015 и Ristić, Lazić-Konjik 2015). Значења полисемне лексеме *дом* у РСАНУ су представљена традиционалним семантичким дефиницијама, али се за потпуну анализу њеног семантичког и концептуалног поља морају узети у обзир и сви остали елементи њеног речничког чланка које одликује веома исцрпан опис од граматичких и комуникативно-прагматичких карактеристика до потврда њене употребе у различитим функционалним стиловима. Осим тога, материјал тезаурусног РСАНУ

системском обрадом лексике пружа податке о свим карактеристичним лексичкосемантичким односима лексеме *дом* са другим лексемама: хиперо-хипонимским, антонимијским, синонимијским, са афиксалном и семантичком деривацијом, са карактеристичним синтагматско-синтаксичким спојевима и колокацијама, фразеолошким јединицама, пословицама, као и са другим типовима фолклорног текста. Овакав системски лексички материјал, презентован у традиционалној лексикографији, у приступима когнитивне оријентације препознат је и прихваћен као основни, полазни материјал за опис концепата и стереотипа.

4.1. Основно значење лексеме *дом* у РСАНУ, у складу са традиционалним лексикографским поступцима, хијерархијски је устројено, као и читава полисемна структура ове лексеме, при чему се издваја тзв. родовско значење, надређена категорија.³⁰ За лексему *дом* то је значење објекта: „кућа“, односно значење места, локуса. Сему места у оквиру основног значења, допуњавају семе друштва / друштвене заједнице (‘породица’) и функције (‘живети/становати’), као идентификационе семе основног, прототипичног значења лексеме *дом*, односно као нужна, критеријална обележја самог појма који ова лексема означава.

4.2. Структура и хијерархијски распоред семантичких компоненти у дефинисању основног, прототипичног значења показују да лексеме *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као непотпуни синоними.³¹ Основна разлика у значењу и употреби лексема *дом* и *кућа* у савременом српском језику односи се на сему друштва. Лексема *дом* у основном значењу обавезно обухвата ову сему, док је за лексему *кућа* она од секундарног значаја. У примарној интерпретацији *кућа* се доживљава као објекат, место, са функцијом „за становање“, што је јасно истакнуто у дефиницији у РСАНУ (значење 1. а.), а тек секундарно као „породица“. Наведене разлике потврђују уобичајене колокација типа *кућийиш/йродайиш кућу*, *изнајмийиш кућу*, у односу на нереализоване,

³⁰ Основно значење лексеме *дом* **1. а.** кућа као место где човек живи са својом породицом; **б.** домаће огњиште, породица, породична заједница; **в.** станиште, пребивалиште (животиња); **г.** фиг. родни крај, постојбина, отаџбина. Полисемна структура ове лексеме представљена је у виду седам издвојених значења са подзначањима (в. у РСАНУ).

³¹ Основно значење лексеме *кућа* **1. а.** грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу; фиг. велика количина нечег, велики број нечег; **б.** родни, породични дом, домаће огњиште; породица; **в.** станиште, пребивалиште (животиња); **д.** кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство; **ђ.** кућне потрепштине, покућство и др. потребно за вођење кућанства. Полисемна структура ове лексеме представљена је у виду 14 издвојених значења са подзначањима (в. у РСАНУ).

па и немогуће колокације **куйиџи дом*, **йродаџи дом*, **изнајмиџи дом* (в. Ristić, Lazić-Konjik 2014 и поглавље III. 1. у овој монографији, т. 1.2).

4.3. Лексема *дом* и њен најближи синоним *кућа*, заједно са лексичким јединицама њихових творбених гнезда и са другим подацима, представљеним у РСАНУ, покривају широко семантичко поље, чија је регуларна уређеност унутар поља такође показана у РСАНУ у виду различитих односа: а) парадигматских, и то као парадигме засноване на семантичким односима: хиперо-хипонимским, еквонимским (еквивалентни), синонимијским, антонимијским; затим као парадигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или б) у виду синтагматских односа, као јединице у виду синтагматских или предикатско-синтагматских спојева са назначеним правилима спојивости. Уз наведене типове јединица у РСАНУ су дати бројни подаци који са различитих аспеката допуњују значење лексеме *дом*, чији елементи нису изравно садржани у самој лексикографској дефиницији ове лексеме, али су одговарајућим лексикографским поступцима системски представљени у њеном семантичком пољу.

4.4. **Аспекти профилисања дома у синонимијском низу.** Синонимијски низ лексеме *дом*, представљен у РСАНУ, показује да у српском језику постоји велики број назива који именују појам дома у његовим најразличитијим видовима, профилишући га са физичког, друштвеног, функционалног и аксиолошког аспекта.

4.4.1. Синоними који попуњавају семантички простор дома у домену ‘место за становање’ откривају бројне особине по којима се новоименовани појам удаљава од уобичајене (прототипичне) представе именоване лексемама *дом* и *кућа*. Ти називи се само у одређеним контекстима јављају као синоними лексеме *дом*, као што су *двор*, *кула*, *зграда*, *грађевина*, *сџан*, *гарсоњера*, *дуйлекс*, *йеџеросџраџиница*, *вишесџраџиница*, *кућа* „на лакаџи“; *вила*, *дворац*, *йалаџа*; *чардаклија*, *земуница*, *колиба*, *сојеница*, *барака* (*чаџрља*, *йушара*), *йриземница*, *йоземљуша*; *сламара* (*сламарица*, *сламњача*), *йлочара*, *шиндралија*, *ћерџичара*; *чаџмара*, *уџера*, *уџерица*, *сџраћара*, *йрошарница* и др. Наведени називи профилишу бројне физичке аспекте дома као „грађевине“: технику изградње и подлогу на којој је подигнут, изглед, величину, висину, спратност, материјал од којег је изграђен и др.

4.4.2. Неки од синонима профилишу аксиолошке аспекте овог појма, истичући његове позитивне или негативне особине. Тако лексеме *гнездо* (*йородично*, *йоџло*, *госџољубиво*), *уџочџиџе* и *скро-виџиџе*, преузете из других лексичкосемантичних и тематских група, у

својим метафоричним или метонимијским значењима носе позитивну конотацију, истичући особине удобности, тоpline и сигурности; лексеме: *вила, дворец, здање, ѿлалаѿа*, са семом „богатство“ поред удобности истичу статусно (социјално) профилисање овог појма. Лексеме овог типа показују да се појам дома концептуализује као унутрашњи простор издвојен од спољашњег света с егзистенцијалном и заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај тоpline, угодности и сигурности.

4.4.3. Негативну конотацију са семом ‘неуређеност, неудобност’ имају лексеме *брлог, свињац, ѿржница* у својим пренесеним значењима и оне са семама ‘сиромаштво’ и ‘дотрајалост, трошност’: *сѿраћара, ѿрошарница, уцера, уцерица*. Супротно лексемама са позитивном конотацијом, ове лексеме указују на одсуство удобности, тоpline и осећања сигурности.

4.4.4. Синонимни називи изведени метонимизацијом: *огњишѿе, кућишѿе, оцак, кров, каѿија, уѿреѿи*,³² *слеме*,³³ откривају делове дома који у концептуализацији овог појма имају посебно важну улогу с традиционално-културолошког аспекта.

4.5. У парадигматском систему наведени синонимни називи, који именују појам дома у његовом непрототипичном виду, заједно са лексемама *дом* и *кућа*, који означавају уобичајену (прототипичну) представу овог појма, представљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам *дом* има неколико лексема, распоређених према „принципу најближег нивоа хијерархије“ (Бартмињски 2011: 113): *кућа, зграда, граћевина, (граћевински) објекти*. Може се, међутим, говорити и о хијерархизацији између хипонимних назива унутар самог концептуалног поља и надређености једних појмова у односу на друге. Тако се у савременом српском језику у истој хијерархијској равни налазе називи *кућа, дом* и *сѿан* и имају надређену улогу у односу на остале хипонимне називе. Разлике у значењу ове три лексеме засноване су на вањезичким факторима и тичу се пре свега разлика у физичким карактеристикама самих стамбених објеката.³⁴

³² У основном значењу „запретана ватра, жар, попрет“.

³³ У основном значењу „уздужна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова“.

³⁴ Промене физичких параметара у стереотипу *дом* у ЈСС лако су уочљиве, док су промене у друштвеним и културним вредностима мање изражене и условљене су променама у структури породичне и друштвене заједнице (исп. Бартмињски 2011: 238–240, нап. 20 и 21).

4.6. Творбени аспекти профилисања дома у српском језику.

Посматрано с творбеног аспекта обе лексеме, *дом* и *кућа*, у полисемној структури показују богату семантичку деривацију која се у централном делу креће у оквирима истог семантичког поља и то како у стандардним реализацијама тако и у покрајинским, док на периферији семантички деривати излазе из оквира овог семантичког поља и повезују га са другим семантичким пољима из различитих области, што је показано у издвајању таквих значења за обе лексеме у РСАНУ.

4.6.1. У афиксалној деривацији евидентан је висок степен деривационе продуктивности, а бројни деривати, представљени у РСАНУ, профилишу језичку слику дома са различитих аспеката. Структура деривата, међутим, открива различит степен семантичког варирања.

4.6.1.1. Премда деривати обе лексеме не излазе значајно изван основног појмовног смисла „дом – кућа – породица“, семантичка дисперзија лексеме *кућа* ипак је богатија; исп. нпр. *кућаница*; *кућанин*; *кућар* **1. а.** одељење, преградак или посебна зграда у дворишту сеоске куће у којој бораве младенци и држе своје ствари; **б.** в. кућер (2) „мала, тескобна кућа, обично сеоска, кућерак“. **2.** покр. мања просторија, остава поред кухиње, у којој се држе кухињски предмети. **3.** кућица, колибица у близини тора, често покретна (на саоницама и др.) у којој спава чобанин. **4.** покр. **а.** капелица, црквица. **5. а.** ист. сељак беземљаш, који поседује само кућу с окућницом и који се издржава надничењем и сл.; **б.** покр. онај који скупља, откупљује предмете по кућама. **6.** покр. онај који се бави зидањем, градњом кућа; *кућарица* **1.** дем. и хип. од кућара. **2.** кућаница, домаћица. **3. а.** зоол. врста морске рибе *Callopetlis quadrilineata*; **б.** змија која живи у кућним зидовима, кућна змија.

4.6.1.2. Анализа творбене семантике омогућава да се уоче још неке особине значајне за разумевање речи *дом* у српском језику односно за профилисање појма који ова реч именује. У том погледу истиче се придев *домаћи*, који својим значењима у бројним синтагматским називима, покрива скоро читав семантички опсег лексеме *дом* и опозиције на којима је заснован: опозиција унутрашњи простор / спољашњи простор: „употребљава се / носи се само у кући“: *домаћа хаљина*, опозиција свој/туђи: „кућне израде“: *домаћа комовица*, *домаћи дуван*, *домаће вино*, *домаће сиришће*; *Слика је уљена ... од домаћега умјетника*; „породични, наши“: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „члан породице“: *Ова кућа нека Вам буде као да је Ваша. Ви сīе наш, домаћи*; „питом, припитомљен; одгајен“: *домаћа животиња*, *домаћа коза*, *домаћи њас*; *домаћа винова*

лоза, *домаћи куйус* и др.; аксиолошке вредности, позитивне: „неуслиљен, слободан“: *домаће йонашање, домаћи човек* и др.

4.6.1.3. Исти значај за разумевање значења ове лексеме, за утврђивање продуктивности њених семантичких компоненти и за профилисање језичке слике дома, имају и други деривати са својим значењима: високо вредновање дома: „глава породице“ (*домаћин; домар; домородийељ* заст.); „старешина, газда“ (*домаћин*); „власник / власница гостионице“ (*домаћица, домаћин*); позитивне особине: „чуварност, брижљивост, штедљивост“ (*домаћин; домаћински*); „имућност, богатство“ (*домаћин; домаћински*); „углед“ (*домаћински свеї*); „плодност“ (*домаћица* заст.); опозиција свој – туђи „блискост“ (*одомаћийи; удомаћийи*); „родбински, породични односи“ (*домазей; домаћица* етн. покр. „учесница у свадбеном обреду, деверова жена или рођака“; *домаћин* „муж, супруг“). Исту опозицију потврђују деривати који показују да се у семантичком пољу лекеме *дом* реализују семе ‘крај, постојбина; домовина, отацбина; патриотизам’ (*дома* прил. „у свом крају, у домовини, отацбини“, „у свој крај, у своју постојбину“; *домаја* заст.; *домовина; домобран; домољуб, домољубље, домородсїво* и др.).³⁵

4.6.1.4. На периферији творбеног гнезда лексеме *дом* реализују се деривати који именују реалије изван овог семантичког поља, мотивисани истом опозицијом свој – туђи: „документ“ (*домовница*); „непостојање, губитак дома“ (*бездом, бездоман, издомийи*); „који није из дома, који није свој, туђи; који се расипа, који није штедљив“ (*недомаћи; недомаћин; недомаћински*); „клуб, екипа“ спорт. (*Домаћи играју врло ошїро, борбено; Имена клубова који су домаћини шїямїана су црним словима*); „кућни дух“ (*домаћи* мит. покр.); „врста крушке“ (*домаћица* агр. покр.).

4.6.1.5. У семантичком погледу најзанимљивији је однос деривираних придева *домаћи* и *кућни* који, осим чисто релационог значења („који се односи на дом, кућу, породицу, домаћинство“) развијају бројна квалитативна значења која конкретизују осећања и схватања везана за дом у позитивном смислу (исп. Бартмињски 2011: 225): *домаћа комовица, домаћи дуван, домаће вино* и др. „који није куповни“, *домаћи људи, домаћи народ* „који воли да живи породичним животом“, *домаће йонашање, домаћи човек* „неуслиљен, слободан“.

³⁵ О преклапању концептуалног поља *дом*, *домовина* и *мајка* у српској лингвокултури и о њиховој заједничкој концептосфери која је профилисана друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима, в. Ристић 2013б и 2015: 219–235.

4.6.2. Велики потенцијал у погледу семантичког варирања потврђен је у фразеологији и везаним колокацијама употребе лексема *дом* и *кућа* који откривају веома широко и густо умрежено семантичко поље ДОМА у наивном поимању свих његових аспеката: физичких (који представљају културу становања), друштвених (који указују на уређивање међусобних односа у кругу породице и шире друштвене заједнице), аксиолошких (који откривају систем вредности у српској лингвокултури) и емотивних (који откривају менталитет и нарави припадника српске културе). У РСАНУ су и ови елементи значења свестрано представљени, како је показано у претходном излагању примерима у виду реченица и минималних контекста употребе, а заступљен је и одабран материјал кратких стереотипизираних текстова, пословица и др. израза у примерима употребе који се наводе после дефиниције или издвојено у посебном делу речничког чланка, нпр.: *данас у дом, а суџира у гроб; ња је из дома; биџи код (своје) куће; далеко (даље) му (џи и сл.) (леја, црна) кућа; не сџоји кућа на земљи, него на жени; на жени кућа сџоји и сл.*

4.7. Наведени примери и њихова краћа анализа показали су репрезентативност речничког материјала РСАНУ за реконструисање не само семантичког и концептуалног поља лексеме *дом* него и језичке слике стереотипа и концепта дом у српском језику, што традиционалну лексикографију, у целини гледано, чини актуелном и приближава је савременим когнитивним приступима различите оријентације.

Когнитивна дефиниција

5.0. **Ка свеобухватном опису значења.** За разлику од лексикографске дефиниције која значење речи представља у виду таксономски и хијерархијски рашчлањених дефиниција с ограничавањем на нужне и довољне елементе, што по правилу смањује степен њихове информативности, когнитивна дефиниција тежи свеобухватном опису значења издвајањем свих оних особина предмета које су се усталиле у језику и функционишу као комплекс карактеристичних и критеријских особина, због чега је она по правилу дужа од лексикографске дефиниције и садржајнија (Бартмињски 2011: 93–106). Да би се утврдиле особине предмета које су се усталиле у његовој језичкој слици, когнитивни приступ, осим системских података које нуди традиционална лексикографија (представљених на материјалу лексеме *дом* из РСАНУ у претходном одељку), узима у обзир још два типа података: текстуалне и анкетне.

5.1. **Дом у текстовима.** Текстови/дискурси различитих функционалних стилова носе различита, најчешће једнострана или биполарна обележја, када је у питању језичка слика предмета – појмова, због чега се морају узимати опрезно, уз примену специјалних анализа, нарочито у случају тзв. ауторских текстова. Због тога су за анализу ЈСС посебно погодни тзв. клишеирани текстови у које спадају и народне пословице.

5.1.1. **Аспекти профилисања дома у народним пословицама.** Материјал народних пословица (Вукових *Српских народних пословица*, у даљем тексту НПосл. 1969) указао је на основне моралне и породичне вредности у српској традиционалној, патријархалној култури у профилисању ДОМА/КУЋЕ.³⁶

5.1.1.1. Занимљиво је да је у анализираним пословицама овај појам готово редовно именован лексемом *кућа*, а у профилисању овог појма нарочито је са више аспеката реализован породични профил ДОМА/КУЋЕ, чија се вредност мери људима који у њој живе, нпр. *Тешко кући без чоека а огњишћу без хреба*³⁷ у Боци, 280, а као највећа вредност истичу се удобност, пријатност и сигурност ДОМА/КУЋЕ: комотност и слобода, нпр. *Моја кућа моја слобода; Свагђе је добро, а код куће најбоље*, 256; осећање сигурности, власништва, господарства, нпр. *Сваки (је) домаћин дому владика*, 252; слога у породици, нпр. *Ако не буду гости бијесни, не ће бићи кућа тијесна*, 46; неговање толеранције показано у надмудривању и инаћењу између свекра и снахе, нпр. *Ако ми не мейеш куће, мекше ми је сјавајти, ако ми не йереш судова, гушћа ми је чорба*, 46; као и велика одговорност и улога домаћина за стицање и очување породице, нпр. *Да је кућа добра, и вук би је имао*, 80; *Тешко је тићу кућу служити, ал' још је теже своју ситићи*, 279.

5.1.1.2. Са аксиолошког аспекта високо се вреднује штедња у очувању материјалних добара ДОМА/КУЋЕ, па се негативно вреднује како давање у зајам, (неодмерено) помагање другог, нпр. *Тућу кућу диже, а своју обара*, 285, тако и обавеза враћања дуга, нпр. *Ако кућа изгори, дуг на ојак излетити*, 46. Метонимијска замена ДОМА/КУЋЕ деловима куће, истиче вредности граничника „прага“ и „врата“ у поимању ДОМА као „унутрашњег простора“ у опозицији према „спољашњем простору“, чија се вредност у очувању „унутрашњег простора“ и у традиционалној култури, као и у ауторским текстовима, у одређеним околностима доводи у питање, на што може указивати и коментар уз пословицу: *Кућни је*

³⁶ Детаљна анализа материјала народних пословица са свим резултатима представљена је у раду Ристић, Лазић-Коњик 2015 и у посебном поглављу монографије: III. 3. Дом у пословицама и текстовима.

³⁷ Реч *хреб* значи пањ а у Вуковом Рјечнику потврђена је истом пословицом.

џраг највећа џланина. Тешко се чоџу само од куће отиснути, а послџје оде куд науми, 166.

5.1.1.3. Пословице, исказане у форми клетве такође показују високо вредновање дома у традиционалној култури, јер се дом/кућа узима као залог (улог) клетвеног садржаја, нпр. *Кућа му се коџем заџворила!* (тј. пуста остала), 166; *Кућа му се кућерином звала!*, 166 (исп. високо вредновање дома у језику уопште, исказано у ословљавању/обраћању драгој особи: *Кућо моја, Он је од дома*).³⁸

5.2. **Аспекти профилисања дома у ауторским текстовима.** За разлику од општејезичког стереотипа дом, системски представљеног у РСАНУ, у књижевном дискурсу овај појам, осим опште језичке слике, носи обележје уметничког стила са карактеристичним контемплативним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуниктивним интенцијама самих аутора.³⁹

5.2.1. У ауторским текстовима потврђује се разлика у употреби лексема *дом* и *кућа* на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, као и на материјалу РСАНУ, у смислу физичког објекта (*кућа*) и породична заједница (*дом*). Физички елементи дома профилишу се и колекцијом најнужнијег инвентара у дому, типичном за српску културу становања (у песми *Моја соба* А. Шантића), при чему су у песниковој перцепцији „мајка“ и „крсна слава“ истакнути као највеће вредности породичног дома (слика мајке виси поред иконе на дувару), што је у складу са колективном тачком гледишта у профилисању овог стереотипа, карактеристичном за припаднике српске патријархалне и православне културе. Други делови песме употпуњавају овај стереотип емотивним и контемплативним елементима, који у виду креативних поетских мета-

³⁸ За разлику од уобичајене наивне представе дома/куће забележене у народним пословицама, која одговара стереотипизираној представи у широј традиционалној култури, у усменој епици, у којој је такође испољена тежња ка типизацији, прави се отклон од културног стандарда куће атипичном атрибуцијом и ширењем значења ка појму *не-куће / антии-куће*, у чијој основи лежи подела на живе и мртве: *кућа мрачна* = гроб; *кућа џроклейџа* = тамница; *кућа вечна* = вешала; *кућа необична* = тамница; *кућа божја* = црква и сл., док се за кућу као станиште јунака користе лексеме *двор* и *кула* (Детелић, Делић 2014: 250). Слично егзистенцијално, религијско и друштвено профилисање дома потврђено је у РСАНУ (пословица *Данас у дом, суџира у гроб*), у разговорном језику примером *вечна кућа* у значењу гроба, као и у књижевном и у религијском дискурсу (в. Ристић 2015: 245–264, 265–283).

³⁹ Истакнуте карактеристике стереотипизације и концептуализација дома у ауторским текстовима представљене су на одабраним примерима књижевног дискурса из КССЈ Математичког факултета из Београда и из допунских извора у раду Ристић 2015: 245–264.

фора одражавају лични доживљај тоpline и удобности, па је дом *велика башиџа, високи свод дуга уздрхџаних, крлеџка џоџла*.

5.2.2. Дом се у књижевном дискурсу концептуализује као простор издвојен од спољашњег света „унутрашњи простор“, с егзистенцијалном и заштитном функцијом и са позитивним емотивним и етичким вредностима: удобности, угодности, осећања слободе и комоције, блискости са члановима породице, честитости дома, егзистенцијалне сигурности и заштите, приврежности.

5.2.3. У неуобичајеним ситуацијама дом је профилисан са негативним вредностима у виду метафора ДОМ ЈЕ БОЈНО ПОЉЕ, ДОМ ЈЕ ЗАМКА. Такво негативно искуство проистиче из осећања скучености, ограничености унутрашњег, затвореног простора, душевног немира. Негативно вредновање дома у књижевном дискурсу може бити засновано и на другим релевантним друштвеним и емотивним параметрима: на личној несрећи, на пропалом браку, на растурености породице, нетрпеливости, нетолерантности међу члановима породице, на осрамоћености дома, породице, на поремећеном реду, спокоју, на опустелости дома и др.

5.3. Аспекти профилисања дома у религијском дискурсу.⁴⁰

Представа дома у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца савременог српског језика, концептуализује се као вишедимензионалан појам, профилисан физичким, функционалним, друштвеним, аксиолошким и емотивним параметрима, али сам концепт функционише више као сакрални него културни модел у коме су истакнуте следеће вредности: породица, задовољство поседовања свога дома; осећање поштовања и љубави према свом дому, према члановима своје породице; одговорност домаћинског управљања; брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице и родоначелници новог нараштаја; *домаћинство* и *домаћи* (*јослови*); затим „добра породица“ са позитивним емотивним вредностима: слобода понашања, радовање, љубав и поштовање ближњих, али и „породица“ са негативним искуством обезвређивања наведених вредности („дом за смешатај старих лица“).

5.3.1. Типичан хришћански дом концептуализује се на основу физичких, религијских, емотивних и аксиолошких параметара: као колекција обавезних ритуалних предмета и ритуала – освештаност

⁴⁰ Концепт дом у религијском хришћанском дискурсу реконструисан је на материјалу превода Старог и Новог завета на српски језик, Појмовника 2008 и ауторских текстова у раду Ристић 2015: 265–283. Подаци о изворима за реконструисање концепта дати су у списку извора на крају књиге.

дома, домаћа молитва, чланови породице и надлежни свештеник, „дом је домаћа црква“, традиционалне породичне вредности – напредак дома, здравље, срећа, слога и брига за подмладак, децу.

5.3.2. У религијском дискурсу концептуализација ДОМА/КУЋЕ заснива се и на опозицији „царство земаљско – царство небеско“, односно на опозицији „живот – смрт“, према којој појам „дома“ (привремени боравак на земљи) опонира појму „гроба“ (вечном животу на небу), што је утемељено на религијској и духовној идеји о вечности, бесмртности као највишој вредности: „боравак у дому“ наставља се „боравком у гробу“.

Варирање, ређе и амбивалентна вредност, у профилисању овог појма засновано је на променљивости тачке гледишта и перспективе у ауторским религијским текстовима.

5.4. Дом у анкети. Посебно место у проучавању језичке слике света, према Бартмињском (2011: 66–68), имају анкетна истраживања, будући да омогућавају приступ свакодневной језичкој свести говорника и откривају много већи број особина које се приписују предмету, од оног броја који је забележен у системским подацима.⁴¹

5.4.1. Анкетни материјал⁴² је показао да је у свакодневной слици дома српских говорника (студената) психосоцијални аспект са компонентом ‘породица’ осетно претежнији у односу на све друге појединачне аспекте: психички, животни, функционални и физички, што даје основа да се истакне значај породице у уобичајеној савременој концептуализацији дома у српском језику, док се физички и функционални аспекти у свом основном виду ‘место/кућа/стан’ и ‘живети/становати’ у значењу ове лексеме подразумевају у виду пресупозиције.⁴³

5.4.2. Издвајају се две особине „правог“⁴⁴ дома са веома високим коефицијентом стереотипизације (48.26%): ‘породица / људи који у

⁴¹ Анкета се, такође, сматра оправданим поступком верификације ваљаности лексикографске дефиниције (исп. Бартмињски 2011: 67, 249; Bartmiński 2014).

⁴² Подаци о анкети као и детаљна анализа и статистичка обрада анкетних података у корелацији са подацима из *Асоцијативног речника српског језика*, дати су у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016 и у посебном поглављу монографије: III. 2. Дом у анкетним подацима.

⁴³ То потврђују одговори испитаника у анкети у којима су семе места и функције готово увек директно или индиректно присутне, исп. одговоре: *срећна породица која ти живи; представљају људи који живе у њему; породица која живи у њему; место где је породица; бићно је да је то простор у коме борави једна породица која има дом и њена својим присуством и особинама, изглед је небитан*, итд.

⁴⁴ У лублинској етнолингвистичкој школи модификатором „прави“ обogaђују се и уједно субјективно релативизују квантификатори „сви“, „сваки“ због чега има кључни значај за механизам стереотипизације појмова (Бартмињски 2011: 325); исп. судове:

њему живе у заједници’ и ‘топла, пријатна атмосфера’. Издвајају се две особине „типичног“⁴⁵ дома чији коефицијент стереотипизације износи 33.33%: ‘стамбени објекат (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) са окућницом’ и ‘породица / људи који у њему живе у заједници’.

5.4.3. Особине дома/куће према стереотипности распоређене су на следећи начин: ‘људе у њему/њој повезују љубав и др. позитивна осећања / поштовање, разумевање и др.’, ‘топла, пријатна атмосфера’, ‘породица / људи који у њему/њој живе у заједници, људи се у њему/њој осећају добро’, ‘стамбени објекат (одређених физичких карактеристика – има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) и окућница’, ‘пружа осећај сигурности’, ‘има одређену опрему и предмете који задовољавају човекове потребе’, ‘мир, хармонија’, ‘у њему влада слога’, ‘удобност’, ‘у њему/њој има комуникације’, ‘односи међу укућанима’.⁴⁶

Закључне напомене

6. Лексикографска дефиниција vs. когнитивна дефиниција. У РСАНУ лексеме *дом* и *кућа*, како је показано, дефинисане су помоћу четири аспекта: физичког – као стамбена зграда или као зграда у којој је смештена нека друштвена установа; друштвеног – као група (људи) које повезују одређене карактеристике, заједница, породица; функционалног – за пребивање, становање или за какву друштвену потребу и економског – као културно-просветна, административна и др. установа. Целокупан материјал РСАНУ са примерима употребе, фразеолошким и колокационим спојевима, синонимним низовима и творбеним дериватима, међутим, пружа релевантне податке и за друге, културне и аксиолошке аспекте: *дом/кућа* има домаћина који је њен творац и газда, у *дому/кући* живи породица, породична заједница, постоје различити типови *кућа* према техници изградње, подлози на којој је подигнута, изгледу, величини, висини, спратности и др., истичу се претежно позитивне особине удобности, топлине и сигурности, као и егзистенцијална и заштитна функција *дома/куће* као уточишта које пружа осећај то-

Сваки дом њредсѡавља њпородица на окућу и Сваки њрави дом њредсѡавља њпородица на окућу.

⁴⁵ Модификатором „типичан“ настоји се избећи субјективна и добити језичка слика устаљена у некој култури, без прецизирања временског тренутка.

⁴⁶ Потпун списак особина дома наведених у анкети према различитим аспектима, као и коефицијент њихове стереотипизације, в. у раду Лазић-Коњик, Милошевић 2016 и у посебном поглављу монографије: III. 2. Дом у анкетним подацима.

плине, угодности и сигурности. На тај начин, само је мали број појединачних особина, профилисаних претежно у актуелној језичкој говорној и писаној пракси (анкетни материјал и текстови), остао изван лексикографске дефиниције и лексикографског описа датих у РСАНУ. Захваљујући својој чврстој теоријско-методолошкој утемељености и избалансираности грађе, која се у лексикографском опису представља и у употреби (*parole*) и у систему (*langue*), РСАНУ се, нема сумње, у лексикографском представљању лексема уклапа у модерне, актуелне лексиколошке и лексикографске токове и иде у корак са савременим, когнитивним и антрополошким приступима различите оријентације.

II.

СТЕРЕОТИПИ И ЈЕЗИЧКА СЛИКА СВЕТА

1.

СОЦИОЛОШКИ И ЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТИ СТЕРЕОТИПА

1.0. Међу актуелним појмовима и проблемима у савременим истраживањима антрополошке оријентације истиче се и проблем поимања стереотипа и одређивања њиховог садржаја у односу на друге сличне појмове, као што су: концепт, појам, смисаони садржај речи и прототип. У овом поглављу изложићемо преглед најновијих истраживања феномена (етничких) стереотипа имајући у виду различите приступе, и то, пре свега, с једне стране истраживања са становишта актуелних друштвених теорија, у којима се стереотипи и стереотипизације сагледавају у виду етничких стереотипа (стереотипија), а са друге стране истраживања у лингвистичким приступима, у којима се појмови стереотипа и стереотипизације разматрају на ширем плану као феномени језичке слике света, која поред човека и његовог друштвеног окружења обухвата и све друге релевантне датости, које у виду упрошћених слика чине део човекове спознаје о себи и о свету који га окружује. Поред упоређивања наведених различитих гледишта, циљ нам је да одредимо теоријско-методолошки оквир за наредна поглавља ове монографије у којима ће бити представљени етнички (ауто)стереотипи Срба, Грка и Руса у српском језику и култури, и то како са становишта друштвених теорија тако и са лингвистичког становишта.

Стереотипи у лингвистичким истраживањима и друштвеним теоријама

2.0. Наиме, показало се да лингвистичко истраживање ових феномена на језичком материјалу даје нешто другачије карактеристике етничких стереотипа у погледу когнитивно-аксиолошких вредности и да у њима доминирају психо-социјалне компоненте над идеолошко-политичким које се истичу и/или прецењују у неким истраживањима са становишта друштвених теорија. Слојевитост стереотипа на лингвистичком плану проистиче из њихове заснованости на језичком, комуникативном и когнитивном сазнању (исп. Стернин 2004: 8–9).⁴⁷ Дакле, на

⁴⁷ Према Стернину језичко сазнање, које се испољава у комуникацији при продуковању и разумевању говорне делатности, представља у ствари један вид когнитивног сазнања, које обухвата укупност психичких механизма производње, поимања и чувања језика у сазнању које омогућава процес говорне делатности (Стернин 2004:

језичком плану стереотипи се разматрају као феномени који настају у процесу стицања и усвајања наведених типова сазнања у току читавог живота, и то како личног, индивидуалног, тако и колективног сазнања, док се они на ширем когнитивно-комуникативном социјалном плану различитих друштвених пракси разматрају као феномени који настају у процесу „културног учења кроз различите дискурсе“⁴⁸ (исп. Радовић 2009: 15) и који се реализују у виду социјалних репрезентација⁴⁹ у процесу деконтекстуализације, генерализације и апстракције личних модела (нав. дело: 17). Један систем репрезентација, према Радовићу, настаје тако што се различите врсте објеката, особа, појава, идеја и сл. повезују са концептуалним схемама, а други систем репрезентација зависи од начина конструисања кореспонденција између појединачних концептуалних мапа и система знакова који представљају те концепте у појединим језицима. Устаљивање овако насталих система репрезентација и њихово прихватање од стране других чланова групе доводи до формирања стереотипа који се реализују тек (посредно) кроз дискурзивно обликовање у одређеном социјалном и историјском окружењу (исп. нав. дело: 17–18).⁵⁰

2.1. Истакнуте разлике у поимању феномена стереотипа неминовно се одражавају и на различите теоријско-методолошке при-

10). Оно се развија у процесу усвајања језика, усавршава се целог живота са усвајањем језичке норме, нових речи, значења, усавршавањем комуникације у различитим сферама и усвајањем нових језика. Сама говорна делатност, према овом аутору, јавља се као компонента ширег појма – комуникативне делатности, па с тим у вези разликују се појмови језичко сазнање и комуникативно сазнање. Комуникативно сазнање је свеукупност комуникативних знања и комуникативних механизма, који омогућавају комплекс комуникативне делатности, која обухвата и усвајање норми комуникације у једном језику (нав. дело: 12). Важност комуникативног сазнања у усвајању норми комуникације и комуникативног понашања показана је на контрастивном плану руске и српске културе у раду Пипер, Стернин 2004.

⁴⁸ Дефиниција дискурса, његове карактеристике и његова политичко-идеолошка условљеност дати су у раду С. Радовића (2009: 18–19), а за наше разматрање важно је да се истакне и следеће: „Дискурс производи и контролише значења која се јављају у текстовима (културе) ... Символички карактер текста подразумева и његову вишезначност, па се полисемија односно вишеструкост значења редовно покушава контролисати дискурзивним праксама“ (нав. дело: 19). О разликама између поимања стереотипа у лингвистици и друштвеним наукама (социологији, етнологији), в. Бартмињский 2005: 166.

⁴⁹ Под појмом „репрезентација“ С. Радовић подразумева процес којим се успоставља однос између концепата, ствари и језичких знакова и који представља центар производње значења у језику (Радовић 2009: 18).

⁵⁰ О схватању стереотипа као мисаоно-емотивних, чињенично нетачних и ригидно нефлексибилних конструкција о другима, као о виду мање флексибилне социјалне категоризације, као и о историјату поимања феномена етничког стереотипа у друштвеним теоријама, в. Marković 2002: 5–31.

ступе овом феномену са лингвистичког становишта и са становишта актуелних друштвених теорија. Међутим, те разлике се умањују под утицајем когнитивног приступа, који се нешто касније актуелизовао у друштвеним теоријама него у лингвистичким приступима, на што указује овакво поимање стереотипа које је много ближе лингвистичком: „Stereotip je izraz nužnosti jezičkog (i misaonog) ekonomisanja, odnosno pojednostavljivanja i „uniformisanja“ predstava o svetu. Stoga se čini da je ovaj fenomen više pitanje odnosa mišljenja i jezika, dakle lingvistike, nego što je pitanje socijalne psihologije“ (Ђерић 2005: 42) (делове цитата истакле ауторке).

Етнички стереотипи у друштвеним теоријама

3.0. У приближавању резултата истраживања овог феномена у наведена два приступа велику улогу одиграо је когнитивни приступ којим се у први план истичу когнитивно-мотивациони процеси у формирању стереотипа.

3.1. Тако се и у неким истраживањима овог феномена са аспекта друштвених теорија даје широко неутрално одређење овог појма, по коме стереотипи не морају бити нужно засновани на предрасудама него на веровању о карактеристикама и начину понашања чланова одређене друштвене заједнице. У складу са оваквим одређењем за стереотипе се употребљава прикладнији назив „слика о другима“, која се у социјално-психолошкој литератури „zbog njene usklađenosti sa odgovarajućim osećanjima i ponašanjem, smatra kognitivnom komponentom stava“ (Popadić, Biro 1999).⁵¹ У ствари, у раној фази одређење стереотипа „kao uprošćenih, netačnih, teško promenjivih, široko rasprostranjenih, negativnih slika“ о другима развило се управо из традиције испитивања „етничких стереотипија“ и њиховог везивања за предрасуде (нав. дело).⁵² Према овим ауторима, почеци емпиријског истраживања етничких стереотипија везују се за студије Каца и Брејлија. Модел њиховог

⁵¹ О битним карактеристикама стереотипа као слике о другима, в. Popadić, Biro 1999, о елементима који чине етнички стереотип (карактер, изглед, навике, исхрана, језик, начин одевања, хобији, професионална оријентација), в. Драгићевић 2004: 36–37, односно о етничким идентификаторима (порекло – преци, митска домовина, традиција, језик), в. Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004: 518. О подложности периодичним променама етничког стереотипа, в. Драгићевић 2004: 37 и Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004: 531, а о најчешћим факторима који условљавају промену етничког стереотипа, в. Popadić, Biro 1999.

⁵² У литератури се предрасуде дефинишу као укореењени, неосновани, упорно одржавани емотивни ставови према људима и појавама, а стереотипије као упрошћено

истраживања⁵³, уз извесне модификације, примењивали су и неки наши истраживачи.⁵⁴ Временом је овакав приступ стереотипијама коригован у смислу да им не треба нужно придавати негативне конотације, а у каснијим истраживањима у којима је нарочито била утицајна Тајфелова студија, према наведеним ауторима, све више се истицао значај когнитивне обраде информација у формирању упрошћене слике, и то не само као неизбежног и универзалног него и као корисног процеса који омогућава лакше сналажење и предвиђање у веома комплексном социјалном окружењу (нав. дело: прва и друга страна).⁵⁵

3.1.1. Наведени аутори, истражујући аутостереотипе и хетеростереотипе Срба у Србији, под појмом „стереотип“ подразумевају „не само групно прихваћена, већ и појединачна уверења“, при чему би „раширеност nekog takvog појединачног уверења“ требало „да се емпириски утврди“. На основу резултата сопственог емпиријског истраживања аутори су, независно од општих теоријских и методолошких ставова, закључили да стереотипе не сматрају „nužno нетачним уверењима“ али и да „slike које о другим народима“ имају њихови испитаници не сматрају исправним, јер се, како истичу, показало „očigledно u којој merи su mnogi elementi tih slika iskrivljeni, pre svega pod uticajem dugotrajnih konflikata“. Њихово истраживање је још једном потврдило да постоје разлике у опажању властите и туђе групе, „које иде у правцу idealizovanja vlastite grupe u odnosu на друге“. Оваква асиметрија, нарочито у оквиру когнитивног приступа стереотипијама, како аутори истичу, представља одраз „bazične i неизбежне tendencije која се активира код било које подеље u групе“, те да

и окоштало сазнање о другима, најчешће о припадницима других народа (Карановић, Пешикан-Љуштановић 1994: 75).

⁵³ У питању је квантитативни модел истраживања у коме је испитаницима, „uz svaku од 10 nacija, predočena lista од 84 osobine, а njihov zadatak је bio да najpre заокруже sve one osobine са spiska које су типичне за datu naciju или да eventualно допишу nove, а да затим изаберу оних пет osobina које су најкарактеристиције за припаднике date grupe. Stereotip о другој групи саčinjavale су osobine које су испитаници најчешће birali“ (Popadić, Biro 1999).

⁵⁴ Кратак преглед таквих истраживања код нас дат је у раду Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004: 519–520.

⁵⁵ Когнитивна обрада информација у процесу настајања стереотипа кроз дискурзивне праксе истакнута је и у истраживању Г. Ђерић: „Diskursivne праксе су израз међудејства двеју imanentних компоненти samом језику: међудејства njegove статичне и otvoreне структуре. ‘Statika’ се, pored основног плана језика (njegovih автономних pravila) препознаје и у stereotipном систематизовању, svodenju и redukovanju појавности (у смислу njenог savladavanja), delујући на razumevanje друштвене stvarности и на ograničavajući и на olakšavajući начин istovremeno. Zapravo, као феномен који olakšava оријентацију и ‘modelovanje sveta’, у коме се и лични identitet потврђује као deo tog ‘sveta’, stereotip istovremeno ograničava objektivnost percepcije“ (Ђерић 2005: 91).

низ експеримената показује да „čim se formira ‘naša’ i ‘njihova’ grupa, ma koliko kriterijum podele bio privremen i nebitan, članovi jedne grupe brzo postaju skloni da favorizuju i u boljem svetlu opažaju članove vlastite grupe od članova tuđe grupe.“ Подаци њихових истраживања показали су да је при томе важна и „*Veličina kontrasta*“ (истакли сами аутори), за коју је у својим истраживањима аутостереотипа и хетеростереотипа Срба и Албанаца на Косову, како аутори наводе, Срећко Михаиловић предложио термин „*etnički narcizam*“ а за њене екстремне видове изразе „*paranoja etničke grupe*“ и „*etnička deluzija*“. Они су утврдили да постоји извесно „нивелисање“ стереотипија према групама са којима не постоји актуелан конфликт и које самим тим нису у центру медијске пажње или „objekat medijskog oblikovanja“, док су стереотипије према групама са којима је у време истраживања био актуелан конфликт развијеније и негативније, те да такву негативну слику „spremnije razvijaju (usvajaju) niže obrazovani, stariji i autoritarniji“ чланови властите групе.

3.1.2. Значај запажања до којих су дошли аутори на основу свога истраживања јесте и то што су утврдили удео најважнијих фактора у настајању стереотипа, као што су национализам, ауторитарност, лично искуство и контакти са припадницима друге групе, социјални фактори у виду посредног симболичког контакта са другима, школа, медији и др.

3.1.2.1. Када је у питању утицај национализма, закључено је да постоји доследна повезаност позитвности стереотипа са национализмом али да није великог интензитета, тако да људи са израженијим националистичким ставовима имају доследно негативну слику о другим народима, али да би само мали део „varijabilnosti mogao biti objašnjen nacionalnim stavovima ili obrnuto“ и да негативне стереотипије према другим народима не зависе од национализма него од других фактора.

3.1.2.2. Њихово истраживање показује значајну повезаност „autoritarnosti sa nacionalizmom ili etničkom distancom, afektivnom i konativnom komponentom etničkih stavova“, тако да ауторитарнији припадници нације у већој мери идеализују властиту нацију и имају позитивније аутостереотипије.⁵⁶ Међутим, према овим ауторима, утицај ауторитарности на хетеростереотипије постоји само према оним народима са којима постоји етнички конфликт, па се ауторитарност испољава као спремност да се у ситуацији реалног конфликта развијају негативне слике и непријатељски ставови према другој страни, али не

⁵⁶ О проблематичној употреби појма „ауторитарност“ и „ауторитарни менталитет“ српског народа који „detektuju brojne uzroke problema srpskog društva“, о његовој одомаћености у јавној употреби и академској пракси, нарочито код „istraživača civilnog društva“, в. Đerić 2005: 52.

и као склоност да се било која туђа нација опажа у негативном светлу. За стабилност стереотипија један од кључних фактора је настанак или престанак конфликта између две групе, и интезитет таквог конфликта.

3.1.2.3. Могући извор слике о другима је и лично, појединачно искуство и комуникација која може бити непосредна,⁵⁷ а у условима када нема непосредне комуникације са припадницима других група, слика о другима се преузима из сопствене средине на различите начине и из различитих извора, тако, како аутори истичу, да се „stereotipije pre svega uče putem *simboličkih* kontakata sa pripadnicima drugih grupa“, и то пре свега кроз ликове у филмовима, књигама, новинским текстовима или се на истим изворима срећу са већ готовим описима других народа. У системском развијању слика о другима школа има велику улогу, али одлучујућу улогу, како аутори истичу, имају медији и то на много начина, пре свега могу да промовишу идеју постојања трајних дистинктивних карактеристика појединих етничких група. Важну улогу имају и информативне емисије, јер тако посредовану слику људи сматарју провереном и исправном, при чему избор информација, тумачење намера, коришћење погрдних назива или експлицитно навођење особина знатно утичу на развијање негативних ставова и стереотипија.

3.2. Улога науке, пре свега социологије и социјалне психологије, у истраживању, разумевању и демистификацији етничких стереотипа преиспитивана је у раду Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004, у којем су аутори спровели, како кажу, „potpuno ‘stereotipno’ istraživanje“ ових стереотипа.⁵⁸ Они етничке стереотипе одређују као „uprošćene i uopštene slike o osobinama pripadnika etničkih grupa“, при чему издвајају аутостереотипе у којима „pripadnici jedne etničke grupe ocenjuju karakteristike ličnosti pripadnika sopstvene grupe“, и хетеростереотипе, у којима припад-

⁵⁷ Значај оваквог индивидуалног искуства у формирању заједничких представа о другима видимо у томе што су лишене политичких и идеолошких предрасуда, што је, у вези са представама Срба о Грцима, истакнуто у литератури: „Појединачна искуства одражавају аутентично, неспутано јавно мњење, без политичких предрасуда, као одраз рефлексивног реаговања на стимулансе које долазе у контакту са припадницима друге етничке групе. То је спонтана, такорећи биолошка реакција, тако да се на основу појединачних искустава савремених носилаца српског језика могу одредити стандардизоване психолошке реакције у типичним приликама и ситуацијама, као и заједничке представе о грчком народу, језику, начину живота и занимања, о њиховим физичким и карактерним особинама ... и сл.“ (Љубоја 2006: 12).

⁵⁸ Њихови испитаници били су Срби који су се изјашњавали о карактеристичним особинама припадника „osam etničkih grupa na Balkanu (Srbi, Bošnjaci, Bugari, Rumuni, Makedonci, Crnogorci, Albanci i Hrvati)“, користећи унапред утврђену листу особина (нав. дело: 519). Опис емпиријског истраживања дат је на стр. 522–523.

ници једне етничке групе „utvrđuju niz osobina koje pridaju pripadnicima drugih etničkih grupa“ (нав. дело: 521). Њихово истраживање потврдило је не само постојање стереотипа о припадницима наведених етничких група него и њихову променљивост у времену у зависности од функционалне улоге у друштвеном животу. Утврђен је и одређен број методолошких концептуалних тешкоћа у емпиријском сагледавању суштине стереотипа, јер коришћење искључиво квантитативног приступа онемогућава сагледавање „šta ispitanik stvarno podrazumeva birajući jedan od ponuđenih termina“ (530) који као особину приписује другима; затим да овакво стереотипно квантитативно истраживање показује само да стереотип постоји, у ствари да „postoje ‘zajedničke’ impresije о ‘nama’ i ‘drugima’“, као и да „ovakav način ‘stereotipnog’ ispitivanja stereotipa vodi daljoj stereotipizaciji i stavlja je u prvi plan, nasuprot nastojanjima društvenih nauka da ruše uvrežene kliše“ (531).⁵⁹

3.3. Феномен стереотипа разматран је и као један од видова колективног самопоимања и представљања заједно са митовима, карактерима и менталним мапама (Ђерић 2005). Г. Ђерић у фокус истраживања ставља митске компоненте националног идентификовања и представљања, а под овим појмом подразумева „diskurse’ inspirisane mitološkim predanjem, odnosno priče iz domena kulturnog pamćenja, ali i savremene priče u kojima se predstavljaju ‘Istine’ о Srbima i koje se prepoznaju kao tipične u komunikativnom iskustvu zajednice“.⁶⁰ Изворе за овакве дискурсе налазила је у друштвеним наукама, политици и публицистици (нав. дело: 8).⁶¹

3.3.1. Она се критички осврће на нека досадашња изучавања ауто-стереотипа у домаћој науци у различитим приступима: етнопсихолошким, социолошким и историјским у смислу уопштавања или сужавања самог појма стереотипа (нав. дело: 41–80), при чему издвајамо она запажања ауторке која су релевантна за наше истраживање стереотипа. Упоредним прегледом „дифузног масивног дискурса“ из наведених типова извора из перспективе различитих времена, дисциплина, жанрова

⁵⁹ О неким предностима и недостацима квантитативног статистичког истраживања са лингвистичког гледишта, в. Бартмињский 2005: 169.

⁶⁰ О узајамним везама мита и етничког стереотипа, в. Ђерић 2005: 33–36.

⁶¹ Основни извор за анализу представа о колективној идентификацији било је емпиријско истраживање Института за филозофију и друштвену теорију на тему „Политика и свакодневни живот“, у коме је и сама ауторка учествовала у својству интервјуера и аналитичара. Теренски рад се одвијао 2001. и 2002. године у 15 градова Србије, а резултирао је са преко 300 дубинских интервјуа (о подацима овог истраживања в. нав. дело: 10).

или аутора,⁶² ауторка показује да приче о „колективном самопоимању“ односно о аутостереотипу Срба имају пуно тога заједничког како на садржајном плану вредносних особина тако и на формалном плану јер се најчешће износе у првом лицу множине и то „ubedljivo, samorazumljivo i vrednosno, što u pojedinim slučajevima znači autoritativno i monološki“ (48–49). Тако се српски национализам код неких аутора, према прегледу Г. Ђерић, негативно вреднује као „ресантимански“ заснован на злопамћењу, увређености, ојађености, мржњи и зависти; затим као ауторитарни национализам, чиме се истиче подложност српског народа ауторитарном вођи, а који се сасвим одомаћио „u javnoj upotrebi i akademskoj praksi, tako da je stereotip ‘autoritarnog karaktera srpskog naroda‘ u doslovnom smislu institucionalizovan“ (Ђерић 2005: 52). Затим се у самоидентификацији, Србима некритички приписују многе особине: доброта, духовно богатство, презир према материјалном богатству, емотивност, мазохизам, инат, а у различитим интерпретацијама и „egzotična, ‘sudbinska osobina’ Srba, koja se tretira uglavnom pozitivno“; здрав дух и разум, колективизам, херојство, ратоборност, дружељубивост, гостољубивост, хумор, псовке, секс; од негативних: дволичност, лукавство, лицемерје, улизништво.

3.3.2. Историографски и путописни дискурси, поред тога што дају доста података о разлозима формирања појединих представа о народима, према овој ауторки, указују на развој негативних представа о балканским народима, али и преузимање таквих представа у савременим изворима било као представе „о југоistočnoј Европи као о ‘bitno različitom’ u odnosu na Evropu“, као о „другости“, док се појам балканизације у новије време повезује са процесима и догађајима у бившој Југославији, „a negativne konotacije ‘balkanskog’ posle ovih ratova ponajviše se prenose

⁶² У вези са анализом различитих типова дискурса требало би имати у виду жанровску припадност, јер неки од жанрова, као они који садрже етнички хумор, како се истиче у литератури, „не испољавају непријатељство према другом етносу и нису информативне у политичком смислу. Они настају на основу наслеђа а не на основу привремених стереотипа и предрасуда, а осим фолклорних заснивају се и на литерарним типовима, а не стереотипима. Стереотипи спадају у прагматичнију област социјалне психологије ... [у] подручје менталног функционисања активне интеракције људи – док је типизација процес слободног уметничког стварања“ (Љубоја 2006: 2). Супротно мишљење о хумору, када су у питању вицеви, изнето је у раду Карановић, Љуштановић 1994, према којем је виц заснован на колективном трајном знању, па представља својеврстан стереотип и даје основ за многе предрасуде јер је у њему изражена строга поларизација, типа: ми = добро – други = лоше (75–79). Овакве редуковане верзије представа о другима, обично сведене само на једну особину, према Бартмињском, најчешће се јављају у вицевицима и фолклору и представљају „стереотипизацију стереотипа“ (Бартмињски 2019: 21 и нап. 33).

na Srbe“⁶³, иако балкански менталитет покрива различите идентитете у југоисточној Европи (нав. дело: 71). Тако је, како ауторка истиче, „tokom poslednjih ratova u bivšoj Jugoslaviji srpska nacija u javnom jeziku ponela negativne atribute ‘balkanskog identiteta’ i ‘balkanizacije’, termina već odavno usvojenih u diskursima zapadnih autora“ (нав. дело: 93).

У дискурсима карактеролога издвајају се дескриптивне вредносне категорије о Србима углавном према географској позиционираниости: прекодрински Срби, Црногорци, Лале, Крајишници, Србијанци и сл. (74), али и други политички мотивисни аутостереотипи о „dvema Srbijama’ i ‘podeljenom identitetu’ (‘patriotskom’ i ‘izdajničkom’; ‘autoritarnom’ i ‘demokratskom’, ‘naprednom’ i ‘nazadnom’, ‘evropskom’ i ‘balkanskom’ i sl.“), или, пак, они мотивисани пореклом „koje u političkoj mobilizaciji treba da govori o ‘specifičnom mentalitetu’, ‘posebnim sposobnostima’ ili ‘rejtingu’ na karti mentalitetskih preraspodela“ (нав. дело: 75). У вези са овим типом дискурса ауторка закључује: „Skлонost ka etničkoj psihoanalizi i davanju ‘dijagnoza’ srpskom narodu skoro je neodoljiva. Ona se pretvara u međusobno, intelektualno ‘dopisivanje’ u kome pored psihijatarata i psihologa učestvuju istoričari, filozofi, novinari i pisci. Najčešće, ovo ‘dopisivanje’ rezultira mistifikovanjem, očudavanjem i egzotizovanjem ‘objekta posmatranja’“ (нав. дело: 80). Сличан критички став у вези са оваквим издвајањем и карактеризацијом одређеног етноса налазимо и код других аутора: „Што се тиче константних психолошких одлика, тзв. етничког карактера или колективног менталитета народа, о томе није никад захвално говорити, него више о нагомиланом историјском искуству једног народа, и зато је разборитије клонити се уопштавања типа јединствено биће нације“ (Љубоја 2006: 10).

3.3.3. У анализи националног стереотипа, по Г. Ђерић, објективнију слику од самих стереотипа пружају „дискурсивне праксе“⁶³ (у њеној анализи индивидуални искази, одговори испитаника добијени усмереним дубинским интервјуом), које нису вредносно оптерећене као стереотипи јер указују не само на вредновање сопствене нације

⁶³ Дискурсивне праксе су „izraz međudejstva dveju imanentnih komponenti u samom jeziku: međudejstva njegove statične i otvorene strukture“. Под „статичном структуром језика“ ауторка подразумева аутономна правила језика, која се одражавају у стереотипном систематизовању, односно „svodenju i redukovanju pojavnosti“, које, на ограничавајући или олакшавајући начин, омогућава разумевање друштвене стварности. Тако и према овој ауторки, стереотип представља „fenomen koji olakšava orijentaciju i ‘modelovanje sveta’, u kome se i lični identitet potvrđuje kao deo tog ‘sveta’“, при чему истовремено ограничава објективност перцепције (Ђерић 2005: 91). У питању су социјална и психичка улога стереотипа, које се препознају и разрађују у лингвистичким приступима феномену стереотипа и стереотипизације (в. Бартмињски 2019: 15).

него и упоређивање са другима (Ђегић 2005: 89). У питању је материјал емпиријског истраживања Института за филозофију и друштвену теорију на тему „Политика и свакодневни живот“, у коме је, како је напред речено, и сама ауторка учествовала у својству интервјуера и аналитичара. Тако је на основу анализе одговора, добијених у интервјуу, ауторка успоставила „mрежу diskursivnih praksi o nacionalnom samorazumevanju i identifikovanju“ и показала „osnovne karakteristike diskursa o kolektivnoj povezanosti, načine uticaja stavova elite, političke propagande, političkih promena, savremene situacije i uopšte načine razumevanja“ феномена стереотипа „o srpskoj dobroti, (ne)slozi, (ne)zrelosti, (ne)povodljivosti, tj. pitanja da li su Srbi bolji od drugih, da li su složni, zreli i slično (нав. дело: 92).⁶⁴ Показала је да су дискурсивне праксе идеолошки растерећеније од идеолошких дискурса и да указују на контекст у којем фигурира одређени стереотип (90), чиме се овакав приступ стереотипима приближава лингвистичком приступу заснованом на контексту језичких чињеница, који је с једне стране условљен језичком структуром, језичким правилима а са друге отвореношћу те структуре која омогућава „oslobođenost iskaza od stereotipnih sadržaja ili formi“ па самим тим садржаји исказа представљају израз „autentične perspekcije i promišljanja društvene stvarnosti“ (нав дело: 91). Ова аутентичност са когнитивнолингвистичког аспекта остварује се преко кључне улоге субјекта у процесу стереотипизације, његове тачке гледишта и интерпретативне перспективе у профилисању слике предмета и стварању разних „субјективних“ представа о њему (Бартмињски 2019: 15).

3.3.4. У анализи ауторка истиче и многа запажања, као што је питање утицаја академског и квазиакадемског дискурса о идентитету на формулације и ставове испитаника, затим механизми тог утицаја, међу којима је истакнут и механизам „очућавања народа“; феномен поређења садашње слике нације у односу на „идеални лик нације“, у односу на суседе, Европу или свет; феномен поправљања савремене слике националног идентитета; појава усвајања „пројектованих стереотипа“ (страних негативних стереотипа) о сопственој нацији као сопствених ставова; прихватање „приписаних стереотипа“, „негативних дефиниција“, које дају други, као „објективне стварности“; нужност поновног конструисања „правог идентитета“; појава „стратегije, ‘контрастратегije’, отпора и одбојности према етничком дискурсу“ у виду стварања нових стере-

⁶⁴ Методологија и резултати анализе аутостереотипа (91–136) и хетеростереотипа (ставови грађана мађарске, муслиманске, бугарске, ромске и др. националност о Србима) предствљени су на стр. 136–142.

отипа, негирања стереотипа или одбијања националног идентитета. Као најнепосреднији узрок оваквог стања ауторка види у претеривању јавног дискурса било са негативним било са позитивним стереотипима. Разлике у ставовима према параметру значаја идентитета су првенствено генерацијске: за млађи део популације национална идентификација се узима као ствар конвенције или слободног избора, њихови ставови о стању нације неретко су негативни и у том смислу, по њиховом схватању то може бити политичко питање; за старије генерације питање националног идентитета је „примарно државно питање“ које се тиче свести, одржања и достојанства нације. За обе генерације је карактеристична „рационална“ критика „стварног стања“.

3.3.5. У општем закључку спроведене анализе ауторка истиче да „обичан човек“, бирајући између комплекса колективних представа на једној страни и пројектованих негативних стереотипа на другој страни, налази решење тако што опречна сазнања систематизује у виду „протективног“, заштитног стереотипа (143). На ову појаву указује индивидуална заинтересованост и приврженост испитаника нацији, што се јавља као дистинктивно обележеје „*neujednačenog odnosa prema svojoj i svim ostalim nacijama*“ (144). Негативни аутостереотипи, према ауторкином истраживању, преовлађују у свакодневном језику, тако да ова чињеница негира распрострањени академски стереотип „*o isključivo pozitivnoj slici o svojoj naciji i isključivo negativnoj slici o 'drugima', koji se neretko u javnim interpretacijama uopštava u 'kolektivnu nacionalističku orijentaciju*“ (147).

3.4. Другачије одређење етничких стереотипа дато је у радовима О. Милосављевић (Milosavljević 1999, 2002) која етничке стереотипе одређује као основни елемент испољавања националистичког мишљења, истичући њихову псеудоутемељеност и догматичност националне идеологије (Milosavljević 2002: 67) и која разликује старе и нове стереотипе; старе који су настали у претходном периоду и који су латентно присутни и бар се један век преносе генерацијама, и нове који су настали у непосредном искуству постојеће генерације (2002: 76).⁶⁵

⁶⁵ Као пример за старе стереотипе ова ауторка наводи стереотип о Русима као „вековној браћи“, а као пример за нове стереотипе наводи пример стереотипа о Грцима, питајући се откуда су Грци браћа у садашње време и да ли су Грци браћа или „вековна браћа“ први пут откривени 90-тих година овог века (76). Даље ауторка истиче да ако су Руси и били браћа, али не као општеприхваћен стереотип у Србији, Грци никада до данас нису обележавани овим појмом. Стереотипи о њима били су негативни као и стереотипи о Албанцима, Бугарима, Македонцима и Хрватима, па су их у негативној обојености и премашивали (Milosavljević 2002: 80).

Она негира постојање позитивних стереотипа о другима, а ако и постоје онда су они средства актуелне политике (2002: 84).

3.4.1. Овакав став ауторке заснива се на анализи стереотипа са историјско-политичког становишта на дискурсима српске интелектуалне елите у одређеном периоду (у деведесетим годинама прошлог века пред распад Југославије) (Milosavljević 1999). Стереотипи, анализирани у историјској перспективи, по овој ауторки, „појављују се као упрошћени *bespogovorni argumenti*, тј. као *automatske, dogmatske poštapalice*“ било да се ради о аутостереотипима или о стереотипима „о другима“ (Milosavljević 1999), а њихов националистички поглед види сопствену историју „*kao nešto specifično i jedinstveno, veliko i neponovljivo, manje u smislu događanja, više u smislu pobuda za događanje*“. За разлику од етничких стереотипа који су историјски променљиви, по овој ауторки, националистичко мишљење, на којима се они заснивају, увек је исто без обзира на место и време, у ствари „*ista mu je percepcija ‘sebe’ i ‘drugih’*, што је и одлика *‘balkanskih nacionalizama’*“ (нав. дело). Она разликује неколико типова стереотипа: физиолошки (расни), психолошки (шовинистички) и културолошки (национални, традиционални).⁶⁶ Трећи тип стереотипа, према овој ауторки, односи се на „културне нације“ „*čija su kultura i interesi bili izvori negativne usmerenosti*“, нпр. „Запад“ или „Европа“, а заснива се више на односу „других“ према „нама“ а мање „говоре о њима“. Тако по овој ауторки „*nemaju svi stereotipi ni istu težinu ni isti stepen argumentovanosti. I dok poslednji [културолошки стереотипи] mogu imati delom i realnu osnovu, prvi i drugi [тип] su izgrađivani isključivo na predrasudama*“ (нав. дело).

3.4.2. Кључни проблем у настајању стереотипног начина мишљења о „другима“ и аутостереотипног мишљења ауторка види у томе што заједно „*tvore zatvoreni krug ‘nacije’ i ‘neprijatelja’*. *Nacionalističko prihvatanje samo svog identiteta kao autohtonog, utemeljenog u dubokoj prošlosti, autonomnog i autentičnog uz istovremenu mogućnost kombinovanja imaginacije i činjenica kada je u pitanju razmišljanje o ‘drugima’*, има за последицу упрошћену генерализацију *‘nas’ i ‘drugih’*“ (нав. дело).

3.4.3. Ова ауторка, прецењујући улогу националног и националистичког позиционирања⁶⁷ у формирању стереотипа, истиче њихову нега-

⁶⁶ О најбитнијим карактеристикама наведених типова стереотипа, в. Milosavljević 1999, а о типовима стереотипа са лингвистичког гледишта (реални, идеални, митолошки, идеолошки), в. Бармински 2005: 167–168.

⁶⁷ Прекомерна употреба појма националног идентитета у друштвеној теорији последњих деценија двадесетог века довела је до регистравања обесмишљености и обезвређености самог појма (Ђерић 2005: 7).

тивну друштвену и историјску улогу јер у њима види само искривљену, нетачну слику о „себи“ и „другима“, која се може заснивати на теорији завере, на ставу о кварењу нације под страним утицајем и др.; као нешто искључиво лоше, друштвено непожељно и деструктивно (исп. и критички осврт на овакав приступ стереотипима и националном идентитету у јавним дискурсима и друштвеним теоријама у Đerić 2005: 41).

3.5. У даљем излагању представимо делове рада С. Радовића⁶⁸ који су релевантни за наш приступ феномену етничких стереотипа а чија се важност посебно потврдила и у нашем истраживању аутостереотипа Срба.

3.5.1. Тако, по овом аутору, за формирање српског националног идентитета веома је важна актуелна „концептуализација појмова *Zayād*, *Исїнок*, *Евроїа* и сл.“, која је као „социјални конструкт“ експлицирана „преко одређених поставки у оквирима тзв. постколонијалне теорије“ (Радовић 2009: 20).⁶⁹ За самопозиционирање у формирању српског националног идентитета, са становишта наведене теорије, осим конструкта „другост“ може бити значајан и конструкт „лиминалност“, за шта аутор наводи пример концептуализације Источне Европе још у 18. веку⁷⁰ „као европски ‘унутрашњи други’, регија која је географски лоцирана у

⁶⁸ С. Радовић се у раду *Слика Евроїе, Исїраживање їредсїава о Евроїи и Србиї на їочейку XXI века*, осим теоријско-методолошког и термилошког оквира (17–19), који смо скраћено и у важним цртама представили на почетку овог поглавља, опширно осврнуо на најновије друштвено-историјске прилике и промене код нас и у Европи (20–69), па је на основу њих и на основу резултата добијених емпиријским истраживањем групе студената друштвених факултета Београдског универзитета (анкета и анализа резултата: 75–150), реконструисао савремену представу – слику Европе (хетеростереотип) и Србије (аутостереотип).

⁶⁹ Етнодиференцирајућа улога стереотипа, којој се у приступима стереотипу у друштвеним теоријама даје централно место, истицана је и у лингвистичким истраживањима различитих усмерења. По Н. Алефиренку, она може бити заснована и на поларизацији између „еврпског словенства“ (рус. европейскость славянства) и „западног европејства“ (рус. западна европейскость) (романо-германске). Према овој поларизацији у словенском свету у већем степену живи народна традиција, сељачка, земљорадничка; вишу позицију у хијерархијској вредности заузимају традиционалне хришћанске вредности било католичке било православне (ако не баш у пракси а оно декларативно), карактеристичне како за наивни „народни католицизам“ у Пољској тако и за наивно „народно православље“ у Русији. На основном народном, обичајном нивоу културе подела на *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina* мање је значајна него на нивоу општенационалне културе и друштвених институција (Алефиренко 2010: 408).

⁷⁰ У 18. веку у Аустрији и Немачкој прављене су народне табеле, у којима су показиване различите нације и националне карактеристике, а према којима су Балкан и његови становници описани као Турци или Грци који су једно време, али не задуго, сматрани Европљанима (Marković 2002: 24–25).

Европи, али није до краја ‘европска’“ (21), а која је у новијем времену, манипулацијом савремених појмова *развој* и *заосталост*, „симболички смештена на пола пута између замишљених концепата цивилизације и варварства“ (21). За формирање српског националног идентитета са становишта конструкта „другости“ важни су концепти Оријент, „који се ипак поимао као цивилизација, иако другачија“ и концепт балканизам као варијација Оријента, „пошто је Балкан дуго био под отоманском влашћу, због чега је и сматран делом Оријента“ (21–22),⁷¹ а у најновијем етничко-географском (само)позиционирању, како смо и сами приметили, под утицајем спољњег дискурса актуелан је конструкт „Западни Балкан“ са негативним предзнацима идентификације, асиметрична „другост“ (без хипотетичког опозита *Источни Балкан) односно „другост“ у односу на „Запад“ или „Западна Европа“.⁷² За самопозиционирање и аутостереотип Срба, као народа са симболичке „Периферије“, пројектоване великим бројем „дискурзивних пракси“, значајну улогу имају ставови „министрализације“ и „самониподаштавања“ који се најчешће јављају у виду модуса „самоегзотизација (аутоегзотизација)“, и који се, на основу односа између перципираних Центра и Периферије, могу јавити у виду сумње или амбивалентног становишта „Ми јесмо Европа, али можда не у потпуности“ (исп. Драгићевић 2015) или пак трауме у смислу „Ми нисмо (моћни) Други“. Оваква рецепција моћнијег Другог означава се као „самоколонизовање“ (Радовић 2009: 22). Аутор истиче да у оваквим случајевима може бити битна и „евалуација степена рефлексивности у прихватању спољњег дискурса о „себи“, као и то у којој мери се „контрадискурси“, негативни ставови о другом, могу перципирати као „одговор на дискурс „империјалног“ или „моћнијег“ (23).

3.5.2. На самопозиционирање и идентификацију Срба и Србије значајно утичу процеси глобализације који производе нове видове симболичке супротности у виду „глобалне продукције локалног и локализација глобалног“, што се означава термином „глокализација“ (нав. дело: 29), као и дифузни процеси европеизације и стварања европског идентитета, који под утицајем „медијске слике“ и „јавног мњења у

⁷¹ Више о употреби појмова Балкан и балканизацији у идентификовању и позиционирању других народа, в. Đerić 2005: 71, која истиче следеће: „‘Balkan’ је ‘drugost’, tamna senka ili ‘prirepak’ Evrope, odnosno, njegovo tretiranje na Zapadu је, prema mišljenju Marije Todorove, takvo da nužno zahteva akademsku raspravu o tome kako geografski naziv može da се preobrazi u jednu od najsnažnijih pogrdnih etiketa u istoriji“ (нав. дело: 71).

⁷² О теоријском приступу вишестраном позиционирању које се концептуализује у опозицији „свој“ – „туђи“, в. Сахро 1991.

данашњој Европи све више указују на Оријент и ислам као дистинктивни опозит Европи“ (нав. дело: 34–38).⁷³

3.5.3. За наше истраживање хетеростереотипа о Грцима значајни су и могу бити индикативни резултати анализе хетеростереотипа Г. Ђерић, а нарочито следећи ставови ауторке: хетеростереотипи су мање клишеирани него аутостереотипи зато што се јавља извесна уздржаност у доношењу ставова о „етнокултурним својствима“ „других“ (у њеном истраживању Срба од стране других сународника у Србији); тешко је, а често није могуће препознати сродност ставова о „другима“ због тога што се може јавити највише „неутралних ставова“ у смислу „Људи ко људи“ (у случају ставова других према Србима вредносно су „најпразнији“ искази грађана из Србије других националности и то како у погледу описивња и оцењивања српског народа тако и у погледу вредновања народа коме припадају) (Ђерић 2008: 139).⁷⁴

Од етничког до језичког стереотипа

4.0. Општи и критички преглед ставова значајних англосаксонских и европских теоретичара у областима социологије, социјалне психологије и филозофије који указују на суштину и функцију стереотипа налазимо код Ј. Бартмињског (2011: 169–194). У прегледу је, поред осталог, истакнуто и повезивање овог феномена са језиком, са значењем речи, са текстовима, истакнута су и постављена питања о методама изучавања и описа стереотипа на језичком материјалу, као и питање утврђивања његовог садржинског капацитета. Навешћемо најважније ставове аутора на које се позива Бартмињски, и који су га инспирисали да сачини листу од осам питања на која би морао одгово-

⁷³ Више о друштвено-историјским, политичким и економским факторима који утичу на приближавање Србије Европи, в. Радовић 2009: 40–69.

⁷⁴ Тако је негативна хетеростереотипија о Србима изразитија код бошњачких испитаника него код мађарских; запажена је велика сличност између српских и муслиманских аутостереотипа што се, како ауторка истиче, може тумачити „kao proizvod jedinstvene folklorne mitologije, koja je delom oblikovana na negativnim predubedenjima o ‘drugima’, ali i kao proizvod ‘sećanja’ iz bliže ili dalje prošlosti.“ (139). Међу ставовима испитаника мађарске националности о Србима уопштена су два стереотипа: први је вредносно позитиван и тиче се „српске сналажљивости“, а други је вредносно негативан и односи се на домен културе, при чему се често подразумева „култура живљења и унапређења животне средине“; у појединим ставовима војвођанских Мађара „национализам“ се вреднује као „негативно етничко обележје“ и то како у аутостереотипима тако и у хетеростереотипима; а у појединим случајевима уместо националне припадности као важније истиче се географска, регионална припадност, па о Србима из Војводине Мађари говоре као о Лалама, правећи разлику у односу на све друге Србе.

рити лингвиста који жели да укључи стереотип „у круг својих системских истраживања“ (нав. дело: 170–171).

4.1. Према Волтеру Липману стереотип је слика неке појаве у човековој глави и његово мишљење о њој, која одговара суштинским психолошким потребама и која представља производ културе, чиме се истиче двострука функција стереотипа: психолошка („економичност напора да се спозна свет“) и друштвена („одбрана друштвене позиције“) (нав. дело: 171). У радовима социолога који развијају Липманову концепцију дошло је до сужавања истраживачке перспективе и њеног усмеравања на повезаност стереотипа, који обликују одређену слику друштвене стварности, и човековог понашања у друштву. У радовима групе пољских социолога, оснивача пољске школе која се бави проучавањем стереотипа, 20-их и 30-их година 20. века, посебно место заузимају међуљудски односи, пре свега међуетнички, који су разматрани у оквиру шире опозиције *свој* : *ињуђи/сџиран*, а указано је на тенденцију друштвених група ка идеализовању себе и својих, нарочито на племенском, националном и државном нивоу, остајући при томе углавном у кругу етничких стереотипа (о ставовима припадника ове школе више в. у Бартмињски 2011: 173–176). У враћању феномена стереотипа у шире оквире велику улогу одиграло је истраживање филозофа Адама Шафа, који је, по Бартмињском, истакао основне функције стереотипа: функција социјалне интеграције (социјално-интегративна функција), одбрамбена функција, идеолошка функција и политичка функција (нав. дело: 176–178). Међу значајне ставове овог аутора спадају и они који се односе на однос стереотипа и појма, изнет у четири тачке, које ћемо укратко парафразирати: појмови одговарају научном мишљењу, док су стереотипи отпорни на утицај искуства; код појмова доминира интелектуални елемент код стереотипа емоционални; стереотипи су релативно трајни и отпорни на промене, док појмови, нарочито научни као носиоци знања о свету, подлежу брзо променама и друштвена функција појмова је сазнајна, док је та функција код стереотипа одбрамбена и интегративна: стереотипи бране групне интересе који се исказују у виду фобија или претераних позитивних оцена и интегришу чланове групе путем интернализације њених норми и вредности (нав. дело: 179). Заслуге социолошких истраживања Уте Квастхоф, немачке научнице, како Бартмињски истиче, јесу те што је подстакла приступ лингвистичког проучавања стереотипа на основу Остинове и Серлове концепције говорних чинова (опширније в. нав. дело: 179–185). Даље је Бартмињски представио два правца лингвистичког проучавања сте-

реотипа у Пољској: формални и семантички; формални који је заснован на анализи фразеологије (185–186) и семантички чији је представник и Кристина Писаркова која у анализу уводи језичку конотацију а не само асоцијације, што ју је навело да у истраживање уведе две нове методе: анкету, састављену од неколико типова задатака и анализу језичких текстова, користећи и лексикографску документацију назива нације (нав. дело: 187–188). На семантичком схватању стереотипа заснован је етнолингвистички речник који се израђује у Лублину, SSSL, при чему се у традицији израде овог вишетоног речника стереотип „интерпретира помоћу појма конотације и описује на основу текстуалне документације као устаљена веза најмање два елемента која има логичку структуру суда, а као језички корелат има реченицу (или њен еквивалент)“ (нав. дело: 188). Бартмињски, као аутор концепције овог речника, сматра неоправданим сужавање појма стереотипа само на називе људи, враћајући се Липмановој концепцији стереотипа као „слике у глави“ у чијој основи је принцип „људи и ствари“ (нав. дело: 188). За даљи развој у изучавању стереотипа Бартмињски истиче приступ Патнама, америчког научника, по коме се питање стереотипа укључује у проблематику референције у духу савремене лингвистичке семантике (188–192). Према Патнаму стереотип је „конвенционална (често тенденциозна) представа ... у свакодневной језичкој употреби, која може бити врло нетачна, о томе како неко Х изгледа, како дела, какво је“ (нав. дело: 189). Истичемо још нека важна запажања овог научника а према интерпретацији Бартмињског: „Комплекс особина које улазе у састав стереотипа не односи се на све представнике дате класе, већ само на оне стандардне, који су с тачке гледишта говорника нормални“ (нав. дело: 189). Овакво схватање стереотипа Патнам је оценио као језички релевантну појаву и укључио га у опис значења речи, које он „не сматра некаквим идеалним ентитетом већ „вектором“ који омогућава да се одреди екстензија речи и који је истовремено различит од екстензије“ (нав. дело: 190). Патнам је тешње повезао појаву стереотипа са језиком, са значењем речи, него што су то учинили А. Шаф и У. Квастхов и захтевао од лингвиста да изграде методе за утврђивање садржинског капацитета стереотипа и одговарајући систем за његову презентацију. По мишљењу Бартмињског, те захтеве испуњава когнитивна дефиниција. Предмет његовог интересовања био је пре свега разговорни језик („нормалан говор“) у коме се најпотпуније реализују језичке функције. Патнамово схватање стереотипа истовремено чува везу са конотацијом (нав. дело: 191).

Лингвистички приступ стереотипу

5.1. За лингвистички приступ стереотипу важна су запажања Ј. Бартмињског у смислу неограничености стереотипизације само на људе него на све што је човеку познато,⁷⁵ као и о улози стереотипизације у формирању језичког модела света и сценарија човековог битисања у свету (Бартмињский 2005: 160). Такав модел света представља интерпретацију и пројекцију света јер осим његовог описа садржи емотивне и аксиолошке аспекте: систем вредности, норми и оцена који се садржи у значењима речи. У даљем промишљању овог феномена Бартмињски (2019) одређује стереотипе као чиниоце језичке слике света, као „слике предмета формиране у одређеним друштвеним оквирима искуства, које одређују шта предмет јесте, како изгледа, како дејствује, како га третира човек ... истовремено у језику устаљена слика ... која припада знању заједнице о свету“ (Бартмињски 2019: 13). Изворе стереотипа чине антропоцентрични језички стилови, а то је, осим већ поменутог разговорног језика, и књижевноуметнички стил, док се присуство стереотипа у научном и официјелном стилу сматра непожељним (Бартмињский 2005: 160). Бартмињски не прихвата сасвим изнете оштре границе између појма и стереотипа ако се стереотипи схватају као поткласа појмова, као свакодневни (рус. обыденный) појмови који имају јаку субјективну обојеност, посебну, нарочиту, и који улазе у састав културно-језичке слике света говорника неког језика (нав. дело: 161).⁷⁶ Стереотип је неодвојиво повезан са језиком и речима. Назив неког појма активира одређено искуство, сазнајни или вредносни модел, а с тим у вези схему избора и интерпретације.⁷⁷ На свакодневну представу о предмету наслојавају се чисто лексичке конотације које проистичу из језичког израза. Стереотип на тај начин обједињава (рус. сочечает) енциклопедијске конотације (које су засноване на знању о свету)

⁷⁵ Допринос у изучавању стереотипа изван људске сфере у српској језичкој слици света представља и монографија С. Ћирковић, *Стереотипиј времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*, 2012.

⁷⁶ Стереотипи представљају „тип појмова (представа) у текућој комуникацији, који у првом реду садрже – спознајне функције, а секундарно – друштвене и психичке функције (одбрамбене, интерпретативне, полемичке итд.)“ (Бартмињски 2019: 13 и нап. 20). Стереотипи и концепти обухватају шири скуп својстава него појам; поред спознајних и емотивна и прагматична и др. (нав. дело: 14)

⁷⁷ О односу стереотипа и језичког значења, в. Бартмињский 2005: 162–165, при чему Бартмињски у одређивању овог односа појму стереотип претпоставља појам „смисаони садржај речи“ како би открио везу значења са говорним субјектом, његовом тачком гледишта, са одређеним системом вредности, чиме се истиче субјективност категоризације и прагматичка функција језичког знака.

и језичке конотације (које припадају језичком знању) (нав. дело: 161).⁷⁸ За адекватан опис повезаности између стереотипа и значења речи битно је истраживање њиховог садржајног обима у смислу шта улази у садржајни оквир стереотипа, нпр. МАЈКА, а шта у оквир значења речи *мајка*. Кратка речничка дефиниција основног значења речи одређује језгро значења и довољна је за идентификацију предмета. Међутим, она не одговара богатству црта социјално уграђених у културно-језичку слику појма, нпр. мајке (нав. дело: 165). У анкетном истраживању списак тог типа црта бива много дужи, и што је још важније, пребројавање учесталости њихове употребе омогућило би тачно одређивање где се завршава граница садржаја стереотипа и започињу околионалне и индивидуалне карактеристике. Међутим и те карактеристике нису безначајне јер су оне повезане, не само међусобно него и са учесталијим карактеристикама, мрежом узајамних импликација (нав. дело: 165). Суштинску црту семантичког садржаја стереотипа чини нетачна субјективна генерализација односно неспознато приписивање неког својства свим објектима класе, обједињене одређеним називом. Она проистиче из тога што је уопштавање у стереотипу потчињено одређеној карактеристичној модификацији због ограничења суда о „свим“ видовима суђења на „све типичне“, „све нормалне“ (165). Такав начин мишљења у категорији репрезентативности најбоље се исказује модификатором „прави“ (рус. *настоящий*) у смислу „нормални“, „типични“, „обични“, „средњи“ који уводи субјективизацију суђења. Сваком од наведених модификатора могуће је додати метатекстуалну формулу: „по мишљењу говорника“, „по његовом мишљењу“, „по мом мишљењу“. За разлику од наведених, истраживачи социологије и етнологије оперишу генерализованим конструкцијама у којима се субјективна компонента вербализује помоћу општијих формула: „пољски народ сматра да...“, „сагласно општем мишљењу...“, „испитаници/респоденти сматрају да...“ (166).⁷⁹

5.1.1. У вези са емоционалним компонентама стереотипа Бартмињски истиче да се не слаже са мишљењем да стереотип даје само негативну оцену која је заснована на предрасудама, него да се у стереотипу дају и позитивне оцене, а у једном стереотипу могу се јавити и позитивне и негативне оцене (167).

⁷⁸ О важности енциклопедијске конотације у реконструкцији неких типова концепата (нпр. онама), в. поглавље I. 2, т. 6.1

⁷⁹ О основној форми стереотипа, в. Бартмињский 2005: 165–166, а о видовима стереотипа: реални = онакав какав јесте, идеални = онакав какав мора бити, митолошки и идеолошки, в. нав. дело: 167–168.

5.1.2. Као језички показатељи стереотипизације наводе се искази, деривати, метафоре, фразеологизми, изреке и пословице. Искази указују на понављање карактеристика предмета, што се може истраживати статистички, док остале наведене језичке јединице указују на чување одређене карактеристике у језику, у значењу речи, што се истражује на основу њихове анализе, као и на основу анализе правила семантичке повезаности текста. За статистичко истраживање најпогодније су анкете, чија је методологија израде разрађена најбоље у социологији, при чему је важно имати у виду принципијелно важно питање: на ком нивоу учесталости је могуће одређену карактеристику сматрати устаљеном (169). Посебну вредност за истраживање стереотипа представљају клишеирани текстови. О садржају стеротипа сведочи и начин номинације предмета, унутрашња форма речи⁸⁰, семантичка структура сложене реченице, а посебну дијагностичку вредност имају супротне и узрочно-последичне реченице (170–171).

6. У лингвокултурологији се појам етничког стереотипа поима као ментални стереотип који корелира са наивном сликом света и који одражава однос језика и културе (Алефиренко 2010: 407). Иако се у многим језицима стереотип негативно оцењује као „шаблон“ лишен оригиналности и изражајности, у етнолингвистици, према овом аутору, употребљава се без такве оцене, јер језички стереотип омогућава човеку да представи свет у његовој целини независно од свог сопственог искуства (нав. дело: 407). Когнитивни супстрат сваког језичког стереотипа чини један од етнокултурних концепата који представља „базу топике језичке слике света“. По овом аутору за појам стереотипа значајан је и појам **етнокултурног сазнања** чије структурне компоненте с једне стране чине когнитивни елементи (појмови, представе) и некогнитивни елементи (перцептивни елементи, емоције, воља и др.). Други блок компонената чине елементи културе (вредности, оцене, смисаоне интерпретације и др.) који имају статус етнокултурног стереотипа (нав. дело: 411), а етнокултурна значења највише одражавају стереотипне језичке јединице: идиоми, паремије, језичке метафоре и устаљене стилске фигуре (нав. дело: 412).

7.0. Љ. Поповић (2008) је представила језичко поимање стереотипа, позивајући се на најзначајније англосаксонске и словенске (углавном руске) ауторе, одређујући однос овог појма према појмовима прототип

⁸⁰ О улози номинације, избору имена предмета (или више имена – серије синонима) и унутрашње форме речи у процесу профилисања основне представе објекта, његовог когнитивног садржаја, в. Бартмињски 2019: 30.

и концепт (59–66). На основу њеног прегледа актуелене литературе евидентно је да су ови појмови, зависно од приступа, употребљавани у истом или различитом, па и супротном значењу, али се временом показало да је ове појмове нужно разграничити у лингвистичким истраживањима различите оријентације.

7.1. У смислу разграничења појмова стереотип, прототип и појам Љ. Поповић даје аутентично решење, истичући важност њиховог међусобног односа у језичкој слици света, који се реализује као динамичан, најчешће хиперо-хипонимски однос надређености појма стереотипа над друга два појма. У основи прототипа је индивидуално искуство у вези са одређеном ванјезичком реалијом које се временом попуњава елементима социјалне верификације њене типичности, али са порастом броја социјалних чинилаца прототип најчешће прераста у стереотип („социјални стереотип“) (утицај родитеља у раном узрасту, касније утицај ауторитета и престижних слојева, утицај медија и сл.) („друштвено потврђивање обрасца“) (60–63).⁸¹ Тако ауторка дефинише стереотип као „асоцијативни прототип (тј. туђе искуство у вези са фрагментом екстралингвистичке стварности) чијим преузимањем говорник стиче фрагмент колективне конвенционалне језичке слике света“ (63), а то се, по ауторки, дешава када индивидуално искуство није довољно у поимању одређених предмета или појава.⁸² Надређеност стереотипа у односу на прототип и концепт ауторка истиче и тиме што се овај појам реализује у виду семантичког поља са центром и периферијом. Његов центар чине „информације есенцијалне природе“ које се често подударaju са енциклопедијским информацијама,⁸³ док су „остала значења rasporeђана у распону од позитивног до негативног пола“, што

⁸¹ У друштвеним теоријама оваква „помоћна“ спознајна улога стереотипа сагледава се на ширем социјалном плану у смислу бољег разумевања друштвене стварности (в. претходни део у овом поглављу).

⁸² Улога стереотипа у дограђивању индивидуалног искуства на појмовном плану нарочито је, по ауторки, значајна када је у питању усвајање „концепата високог нивоа апстракције“, јер је индивидуално „искуство“ у оваквим случајевима „сувише мало у односу на колективно“, а овакву „сублимирану суштину стереотипа“ најбоље потврђују народне умотворине, пословице и изреке (Поповић 2008: 66). О другим бројним улогама стереотипа, о различитим типовима стереотипа и уопште о поимању стереотипа у социолошким, психолошким и лингвистичким приступима одређеног броја руских аутора, в. Базарбаева 2013.

⁸³ Центар стереотипа, по ауторки, „често чини интуитивно спозната информација која је од пресудне улоге за одређивање суштине стереотипа и која је на симболичком нивоу сразмерна енциклопедијском знању о природи ствари, док су остала значења raspodeљена између позитивног и негативног пола стереотипа, од којих сваки представља посебан концепт“ (Поповић 2008: 65).

се испољава у виду „биполарне организације стереотипа“ коју најбоље потврђују подаци асоцијативног експеримента (64).⁸⁴ Однос концепта и стереотипа ауторка сагледава на овај начин: „*сiтeрeoтипиiй je yoйишiиeнији oд кoнцeйiиa, oн oбyхвaйиa кoнцeйиe рaзличишiиx йoјмoвa*“ (65, истакла ауторка).⁸⁵

7.2. За лингвистички опис стереотипа ауторка препоручује анализе различитих врста језичког материјала, које се данас иначе препоручују у установљеним методолошким поступцима профилисаних праваца – (школа) етнолингвистичког и лингвокултуролошког усмерења, као што су: етимолошка анализа, контекстуална, паремиолошка, анализа асоцијативног експеримента, концептуална и интерпретативна анализа, при чему ауторка истиче нарочити, примарни значај интерпретативне анализе која обједињује све наведене методолошке поступке (66–71).⁸⁶

8. На основу прегледа лингвистичких приступа когнитивне оријентације, без обзира на покушаје да се установе и покажу разлике између појмова стереотип и концепт, закључили смо да разлике, установљене на теоријском плану, не потврђује анализа језичког материјала и реконструкција језичке слике одређеног појма, те да се у оваквим истраживањима, зависно од типа појмова, термини концепт и стереотип или раздвајају или се употребљавају као синоними (било као контекстуални синоними било као контактни, типа: концепт/стереотип односно стереотип/концепт). Потврду исправности овог нашег опредељења нашли смо и у сличном ставу Ј. Бартмињског, који истина, за свој став наводи друге разлоге: „У последње време термин ‘стереотип’ је (због неспоразума насталих његовим повезивањем са предрасудама) замењен термином ‘концепт’ (Бартмињски 2019: 14) и који, такође, ове термине употребљава као синониме типа ‘стереотип или концепт’“. У нашем разматрању овог актуелног питања показало се целисходно да у реконструкцији језичког садржаја, језичке слике одређеног појма термин стереотип употребљавамо за етничке појмове а термин концепт за универзалне кључне појмове. Ово разликовање истакли смо и надна-

⁸⁴ По ауторки, „вербалне асоцијације ... потврђују полазну тезу о свеобухватности стереотипа – асоцијативног прототипа, који сачињавају различити концепти, па чак и супротно евалуисани на скали субјективне вредносне процене“ (Поповић 2008: 65).

⁸⁵ Надређеност појма стеротип над појмом концепт, како смо показали у претходном излагању, истакнута је и у раду Алефиренка (2010: 411).

⁸⁶ У приступима стереотипу са становишта друштвених теорија најчешће се примењује квантитативно емпиријско истраживање у коме испитаници дају одговоре на упитнике израђене према утврђеној методологији, мада се у новијим истраживањима прибегава и анализи богатијег језичког материјала, дискурса различитих жанрова (в. нпр. Ђерић 2005), чиме се овакав приступ приближава лингвистичком опису стереотипа.

словима појединих поглавља: у реконструкцији језичке слике етничких појмова употребили смо термин стереотип а у реконструкцији универзалних појмова културе термин концепт, с тим што смо у анализи језичког материјала ове термине употребљавали као синонине.

НАРОД У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА (НА МАТЕРИЈАЛУ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА)*

1. У овом поглављу реконструише се концепт народ у српском језику у складу са методолошким основама лублинске етнолингвистичке школе. У првом делу је дат преглед одабраних радова који се баве терминолошким и теоријским аспектима појмова народ, нација и држава, као основним друштвено-политичким категоријама. У главном делу анализиран је системски језички материјал из речника, на подацима повезаним са основном лексемом *народ* којом се именује концепт, њеним синонимима, хиперонимима, кохипонимима, семантичким и творбеним дериватима, атрибутима и устаљеним спојевима. У обзир су узети подаци из свих релевантних речника српског (српскохрватског језика), етимолошких, историјских и савремених.

Народ у светлу друштвено-политичких теорија

2.0. Сам појам народ, који се у српском језику именује вишезначном лексемом *народ*, припада кругу универзалних социјално-политичких појмова као што су нација и држава (исп. Milosavljević 1995; Arday 2012), а на ширем социјално-историјском плану и појмовима род, братство и племе (Радаковић 2011). Прва три појма (народ, нација, држава), поред опште лаичке и свакодневне језичке употребе, представљају и основне појмове савремене политичке терминологије (в. PL 1980). У досадашњој па и у савременој политичко-друштвеној пракси ови традиционални термини употребљавају се са прилично нејасним, неодређеним и неразграниченим значењем, што може да буде последица недовољне теоријске утемељености политичких начела или нових конотација које се јављају у историјату развоја ових термина или, пак, политичког лукавства у њиховој (зло)употреби (исп. Milosavljević 1995:

* В. Лазич-Кониц, Ристич 2019; Лазич-Кониц, Ристић 2020.

1).⁸⁷ Из наведених разлога у широј литератури актуелних друштвених теорија истакнута је потреба да се изнова преиспитају њихови смисаони садржаји и односи између њих, како из друштвено-политичких тако и из логичко-психолошких разлога (Milosavljević 1995; Радаковић 2011; Arday 2012).⁸⁸

2.1. М. Радаковић (2011) даје преглед седам теоријских праваца оснивача и следбеника у тумачењу ових политичких феномена: субјективистички, емпиријско-позитивистички, објективистичко-субјективистички, структуралистички, психолошко-географски и демографски. На основу прегледа аутор истиче да се народ „углавном дефинише као присна заједница људи везаних територијално, заједничким језиком, пореклом, културом и свешћу о припадности истој групи“ (3), да настаје спајањем мањих заједница, родова и племена, за које су примарне крвне сродничке везе, да се заједничким животом на истој територији ове везе учвршћују и развија свест о заједничком припадању, те да на тај начин ове друштвено-прелазне категорије прерастају у народ, као вишу категорију људске заједнице (3).⁸⁹ Народ као заједница, према овом аутору, формира се у робовласничком друштву, а развија у

⁸⁷ П. Мироха је на примеру анализе полисемије лексеме *народ* у дискурсу *Начертанија* Илије Гарашанина показао да је неразграниченост значења у употреби лексеме *народ* у српском језику друге половине 19. века с једне стране последица и сведочанство ране фазе образовања српске и јужнословенске политичке мисли и новог схватања државне заједнице када лексема *народ* још није у потпуности стекла денотацију ‘нација’ или ‘националност’, а са друге стране у одређеној мери и интенционалног мешања појмова „политичког народа“ (нације), етноса, земље и државе, подређеног државотворним идејама, чему је на руку ишао „неред семантичког система“ (Мироха 2019).

⁸⁸ За тему овог нашег поглавља занимљиво је то што се у круг ових појмова у истом рангу уводи и појам становништво. Тако се у раду Б. Милосављевића (Milosavljević 1995) истиче да се под појмом народ често подразумева становништво једног краја, обично већинско становништво нижег статуса насупротив државној елити (слично је дефинисан *народ 2* у речницима савременог језика на које се позивамо), али да између ових појмова постоје термилошке разлике. Аутор становништво одређује као „*veći broj ljudi na jednom prostoru istog, sličnog ili različitog porekla koji je formirao jednu ili više država*“, док народ одређује као „*stanovništvo istog porekla koje, iako ima važne elemente nacionalne svesti, još nije steklo punu samosvest preko države*“ (Milosavljević 1995: 1, истакао аутор). У појму становништво, који обухвата једну или више заједница, једну или више држава, за разлику од појма народ, заједничко порекло не игра важну улогу, па је за тај појам релевантно стицање пуне самосвести преко државе која још нема одлике националне свести. Тако су неке европске државе, према овом аутору, настале из народа (немачке државе, српска држава (државе) и руска држава), а неке од становништва (Италија, Шпанија, Француска).

⁸⁹ О настанку ове заједнице в. и у PL 1980: 262–263, под народ, у којем се народ дефинише као „Zajednica ljudi, pre formiranja nacija, koju karakteriše zajednička teritorija,

феудалном друштву. Одређује се на основу пет параметара: територије, привредне повезаности, језика, културе и свести о заједничкој припадности, од којих су четири прва варијабилна, а пети је најпресуднији и чини темељ етничког бића без кога је народ на путу неизбежног однарођавања (4).

2.2. Параметар заједничке територије у концепт НАРОД уводи и појам државе⁹⁰ као веома битне његове одреднице, без обзира на чињеницу да неки примери, како из прошлости тако и из садашњости, показују да су неке државе формиране од више народа или да један народ живи у више различитих држава.⁹¹ Проблем се на практичном, теоријском и на терминолошком плану разрешава тако што се у ово концептуално поље уводи појам нације⁹² као више, развијеније политичке категорије која се формира из народа и то обично на такав начин што се више народа

a ponegde zajednički ili sličan jezik, običaji, moral“, 262, и у којем се истиче да је „научно neodrživo izjednačavanje pojmova narod i nacija“, 263.

⁹⁰ „У јавноправном смислу речи, Слободан Јовановић је категорију *народ* повезивао са државом и влашћу. Он је под народом подразумевао скуп људи који живе у истој држави. Ти људи чине једну заједницу, због тога што су сви они потчињени истој власти. Јовановић је такође сматрао да један народ може бити састављен од разних племена, која могу припадати и различитим верама. Али, докле год сви они прихватају заједничку власт, они чине један народ.“ (према Радаковић 2011: 4).

⁹¹ Појам државе Б. Милосављевић дефинише као „*jedinstveno organizovanu celinu na jednom području sa odgovarajućom državnom i društvenom strukturom*“ (Milosavljević 1995: 1, истакао аутор), а као пресудне факторе за формирање државе наводи религију државотворног народа и државотворног слоја и војну организацију (1), и то тако што од врховног војног заповедника постаје владар, од свештенства и војног савета основна саветодавна и парламентарна тела, а од војног суда и патријархалног система кажњавања, судство и полиција. Тако се у настајању државе конституишу основни облици законодавне, извршне и судске власти (2). За савремене прилике, када је у питању појам и статус државе, значајно је и запажање дато у раду Arday 2012: „Nacionalna država je privremena struktura vlasti jedne nacije koju odozdo (etno)regionalizam, odozgo integracijske organizacije (EU) i globalizam slabe i razbijaju. Tako kontinuirano gubi snagu i svrhu postojanja kao okvir političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života“, јер, како даље истиче аутор, „Međunarodna integracija tržišta zahteva mnoštvo naddržavnih organizacija“ (3). Слично запажање о губљењу значаја државе у свременим условима глобализације изнето је и у раду Радовић 2009: 27–29. Међутим, важност државе у (само)идентификацији народа потврђује асоцијативни материјал АРСЈ у коме се на стимулус *Срби* на четвртном месту по учесталости јавља асоцијација *Србија* (32 реакције). Више о значају асоцијативног материјала за реконструкцију (ауто)стереотипа, в. у поглављу Аутостереотипи – Стереотип о Србима.

⁹² Увођење овог појма као више, развијеније политичке категорије повезује се са формирањем капиталистичких друштвених односа и држава, на што указује и дефиниција речи *нација* у РМС: **нација** ... народна заједница настала у епохи капитализма на заједничкој територији и у оквиру заједничког језика и блиске етничке и културне сродности, прожета свешћу о јединству порекла и интереса.

обједињује у једну државну заједницу и започне формирање заједничког идентитета (нпр. Шпанија и Велика Британија) (Радаковић 2011: 3).⁹³ Појам нације теоријски се одређује као сложена појава на коју утиче збир културних, политичких и психолошких чинилаца. Културно, нација је повезана заједничком вером, језиком, историјом и традицијом; политички, то је група људи који себе доживљавају као природну политичку заједницу; психолошки, то је група људи коју одликује међусобна солидарност или приврженост, које се означавају најчешће као патриотизам (4). У развијању национализма и формирању нације теоријски се издвајају три фазе (5), тако да се нација дефинише као најшири облик окупљања људи које је засновано на одређеним правилима. У ствари, у питању је замишљена заједница, а сама идеја замишљања може бити језичка, верска, културна или нека друга посебност или пак њихова комбинација, а у значајном је односу са државом (Радаковић 2011: 7).⁹⁴ Држава, према Б. Милосављевићу, има пресудан значај у формирању јединствене државне свести и игра пресудну улогу у формирању нације и националне свести.⁹⁵ Тако овај аутор нацију одређује као „*stanovništvo sa samosvešću o svom jedinstvu i povjesnosti stečenom preko države i državne strukture*“ (4, истакао аутор). Као пресудне факторе за формирање нације он истиче следеће: порекло, религију, државу, историју, територију и свест. Према овом аутору у формирању нације и националне свести у пракси су евидентна два основна модела: један у коме више народа или нација формира једну државу и преко ње изражава јединствену државну свест (пример Велике Британије) и други, кад један народ формира више држава и када се њихова заједничка државна или регионална свест не може изједначити са националном свешћу (пример данашње Црне Горе) (Milosavljević 1995: 4).

Народ у светлу системских језичких чињеница

3.0. Концепт народ као универзални социјални концепт, утемељен на појму ‘заједница’ (људи), у српском језику и култури близак је кон-

⁹³ О појмовима народ, нација и држава, в. PL 1980, под овим одредницама; Arday 2012.

⁹⁴ Држава се одређује као највиши институционални облик националног идентитета, и она, према Слободану Јовановићу, како аутор истиче, мора да поседује три елемента: становништво, територију и државну власт/владу (Радаковић 2011: 14).

⁹⁵ У PL 1980 нација се дефинише као „*Društveno-ekonomska, kulturna i politička zajednica formirana na prelazu iz feudalizma u kapitalistički društveno-ekonomski sistem*“, 254, при чему у настајању нације, поред друштвено-економских услова, пресудну улогу имају и етничка сродност, заједничка култура и језик (254, под нација).

цептима Породица, Дом, Домовина, Друштво, Нација, са којима је повезан мрежом различитих семантичких односа заснованих на биолошким (генетским), друштвеним (језичким, политичким, економским), физичким (територијалним), психичким и културним аспектима, на шта је указано у нашим претходним истраживањима (в. радове Ristić, Lazić-Konjik 2014 и 2015 о дому, Ристић, Лазић-Коњик 2018а и 2019а о породици и Ристић 2015: 219–235 о дому и домовини), као и у релевантним речницима српског (српскохрватског) језика (Вуков Рјечник, RJAZU, Skok, РСАНУ, РМС и РСЈ).

3.1. Садржај појма показују лексикографске дефиниције које су у савременим речницима српског језика готово идентичне (РСЈ, РМС, РСАНУ), као и различити парадигматски и синтагматски односи у које реч *народ* улази, евидентирани у речницима и у другим типовима извора, који се према методологији лублинске когнитивне етнолингвистике користе за реконструкцију концепата (С-А-Т). У садржај концепта народ укључено је и вредновање, које варира у зависности од тачке гледишта и перспективе опажања, а у основи је, у српском језику и култури, позитивно.

3.2. У овом поглављу, како је већ истакнуто, реконструисаћемо садржај и вредности концепта народ на основу анализе системског језичког, речничког материјала, његовог основног назива *народ* и његових синонима, опозита, хиперонима, кохипоними, семантичких и творбених деривата, атрибута и устаљених језичких обрта, и то савремено поимање овог концепта на грађи из РСЈ, и РСАНУ,⁹⁶ а историјски аспект на грађи из Вуковог Рјечника, RJAZU и Skok.

⁹⁶ Подаци за реч *народ* у РМС не разликују се од података наведених у РСЈ и РСАНУ. У савременим речницима постоје извесне разлике у дефинисњу основног значења полисемне лексеме *народ* 1 и моносемичне лексеме *нација*, чиме се већ на језичком плану сигнализирају разлике између појмова које ови називи именују, што пружа солидан основ за њихово терминолошко разграничење у друштвено-политичком дискурсу. Међутим, у наведеним речницима није уједначено представљање парадигматских односа између ове две лексеме. Тако се у наведеној дефиницији *народ* 1 у РСАНУ не успоставља семантички однос са лексемом *нација*, док се у оба матичина речника тај однос успоставља, што ће се видети из наведених дефиниција, у РСЈ **народ ... 1.** историјски створена већа заједница људи са заједничким етничким именом, обично настала на основу заједничког порекла, језика, територије, традиције, културе, религије, друштвеног живота и др.; исп. *нација*; а у РМС и са лексемом *народности*: **народ** м зб. **1.** део човечанства повезан етничким и тешњим међусобним везама: језичким, традицијама, историјом, дугом економском или државном заједницом и др.; народност; *нација*: српски ~ [народ], хрватски ~ [народ], јеврејски ~ [народ], арапски народи, народи Истока, стари народи, сеоба народа. Парадигматска повезаност обе лексеме показана је у дефиницији лексеме *нација* у РСАНУ, а и у РСЈ: **нација** ж лат. народна заједница

3.3. Значење. Значење речи *народ* представљено је у РСАНУ на следећи начин (у РСЈ се наводе прва три значења истим редоследом):

народ м зб. **1.** историјски створена већа заједница људи са заједничким етничким именом, обично настала на основу заједничког порекла, језика, територије, друштвеног живота, традиције и културе.

2. (често са атрибутима „радни“, „прост“ и сл.) основна маса људи, становништва; становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије.

3. а. становништво, живаљ (или слој, део становништва) одређене земље, краја, места. **б.** људи, живаљ уопште; људско мноштво, маса, свет; људство у оквиру неке заједнице или скупине. **в.** људи, особе, живаљ одређене врсте, одређених одлика (узраста, пола, занимања, склоности и сл.).

4. покр. **а.** (понекад с атрибутом „домаћи“) чланови породице који живе у истој кући, укућани, породица, чељад.

5. а. мноштво животиња (рој, јато и сл.); уопште животиње одређене врсте, без обзира на број. **б.** пчел. покр. пчелињи рој, пчелиње друштво.

6. покр. заједнички назив за волове, кола, плуг и дрљачу.

Како показује речнички чланак реч *народ* је вишезначна, има шест значења од којих су треће и пето диференцирана на три и два подзначења.

3.4. Њен ближи синоним лексема *нација* у истом речнику дефинисана је на следећи начин: **нација** ... *народна заједница настала на неком подручју у историјском развоју на основу језичке и етничке сродности односно повезаности политичких, економских, културних и др. интереса*; исп. народ (1), а диференцијалне семе између ових појмова засноване су на различитим типовима повезаности заједнице: за заједницу народа то су заједничко порекло, језик, територија, друштвени живот, традиција и култура, а за заједницу нације то су политички, економски, културни и др. интереси, а један од тих интереса видљив је у првом наведеном примеру: Тек у вријеме ... кад су се *индустријске нације*, које су ступиле у конкурентску борбу, довољно намножиле — тек одонда настадоше ти стално понављани циклуси (РСАНУ, под нација). Само први пример у РСАНУ указује на разлике између наведених појмова, док остали примери нису индикативни за те разлике, а један наведени при-

настала на неком (обично државном) подручју, најчешће на основу језичке и етничке сродности, културне, цивилизацијске, политичке, економске, често и религиозне повезаности и заједничких интереса; исп. народ (1а), а не и у РСМ.

мер управо демантује разлике између ових појмова: Људска заједница чије чланове повезују заједнички господарски и политички интереси са заједничком историјом и народном културом, зове се народ или нација (РСАНУ, под нација). Преклапање ових појмова на језичком плану, као и обогаћивање садржаја концепта народ, показују и афиксални деривати лексеме *народ*: **народно б.** у националном погледу, у погледу народне свесности, народности; **народности а.** који се односи на народности, народ, нацију; који изражава хтење, тежење и сл. народности, национални; **б.** заст. који заснива интересе народности, народни; **народност 1. а.** припадности некој нацији, односно националној мањини или етничкој групи; осећај припадности некој нацији, односно националној или етничкој групи; националности; **народовати** необ. **1.** водити народну, националну политику, борити се за народна права. **2.** живети и осећати се као народ, нација. Неким од њих исказује се позитивно/негативно вредновање реализовано у опозицији свој – туђи: **однародити I.** оштетити кога од власитиога народа, одузети коме национално обележје: народ се није дао однародити; **II. однародити се** оштетити се од свог народа, изгубити национално обележје: Либерали су ... наводили ... да се Марковић потпуно однародио (РМС); **разнародити** однародити, одродити: То насељавање [Талијана] није разнародило Сплита ни других градова (РМС), а на емотивном плану и деривати: **народољубац** заст. онај који воли свој народ, који је одан народу, родољуб, патриот; **народољубље** заст. љубав према своме народу, родољубље, патриотизам; или у опозицији мали – велики народ(и): **народић** м дем. од народ, мали народ: У старо време Грчка је била подељена на мноштво *народића*, који су живили независно један од другог (РСАНУ). Стари Хрвати ... видећи да сами, *мален народић*, не могу обстојати, подвргоше се својеволно *великом мађарском народу* (РСАНУ); *глазбеник неког непознатог народића*; Галија ... није сачињавала једну државу, већ је на њој ... било око стотину *малих народића* (РСАНУ), остати довијека *непознатог народић*, уврстити се у *културне народиће*. Новije тенденције глобализације и позитиван став према још широј заједници као најновијој вишој категорији исказује се дериватом **наднародни** који прелази оквире, интересе појединих народа, свелудски, интернационалан: наднародни алтруизам. Појмови народ и нација изједначавају се и у политичком дискурсу, што показују синонимни називи наведени у изразима једне и друге лексеме у РСАНУ, старији назив: **Уједињени народи, Организација уједињених народа (ОУН)**, који је упућен на савременији назив под именицом *нација*: **Уједињене**

нације, Организација уједињених нација (ОУН) пол. *међународна организација основана за време Другог светског рата у циљу да помогне одржавању светског мира, унапређењу сарадње међу свим нацијама, народима, земљама, Уједињени народи.*

3.5. Етимологија и полисемија. Основни назив *народ* потиче од префиксираног глагола *народити* (Skok, RJAZU) и значи „*ono, što se narodilo*“ (RJAZU), „родити у већем броју“ (РСАНУ), па се на основу семе ‘рађање’ која указује на биолошке/генеаложке аспекте појма/концепта *НАРОД* и семе ‘велики број / мноштво’ која указује на његове физичке аспекте, изводи значење евидентирано код лексеме *народ* у РСЈ као *народ 3б*, идентификовано кохипонимима *људи, живаљ и људско мноштво, маса, свети*. На истим семама засновано је значење *народ 5а* и *5б* у РСАНУ, само у другим, ванљудским доменима (*рој, јатио, ичелињи рој, ичелиње друштво*). Генеаложке аспекте овог концепта потврђују и друга секундрана значења лексеме *народ* у РСАНУ, покрајинска значења *народ 4а* и *4б*, која се односе на људски домен, идентификована лексемама *укућани, породица, чељад (народ 4а)* и *ишомство, пород, деца (народ 4б)*, али и основно значење *народ 1* које поред друштвених (политичких) аспеката, који су у првом плану, истиче и генеаложке аспекте у делу дефиниције којим се указује на заједничко порекло и језик. У РСАНУ то је показано и примерима: *Поставих ите [Аврама] оца многијем народима* и *Кад погледамо на влашки народ, који је назаднији од српског народа, видећемо да он сваке иреће године иодидже буне у својој земљи*, па се може говорити о умрежавању концепта *НАРОД* са концептима *породица* и *дом* (в. Ристић, Лазић-Коњик 2018а: 526–527). У историјском речнику RJAZU као изворна значења за лексему *народ* наведена су управо она заснована на генеаложком аспекту самог појма: „*progenies, homines, populus, genus*“ и потврђена у старијим речницима и изворима до 19. века значењем: „*пород, род, потомство, нараштај, кољено*“ за људски домен, *ређе* за животињски и биљни свет и значењима: „*чељад, људство, људи, свијет*“, „*домаћи, кућани*“, и даље у споју са физичким и политичким аспектима: „*велико мноштво људи истога постања и језика*“. На семама које актуелизују физичке аспекте у смислу „*великог мноштва*“, „*скупности*“ и „*лоцираности на истом простору*“ засновано је значење *народ 2* идентификовано кохипонимом *стиановништво*, потврђено такође у историјском извору RJAZU значењем: „*пук и народ*“. На значај физичких аспеката у смислу „*скупности*“, „*јединства*“ у концептуализацији појма *НАРОД* указује и покрајинско значење наведено у РСАНУ као *народ б*, „*заједнички на-*

зив за волове, кола, плуг и дрљачу“, где је појам ‘заједница’ мотивисао његову реализацију.

3.6. Речничке дефиниције лексеме *народ*; хипероним; синоними; кохипоними; опозити; семантички и творбени деривати. У савременом српском језику, према РСЈ, реч *народ* има три значења која су међусобно повезана надређеним појмом ‘заједница’ или ‘скуп/мноштво’ (људи) у својству хиперонима. Кругу лексема са датим хиперонимом припадају у српском језику лексеме: *друштво, колектив, комуна, нација, род, њлеме, клан, њородица, брајство, задруга, дом (кућа), брак*, са којима је појам *народ* повезан различитим семантичким односима, како ће у појединим случајевима бити показано у даљем излагању.

3.6.1. Прво значење је општије: „историјски створена већа заједница људи са заједничким етничким именом, обично настала на основу заједничког порекла, језика, територије, традиције, културе, религије, друштвеног живота и др.“, то ће рећи *народ* у етничком смислу, етнос, а везује се и за појмове националне, родовске или сл. заједнице, што је показано кохипонимом *нација* у РСЈ, а могу се навести и други кохипоними: *њлеме, брајство, род, раса*.⁹⁷ Исто значење наводи се као основно у РСАНУ, а потврђују га синтагматски спојеви: *евројски народи, источни народи, влашки народ, српски народ, наш народ, војнички народ*. Премда је именица *народ* збирна, у овом значењу регуларно добија облике множине.

3.6.2. Друго значење је „основна маса људи, становништва“ са нијансом: „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“, које је потврђено типичним синтагматским спојевима: *њроси народ, радни народ, обичан народ* и минималним текстовима/цитатима преузетим из примера употребе: *дијели људе у двије групе: у госиоду и народ; само народ је носилац њправе народне културе; њод народом разумијева само сељаштво* (исп. нап. 88 у првом делу овог поглавља). Иако наведена дефиниција и веома скромне потврде употребе не дају много материјала за реконструисање језичке слике посматраног концепта, ипак се из другог дела дефиниције „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“ могу извести социјални (друштвени) аспекти овог концепта/појма у смислу подељености становништва, тако што се истичу политичке, класне и сталешке разлике. То потврђују синоними/кохипоними лексеме *на-*

⁹⁷ О повезаности ових појмова и о њиховом разграничавању са друштвено-политичког, термилошког и теоријског становишта в. први део овог поглавља *Народ* у светлу друштвено-политичких теорија.

род: *ѿук, свейѿ, раја, сељашиѿво* и стилски негативно обојени синоними: *свейѿина, руља, ѿучина, ѿлебс*, који су у односу опозиције са лексемама из семантичког поља лексеме *народ*: *госѿода, арисѿокрайѿија, буржоазија, богайѿаши, инѿтелигенѿија* и сл., као и њени деривати, па се према спојевима: *народска ѿолиѿиѿка* јавља *госѿодска ѿолиѿиѿка*, према *народни каракѿиѿер* : *ненародни, госѿодски каракѿиѿер; ненародне основе су сѿиране, ѿуђинске основе (немачке, латинске и црквенословенске)*; спој *народски човек* имплицира *госѿодски човек*, *народни језик* имплицира *госѿодски језик, учени/књижевни језик* или *ѿуђ језик*, *народна имовина* импицира *лична имовина* итд. На тај начин се путем опозиција уводи аксиолошки аспект који је у основи позитиван, али у зависности од субјективне тачке гледишта може бити веома сложен. Множина именице *народ* се у овом значењу не користи. Позитивну вредност потврђују и деривати: **народно а.** прилог у *духу народа, народног језика, кулѿуре, ѿтрадиѿије, сагласно народној свесѿи*; **народски** који се односи на *народ, народни; својсѿивен обичним људима из народа, каракѿиѿерисѿичан за широке народне слојеве*: *народска посла, народска вера, народска политика – господска политика, народски човек; народски* прил. *како је уобичајено у широким народним слојевима, на начин својсѿивен народу*: *народски одевен; народски – варошки и учено се изражавати; говорити народски мудро*. Занимљив је и за вредновање индикативан необичан дериват **изнарод** и **изнародник** необ. *врло рђав човек, нечовек, изрод*, у чијој основи се узима реч *народ* као мерило онога што је добро и преко којег се реализује опозиција добар – лош. Позитивно/негативно вредновање реализује се и у опозицији свој – туђи коју потврђује дериват: **ненародан 1.** *који није близак, својсѿивен народу (његовом духу, мениѿалиѿеѿиу, обичајима и др.), ѿуђински, сѿиран*: *крути и ненародни начин писања; ненародан, некоректан, врло погрјешан језик; школе засноване на ненародним (немачким, латинским и црквенословенским) основима; или, пак, опозиција напредан/прогресиван – назадан/реакционаран, коју потврђује дериват: **ненародан 2** који је ѿроѿиван инѿтересима, ѿѿпребама, захѿевима, вољи народа и сл., ѿроѿивнародни; реакционаран, назадан*: *штетан и ненародни правац српске политике; кривудаѿи пут ненародне политике; прави патриотизам насупрот ненародним „националистима“ и шовинистима; остварити реакционарне, ненародне замисли о уређењу Југославије*.

3.6.3. Треће значење има три подзначања која се разликују по степену општости: (а) „становништво, живаљ или слој, део становништва одређене земље, краја, места“, што потврђују синтагматски спојеви из

речника: *народ овога краја, Кучки народ*, затим: (б) „људи, живаљ уопште; људско мноштво, маса, свет“: *сила народа, сав ѿај народ, много народа*, и (в) „људи, особе, живаљ одређене врсте, одређених одлика (узраста, пола, занимања, склоности, религије и сл.)“: *сѿтарији народ, ѿправославни народ, млађи народ, народ деце, женски народ, чийав један народ ичоглана*⁹⁸ и *досѿојансѿвеника, народ ѿијанаца*. Множина се у овом значењу такође по правилу не користи.

3.7. У РСАНУ, који доноси значења и књижевног и народног језика, показана су још нека покрајинска значења лексеме *народ* индикована архисемом ‘заједница’ (*народ 4а* означено лексемама *укућани, ѿродица, чељад* и потврђено синтагматским спојем: *домаћи народ; народ 4б* означено лексемама *ѿѿѿомсѿиво, ѿрод, деца* и потврђено примером: *Кад су наши стари овамо ускочили, била су само два браства, Ераковићи и Рајчевићи, народ од два брата, од Ерака и Рајича; народ 5а* означено лексемама *рој, јайѿо*; термилошко значење *народ 5б* означено лексемама *ѿчелињи рој, ѿчелиње друшѿиво; народ 6* ‘заједнички назив за волове, кола, плуг и дрљачу’).

4.1. Садржај и вредности концета/појма народ. Речнички подаци показују да се у савременом српском језику реч *народ* у најопштијем, основном значењу доводи у везу са појмом нација на основу сема ‘заједница’ и ‘јединство’ а затим и сема ‘исто порекло (језик, обичаји)’, ‘иста територија’, а посредством овог појма и са појмом држава. За разлику од појма народ, код којег се заједништво припадника заснива на истом етничком пореклу, без нужног постојања државног оквира, нација подразумева државни оквир који конституише свест о јединству њених припадника који могу бити истог али и различитог порекла (в. и први део Народ у светлу друштвено-политичких теорија). Држава, најзад, подразумева јединствено организовану политичку заједницу припадника састављених од једног или више народа, са јединственом независном територијом, а кроз изградњу државне свести формира се појам нације и националне припадности независно од појмова народ и народност.⁹⁹ У случају српског језика и културе, до мешања/преклапања

⁹⁸ Значење ове речи дато је у РСАНУ: *ичоглан* м (тур. *ic*, унутрашњи и оглап, дечак) **1.** ист. **а.** *дечак који је служио у харему и могао несмејано улазити у њега. б.* *ѿаж, дворанин. 2.* покр. *несѿашан, немиран дечак.*

⁹⁹ Појам народност изворно значи „народни дух, народни карактер, народно обележје“ и доводи се у везу са народом и (застарелим) значењем „народно, духовно благо, народне умотворине, народни фолклор“, а у новијем политички обојеном дискурсу повезује се са значењем „националност“, посебно у периоду постојања СФРЈ када се терминологије у виду значења „категирија становништва у некој држави која

појмова НАРОД и НАЦИЈА могло је доћи много раније него што се наводи у литератури на коју се позивамо у првом делу, поред осталог и зато што је прва српска држава настала од једног (српског) народа који је и пре формирања државе (држава) имао развијену свест о заједничком пореклу (традицији, култури, језику, религији и обичајима) односно о свом (националном) идентитету. Касније, после ослобођења од Турака у 19. веку и у новијој историји 20. века, у току формирања и развоја српске државе и државности, долазило је до различитих форми (државног) удруживања српског народа са другим народима, али је у континуитету српски национални корпус остајао у већини, и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и у Југославији, чиме се до најновијег времена сачувао државотворни статус српског народа. У том смислу национални идентитет српског народа није се доводио у питање ни у периоду када је српски народ живео у различитим државама (српске државе преднемањихке епохе), па се не доводи у питање ни данас када српски народ живи у другим државама (Република Хрватска и нарочито у Федерацији БиХ у којој се српски национални идентитет чува и потврђује јединственом територијом под називом Република Српска). Посебно се издваја случај Црне Горе као засебне српске државе у којој је сачувана српска национална свест и поред политичког наметања свести о црногорском националном идентитету (исп. Milosavljević 1995: 4). Отуда је за међусобни однос, разумевање и вредновање појмова НАРОД, НАЦИЈА и ДРЖАВА важно и питање конституисања српског аутостереотипа у различитим историјским периодима (од стварања српске државе (држава) и државе Стефана Немање преко различитих периода губљења и поновног стицања независности, до најновијег периода поновног успостављања самосталне српске државности у Републици Србији, који је обележен бомбардовањем НАТО-а и светским процесима евроинтеграције, економске кризе, транзиције и глобализације),¹⁰⁰ као и питање вредновања ових појмова, односно промене система вредности у јавном животу, што се одразило на еволуцију и динамичне промене у конституисању српског аутостереотипа, који је са сваким новим пери-

се у национално-етничком погледу разликује од већине народа те земље, национална мањина; у СФРЈ таква категорија становништва која по Уставу има једнака права као и други народи СФРЈ“ (РСАНУ).

¹⁰⁰ О томе као и о аутостереотипу Срба на основу анализе системског језичког материјала, материјала Асцијативног и Обратног асоцијативног речника српског језика и резултата истраживања овог стереотипа у друштвеним теоријама (социологије, психологије, етнографије и етнологије и др.) на основу анализе јавног/медијског дискурса, в. у раду Ристић, Лазић-Коњик 2016б.

одом до извесног степена модификован новим/обновљеним профилима на сазнајном, садржајном плану, а нарочито на емотивном плану, с обзиром на то да су емоционалне вредности подложније променама од сазнајних (Ристић, Лазић-Коњик 2016б: 22–23, в. и поглавље II. 3. Ауто-стереотипи – Стереотип о Србима у овој монографији, т. 1–3).

4.2. Подаци из историјских речника показују да је значење ‘нација’, које је у савременом српском језику наслојено на значење ‘етнос’, потврђено и у старијим изворима, али не као основно. У Вуковом Рјечнику реч *народ* је објашњена латинским речима „gens“, „populus“ и „natio“ у наведеном поретку, док се у RЈAZU као основно значење наводи „пород, род, потомство, нараштај, кољено“, а значење „народ у политичком смислу, тј. велико мноштво људи истога постања и језика“ долази као једно од последњих.

4.3. У концептуализацији појма народ најистакнутије место има значење *народ 2* „основна маса људи, становништва; становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“,¹⁰¹ јер му се приписују различите вредности и симболизације па се у зависности од субјективне тачке посматрања и ширег историјског контекста профилише на различите начине (исп. профиле за пољски језик у раду Бартмињски 2011: 293–307).

4.3.1. Значење исказано првим делом дефиниције „основна маса људи, становништва“ је неутрално, изведено од примарног етимолошког значења ‘мноштво’, сачуваног у савременом језику у свршеном глаголу *народити* са основним значењем „родити у већем броју, нагомила-ти рађајући, изродити, нарађати“, према којем се именица *народ* тумачи као *nom. act. prema glag. naroditi i znači ono, što se narodilo* (RЈAZU) (у РСАНУ евидентирани су још неки деривати са наведеним смислом који су у савременом српском језику застарели: *народобогати, народобогатство, народоизразан, народосиромашан*).

4.3.2. Значење исказано другим делом дефиниције „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“ профилише се у погледу друштвених (политичких, сталешких, класних и економских) параметара и детерминише ширим историјским контекстом, од чега зависи његово вредновање. Јављају се следеће опозиције, са основним смислом ‘већина’ према ‘мањина’ и ‘наше’ према ‘туђе’ или ‘однарођено’, где се с аспекта вредновања народ (већина) емоционално позитивно вреднује, с одобравањем, симпатијама као ‘наше’, а они

¹⁰¹ Базичност овог значења у концептуализацији појма народ потврђује и податак наведен у нап. 88.

који су мањина углавном негативно, с осудом као ‘страно (народу), однарођено, туђе’. Вредновање се такође, у највећој мери заснива на базичним особинама које Срби приписују сами себи, а то су особине које се односе на моралне и националне вредности, карактер, животну ситуацију, социјалне и културне вредности (исп. Ристић, Лазић-Коњик 2016б: 45 и поглавље у овој монографији: II. 3. Аутостереотипи – Сте-реотип о Србима).

4.3.2.1. У српској култури најистакнутија је опозиција која се од-носи на политичке аспекте, који се у субјективној језичкој слици овог појма допуњавају различитим аксиолошким аспектима: *обични, нејри-вилеговани, њоичињени према ујицајни, њривилеговани, њовлашћени, моћници, владајући, власи: Заволио [је] истину и сишао у радни народ, да се за њ бори!* (РСАНУ); *Сасиављач ове основе дијели људе у двије групе: у госиоду и народ ... само народ је носилац њраве народне култиуре ... Под народом разумијева њак само сељашиџво* (РСАНУ); *Изашавши из народа, и из рана осиављен сам себи, имао је Молијер њридики, да њозна живоџи у ојорој истиниџосиџи његовој* (РСАНУ) и *наш народ према џуђински народ: ненародне основе су сиране, џуђинске основе (немачке, лаџинске и црквенословенске), народни језик према џуђински језик*, као и пример: *Либерали су ... наводили ... да се Марковиџ њоџиџуно однародио* (РМС). Ово значење у вези је са субјективном општенацио-налном перспективом, према којој се појам НАРОД изједначава са појмом ‘народ којем припада субјекат посматрања’, односно, у нашем случају, са појмовима ‘српски народ’ и ‘наш народ’, што показују и дефиниције речи *народ* у RJAZU: „naš narod nalazi se u književnika za narod, kojemu oni pripadaju“ и „narod može, kad smisao tome ne smeta, značiti isto što naš narod“.¹⁰² Вредновање је, отуда, у вези са актуелном сликом нашег друштва и представама о системским карактеристикама друштва и друштвеног система, које су у српском аутостереотипу махом негатив-не, засноване на ставовима о раширеној корупцији и несрећености у друштву/држави, о привредној неразвијености и сиромаштву Србије, и о ниском стандарду, а одликују их: неслога и разједињеност, лажни патриоти, јавашлук у друштвено-политичком животу, поткупљивост и

¹⁰² Овакво перципирање концепта НАРОД потврђује савремена наивана слика овог појма у асоцијативном пољу говорника савременог српског језика, у којем је према подацима АРСЈ на стимулус *Срби* најчешћа асоцијација била реч *народ* (164 реакције), која, поред осталог, са становишта испитаника као припадника српске националности, имплицира спој [*Срби*] *наш народ*, а самим тим и позитиван став према припадницима заједнице којој припадају, што представља основу позитивног вредновања у формирању аутостереотипа. Опширније о томе в. поглавље Аутостереотип – стереотип о Србима.

корумпираност политичара, владајућих, руководства, али и самокритичко истицање сопственог кукавичлука и похлепе, шићарцијства, док се на супротној страни вредносне скале реализују ставови самохвале и самоидеализације (Ристић, Лазић-Коњик 2016б: 41, 45). Системски (речнички) материјал, када је у питању концепт НАРОД, само назначавачу такву слику, али не даје довољно потврда, па би тек анализа других типова материјала омогућила комплетну реконструкцију овог концепта. Мали прилог и допуна самог појма НАРОД и његовог разграничења од сличних појмова, међу којима су базични НАЦИЈА и ДРЖАВА, дат је у првом делу овог потпоглавља.

4.4. Друге две опозиције које се заснивају на сталешким и економским аспектима, мање су изражене у српској култури, што је у вези са српским самопоимањем у којем су у првом плану моралне особине, начин живота и карактерне особине нашег народа, па тек онда економске и др. особине, што потврђује наше истраживање српског аутостереотипа, према којем се стабилне стереотипне особине у првом реду односе на позитивне моралне и националне вредности: храброст (јунаштво), као последица историјско-ратне и поробљивачке судбине српског народа, патриотизам ('велике патриоте'), истицање и снажно испољавање српства ('велика Србија', 'најбољи, знаменит/чувени Србин'), вредновање и идеализација сопствене историје (Косово), истрајност, неутралан, толерантан однос према другом народу, док су негативне по правилу у вези са представама о системским карактеристикама друштва и друштвеног система, како је претходно истакнуто.

4.4.1. Сталешки аспекти: *сељаци, радници* према *госјода, аристократија, буржоазија* (ист. *јлемсјво, власјела*), потврђују и спојеве из речника и синоними: *јросј народ, радни народ, обичан народ, јук, свей, раја, сељашјво* и пример из RJAZU: *Lijepo i mirne strane od svita! vrijedna ruka i naroda!*. Негативно вредновање показују негативно обојени синоними: *свейина, руља, јучина, јлебс*.

4.4.2. Класни и економски аспекти: *сиројина* према *богајашини; инјелигенција, образовани, елија* према *неинјелигенција, необразовани, јросјини*.

Закључне напомене

5.1. У савременом поимању концепта НАРОД, према системском материјалу, преовлађују друштвени/социјални аспекти, на што указује хипероним „заједница“ и све оно што овај појам подразумева у поимању говорника српског језика, а нарочито вредновање друштвеног/држав-

ног уређења „заједнице“, на основу чега се овај концепт умрежава са концептуалним пољем друштво/држава. Тек у другом плану концепт допуњавају генеалошки аспекти у смислу „заједничко порекло ...“ на основу чега се овај појам у друштвеној, јавној сфери изједначава са појмом нација, као и физички аспекти са смислом „мноштво“ и „скупност“, „јединство“. На основу смисла „скупност“ и „јединство“ концепт народ се умрежава са базичним појмовима у српском језику и култури као што су: нација, род, племе, братство и породица. Овакву језичку слику појма народ потврђују прва три актуелна значења у савременим речницима српског језика, која се такође истичу у етимолошком речнику и историјским речницима али су, као што је у анализи показано, различито рангирана. Значења заснована на генеалошким и физичким аспектима, наведена у овим речницима као примарна, у савременом језику потиснута су на периферију, а њихову реализацију у другим, ванљудским сферама, потврђују покрајинска значења забележена у РСАНУ.

5.2. У концептуализацији појма народ најистакнутије место има неутрално значење „основна маса људи, становништва“ (*народ 2*) изведено од примарног етимолошког значења „мноштво“, које би у речницима требало наводити као примарно, а маркирано значење „становништво на нижим степенима имовинске и друштвене хијерархије“ требало би издвојити као посебно јер се профилише у погледу друштвених, политичких, сталешких, класних и економских параметара и детерминише ширим историјским контекстом у виду опозиција: *обични, нејривилеговани, њојчињени* према *ујишцајни, њривилеговани, владајући; сељаци, радници* према *госјода, арисјокрајија, буржоазија; сиротиња* према *богајиши; инјелигенција, образовани, елија* према *неинјелигенција, необразовани, њросји*. У концептуализацији појма народ садржај значења представљеног у савременим речницима као *народ 2* углавном се емотивно позитивно вреднује с одобравањем, симпатијама, у складу са опозицијом ‘ми’ (већина) према ‘други’ (мањина, елита), мада су присутне и негативне оцене што показују наведени негативно обојени синоними. Вредновање етноса у складу је са српским аутостереотипом, и позитивно и негативно, засновано на базичним особинама које Срби приписују сами себи, а то су особине које се односе на моралне и националне вредности, карактер, животну ситуацију, социјалне и културне вредности.

5.3. Оба значења *народа 2* базична су за језичку слику концепта народ, на основу чега се разликује нетерминолошка употреба полисемичне лексеме *народ* од његове терминолошке употребе која је

заснована на значењу представљеном као *народ 1* и на основу које се успоставља хипонимски однос са моносемичном лексемом *нација*. Ове лексеме, како показује и речнички материјал, нису прави синоними, али се у њиховој употреби, као и у употреби њихових деривата, значења често преклапају, што најчешће доводи до њихове непрецизне, нејасне и неразграничене термилошке употребе у друштвено-политичким дискурсима, па осим истакнутих разлога лексичке полисемије и разлога мотивисаних „политичким лукавством“, „злоупотребом“, „интенционалним мешањем појмова“, или „незрелом, раном фазом у развоју политичке мисли у наведеним сферама“, како је на основу литературе наведено у првом делу и у нап. 87, неразграниченој термилошкој употреби ових појмова у политичком дискурсу увелико доприноси и динамика промена у њиховом друштвено-историјском развоју, што је такође показано наводима из литературе у првом делу.

АУТОСТЕРЕОТИПИ СТЕРЕОТИП О СРБИМА*

1.0. Национални аутостереотип Срба, слику нас самих, представићемо на основу више релевантних извора. За основу нашег истраживања узели смо системски језички односно речнички материјал (грађа РСАНУ, RJAZU и РМС), који је омогућио профилисање стереотипа на основу „стабилизованог (устаљеног) споја семантичких и/или формалних елемената“ (Бартмињски 2011: 314) лексичких јединица из семантичког и концептуалног поља речи *Србин/Срби*.

1.1. При томе смо у виду имали и материјал из *Асоцијативног речника (АРСЈ)* и *Обрајног асоцијативног речника српског језика (ОАРСЈ)*, који са аспекта разговорног језика одражава свакодневну наивну језичку слику овог појма.

1.2. Представићемо и резултате досадашњих истраживања овог стереотипа, засноване на друштвеним теоријама (социологије, психологије, етнографије и етнологије и др.), који су добијени на основу анализе јавног/медијског дискурса¹⁰³ или анкетних података, како бисмо језичку слику аутостереотипа о Србима употпунили профилима установљеним са аспекта променљивог, али и доминирајућег система вредности¹⁰⁴ у јавном животу који обухвата сфере политике, културе и

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2016б.

¹⁰³ О појму „дискурса“ у јавној сфери, његовим сазнајним, културним и језичким аспектима кроз „дискурзивне праксе“, в. Радовић 2009: 18–19, а о улози јавних дискурса у формирању и третирању националних стереотипа у прегледу по дискурским типовима и жанровима, в. Ђерић 2005: 8–85.

¹⁰⁴ У раду Рopadić, Biro 1999, истакнуто је да на стабилност стереотипа утичу само одређени фактори, а то су они од којих зависи усвајање, одржавање и мењање стереотипа, као што су: настанак или престанак конфликта између две групе и интензитет конфликта, лично искуство, социјални фактори, преузимање ставова о другима из сопствене средине путем „симболичких контаката“ са припадницима друге групе (који се код других аутора означавају термином „јавни дискурси“) и утицај школе (образовања).

васпитања (образовања).¹⁰⁵ Ова идеолошка и променљива слика ауто-стереотипа из јавног живота, како су показала досадашња истраживања, скреће пажњу на још неке битне факторе (елементе) који утичу на формирање и функционисање националног аутостереотипа на ширем међунационалном (међуетничком), регионалном и глобалном плану. За наше разматрање важно је запажање да на формирање националног аутостереотипа утичу други етнички стереотипи, и то најчешће они који су у најнепосреднијој вези, а и да сам аутостереотип представља полазну тачку у перципирању и стереотипизацији других, најчешће суседних нација (Milosavljević 1999; Радовић 2009; Ђерић 2005). Међутим неки аутори, у радовима заснованим на друштвеним теоријама, углавном истичу значај односа истине и неистине односно позитивних и негативних вредности у садржају националних стереотипа, а њихову „нереалну, необјективну“ етноцентричност, па чак и саме националне стереотипе, оцењују и маркирају негативно („српски национализам“, „балкански национализми“), имајући у виду њихову улогу и/или (зло)употребу у јавном животу (Milosavljević 1999).¹⁰⁶

У вези са стабилношћу стереотипа значајан је и закључак који аутори цитирају у преводу у напомени: „Izgleda da skoro ništa na svetu ne može da promeni slike koje ima 40% populacije у већини земаља, чак у периоду једне или две деценије. Комбинације догађаја које менјају слику преосталих 50 или 60 процената популације изузетно су ретке, и те ретке прилике захтевају spoj и узajамно оснаживање кумулативних догађаја са спектакуларним збивањима и значајне напоре власти, као и одсуство значајнијих контра-притисака.“ (Deutsch, Merritt 1966:183, према Popadić, Biro 1999).

¹⁰⁵ За стереотипе и стереотипизацију значајно је запажање да је у савременом друштву процес културне концептуализације конкретних представа и различитих идентитета у смислу њиховог преплитања „резултат културног учења кроз различите дискурсе“ (Радовић 2009: 15), што је С. Радовић показао на основу анкетног материјала „културно образоване“ београдске студентске популације, чије су представе о другима – Европи и нама – Србији, међусобно условљене. На основу релационе и симболичке интеракције између појмова *Европа* и *Србија*, ми и они, утврдио је да је „појам *Европа* сигнификантан и за концепирање представа о себи“ (Радовић 2009: 15). Овај аутор даје и критички преглед схватања „идентитета“ у друштвеним теоријама (15–17).

¹⁰⁶ У том смислу најизразитији су ставови О. Милосављевић, по којој „Medusobno nipođastavanje i pripisivanje isključivo negativnih svojstava „drugima“ као и „njihova“ neprijateljska usmerenost prema „nama“, опште је место балканских национализма и nije никакво ексклузивно својство само једних или других ... Nacionalni stereotipi ... nastaju paralelno s nastankom nacionalizma koji svoje „pozitivne“ zahteve definiše primarno preko „negativnih“ svojstava „drugih“. Drugim rečima, nema nacionalizma bez stereotipa о „drugima“ jer bez onih о „drugima“ nema ni stereotipa о себи. Zato su stereotipi о „drugima“ nužni за идентификацију, не толико њих, колико себе самих. Тек поред „prevrtljivih“ Muslimana, „divljih Arnauta“, „krvoločnih“ Bugara, „jezuitski dvoličnih“ Hrvata, „lukavih“ Grka, „remetilачких“ Srba, „mi“ се možemo javiti као правдољубиви и tolerantni, slobodarski и демократични, pitomi и naivni, у konstantnoj poziciji ugroženosti, odnosno у stanju stalne spremnosti на odbranu“

2. Међусобна условљеност у конституисању националних стереотипа запажена је и у лингвистичким истраживањима, али се она другачије представља и вреднује. Тако се са лингвистичког аспекта¹⁰⁷ истиче да је за национални стереотип важнија његова сазнајна садржина од емоционалне, без обзира на истиносне/објективне вредности те садржине, која у основи мора бити етноцентрична с обзиром на то да се карактеризација самог појма заснива на опозицији „ми : они“, „своји : туђи (други)“ (Бенедиктович 1988, према Бартмињски 2011: 315).¹⁰⁸ Зато је уобичајено, како се у литератури истиче, да су појмови у националним аутостереотипима по правилу високо позитивно емоционално вредновани у складу са истакнутом опозицијом „своје, позитивно“ / „туђе, негативно“. Садржај аутостереотипа обилује позитивним, често неистинитим, непостојећим особинама, самохвалом, одликује се једностраном оценом сопственог етноса и сл. (Радовић 2009: 120), али је чињеница и то да се у националним аутостереотипима износе и неке истините, реалне етничке карактеристике, па и оне негативне које самокритички вреднују особине сопственог етноса (Ђегић 2005, Радовић 2009, Тавадов 2011). У вези са националним стереотипом изражена је скепса у погледу формирања позитивних стереотипа о „другима“ (Milosavljević 1999), али најновија истраживања потврђују да су позитивни стереотипи о „другима“ врло чести, да је слика о „другима“ амбивалентна као и слика о „себи“, и да су позитивни као и негативни стереотипи о другима друштвено-историјски условљени (Popadić, Biro

(Milosavljević 1999). Слична негативна схватања етничких стереотипа и стереотипије на основу прегледа шире литературе запажена су у раду Popadić, Biro 1999, у коме су аутори указали и на промену негативног односа према њима, чему је највише допринео когнитивни приступ овом феномену у друштвеним наукама. Тако се, према овим ауторима, у друштвеним наукама све више почело употребљавати широко, неутрално одређење стереотипа и стереотипије: као „веровање о карактеристикама, атрибутима и понашању чланова одређене групе“, па и нови неутралнији назив „слика о другима“.

¹⁰⁷ За разлику од негативне употребе појма „стереотип“ као појма који представља шаблон лишен оригиналности и изражајности, овај појам у етнолингвистици, према Алефиренку, употребљава се без такве оцене. Језички стереотип, према овом аутору, омогућава човеку да представи свет у његовој целини независно од свог сопственог искуства. У лингвокултурологији се овај појам, који одражава однос језика и културе, поима као ментални стереотип који корелира са наивном сликом света (Алефиренко 2010: 407).

¹⁰⁸ За појам стереотипа значајан је и појам „етнокултурно сазнање“ чије структурне компоненте, према Алефиренку, чине когнитивни елементи (појмови, представе) и некогнитивни елементи (чувства, емоције, воља и др.), а други блок компонената чине елементи културе (вредности, оцене, смисаоне интерпретације и др.), па сам стереотип има статус етнокултурног стереотипа (Алефиренко 2010: 411).

1999; Đečić 2005; Радовић 2009; Бартмињски 2011: 313–342 (Пољаци о Немцима), 343–380 (Пољаци о Русима); Богдановић 2015: 98–124 (Срби о Европи); Драгићевић 2015: 162–187 (Срби о Истоку и Западу)).¹⁰⁹

3.0. Оваква, амбивалентна природа националних стереотипа и аутостереотипа долази до изражаја у српском самопоимању, што ће се показати у анализи системског језичког материјала.

3.1. За конституисање српског аутостереотипа важни су следећи историјски периоди: период стварања српске државе од Стефана Немање до цара Уроша, период Косовског боја када је српска држава изгубила државну независност падом под турску власт, а изабрала, стекла духовну независност „приволевши се царству небескому“, па се историјски пораз слави као национална победа: „Земаљско је за малена царство, а небеско увек и довека“ (митологизација Косовског боја/пораза); период турске владавине, бројних устанака и борбе против Турака (афоризам: *Ми Срби смо сваки час дизали усџанак. И јачи народ би се искилавио*) окончане поновним стицањем независности; период Првог светског рата и „Крфске епопеје“, страдања и повлачења српске војске на Крф како би се избегла капитулација пред надмоћним аустроугарским окупатором (песма „Плава гробница“ Милутина Бојића); послератно формирање заједничке државе Краљевине Југославије (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца); период Другог светског рата и немачка окупација (афоризам: *Србија шреба да буде уређена земља. Да се не брукамо сваки џуџи кад нам дође окуиашор*); стварање заједничке социјалистичке државе Југославије (федерација република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније), коју карактерише окретање ка Русији и пријатељство са Русијом и најновији период распада Југославије (актуелан афоризам: *Распад Југославије најшешје је љогодио Србију. Њој је џријало највише Срба*); и поновног успостављања самосталне српске државности у Републици Србији¹¹⁰, који је обележен НАТО бомбардовањем и светским процесима евроинтеграције (афоризам: *Србија ће љосџејено улазити у Европу*):

¹⁰⁹ О разликама између аутостереотипа и хетеростереотипа у погледу позитивности, в. у раду Рорадић, Віго 1999, у коме је на основу квантитативних истраживања утврђено да се на позитивном полу јасно издваја аутостереотип о Србима, а на негативном полу се издвајају хетеростереотипи о Муслиманима и Албанцима, при чему је истраживање показало да слика о „другима“ зависи од образовања и старосне доби испитаника (опште податке о истраживању в. у т. 10.3 и нап. 150).

¹¹⁰ Преглед друштвено-политичких догађаја од распада Југославије и слома социјализма до успостављања српске државности, који су утицали на територијално, културно-политичко и економско (само)позиционирање Србије у односу на Европу дат је у монографији Радовић 2009: 45–69.

део њо део),¹¹¹ економске кризе (афоризам: *Социјални програм је усје-шан. Све је више заједничких казана*), транзиције и глобализације.

3.2. Сваки од ових периода карактеришу одређене вредности у јавном животу (у политици, култури, васпитању), које су утицале на формирање основне садржине стереотипа, његових базичних особина. С друге стране, промене система вредности у јавном животу одразиле су се на конституисање и еволуцију стереотипа који је са сваким новим периодом до извесног степена модификован новим/обновљеним профилима на сазнајном садржајном плану, а нарочито на емоционалном плану с обзиром на то да су емоционалне вредности подложније променама од сазнајних.

Србин у светлу системских чињеница

4.0. **Основни назив и његови синоними.** Основни назив (етноним) *Србин*, *Срби* нејасног је порекла (исп. Skok 3: 315–316 s.v. *Srbin*; RJAZU, под *Srbin* i *Srb*), а према лексикографским дефиницијама у RJAZU и РМС односи се на народ који већински живи у Србији. Синоними основног назива су бројни. Са непромењеним, неутралним значењем јављају се облици: *Срб*, *Србадија*, *Србаљ*, *Србињ*, *Србињка*, *Србљак*, *Србљанин*, *Србљин*, *Срјка*, *Срјкиња*. Са деминутивним и хипокористичним значењем: *Срјкињица*, *Срјче*, *Срјчад*, *Срјчић*, *Срба/Србо*¹¹², а са аугментативним значењем *Србенда*, који може имати позитивно и погрдно значење и *Србекања* са негативним, пејоративним значењем.

4.1.1. Аугментатив *Србенда* са значењем ‘велики Србин’ у разговорном језику се најчешће употребљава са допунским конотацијама, како позитивним ‘велики патриота’, ‘најбољи, знаменит/чувени Србин’, што потврђују подаци из ОАРСЈ (*Србенда* је одговор на стимулусе: Милош Обилић, родољуб и Вук Караџић), тако и шаљивим, (само)ироничним и неретко негативним конотацијама, са значењем ‘примитиван’, карактеристичним за савремени разговорни језик, нпр. у шаљивим

¹¹¹ О дифузности и расцепканоци у вези са европеизацијом и стварањем европског идентитета, и о Европи као политичком симболу, в. Радовић 2009: 34–40.

¹¹² У РМС уз хипокористик *Србо* у значењу Србин, наведен је пример: *Ал’ Србо није Талијан!*, који потврђује узајамну условљеност у настајању националног стереотипа. Позитивно самовредновање „свог, српског народа“ реализовано је негацијом у опозицији према негативном вредновању припадника „туђег, италијанског народа“. Субјективна оцена „самодопадања“ у профилисању аутостереотипа потврђена је примером: *Ојанци њлећени, а обојци кићњастии, ња их увио Србо ... до колена* (РМС) у коме се естетским вредновањем истиче ‘допадљивост, лепота’ српске националне ношње и шармантан начин њеног „ношења“ у смислу ‘како то само Србин уме, може и сл.’.

одговорима на сајту *Вукајлија*¹¹³ (*Србенда* је дефинисан као човек који ‘пије домаћу ракију, целе зиме једе само сарме, избегава агресорске производе, Рус му је брат, вози југа, пуши дрину’ или „Прави чо’ек! Поносан на своју браду и 15 кила вишка... Кад су жене у питању груб и опасно љубоморан! Углавном не воли остале народе (сем Руса), мада му ни већина Срба није по вољи... али прави чо’ек!“ и сл.). На истом сајту под Србеном се такође подразумева и Србин који живи у иностранству (гастарбајтер) и који „воли више Србију, него ми који овде живимо, али никако да се врати у Србију“, чија се негативна конотација реализује као ‘лажни патриота’. У овом значењу аугментатив *Србенда*, као и деривати *србовање*, *србовати*, у разговорном језику употребљава се за оне који се јавно и најчешће из користољубља декларишу, „бусају у прса“ као „велики Срби, родољуби“.

4.1.2. Етноними *Србијанац* (*Србијанка*, *Србијанче*) не користе се у српском језику као синоними основног назива *Србин* (*Српкиња*, *Српче*), већ са значењем ‘Србин из Србије у ужем смислу’ (мисли се на државну територију са границама: Савом и Дунавом на северу, Косовом и Македонијом на југу, Дрином на западу, Румунијом и Бугарском на истоку).¹¹⁴ Употреба етника *Србијанац* и ктетика *србијански* датирана је

¹¹³ *Вукајлија* (<http://vukajlija.com>) речник сленга (како пише на сајту). Нагласак код овог, условно речено, речника јесте на хумору и (само)иронији, а главна његова сврха је да насмеје, забави и извргне руглу (што се може осетити већ у називу: Вукајлија је алузија на чувени речник страних речи и израза познат у српском народу као Вујаклија).

¹¹⁴ О етницима *Србин*, *Србијанац* и ктетикама *српски*, *србијански*, о топониму *Србија*, као и о њиховим обличким варијантама, са творбено-семантичког, хронолошко-историјског и етимолошког аспекта, исцрпно и критички разматраног на материјалу свих релевантних речничких извора и на грађи за РСАНУ, в. у раду Фекете 1978: 199–209, у коме је наведена и литература значајна за ову тему. О (зло)употреби етника *Србијанац* у јавном дискурсу и о социолошко-психолошким аспектима у перципирању етника *Србин*, *Србијанац* и ктетика *српски* и *србијански* у савременом српском језику, в. Николић 1998: 13–15. У оба рада утврђен је творбени ланац у хронолошком низу: *српски* – *Срби* – *Србија* – *Србијанац* – *србијански* (Фекете 1978: 204; Николић 1998: 14). О територијалном профилисању и умножавању назива у формирању (националних) стереотипа, в. Ђегић 2005: 116–117. Овакво удвајање или умножавање назива за исте појмове, такође је засновано на опозицији „ја – други“, „своје – туђе“, било да одражава територијалну, било друштвено-политичку, било какву другу (само)идентификацију. На когнитивно-концептуалном плану овим начином умножавају се опозиције зависно од позиције учесника/говорника. О улози културног и територијалног позиционирања у (ре)конструкцији (само)идентитета, и о променљивости позиција, в. Радовић 2009: 20–23 (в. и т. од. 4.1.4. до 4.2. и нап. 115. и 117). Тако се однос опозиције, осим позиције ја – други (Србин – несрбин), умножава позицијама не-ја (Србин „ван државе Србије“ са позиције Срба у Србији – Србијанац „Србин у Србији“, са позиције Срба ван Србије) и не-други (Србин „Србин из Србије“ – Србин „Србин ван Србије). Овакав

на 19. век, а ови називи се по територији везују за говоре изван тадашње Србије у време када су Срби били територијално подељени на Србе у ослобођеној Србији и на оне који су живели изван њених граница, пре свега на територијама тадашње Аустроугарске монархије (Фекете 1978: 204). На језичком плану ово удвајање и уопште умножавање назива за исте појмове, актуелно је и за савремени језик, не само са становишта говорника из државе Србије, који се „навикавају“ како на употребу назива *Србијанац* и *србијански*, као територијалне ознаке свога идентитета, тако и на употребу других назива за своје сународнике, изведеним према земљама или покрајинама у којима данас живе као: *Црногорци*, *Херцеговци*, *Босанци*, *Крајишници*, што се прихвата и са становишта тих истих говорника, било да сами себе тако називају, било да за своје сународнике у Србији употребљавају називе *Србијанац* и *србијански* (Николић 1998: 14–15).

4.1.3. На ширем друштвеном плану овакве и сличне појаве одражавају територијално (само)позиционирање „себе“ односно (ауто)идентификацију и репрезентацију, при чему се, зависно од друштвено-историјског контекста, актуелизују и различити прикривени односи центра (метрополе) и периферије, који осим социјално-психолошког аспекта могу имати политички, културни и идеолошки аспект. Тако се позиционирање у формирању (ауто)стереотипа Срби(ја), које није само ствар актуелног тренутка него један од многих у сталном процесу дефинисања „нас“ и „других“, може реализовати у виду социјалних конструкта различитих територијалних разграничења.¹¹⁵

ланац опозиција може се представити у низу: ја – не-ја – други – не-други. У вези са умножавањем позиција на когнитивно-концептуалном плану, на формално-језичком плану поставља се питање односа умножених назива, лексичких јединица. У нашем случају немаркирани називи, етноним *Србин* и ктетик *српски*, зависно од контекста употребе, могу се реализовати или као хомоними (*Србин* „Србин из Србије“ и *Србин* „Србин ван Србије“) или као референцијално неодређени. О сложености ових односа и о потреби правилног „тумачења/превођења“ удвојених или умножених позиција на формално-језичком плану, в. Сахно 1991: 95–99.

¹¹⁵ О друштвено-политичким и идеолошким аспектима географске/територијалне, менталитетне/карактеролошке, идеолошке и сваке друге старе и нове поделе унутар једне – српске нације, разматране пре свега на материјалу јавних дискурса, в. Ђегић 2005: 74. Овакве поделе, које се на когнитивно-концептуалном плану вреднују негативно као српска разједињеност/подељеност, као српска неслога, уносе велику забуну, како у формирању српског аутостереотипа, тако и у конституисању сопственог идентитета. У том смислу је индикативан списак „deskriptivних“ и „vrednosних категорија“ који је саставила ауторка на основу анализираних материјала у коме се по бинарном принципу издвајају менталитети: „seljačkog“ i „varoškog“, „autentičnog“ i „prelazničkog“, „tvrdog“ i „mekog“, „herojskog“ i „kukavičkog“, „brđanskog“ i „ravničarskog“, „naprednog“

4.1.4. Постоје, такође, у српском језику речи које потичу из других језика, нпр. мађарског *Рац* и *вадрац* (од мађ. *vad Racz*, дивљи Србин), које представљају погрдне називе за Србина (*вадрац* је погрдан назив за Србина, како су га Срби чули од Мађара), али се оне у савременом српском језику више не употребљавају (јављају се у ранијим књижевним епохама и текстовима: *Ако су ... они [џиј. Маџари] ишћо нас зову вадрацима* (РСАНУ)¹¹⁶; *Ови вадраци ишћо год чине све за ракију чине* (РСАНУ); *Мислиће ли да ће Раци њоћ' на Француску ћесару у њомоћ?* (РМС).¹¹⁷

4.1.5. Са шалљивим и подругљивим значењем у народу су се такође користиле речи *Швабе* и *шојке* да се њима означе Срби пречани, који живе преко Саве и Дунава (Војвођани), исп. *Речи "шојке", "швабе" ... служе да обележе ... Србе њречане* (РМС); *Је л' он само на карлици дошо, је л' он шојка и карличар ... — није он за мој рачун!* (РМС). *Шваба* је иначе у основном значењу народни назив, често са презривим призвуком, за припадника немачког народа: Аустријанца (из доба Аустро-Угарске монархије), одн. Немца.

4.1.6. Припадници других народа или других вероисповести називали су некада Србе, шалљивим, регионално обележеним називима, нпр. *кркан* за Србина сељака из Баније (са прозирном унутрашњом формом од *кркаџи* 'јести много, претерано и са уживањем, ждерати'; карактеристично је за ову област у Хрватској у којој живе Срби да се добро и много једе), а чешће погрдним називима, нпр. *кудров*, *рејов*, *ркаћ*, *хркаћ* (*Православне Србље називали су херцеговачки катџолици кудровима, рејовима (рејов) и ркаћима*, РСАНУ) или *Власић* („назив у Дубровнику за православног Србина“, РСАНУ), *Влах*, *Влахиња* („назив (често погрдан) за припадника друге вере, човека из другог краја и сл. **а.** припадник православне вере, обично Србин (за католике и муслимане на територији бивше Аустро-Угарске)“, РСАНУ) (в. употребу назива *Влах*

и „nazadnog“. У основи наведених квалификативних подела, ауторка Ђерић препознаје географску позиционираност: „priпадnost Južnoj prugi, Šumadincima, bosanskim ili prekodrinskim Srbima, Crnogorcima, Lalama, kosovskim Srbima, Krajišnicima, starosedecocima Srbije, starim Beogradanima itd.“.

¹¹⁶ Детаљан податак о ауторима и изворима в. у наведеним речницима.

¹¹⁷ Међутим, у дискурсивним праксама војвођанских Мађара, како је наведено у истраживању Г. Ђерић, актуелно је регионално и карактеролошко идентификовање Срба, што потврђује исказ испитаника мађарске националности: *Sve Srbe delim u dve grupe: na Srbe u užoj Srbiji i na vojvođanske Srbe. Isto tako delim ih na dobre, poštene Srbe i na nacionaliste*, а како истиче ауторка, актуелно је и регионално (само)идентификовање, јер Мађари и о припадницима свог народа и о Србима из Војводине говоре као о „Lalama“ (Ђерић 2005: 142).

у пословици, т. 8.3.), *зрк, зркаћ* („припадник православне вере, обично Србин (за католике и муслимане на територији бивше Аустро-Угарске“, РСАНУ).

4.2. Осим наведеног и сл. унутрашњег територијалног (само)позиционирања нас као не-других, на глобалном плану у формирању (ауто)стереотипа много важнију улогу има територијално и културно (само)позиционирање Србије у односу на друге. Данас у (ре)конструисању идентитета најактуелнији је однос Србија – Европа, а шире Србија – Запад (Радовић 2009, Богдановић 2015), Србија – Исток/Запад (Драгићевић 2015: 180–183, 185), Србија – Балкан/Оријент, Србија – Север/Југ (Радовић 2009). У актуелном (ре)конструисању велику улогу имају ранији социјални конструкти у којима је Србија, као „унутрашњи други“, позиционирана у оквиру Балканског па чак и Оријенталног социјалног конструкта, односно са народима симболичке периферије. Уз манипулативну улогу опозитивних појмова „развој – заосталост“, „цивилизован – примитиван“ у дискурсима колонијалистичких или империјалистичких „других“ међу народима са симболичке „Периферије“, где је и Србија (само)позиционирана, долази до различитих видова самониподаштавања и преиспитивања сопственог идентитета, што се на сазнајном плану одражава у виду амбивалентног вредновања српског (ауто)стереотипа¹¹⁸ а на језичком плану у виду повећаног броја назива, лексичких јединица за припаднике српског народа (в. т. 4.1.2. и нап. 114 и 115). Однос у вредновању „нас самих“, како се у литератури истиче, не зависи само од утицаја спољњег „империјалног“ дискурса „о себи“ или утицаја „контрадискурса“ на тај дискурс, него пре свега од представа и концепата који су настали и који функционишу независно од деловања дискурса (Радовић 2009: 20–23; о стабилности стереотипа в. и нап. 104).

5.0. **Хипероними речи Срби(н).** Према речничким подацима најближи хипероним речи *Срби(н)* је назив *Јужни Словени*, којим се с аспекта научног знања одређује генеалошка припадност. С друге стране, одговори асоцијације на стимулус *Срби* у АРСЈ показују општији карактер наивног перципирања етничких категорија. У овим одговорима појављују се два различита назива који се могу узети за надређене категорије у односу на реч *Срби*, који представљају уједно два вида

¹¹⁸ У овом смислу индикативан је исказ једног испитаника српске националности у истраживању Г. Ђерић, у коме је изнета (само)идентификација у односу на „друге“, суседе, Европу или свет: *Ja druge narode ne poznajem, ali gledajući kako je ovo kod nas – nismo mi Srbi – iako smo bili silan nebeski narod. Ja, nažalost, moram da kažem da su Srbi eto, barabe* (Ђерић 2005: 106).

концептуализације овог основног појма. То су неутрална реч *народ*, као најчешћа асоцијација (164 реакције) којој је сродан још општији одговор *људи* (који се јавља као трећи по учесталости са 34 реакције).¹¹⁹ Други назив је емоционално обојен. То је назив *небески народ* (15) који Србе доводи у везу са сопственим митом о „небеској Србији“, развијеним из косовског мита и епског опредељења кнеза Лазара за царство небеско (в. т. 3.1).¹²⁰ Појмови „небеске Србије“ и „небеског народа“ су константно присутни у српској колективној свести. Они су помогли Србима да поднесу и преживе вишевековно ропство а служили су, и чини се, још увек служе као могућност и вера или у евентуалну обнову српског царства „моћне српске државе (каква је некада била)“ или „враћања правим вредностима у поправљању нарушеног националног идентитета“ (в. Đerić 2005). Због свега тога су наведени појмови изразито позитивно вредновани у српској наивној слици света, али се у јавном политичком дискурсу они злоупотребљавају, што даје повода за њихово критичко преиспитивање, па чак и њихово иронично или негативно вредновање како у наивном поимању тако и у научном дискурсу (в. Đerić 2005: 86–87; в. и нап. 118), што потврђује и овај исказ испитаника у истраживању Г. Ђерић: *Srbi kao narod su jako puno gostoljubivi, popustljivi, jako mekani, a onda kad počnu... Kavgađžije smo u principu i uvek čačkamo tamo gde ne treba da čačkamo. Ja mislim da smo mi takvi, ne znam. Nismo onako „flegma“* (Đerić 2005: 97).

5.1. Кохипоними речи Срби(н). Кохипоними речи *Срби* могу бити *Црногорци, Македонци, Хрвајци, Словенци, Бугари* и новостворени *Бошњаци*, у оквиру категорије јужнословенских народа, затим *Пољаци, Чеси, Руси, Украјинци* итд., у оквиру категорије словенских народа, или *Руси, Пољаци, Французи, Енглези, Немци* итд., у оквиру категорије европских народа (исп. Бартмињски 2011: 349).

5.1.1. Срби се такође пореде и контрастирају са народима са којима су у историјској перспективи долазили у ратне сукобе (*Турци,*

¹¹⁹ Овај надређен појам потврђен је и у исказима испитаника у раду Г. Ђерић: *U svakom žitu ima kukolja, ali Srbin kao Srbin je veliki čovek* (Đerić 2005: 97); или исказ: *Srbi Za mene nisu loši, jednaki su mi i Srbi, i Bugari, i Cigani, važno je da je čovek* – исказ Бугарина из Пирога. Према овој ауторки узроци овакве националне идентификације преко категоријално надређених појмова леже или у „folklorној етици“ или „у знању и уважавању онога што се сматра друштвено пожељним односно политички коректним“ (Đerić 2005: 142).

¹²⁰ О могућем пореклу и генези овог мита код Срба и епској традицији о бици против Турака на Косову пољу 1389. године, која може бити, баштини и много дубљу традицију старијих паганских представа и епских модела, в. Лома 2002, посебно стр. 127–158.

Немци) (в. део о пословицама, т. 8.1, 8.3. и 8.4), са народима који су им пружили помоћ па их доживљавају као себи блиске (*Руси*, у новије време и *Грци*),¹²¹ или са народима од којих се по много чему разликују (*Зайад*, *Американци*) па и *Италијани* (*Лайини су сѝаре варалице*; в. нап. 112), али ова поређења у основном језичком материјалу немају значајних потврда нити системски карактер онако како су потврђена на материјалу код других истраживача (Popadić, Viro 1999; Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004; Đerić 2005, Радовић 2009, Богдановић 2015, Драгићевић 2015).

6.0. Творбени и семантички деривати. Творбени деривати речи *Срби(н)*, иако бројни, углавном не излазе значајно из семантике основног назива и ретко се јављају са посебним конотацијама.

6.1.1. Слично као у другим језицима, придев *срѝски* у разговорном језику функционише као скраћеница назива *срѝски језик* (исп. Бартмињски 2011: 350–351). Јавља се, такође, још неколико речи које припадају концептуалном пољу *ЈЕЗИК: срѝбизам* „српска реч у неком другом језику; особина само српског језика“, *срѝљак* „црквена књига у којој су скупљене службе и кратка житија српских светитеља“, *срѝбуља* „рукопис или књига српскословенске редакције“, *срѝскословенски*, *срѝскохрватѝски*, *славеносрѝски*. Све оне својом континуираном и непроменљивом вредношћу значајно доприносе профилисању културних аспеката српског аутостереотипа, истичући да језик и писмо имају веома важно место за Србе од најранијег периода националног развоја,¹²² и да се Срби својим језиком диче, што је изражено и у познатој крилатици: *Говори срѝски да ѝе цео свет ѝ разуме*.

6.1.2. Дериват *срѝбијанка* „врста српског народног кола“ истиче значај друштвеног аспекта у животу Срба и кола као типичне народне традиционалне скупне српске игре, што потврђује устаљен спој ове две речи *срѝско коло* (*Пера енглез ... учи да игра срѝско коло*, у грађи РСАНУ)¹²³ као и бројни називи за разне такве игре: банаћанско ~, бачванско ~, босанско ~, Дарино ~, девојачко ~, ћачко ~, Жикино ~, зетско

¹²¹ В. поглавља о овим стереотипима.

¹²² О важности језика као културног и националног идентитета и о стереотипу језик у украјинској језичкој слици стварности, в. Поповић 2005.

¹²³ Ово типично обележје као слика „pravog Srbina“, „onome što narod jeste“, у ставовима савремених испитаника узима се и као узор или параметар према коме се процењују отуђени Срби, пре свега они који су боравили у иностранству, што потврђује пример из истраживања Г. Ђерић: *Koliko naše dece ne zna da odigra srpsko kolo, stidi se toga, a igra onu „zmiju“, a za srpsko kolo kažu „seljačka stvar“!?* (Ђерић 2005: 110–111).

~, козарачко ~, мајсторско ~, момачко ~, ратарско ~, сремачко ~, Стевино ~, травничко ~, црмничко ~, црногорско ~ итд.

6.1.3. Пада у очи бројност деривата са изразито националистичким компонентама, који се употребљавају у политичком дискурсу и који негативно профилишу српски национални стереотип: *србасѝ*, *Србенда*, *Србекања*, *србакање*, *србендски*; *србизираѝи*, *србизирање*, *србиѝи*, *србоваѝи* са значењем „истицати и снажно испољавати српство и оно што је српско“ на рачун „несрпских вредности“, *србовање*¹²⁴ (могу имати и позитивно значење); *ѝосрбиѝи*, *ѝосрбљаваѝи* (*се*), *великосрбин*, *великосрѝски* и *великосрѝсѝиво* (‘стварање велике Србије, проширење српских граница на територије суседних држава и превласт у региону’); *несрбин*, *несрѝкиња*, *несрѝски* (неутрални ван политичког дискурса, в. Ристић 2006: 162–163); *обесрбиѝи* (‘неко место, територију и сл., учинити насилним исељавањем или др. да негде не буде Срба’), *обесрбљавање*, *обесрбљаваѝи*. Наведени деривати сведоче да је политички и идеолошки дискурс оптерећен историјском прошлошћу у којој су српска нација, српска слобода, интегритет и српски идентитет били недовољно препознатљиви у ширем европском контексту и непрестано нападани и нарушавани од стране различитих агресора, због чега их је било потребно стално изнова изграђивати, потврђивати, бранити и освајати, што илуструју одабрани примери из грађе РСАНУ: *Ми се само можемо ѝоносиѝи ѝиѝо међу нашим сѝарим сѝоменицима наилазимо на овакве драгоцене доказе о некадашњој узвишеној улози, коју је срѝсѝиво имало међу оѝѝалим европским народима*, Авакумовић; *Послије ѝодне, Иво обично иде у срѝску чѝиѝаоницу... гдје се не говори ни о чему другом, до о великом Србсѝиву!*, Матавуљ; *Оне [гусле] су и дан данас значај душевне огромносѝи срѝсѝива*, Игњатовић; *О, ви Срби, свуд ли срѝсѝивујеѝе, / дужносѝи чојсѝива ѝраву исѝуњаѝе!*, Његош; *Срѝсѝивуј дјелом, вјеруј ѝиѝо вјерујеш*, Кеѝмановић; *Омладина [је] ... с гусларских сѝѝруна слушала своју ѝрошлосѝи, славила своје јунаке ... ѝе се учила србоваѝи и биѝи човеком; Не смеѝ се казаѝи да си Србин. Неће ѝе баѝ заѝио нико удариѝи, али ако србујеш, онда за ѝе нема ѝравде*, Веселиновић. То је дошло до изражаја и у језику, у виду

¹²⁴ Према истраживању Г. Ђерић „Srbovanje’ [je] dovelo do ‘desrbizacije’ i ironisanja govora o nacionalnim vrednostima. Sve tri strategije otpora (‘kontrastrategije’) odraz su upravo ovog procesa. Najneposredniji uzrok ličnog izdvajanja iz tipske priče o ‘nacionalnoj porodici’ ... nalazi se u preterivanju javnog diskursa bilo sa pozitivnim bilo sa negativnim stereotipima. Sam konstrukt ‘kolektivnog karaktera’ biva osporen, kao što potvrđuju iskazi ispitanika: *To su gluposti; Ne osećam se da sam Srbin, ja sam kosmopolita. Puna mi je glava tog srpstva*“ (Ђерић 2005: 134–135).

постојања већег броја речи са оваквим идеолошким, националистичким елементом, које се у наведеним контекстима од припадника друге националности – „других“ неретко перципирају као претерано националистичке па чак и шовинистичке. Многе од наведених речи заправо су настале у именовану „негативних, неприхватљивих“ особина које се од стране других приписују Србима уносећи негативне компоненте у профилисању српског стереотипа.¹²⁵

7.0. Фразеолошки и устаљени изрази и обрти. Малобројни устаљени спојеви забележени у РСМ: *српска земља, српски народ, српски језик и србијанска ношња*, истичу националне, друштвене и културне особине аутостереотипа као доминантне.

7.1. Колокације забележене у примерима у РСМ, као и у грађи за РСАНУ и RJAZU, међутим, откривају и друге истакнуте карактеристике које га описују са различитих аспеката: етичког – храброст: *красна земља јуначких Србаља; србаљска рука и оружје; јунак – Србаљанин; зна хероја родии Српика; српски орлови*; социјалног, друштвеног: *српски род*; државно-политичког: *србаљско царсџво; српски цар; српски кнез Лазар; српски грб, српска засџава, српска химна*; разједињеност: *раздробљено Српсџво*; животног и обичајног: *српски чај* „кувана/угрејана и заслађена ракија“; *српска ношња; српско џлајино; српски вез; српски сир; српски ајвар*; културно-забавног: *српско коло, српски сџил; српски језик*; психолошког, карактеролошког: *српски дочек (госџојримсџво, госџољубље), болеђиви, меланхолији склони Србаљ*.¹²⁶ Неки од ових спојева, типа (*српски вез, српски сир, српски ајвар, српско коло, српско џлајино* и сл.) имају карактер везаних термилошких спојева, како је у литератури истакнуто за сличне спојеве са придевом *србијански*, типа: *србијанска ношња/одело*, у којима придеви *српски* и

¹²⁵ О националистичком карактеру стереотипа, чији је саставни део обавезно и „теорија завере“, са историјско-политичког становишта и преувеличавање значаја таквих стереотипа у историјској перспективи, в. Milosavljević 1999. Они се, по овој ауторки, појављују „као *uprošćeni bespogovorni argumenti*“, „kao *automatske, dogmatske potštaralice*“, а за такво њихово деловање налази потврду у примеру улоге српског националног стереотипа у ангажовању једног дела српске интелектуалне елите 90-тих година пред распад Југославије. Тако, по овој ауторки, национални стереотипи, гледано и са историјског аспекта, представљају „*osnovni element ispolјavanja nacionalističkog mišljenја*“, а њихова псеудоутемељеност и аутоматизам заправо потврђују „*dogmatičnost nacionalističke ideologije*“. Другачији ставови о повезаности стереотипа са национализмом изнети су у раду Popadić, Biro 1999, у коме се истиче да негативни стереотип о другим народима не зависи од национализма него од других фактора. О опасности јавних дискурса који уважавају етничке стереотипе као рационалне одреднице неког колектива, в. Ђегић 2005: 86–87.

¹²⁶ Неки спојеви преузети су из рада Фекете (1978: 203).

србијански указују на „посебан квалитет“ карактеристичан за Србе у Србији или за Србе уопште (Фекете 1978: 207), чиме се истичу типичне националне особине.

7.2. Карактеристичне су и предикатске везе са лексемама из семантичког поља Срби(н): *Па србаљско усјосїаџе царсїџво* (РМС), *Зна хероја родийи Срїка* (РМС), *Служила Јелка код неке џензионерке ... која се срїски носила* (РМС), *Војвода ... их је срїски дочекао* (РМС).

Срби у пословицама и изрекама

8.0. Пословице у којима се појављују Срби, забележене у Вуковој књизи пословица (НПосл. 1969), малобројне су¹²⁷ и углавном се односе на њихову историјско-ратну и поробљивачку судбину, на што указују Вукови коментари уз пословицу: *Ако хоћеш да се освейиши Турчину, моли Бога да џочне џийи ракију; ако хоћеш да се освейиши Србину, моли Бога да оде у хајдуке*. „Јер Турчин кад почне пити он пије док не пропадне са свим; а Србин како оде у хајдуке већ је кућу своју раскућио, и глава му је готово на коцу“, 10); *Чувај се сїара Турчина, а млада Србина*. „За време Карађорђијина рата у Србији доказивало се да су Турски јунаци готово сви били стари, а Српски млади“, 442; *Био рџаї на Косово*. „Рече у Подгорици Турчин Србину, кад га чује ђе се тужи на тежак живот; а он му кашто ... рече: „Кад смо рвали на Косово, онда смо једно били“. Гледај: Јао ти је још како је Лазо на Косову погинуо“, 16); *Србин коси, Шџаба носи, / Србин бере, Шџаба ждере*, 368.

8.1. Неке пословице истичу карактеролошке особине Срба, као што је инат: *Инаїї је Марка у Сїамбол зајмио* (126), особину која од најстаријих времена до данас суделује у профилисању националног српског стереотипа било као хетеростереотипа било као аутостереотипа; затим самокритичко истицање кукавичлука и похлепе, шићарцијства: *Кад је војску војеџаїи онда се виче: камо јунак Краљевићу Марко? А кад је шићар дијелиїи, говоре му: Оїїкуда си, незнана делијо?* (142).

8.2. Међусобну условљеност у формирању стереотипа о себи и другима потврђују две пословице. У пословици са коментаром: *Немац свеїац*, „(што се тиче суда и уредбе земаљске). Срби у граници свагда воле имати у селу официра Нијемца него Србина или од каквога другога народа; једно зато што је Нијемац кротак и складан, а друго, што га могу лакше и преварити и подмитити него Србина“, 252, у поређењу са Србима и другим суседним народима исказано је српско вредновање

¹²⁷ Истраживање аутостереотипа на материјалу руских пословица такође је показало малобројност овог материјала (Базарбаева 2013: 214–219).

Немаца, с једне стране позитивно: као толерантних и пристојних (културних) с друге стране негативно: лаковерних и подмитљивих. Да неповерење према другом, суседном народу није карактеристично само за Србе него и за друге суседне народе, потврђено је у пословици: *Ни у њикуви суда, ни у Влаху друга ...* Ово говоре не само Срби за праве Влахе, него и Турци за Србе, а и Срби Римског закона за своју браћу Грчког закона (278).

8.3. Неутралан, толерантан однос према другом народу, па чак и непријатељском, поробљивачком и могућност заједничког суживота, исказано је пословицом: *Србљи србују, а Турци њуркују* (368), у смислу ‘свако живи на свој начин / како може / како је навикао / свако гледа своја посла / нико никоме не смета’, што се и данас може чути у ставу према припадницима других народа: *Народ ко народ*, што потврђује и став „других“ о Србима: *Ljudi ko ljudi* у истраживању Г. Ђерић (2005: 138).

8.4. Постоје, такође, крилатице, изреке или слогани, који су веома раширени и популарни међу Србима, као и антипословице и афоризми.¹²⁸ Они могу бити значајни за откривање устаљених вредности будући да се њихово значење заснива или на истицању, величању изражених, типичних особина (крилатице, изреке, слогани) или на њиховој критици и карикирању (антипословице, афоризми). Једна од најпознатијих крилатица је *Само слога Србина сјасава*, која се по народном предању приписује Св. Сави, а којом се „тумаче“ четири слова С, оцила на штиту српског грба. Ова крилатица, која се сматра незваничним мотом Србије, често се користи као позив на уједињење против спољашњег непријатеља, а својим садржајем пресупонира уврежени став [Срби нису сложни], као једну од устаљених српских особина/ вредности, став на коме је заснована крилатица: *Не дај боже да се Срби сложе*. Такође, у изрекама или прецедентним текстовима (из народног фолклора, књижевности, историје, културе и сл.) по правилу је издвојена и изоштрена једна стереотипна особина или историјска чињеница: *Радо иде Србин у војнике; Храни сина њак шаљи у војску, Србија се умириш*

¹²⁸ Према тумачењу Ђ. Оташевића који је проучавао жанр антипословице и саставио *Rečnik srpskih antiposlovica*, „Antiposlovice su ekspresivni izrazi nastali kao rezultat vrlo različitih strukturno-semantičkih transformacija ne samo poslovice, već i izreka, krilatica, aforizama, poznatih političkih parola, fraza, izjava i eufemizama. Obično se koriste za satirično, ironično ili humorističko komentarisanje određene situacije, događaja, ličnosti i slično. U srpskim antiposlovicama dominantna je politička i socijalna komponenta, mada ima i čisto humorističkog poigravanja jezikom. Za razumevanje većine antiposlovica neophodno je poznavanje socijalnog i jezičkog konteksta u kojem su nastale.“ (Otašević 2011: 2).

не може; Србија је *ш*амо где су српски гробови; *Играле се делије на сред земље Србије* [рат, јунаштво]; *Срба ће остати за под једну шљиву* [гину у ратовима]; *Нико нема шито Србин имаде*; *Ко то каже ко то лаже Србија је мала* [самохвала]; *Бог чува Србе* [истрајни]; *Косово је Србија*; *Косово је срце Србије*; *Срби народ најсјајнији*; *Срби су небески народ* [митологизација историје]; *Ој, Србијо, међу шљивама* [сељачки народ]; *Србија се сагињати неће* [понос]; *Срби су луд народ* [другачији] (Оташевић 2011).

8.5. Афоризми су посебно погодни за проучавање стереотипа будући да, попут вицева и сл. шаљивих текстова, жаоку сопствене досетке, смисао и сврху заснивају на изразитим стереотипним особинама (исп. Бартмињски 2011: 369). Таква врста хумора међутим, поред интелигентности појединца, подразумева да онај (народ) који их пише не може бити оптерећен сопственом историјом или властитим народом (демитологизација историје): *И у Србији може нешто да се заради. Чир, инфаркци, дејресуја...*; *Социјални програм је усешан. Све је више заједничких казана* [сиромаштво]; *Распад Југославије најтеже је погодио Србију. Њој је припало највише Срба* [„тежак народ“]; *Још од Марка Краљевића, ми без коња и буздована не можемо постојати* [примитивизам]; *Код нас нема организованог криминала. Ми делујемо као распуштена банда* [јавашлук]; *Ми Срби смо сваки час дизали усанак. И јачи народ би се исклавио* [ратови и страдање]; *Србија треба да буде уређена земља. Да се не брукамо кад нам дође окујати* [поробљавање]; *Наша понуда истине је најбогатија. Ми увек нудимо више верзија истог догађаја* [(само)идеализација]; *Код нас није довољно да политичар буде гласан. Треба да буде извикан!* [озлоглашени политичари/руководство]; *Борићу се против свих привилегија, али хоћу да знам унапријед које ћу користи имати од тога* [користољубивост]; *Учланиће се у нашу партију. Обезбеђен стан, храна и мишљење* [поткупљивост]; *Полиција распура дрогу! А има и случајева одузимања* [корумпираност]; *Србија ће постојено улазити у Европу: део по део* [разједињеност]; *Сви нас шутирају. То значи да смо и даље у игри* [позиција жртве].¹²⁹

Србин у светлу резултата експерименталних истраживања (асоцијативних тестова)

9.0. На основу материјала АРСЈ и ОАРСЈ, одговора на задате стимулусе Срби и Србија и одговора Срби и Србија на различите друге

¹²⁹ <http://www.izreke-citati.com/aforizmi-o-srbiji/>

задате стимулусе, представићемо особине српског аутостереотипа које се са различитом фреквенцијом јављају као део свакодневне наивне језичке слике овог појма, показујући његову хетерогеност и семантичко богатство и потврђујући устаљеност, стабилизваност одређених особина у његовој семантичкој и когнитивној структури.

У истраживању је учествовало укупно 800 испитаника.¹³⁰ На задати стимулус Срби одговоре је дало 738 особа које су навеле 292 различита одговора, одн. 292 различите особине стереотипа.

9.1. Најфреквентније асоцијације одражавају начин категоризације појма, тј. сопственог идентитета. Најучесталија асоцијација „народ“ (164), којој се такође могу прикључити асоцијације „нација“ (13), „мој народ“ (6) и „Словени“ (4), показују да у наивном поимању Срби себе категоризују посредством етничког, националног критеријума који је исто тако својствен научној категоризацији заступљеној у речницима српског језика.¹³¹ Друга по учесталости је асоцијација аутоидентификације¹³² „ми“ (47), „ја“ (5) на основу опозиције „свој“ „туђи“. Трећа представља још општију надређену категоризацију „људи“ (34), неутрално позиционирање (као у примерима, в. т. 5.1, нап. 119). Четврта по броју одговора „Србија“ (32) одређује народ, Србе на основу политичког и националног критеријума, категоризација према држави у којој живе, одн. земљи из које потичу, територијално и културно-историјско и идеолошко позиционирање.¹³³ Одговор „небески народ“, пети по учесталости са 15 реакција,¹³⁴ показује да се у (ауто) стереотипизацији Срби позиционирају са религиозно-митолошког аспекта (митологизација Косовског боја) (в. т. 3.1). Исти овај одговор у једном случају наведен је под знацима навода што показује амбивалентан однос испитаника према изворној позитивној вредности синтагме *небески народ*, у смислу самоироније или ироније (с обзиром на ра-

¹³⁰ Испитаници су били младићи и девојке између 18 и 25 година (АРСЈ: 96). О осталим релевантним подацима истраживања, в. АРСЈ: 95–98.

¹³¹ Претпоставља се да је у укупном броју испитаника највећи број српске националности и да одговори оних који нису српске националности не утичу битно на општу слику о асоцијацијама испитаника. У речничком материјалу овакво етничко поимање језичке слике појма народ потврђује примарно основно значење лексеме *народ 1* (в. поглавље II. 2. Народ у српској језичкој слици света).

¹³² Назив Србин се употребљава и у личној идентификацији као одговор на питање: Ко сте Ви?: *Ja sam Srbin*, али и допуњено: *Da sam proklet što sam Srbin!*, пример из истраживања Г. Ђерић (2005: 98).

¹³³ Са четири реакције забележена је и асоцијација Југославија, као некадашња држава Срба, и Југословени (2).

¹³⁴ Као и „изабрани народ“ (1) и „народ небески“ (1).

зличит национални састав испитаника). У сваком случају у питању је неслагање са устаљеном вредношћу наведене синтагме, на што упућује употреба наводника у смислу „такозвани небески/изабрани народ“, што на когнитивно-концептуалном плану указује на умножавање позиције испитаника било на идеолошко-културној било на националној равни (в. нап. 114).¹³⁵

9.2. Шести по фреквенцији одговор „инат“ (13),¹³⁶ који изражава карактеролошку особину Срба, издваја ову особину као веома доминантну, устаљену и стабилну вредност, и показује да је у профилисању националног српског аутостереотипа присутно не само позитивно већ и самокритичко вредновање сопственог етноса (в. и пословицу, т. 8.2). Материјал анкете показује да се као високо позиционирана, устаљена особина Срба појављује још особина „понос“ (12). Позитивно самовредновање потврђују више пута поновљени одговори „најбољи“ (6).¹³⁷

9.3. Фреквентна асоцијација „Хрвати“ (11) заснива се на односу међусобне повезаности (територијалне, у заједничкој држави Југославији, језичке у заједничком српскохрватском језику и културне, јединствен културни простор) али и историјске нетрпељивости и сукоба између ова два суседна народа, који су ескалирали и у најновијем времену.¹³⁸ Асоцијација „Црногорци“ (7) заснива се на односу исте или блиске националне припадности, културно-језичке, традиционалне историјске повезаности и сарадње ова два народа.¹³⁹

9.4. Одговор „ракија“ (6) одређује овај производ као типично и омиљено национално пиће.¹⁴⁰ Са три одговора наведена је „шајкача“.¹⁴¹

¹³⁵ Одговор „избрани народ“ може да се схвати и као повезивање/упоређивање српског народа са јеврејским и то са више аспеката: религиозно-митолошког, историјско-политичког и идеолошког.

¹³⁶ Такође и „инатни“ (1). У ОАРСЈ на стимулус ‘инат’ дата су 32 одговора „Срби“.

¹³⁷ Емотивност, као карактеристика српског народа потврђена је у примеру из истраживања Г. Ђерић: *Srbi su emotivni. Ja ne volim kad se priča ružno o tom narodu, ja volim svoj narod i kad neko kaže – svi smo mi Srbi isti, svi smo mi Srbi lopovi, svi smo mi Srbi ovakvi, svi smo mi Srbi onakvi* (Ђерић 2005: 99).

¹³⁸ Забележена су два одговора „и Хрвати“. У ОАРСЈ 32 реакције на стимулус Хрвати су Срби.

¹³⁹ Забележена су два одговора „и Црногорци“. У ОАРСЈ 25 реакција на стимулус Црногорци су Срби.

¹⁴⁰ Такође и „шљивовица“ (1). У ОАРСЈ на стимулус ракија 16 одговора било је Срби.

¹⁴¹ Са по једним одговором „бркови и брада“, „гусле“, „ливада“, „манастир“, „ношња“, „новац“, „пасуљ“, „планина и чобан“, „шљива“, „шљиве“, „шљивовица“, „увек са шајкачом“, „врба“.

Даље се ређају одговори са мањом фреквенцијом који такође указују на уобичајене, типичне особине, које профилишу српски (ауто)стереотип са позиције наивног, уобичајеног виђења: „љубав“, „свађа“, „тврдоглавост“ (5), „Балканци“, „лењост“, „најјачи“, „неслога“ (4), „будале“, „добри људи“, „инације“, „лудаци“, „људи“, „несрећа“, „патриотизам“ (3), „борба“, „четници“, „чудан народ“, „чудни“, „чудно“, „чудо“, ¹⁴² „глупост“, „гостопримство“, „јаки“, „једини“, „јунаци“, „к’о Срби“, „лопови“, „мученици“, „нај“, „највећи“, „патња“, „специфичност“ (2). Појединачни одговори исто тако могу бити индикативни за српски (ауто)стереотип, употпуњују га и показују неке стереотипне елементе наивне слике (само)вредновања и (само)идентификовања Срба, нарочито када су више пута поновљени у варираном облику, нпр. „домаћи“, „домаћини“, „гостољубље“, „храбар народ“, „храбри“, „храброст“, „јуначење“, „Бој на Косову“, „Косово“, „луд народ“, „лудост“, „најлуђи“, „најлуђи народ“, „сиромашан народ“, „сиромашни“, „сиромаштво“, „слога“, „сложни“, „сложност“ и даље: „Американци“, „анархија“, „беда“, „бекрије“, „бела куга“, „Београд“, „Београђани“, „бес“, „бркови и брада“, „буђење“, „Бугари“, „цар Душан“, „цареви“, „Цигани“, „соол“, „црква“, „чудан народ!“, „дебљи крај“, „делије“, „добродушни“, „дрчност“, „дрскост“, „дружелубивост“, „ђубре“, „фудбал“, „гадно“, „глупи“, „губитак“, „гусле“, „гужва“, „и Цигани лете у небо“, „инатни“, „innet rease“, „интелигенција“, „исквареност“, „истрајност“, „издаја“, „издржљивост“, „ја+остали“, „ја до Токија“, „јао“, „једни“, „јуначење“, „какви су такви су“, „Карађорђе“, „каснити“, „кавгације“, „Келти“, „ко то би“, „компликовано добри“, „Косово“, „кошарка“, „кривца“, „лаж“, „лажљивци“, „легенде“, „лењи“, „ленштина“, „ливада“, „лоповлук“, „лоша држава“, „лоше“, „лоши људи“, „мачо“, „мало“, „манастир“, „маса“, „миран“, „миш“, „много смо јаки“, „моја крв“, „моје“, „мудро“, „националисти“, „национализам“, „надменост“, „наивност“, „најбољи народ“, „најпапетнији“, „најстарији народ“, „напад“, „народ који изумире“, „народ најстарији“, „народ сутрашњице“, „народ у изумирању“, „наш народ“, „наши људи“, „не“, „не знају шта хоће“, „не знам“, „небитно“, „неко“, „некултура“, „некултурни“, „Немањићи“, „немир“, „неморал“, „необразованост“, „неорганизованост“, „неправда“, „нервоза“, „неслагање“, „несложност“, „несрећни“, „несрећници“, „неустрашиви“, „невоља“, „ношња“, „новац“, „образ“, „одушевљење“,

¹⁴² Ово „очуђавање“ сопственог народа јавља се као механизам самоидентификације у дискурсивним праксама, што потврђују примери у истраживању Г. Ђерић: *Mi smo čudan narod; Srbi su izgubili kompas; Znaš kako kažu Srbi: spasa nam nema, propasti ne možemo* (Ђерић 2005: 103–104).

„отпор“, „овде“, „пакост“, „паметан народ“, „паметни људи“, „пасуљ“, „патриота“, „Пера ложач“, „пијани“, „планина и чобан“, „племенитост“, „победа“, „подмитљиви“, „покварено“, „политичари“, „порекло“, „породица“, „посебно“, „поштење“, „поводљиви“, „праведност“, „прави људи“, „православци“, „примитивизам“, „припадност“, „пркос“, „проблем“, „прогон“, „пропаст“, „прости“, „псовка“, „радост“ и др.

9.5. Како показују наведени подаци из асоцијативних речника, (ауто)стереотип Срба у савременој наивној слици обилује више негативним него позитивним особинама,¹⁴³ што за аутостереотип није карактеристично. Самокритичко вредновање сопственог националног идентитета и самониподаштавање може се објаснити актуелним друштвено-политичким и социјално-економским приликама у Србији, сиромашним и тешким животом и великом незапослености. Уједно то је и одраз потребе/жеље за новим и/или изгубљеним идентитетом у времену актуелних процеса транзиције, евроинтеграције и глобализације. Са друштвено-историјског и политичког аспекта овакви ставови према држави објашњавају се као последица глобализације у којој локалне државе губе најзначајнију улогу у формирању националног јединства и идентитета, а ту улогу преузимају територијално глобални или локални „симболички социјални конструкти“, што се означава термином *глокализација* (Радовић 2009: 27–29).¹⁴⁴

9.6. Србију, међутим, као домовину/отаџбину, земљу у којој живе, Срби много боље вреднују него себе саме. Поред фреквентних неутрално обојених политичких и националних категоријалних појмова које имају дефинирајући карактер „држава“ (67), „земља“ (56) и „република“ (52), на стимулус Србија веома су фреквентни емоционално обојени одговори „домовина“ (38), „отаџбина“ (16), „моја земља“ (15), „дом“ (9), „мајка“ (6), „кућа“, „моја“ (5).

¹⁴³ Негативан став према свом народу може бити изражен на духовит начин и у поређењу са другим народом, као у примеру из истраживања Г. Ђерић: *Da nismo mi Cigani, vi Srbi bi bili najgori narod*, citira mladi Leskovčanin svog komšiju Roma i daje mu za pravo (Ђерић 2005: 101).

¹⁴⁴ Ова међузависност „глобалних“ и „локалних“ процеса, како се у литератури истиче, узрокује успон национализма, регионализма и религијске (само)идентификације и актуелнијих верских фундаментализама (Радовић 2009: 27–29) (в. тачке од 4.1.2. до 4.2., и нап. 114, 115). До оваквих појава долази у процесу културног, симболичког и идентитетског (ре)конструисања, као и културног самопозиционирања у односу на Другог – метрополу/центар, при чему утицај рецепције моћнијег Другог може довести до негативних појава у самопозиционирању које се означавају појмовима „самоегзотизације“ (аутоегзотизације) или „самоколонизовања“ (в. Радовић 2009: 20–23).

9.7. У одговорима у анкети више пута се појављују потпуно супротни одговори, особине, што потврђује амбивалентан карактер српског аутостереотипа. Тако се Србима приписују и лењост (4), лењи (1), лењштина (1) и вредни људи (1), неслога (4), неслагање (1), несложни (1), раздор (1) и слога (1), сложни (1), сложеност (1), добри људи (3) и лоши људи (1), глупост (2), глупи (1) и најпаметнији (1), паметан народ (1), паметни људи (1).

9.8. Материјал ОАРСЈ показује још неке особине које у АРСЈ нису довољно видљиве, а које се на различите начине везују за српски аутостереотип и чине његов стабилан и важан део. Поред „ината“ (32) и „ракије“ (23) то су још „слога“ (20), „национализам“ (17), „ћирилица“ (16), „уједињени“ (15) и „православни“ (12) (на ове стимулусе одговор је био Срби, број у загради показује фреквенцију), као и „патриотизам“ (37), „кнез Лазар“ (32), „Косово“ (32), „ћирилица“ (22) ... „гусле“ (9) (на ове стимулусе одговор је био Србија).

Срби(ја) у светлу истраживања јавног дискурса – анкете и интервјуи

10.0. Језичку слику националног (ауто)стереотипа о Србима допунимо резултатима истраживања у друштвеним наукама, и то профилима установљеним са аспекта система вредности у јавном животу који обухвата сфере политике, културе и васпитања (образовања), а до којих се дошло преко анализе анкетног материјала или интервјуа или комбинацијом ових метода.

10.1. У обимном истраживању **С. Радовића (2009)** аутостереотип Србије профилисан је на основу односа према Европи.¹⁴⁵

10.1.1. **Представе о Србији.** Питања у анкетама и теме у усмереном интервјуу осмишљени су тако да се добије самоодређивање испитаника (позитивно или негативно) у односу на конкретног другог, кроз социјалну интеракцију (симболичку и релациону) између „нас“ и „другог“/„других“, при чему је то најчешће однос према Европи/ Западу или према другим народима (116). Најбројније су представе о „нама“ / Србима / становницима Србије као носиоцима одређених позитивних општељудских особина, бар у већој мери од других (еви-

¹⁴⁵ Истраживање са испитаницима обављено је 2006. и 2007. године. Анкетом је обрађено укупно 348 испитаника, а интервјуом њих 25, а испитаници су били београдски средњошколци трећег и четвртог разреда, студенти правног и филозофског факултета, а по узрасту од 16 до 30 година. О осталим релевантним подацима истраживања в. Радовић 2009: 75– 80.

дентирано у упитницима код 76 испитаника): Срби су великодушнији, гостопримљивији, дружељубивији, а често и талентованије и сл. од осталих Европљана; потом о Србији и њеним становницима као о земљи и људима неспутаног живљења и уживања (52 испитаника), представе о Србији као простору ванредно лепе природе и природних богатстава (50 пута) (115–150).

Негативне особине аутостереотипа: лењост, каткад некултура, примитивизам и сл., који су махом део негативног сета вредности често приписиваних Балкану и у домаћим и у страним наративима (127). Стереотип о „лењим Србима“, који се редовно евидентира у истраживањима, присутан је и код испитаника у овом истраживању, а његова прилична раширеност сведочи о жилавости оваквог негативног аутостереотипа (118).

10.1.2. Представе које се заснивају на историјској или митској аутодескрипцији. Историјске и културне чињенице (или митови) истицале су се међу испитаницима као дистинктивна карактеристика Србије (тек) 33 пута. О јакој улози историје као елемента националног идентитета у ранијим истраживањима сведочи и тврдња да се „прошlost наводи као једино поље на којем су Срби конкурентни, чак супериорни у односу на многе економски развијеније народе“ (126). Међутим, данас са мањком позитивног и репрезентативног симболичког историјског фонда, изградња идентитета пригодно се окреће свакодневном. Истовремено је дошло и до промене односа према „другом“ (у коме се између осталог формира и властити национални идентитет) наспрам најчешће неутралног или амбивалентног ужег и ширег окружења. Ово се може препознати и у процесу „брендирања“ Србије као туристичке дестинације у 21. веку, те репозиционирања новог „имица“ земље, односно начина на који се формулише и јавности нуди нови, по укусу Других и за Друге, маркетиншки култивисан идентитет као „јединствени микс оријенталне страсти, комбинован са европском профињеношћу“. Раније доминатни тзв. „врћи национализам“ постепено се трансформише у тзв. „банални национализам“, који је релативно прикривен и служи се мимикријом. Као ознаке српског идентитета чешће се помињу музички фестивали, сплавови, шљивовица и сл., него Црква, Косово итд. Оваква ауторепрезентација, удружена са честим представама о Србији као земљи природе и оазис здраве хране, кореспондира у значајној мери и са многим јавним дискурзивним праксама. Као својеврсни заштитни знак Србије све више фигурира труба, симболички најексплицитније промовисана музичким фестивалом *Гуча* (138). Док Гуча има значајне

традиционалистичке конотације, на сличном фону, само са другачијим, модернијим, предзнаком, функционише и јавна комуникација и промоција везана за фестивал *Exit* у Новом Саду, чиме се ова два фестивала промовишу и истурају као фокалне тачке савремене културне репрезентације Србије (138).

10.1.3. Представе засноване на односу према цркви, духовности, религијским вредностима. У контексту „самоприказивања“ у односу на конкретног другог (Европу), историја и религија играју мање битну улогу него раније, упркос евидентираним тенденцијама о све већем присуству Цркве и религиозности у изградњи идентитета у транзиционој Србији, што показују ранија истраживања. Од значаја је засигурно и чињеница да су већином у питању испитаници који су највећу кризу и ратове у Србији и окружењу пребродили као јако млади, за разлику од испитаника из претходних истраживања који су, као личности пред формирањем имали непосредно искуство кризе и нестабилности.

10.1.4. Однос према Србији као географском простору и државном уређењу. Суперлативима се описују не само људи, „ми“ као друштво, нација и сл., већ и простор, односно Србија као географски појам, при чему се истиче природно богатство, нетакнута природа, веће могућности за развитак пољопривреде, чак и туризма, у односу на друге, а овакве представе потврђене су 50 пута у упитницима. Србија се представља као простор у коме се живи *ојушићено*, а склоност њених становника да уживају у животу и забави, слободном времену врло је језгровито исказано одговором једног бруцоша у упитнику, који се задовољио набрајањем вредносних појмова у вези са Србијом: „ракија, туча, Гуча, *Exit*, провод, журке“.¹⁴⁶ Међу негативним представама о Србији издвајају се ставови о раширеној корупцији и несређености у друштву, о привредној неразвијености и сиромаштву Србије, и о слабом стандарду, као трећа најбројнија међу негативним представама о „нама“

¹⁴⁶ Аутор истиче да се овакви начини аутодескрипције све више почињу формирати у аутостереотип о „разузданим, страсним и живућим“ Балканцима/Србима, којим се прави отклон од „рационалног“ Запада, а који је у локалној, рециклираној (често комерцијалној) верзији у доброј мери заснован на стереотипима којима Запад Србију територијално идентификује са Балканом (124). Он истиче да пропратна појава овакве врсте самопредстављања јесте честа „аутоегзотизација, стратегија којом се интернализује (макар несвесно и/или невољно) поглед другог и моћнијег“, а као неке од разлога присутности овакве врсте представа о себи наводи се утицај глобализације, прихватања и модификације страних (а посредно домаћих комерцијалних) културних текстова о нама, што се препознаје као „западни“ поглед и као део колонијалне дискурзивне стратегије (141–142).

(119). Слика нашег друштва је амбивалентна, и позитивна и негативна, а најчешћи образац представа о Србији јесте комбинација негативних представа о системским карактеристикама друштва (корупција, неорганизованост државе и сл.) са позитивним представама о људима (нама, Србима и сл.), тако да је слика Србије као друштвеног система махом негативна, али се истичу позитивне карактеристике наших људи (Срба, становника Србије) и њиховог начина живота. Економској и друштвеној стабилности и моћи Европе, ми конкуришемо, пре свега, начином живота и људским својствима, али и ванредно лепом и природним богатствима обилатом земљом (која је често контрастирана претпостављеној загађености високоразвијених индустријских земаља Европе) (132).¹⁴⁷ У сваком случају, одређујући се у односу на перципирану Европу, испитаници су себе чешће видели као „пунокрвне Балканце“ него као „ратнике и духовнике“. Оцена из другог истраживања (Саше Недељковића) да се као типичне ознаке Србије/Срба истичу шљивовица и православље у бити важи и овде, с тим што се у будућности може десити да остане само – шљивовица (143). Србија је, барем се тако чини на основу контаката са испитаницима, временом све мање земља хероја, ратника, историјских митова или духовна авангарда „посрнуле“ Европе (146). Динамици културног самопредстављања умногоме доприноси унапредована глобализација у Србији (146). Уместо ранијих опозиција „посрнула Европа“ – „поносна Србија“ све више се супротстављају конструкције типа Европа индустрије и пластике (фактичке и симболичке) – Србија природе и кајмака/ајвара итд. Оваквим културним контрастирањем и самопозиционирањем Србије и културним „брендирањем“ наше земље и на званичном нивоу, заправо се усвајају и рециклирају те исте карактеристике које су у доброј мери производ спољне (европске) перцепције Србије (често негативне и редовно стереотипизирани), што на крају доводи до самоегзотизације са свим својим последицама (149).

10.1.5. Регионално позиционирање Србије. Индикатор колико „источно“ или „западно“ испитаници смештају Србију на симболичкој оси Исток – Запад може бити перцепција блискости са појединим европским друштвима. Испитаници у овом истраживању у највећем броју као Србији блиску земљу виде Грчку (97 испитаника), а потом следе,

¹⁴⁷ Раније истраживање, на које се позива Радовић, указује да је аутостереотип о Србима изразито диференциран, састављен искључиво од позитивних и веома изражених особина, па су за Србе навођене следеће особине: гостољубивост (гостопримство), понос, храброст, осећајност, као и то да су Срби у мањој мери вредни, културни и мирољубиви, али да их карактеришу и негативне особине: инат, тврдоглавост, некултурно понашање, лењост итд. (Радовић 2009: 116, 143).

у готово једнакој фреквенци, Македонија (49 испитаника), Русија (48 пута), земље окружења и бивше Југославије кад се нису експлицирале појединачно (45), Бугарска (45), Румунија (42) итд. Русија се ни приближно често не перципира као блиска Србији колико Грчка, што је осетна разлика у односу на поједина друга истраживања, а указује на варијабилност оваквих ставова.¹⁴⁸ Аутор истиче да испитаници осећају већу блискост са „имагинарним“ Балканом него са „имагинарним“ Истоком, а да се не позиционирају у толикој мери у односу на симболичку дихотомију Исток – Запад, већ можда више према европској симболичкој граници Север – Југ, на шта указује перципирана блискост са балканским државама, али и јачање ауторепрезентације у смеру „жовијалности, уживања у животу“ и сл., која је често присутна у репрезентацијама култура европског „Југа“ и Средоземља (130).

10.1.5.1. У смислу најновијег регионалног позиционирања Србије и односу Исток – Запад значајна запажања изнета су у раду Драгићевић (2015: 180–183), која су и таксативно наведена на следећи начин:

Србија према Истоку и Западу;

Србија није ни на Истоку ни на Западу;

Србија је разапета између Истока и Запада;

Србија је спона између Истока и Запада;

Србија треба да се окрене ка Истоку;

Србија треба да се окрене ка Западу;

Србија треба да буде и на Истоку и на Западу (Драгићевић 2015: 185).

10.2. У монографији Ђегић 2005 ауторка је феномену националног идентитета приступила као виду културног повезивања и организовања, и као изразу политичког деловања. Резултати и анализа су засновани на различитом дискурсном материјалу а основни материјал добијен је применом методе дубинског интервјуа.¹⁴⁹ У обзир је узета чињеница да се у

¹⁴⁸ Многи јавни наративи и неколико ранијих истраживања (студената 1999. и 2000) као најближу земљу Србији и народ најближи Србима указују на Русију и Русе, а нешто већу дистанцу према „блиским народима из бивше СФРЈ (Црногорцима и Македонцима)“ (Радовић: 129–130).

¹⁴⁹ О подацима емпиријског истраживања у оквиру већег пројекта 2001–2002, в. Ђегић 2005: 9, а о општим карактеристика материјала добијеног у интервјуима, в. нав. дело 89–91. Овај материјал је означен термином „дискурсивне праксе“ чија је предност у односу на јавне дискурсе, када су у питању национални стереотипи, у ослобођености индивидуалних исказа од стереотипних садржаја и форми и такви искази, како истиче ауторка, представљају „отворене структуре“ језика и представљају аутентичне перцепције и промишљања друштвене стварности (91), што је у даљем излагању показано навођењем једног броја исказа уз одговарајуће делове текста у нашој анализи.

свести о наведеним видовима заједничког повезивања, организовања и деловања преплићу многобројне компоненте: културне, историјске, митске и симболичке, територијалне, економске и правно-политичке (8).

10.2.1. Анализа митских и стереотипних представа рађена је на материјалу јавних дискурса из домена друштвених наука, политике и публицистике (8). Закључци изведени на основу анализе указују на велики утицај актуелних друштвено-политичких и економских прилика на (ре)конструисање аутостереотипа. Представљено је и појединачно, индивидуално критичко преиспитивање наслеђене идеализоване слике о сопственој нацији, па је одговор једног испитаника био да таква представа може да смета „нормалном животу“ и рационалном односу према савременим збивањима. Погрешно разумевање и политичке интерпретације митске представе о „себи, сопственом народу“, према мишљењу ауторке, може да допринесе „српском паду“, што захтева „поправљање народа“ или поновно конституисање националног идентитета према „аутентичном“ разумевању његовог садржаја без стида. На потребе успостављања новог старог идентитета „тајно“ и стидљиво указују многи испитаници, како истиче ауторка. Пут до идеалног (или „правог“) „ми“, по мишљењу испитаника, захтева поправљање савременог „ми“ и то: „shvatanjem suštine srpstva“, „uvažavanjem nacionalnih potencijala“, „dobrom organizacijom“, „sazrevanjem“ i „osvešćivanjem“ (106–107).

10.2.2. Ставова грађана о аутостереотипу „збирном лику Срба“ ауторка је представила на основу њихових „одговора“ на низ питања која су тематски организована а која су се односила на особине стереотипа: стереотип о српској доброту, (не)слози, (не)поводљивости, као и питања да ли су Срби бољи од других и др., што је на теоријском плану представљено као попуњавање мреже дискурсивних пракси о националном саморазумевању и идентификовању. Одговори су анализирани према „српским особинама“ (темама, „јединицама читања“) које се најчешће наводе у академским текстовима, а то су: дружељубивост, гостољубивост, завист, инат, прилагодљивост и др.

10.3. Аутори **Попадић Д. и Биро М. (Popadić, Biro 1999)** истражују како грађани Србије српске националности виде припаднике суседних народа и у којој мери формирано стереотип о другима зависи од социодемографских прилика и од ауторитативности испитаника. Истраживање је изведено као теренско испитивање јавног мњења током 1997. године, са 400 испитаника српске националности (без Косова) (о другим подацима истраживања в. Popadić, Biro 1999). Упитник је

садржавао и питања за мерење етничких стереотипија, ауторитарности и национализма.¹⁵⁰ Истраживање у раду је показало да је аутостереотип о Србима састављен искључиво од позитивних и веома изражених особина (са унапред састављеног списка; в. нап. 150), па су Срби гостољубиви, поносни, осећајни, храбри, воле друге народе, искрени, несебични, паметни, поштени, чисти, љубазни, цивилизовани, а мање изражене особине: вредни, културни и мирољубиви. Аутори стоје на становишту да се слика о другима која се добија од испитаника никако не може сматрати исправном, него да се пре може сматрати да је то искривљена слика настала пре свега под утицајем дуготрајних конфликта између припадника суседних народа, који су узети за предмет истраживања у овом раду.

10.4. У коауторском раду **Kostić, Gavrilović, Nedeljković 2004** представљена је улога науке (социологије и социјалне психологије) у интерпретацији и демистификацији етничких стереотипа. Аутори су спровели стереотипно истраживање о етничким стереотипима, чији су испитаници били Срби, 113 студената психологије, социологије и педагогије Филозофског факултета у Нишу, који су се изјашњавали о особинама припадника 8 етничких група Балкана (Срби, Бошњаци, Бугари, Румуни, Македонци, Црногорци, Албанци и Хрвати), полазећи од унапред утврђене листе особина (остале релевентне податке в. у нав. делу стр. 518–519). Резултати њиховог истраживања су показали да су највећу сагласност испитаници постигли описујући Србе (62.7%), као „друштвене особе“ (црта која говори о односу према другима), једна трећина испитаника приписала им је „осећајност“ (црта темперамента) и „несебичност“ (однос према другима), док је 31% испитаника сматрало да су Срби некомуникативни. Више од петине испитаника мислили су да су Срби „лепи“ (физичка особина), а такав атрибут није приписан (522) припадницима ниједне од осам етничких група. У целини гледано аутостереотип је углавном позитиван (523). Њихово истраживање је указало на одређен број концептуалних и методолошких тешкоћа у сагледавању суштине стереотипа: овакво квантитативно стереотипно истраживање показује само да стереотип постоји, да постоје заједничке

¹⁵⁰ Испитиване су „etničke stereotipije prema sledećih 10 naroda: Srbima, Crnogorcima, Albancima, Slovencima, Rumunima, Bugarima, Hrvatima, Muslimanima, Mađarima i Makedoncima. Uz svaki narod data je lista od 15 bipolarnih atributa (lenji – vredni, kukavice – hrabri, glupi – pametni, hladni – osećajni, podmukli – iskreni, nepošteni – poštени, nekulturni – kulturni, prljavi – čisti, drski – ljubazni, negostoljubivi – gostoljubivi, svadljivi – miroljubivi, sebični – nesebični, primitivni – civilizovani, ne vole druge narode – vole druge narode, slugerani – ponosni)“.

импресије о „нама“ и „другима“, показује променљивост стереотипа у зависности од историјско-временских околности, па они сматрају да овакав „стереотипни“ начин испитивања стереотипа води само даљој стереотипизацији и ставља је у први план, насупрот настојањима друштвених наука да руше уврежене клишее (531).

Закључне напомене

11.0. Анализа језичког (ауто)стереотипа Срба, заснована на системском језичком материјалу омогућила је да се реконструишу базичне особине које Срби приписују сами себи (које су потврђене и ранијим асоцијативним и анкетним истраживањима, као и у анализи јавног/медијског дискурса, како је показано у прегледу досадашњих истраживања), као и неке мање устаљене (мање стабилизоване) особине које се односе на моралне и националне вредности, карактер, животну ситуацију, социјалне и културне вредности. Исто тако, анализа системског, речничког материјала показује да Срби себе одређују путем неутралних универзалних категорија као народ (који живи у Србији) и као људе, а у наивном поимању и идеализовано као ‘небески народ’.

11.1. Стабилне стереотипне особине у првом реду се односе на позитивне моралне и националне вредности: храброст (јунаштво), као последица историјско-ратне и поробљивачке судбине српског народа, патриотизам (‘велике патриоте’), истицање и снажно испољавање српства (‘велика Србија’, ‘најбољи, знаменит/чувени Србин’), вредновање и идеализација сопствене историје (Косово), истрајност, неутралан, толерантан однос према другом народу. Негативне особине су по правилу у вези са представама о системским карактеристикама друштва и друштвеног система: неслога и разједињеност, лажне патриоте, јавашлук у друштвено-политичком животу, поткупљивост и корумпираност политичара, владајућих/руководства, самокритичко истицање кукавичлука и похлепе, шићарцијства, такође и самохвала и самоидеализација. Срби себе одређују као истрајан народ, као ‘тежак народ’ и као особен, посебан народ ‘другачији од других’.

11.2. Главне карактеролошке особине Срба су инат и понос.

У погледу животне ситуације одликује их сиромаштво, али и социјалне вредности: гостопримство и гостољубље (‘српски дочек’, ракија, сир, ајвар).

На културном плану Србима је својствено да говоре својим језиком и цене свој језик, везани су за своју националну традицију (сељачки народ, коло, српска ношња, српско платно, српски вез). Истичу религију

коју поштују, православље, и писмо којим пишу, ћирилицу. У исто време одликује их примитивизам.

12.0. Резултати истраживања другачијих типова података (асоцијативни тестови, анкете, интервјуи и анализа јавног/медијског дискурса) потврђују наведени комплекс особина утврђујући њихов стабилан, базични карактер, али га и проширују, профилишу још неким важним, мање стереотипизираним особинама према променљивим историјско-временским околностима и доминирајућем систему вредности у јавном животу.

12.1. На основу резултата асоцијативних тестова издвајамо следеће устаљене особине српског (ауто)стереотипа, односно (ауто)стереотипа Срба и Србије:¹⁵¹

1. (Само)одређивање на основу неутралних, универзалних категорија, према опозицији свој – туђи и територијално/државно уређење: Срби – народ, нација, мој народ, ми, ја, Србија, Балканци, Југославија, Словени, Балкан; Србија – држава, земља, република, Београд, краљевина, Србин, Балкан, Косово, Срби, Шумадија, Војводина, брдо, Европа;

2. Са религиозно-митолошког и историјског аспекта (митологизација Косовског боја): Срби – небески народ, изабрани народ, Косово, рат, историја, борба, четници; Србија – домовина, отаџбина, моја земља, дом, мајка, кућа, моја, мајчица, матица, моја држава, срце, четници, рат, црвено;

3. Карактерне особине: Срби – негативне: инат, тврдоглавост, свађа, лењост, неслога, будале, лудаци, чудан народ, глупост, лопови; позитивне: понос, љубав, добри људи, патриотизам; Србија – негативне: пропаст, мала, беда, глупост, хаос, колапс, национализам, неслога, пропала, распад, ужас; позитивне: љубав, лепота, патриотизам, јединство, навијање, независна, савез, слобода;

4. (Само)величање: Срби – најбољи, најјачи, јаки, једини, нај, највећи, Србија – до Токија, велика; (само)сажаљевање: мученици, патња;

5. Животни и социјално-културни аспект: Срби – ракија, православље, српски језик, шајкача; Србија: избори, политика, шљива, председник, застава, грб, кошарка, криза, опанци, песма, Милошевић, шуме;

6. Позиционирање (ми–други): Срби – Хрвати, Црногорци; Србија – Црна Гора, Југославија.

¹⁵¹ Узети су у обзир само одговори са две и више потврда.

12.2. На основу резултата истраживања аутора из друштвених наука, на које смо се позивали, издвајамо следеће особине српског (ауто)стареотипа односно Срба и Србије, задржавајући аутентично писмо у одговорима из извора (ћирилицу/латиницу), и то по следећим ставкама:

(Само)идентификација у односу на друге, углавном на Европљане:

1) Позитивне особине: Срби: гостољубиви, поносни, осећајни, вредни, културни, мирољубиви, великодушни, гостопримљиви, дружељубиви, чисти, цивилизовани, талентованији од осталих Европљана, *Srbi su lepi (fizička osobina)*; *Srbi su gostoljubiv narod, ponosan*; *Ubedljivo najgostoljubiviji su Srbi*. Одликује их: неспутано живљење и уживање, опуштеност, уживање у животу и забави за разлику од становника Европе, храброст, веселост, гостољубивост, духовитост, друштвеност, осећајност (црта темперамента), несебичност (однос према другима), *Po ljubaznosti se jedino odlikuju Srbi*. А Србија је: простор ванредно лепе природе, природна богатстава, нетакнута природа, Србија је лепша земља од других, Србија је место: слободног времена, уживања, интензивног хедонизма. Одликују је: веће могућности за развитак пољопривреде у односу на друге, за развитак туризма у односу на друге, ракија, туча, Гуча, *Exit*, провод, журке.

Самоидентификација у односу на суседе: *Nesebičnost* је особина која карактерише само Србе, а себични су пре свега Хрвати, Slovenci, Albanci, а на граници су Бугари и Muslimani; *Osećajnost* је такође ретка особина и сем Срба, код којих је веома изражена, може се још у мањем интензитету наћи код Makedonaca; По особини *ponosni – slugerani* истичу се једино Срби и Crnogorci као веома поносни народи; *Poštenje* имају једино Срби, и близу њих су и Crnogorci; *Iskreni* су једино Срби, а око њих је пуно неискрених; *Kulturni* су Slovenci, Mađari и Хрвати, док су Срби на граници; Једино Србе одликује да *vole druge narode*; *Pametni* су Срби и Slovenci; *Hrabri* су само Срби и, нешто мање, Crnogorci; Једина позитивна особина за коју Срби признају да код њих није посебно изражена јесте да су *vredni*.

Други „суседи“ о Србима: Срби су један нормалан народ, који, бар по мени, не би некое наудио; Упорни су, тврдоглави, не подлежу страном утицајима. Одликује их: гостољубивост, дружељубивост.

2) Негативне особине: ми смо лењ народ, *nekulturni naspram „negdašnje kulture“*, Срби су несложни, српска неслога користи непријатељима српства, Неслога је „трајно станје“ међу Србима, *Nezrelost Srba* је непromenljiva, скоро судбинска „особина“, *Inat* се истиче у значењу „колективне српске особине“. Одликују их: некомуникативност, неслога,

завист, лењост. Србију одликује: корупција, несрећености у друштву, привредна неразвијеност, сиромаштво, слаб стандард.

3) Амбиваленте вредности: Najbolji smo narod na svetu; Najgori smo narod na svetu; Mi smo čudan narod; Srbi su izgubili kompas.

Србе одликује: инат, тврдоглавост, понос, храброст, некултурно понашање, лењост, гостопримство.

ХЕТЕРОСТЕРЕОТИПИ СТЕРЕОТИП ГРКА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Уводне напомене

1.0. У овом поглављу биће представљено језичко сазнање носилаца српског језика о Грцима, које се реализује у виду колективних представа, или у виду стереотипа. На дијахроном плану на материјалу RJAZU, и на језичко-поетском дискурсу епских народних песама из Вукових збирки, такве представе посведочене су само у назнакама, док су на синхронном плану на материјалу ОАРСЈ и анкете, засведочени стереотипи Грка који са аспекта разговорног језика одражавају његову савремену свакодневну језичку слику. При томе ће се имати у виду и резултати истраживања овог стереотипа који су добијени на основу анализе корпуса дескриптивног речника савременог језика, представљени у раду Милосављевић 2007, као и резултати истраживања овог стереотипа засновани на друштвеним теоријама, социолошким, историјским, етнолошким и др. у раду Ђорђевић-Јовановић 2004.

1.1. Истраживање које је рађено на корпусу RJAZU,¹⁵² који представља историјску грађу српског/српскохрватског језика од 12. до краја 19. века, узима у разматрање творбено гнездо етнонима *Грк*, кога чине лексеме *Гркиња*, *Грчка*, *Грче*, *Грчад*, *Грчадија*, деминутив *Грчић*, аугментатив *Грчина*, придев и прилог *грчки* и глагол *грчићи* (*се*) ‘чинити да ко постане Грком’, ‘обраћати (*се*) у Грка’. У њему је реконструисана колективна представа о Грцима на дијахроном плану, са препознатљивим раздобљима у развоју српског језика назначеног периода. То је раздобље од 12. века до ратних сукоба са Турцима, затим раздобље ратних сукоба и поробљавање Србије од стране Турака, као и раздобље ослобођења српских територија од Турака које захвата период 18. и 19. века.

¹⁵² В. Ристић 2006.

1.2. На Вуковом корпусу епских песама (СНП II–IV),¹⁵³ које се такође односе на назначени историјски период (раздобље од 12. до 19. века, али и знатно старији периоди захваћени у неисторијским песмама), посматрано је како су се конституисали елементи етничког стереотипа о Грцима у српском језику.¹⁵⁴ Песме су ексцерпирани према предметним регистрима, регистрима личних, стајаћих и географских имена, датим на крају сваке књиге, а консултован је и Крстићев индекс мотива (Крстић 1984). Ексцерпирани су оне песме у којима се појављују јунаци чије се грчко порекло може реконструисати на основу историјских чињеница (Јерина, Кузун Јањо и у одређеној мери Грчић Манојло) или на основу етнонима у функцији властитог имена јунака (Грчић Манојло),¹⁵⁵ односно на основу топонима уз који се јунак везује (Дојчин). Консултован је, контролно, и Вуков лирски корпус (СНП I).¹⁵⁶

1.3. Показало се да се представа о Грцима добијена на језичком корпусу RЈAZU разликују од представа добијених на корпусу народних епских и лирских песама, те на корпусима савременог језика, дескриптивног и асоцијативног речника и анкетних података. Поменути језички корпуси одражавају изразитије етничке стереотипе засноване на предрасудама о Грцима као о ‘другима’ са обавезним негативним предзнаком, како се уобичајено стереотипи дефинишу у социјалној психологији и у другим антрополошким дисциплинама. Нарочито је то евидентно у језичкој слици света савременог лексикографског корпуса, док је у језичко-поетској слици света изразитост етничког стереотипа замућена амбивалентношћу која се јавља као неминовни пратилац фолклорног поетског жанра.

¹⁵³ В. Коњик 2006.

¹⁵⁴ За потпуну слику странаца није довољно узети само Вукове збирке већ и друге којима се обухвата епска традиција целокупног српског простора тога времена, због чега не говоримо о реконструкцији стереотипа о Грцима, већ о елементима овог етничког стереотипа. О стереотипу странаца у украјинском, руском и српском фолклору, в. Поповић 2014, а о стереотипу странаца у језичкој слици света Руса и Срба, в. Авајан 2017.

¹⁵⁵ Са презименом етнонимског порекла *Гркињић* појављује се само у једној песми лик Ђорђа (СНП IV, 34) о коме из песме сазнајемо да је избављен из ропства и да служи своме „спаситељу“: *И њоведе Гркињића Ђорђа, / Когано је на сабљу оиџео / Од Турака из ројсџива Турскога, / И држи га као свога сина, / Који Луку свлачи и облачи / И свиленим ојасује њасом*, и наслућујемо да га у боју не красе јуначке особине: *Турци сложено огањ оборише, / Под Шћићарцем убише њогаџа, / Под Ђорђијом убише дораџа; / Ево Ђорђе њјешце измаче* (СНП IV, 34).

¹⁵⁶ Само у две лирске песме помињу се ликови грчког порекла. То су песме *Три Гркиње и шри Грчеџа* (СНП I, 383) и *Услишена молџива* (СНП I, 513).

1.4. Међутим, оно што је евидентно за све наведене типове корпуса јесте то да стереотип о Грцима у сазнању носилаца српског језика на дијахроном плану није обавезно негативан и заснован на предрасудама, него да је подложен променама у складу са друштвено-историјским и језичким развојем¹⁵⁷. На основу тога може се закључити да стереотип о Грцима у српском језику није етнички испрофилисан онако како је нпр. испрофилисан стереотип о другим народима с којима је српски народ имао стварно или митолошки наслеђено негативно искуство засновано на ратним сукобима, верској или културно-етничкој нетрпељивости, нпр. о Турцима, Латинима, Јеврејима (исп. Етнолингвистички речник 1999, под *инородец*), Ромима (исп. нав. дело: 415), а у новијој историји о Немцима, Албанцима и Хрватима (исп. Рорадић, Виро 2002: 42–43, 48).¹⁵⁸

1.5. Представа о Грцима није оптерећена верским ни непријатељским предрасудама, на којима су засновани етнички стереотипи наведених припадника других конфесионалности, освајача и непријатеља, у чијој основи је препознатљива поларизација сопственог идентитета, 'Ми' и идентитета другог, 'Други, Они', заснована на опозицији вредносног суда 'добро, позитивно' – 'лоше, негативно'. Она је у српском језику заснована на традиционалној култури, по којој је однос према припадницима друге етничке или верске заједнице амбивалентан. С једне стране је повезан са представом опасног, грешног, оностраног, нечистог, а с друге стране 'други' се може сматрати носиоцем сакралног начела, дародавца благостања, здравља и среће (исп. СД 1999: 414, под *инородец*), тако да се и из наведених разлога у стереотипу о Грцима знатно ублажава истакнута поларизација.

Грци у светлу историјских језичких чињеница

2.0. Историјски гледано, може се рећи да су у основи представе о Грцима у српском језику старији стереотипи: 1) основни, базични, поларизовани по критеријуму 'друштвено организован, цивилизован, развијен' и 'друштвено неорганизован, варварин, неразвијен'¹⁵⁹ и 2) социјални стереотипи поларизовани по критеријуму социјалне, професионалне и културне престижности. Од четири основна прототипа, како је представљено у раду Љубоја 2006, два се у српској језичкој ре-

¹⁵⁷ Исп. поглавље II. 3. Аутостереотипи – Стереотип о Србима, т. 10.1.5.

¹⁵⁸ О неиздиференцираности стереотипа о народима са којима не постоји актуелни конфликт, в. Рорадић, Виро 2002: 42–43, 48.

¹⁵⁹ О основним, базичним и дериватним етничким стереотипима у контексту историјата теорије о стереотипима, в. Marković 2002: 5–31.

алности, као и у реалности неких других језичких заједница, профилишу и као етнички стереотипи: урбани прототип престижног социјалног и професионалног статуса, пословног човека, најчешће трговца, који се профилише првобитно и као етнички стереотип о Јеврејима¹⁶⁰ и несоцијализовани, маргиналац, субверзивни прототип испрофилисан и као стереотип о Ромима (Циганима¹⁶¹), који се чува до данас у српском језику (Љубоја 2006: 7–8). У језичкој слици света улогу урбаног прототипа у каснијем развоју грађанског друштва у Србији замењују Грци.

2.1. На дијахроном плану, како је напред истакнуто, а како ће се потврдити и примерима из речничког корпуса, представа о Грцима није издиференцирана у виду стереотипа заснованог на негативним предрасудама. Зато ће се у овом разматрању појам стереотипа и његова улога у ЈСС узимати у неутралнијем и ширем смислу, онако како се тај појам схвата у социјалној психологији. У основи овог схватања је когнитивни приступ по коме се на стереотипе може гледати и као на когнитивно-мотивациони процес, што им омогућује различите функције, зависно од контекста. То не мора да буде увек контекст предрасуда, па се у ширем неутралном одређењу стереотип може именовати прикладнијим називом „слика о другима“. У нашем случају то је слика о Грцима као представа о карактеристикама и понашању чланова одређене етничке заједнице, која не мора бити нужно нетачна, ригидна и тешко променљива (исп. Popadić, Biro 2002: 35).¹⁶²

2.2. Већ је истакнуто да се по традиционалној култури у представи о припадницима другог етноса или друге вере често преплићу сакрално и нечисто: присуство иноверца, странца може да оскрнави или учини сакралним место на коме борави, што таквим местима даје култни или сакрални карактер (нпр. гробови, надгробне плоче странаца као места излечења). Сакрална симболика присутна је, поред осталог, и у породичним обредима, у којима се присуством иноверца, странца обезбеђује благослов или заштите од зла и болести (исп. Етнолингвистички речник

¹⁶⁰ Предрасуде о Јеврејима и стереотип негативног предзнака у српској, као и у многим другим срединама, имају митско порекло Јеврејске одговорности због Христовог распећа (в. Етнолингвистички речник 1999: 414).

¹⁶¹ У народној традицији јавља се апелативизација алтернативног, углавном погрдног назива за Роме Цигани, па се *циганима* називају не само они који нарушавају верске обичаје него и они који нарушавају друге норме понашања (исп. Етнолингвистички речник 1999: 415).

¹⁶² Другачије, прагматичко и једнострано схватање овог појма, дато је у Milošavljević 2002: 67, по коме се етнички стереотип одређује као основни елемент испољавања националистичког мишљења и истиче његова псеудоутемељеност и догматичност националне идеологије, што се не би могло прихватити.

1999: 417, под *инородец*). Оваква амбивалентност у неким назнакама сачувана је и у стереотипу Грка у језичкој слици материјала из RЈAZU.

3.0. Тако прасловенски етноним *Гркиња* у српском језику чува митолошки слој стереотипа о странцу као оностраном, натприродном бићу, што потврђује пример: *Сѿарија вила с јименом Гркиња*.

3.1. Етници *Грк* и *Гркиња* чувају се у српском језику и као стара имена, антропоними од 14. века, а и у основи новијих презимена *Грк*, *Грчић*¹⁶³ и *Гркињић*. И овај аспект језичког памћења о Грцима чува сакралну симболику заштитничке улоге етнонимског имена, чија се табуираност реализује преко етничког стереотипа у духу традиционалне културе.¹⁶⁴

3.2. Старији слој чува се и у називима места у Србији: *Грк*, *Грчићи*, *Грчка*, *Грчки крај*, *Грчко гробље*, *Грчко њоље* и у називу села: *Гркиња*, што се опет може повезати са колективним памћењем магијске моћи иноверца и култним или сакралним карактером ових назива.

4.0. Прасловенски етници *Грк* м, *Грка* ж и *Гркиња*, по RЈAZU, у примарном значењу чувају стереотип о Грцима као о цивилизованој, уређеној и развијеној заједници и моћним освајачима других земаља, што показује значење придева *грчки* I: *грчке земље*, *грчки цар*, *грчки градови*, *грчко царство*; *Троја грчким огњем изгорјена*; *Аиѿена грчка држава*. Чува се и представа о народу са развијеном писменој културом и језиком, нпр.: *грчко слово*, *грчко име*, *грчки ѿсаиѿи*, *грчки зајо-ведатиѿи*, *грчки говориѿи*, *грчки разабраиѿи*.¹⁶⁵

4.1. Стереотип цивилизоване античке и византијске Грчке, чија се култура и духовност примала преко религије и цркве, као основни, примарни етнички стереотип, у језичкој представи српског народа чува се као позитивна представа о регионалном суседу, странцу, чија се богата духовна традиција перципира као узор и прихвата позитивно упркос сопственог инфериорног националног идентитета у виду стереотипа неразвијеног грчког суседа, варварина. То показује пример: *Примиѿи ѿкору од сѿарих Грка* и глагол *грчиѿи (се)* ‘чинити да неко постане Грком’, ‘обраћати (се) у Грка’, а у истом значењу употребљава се и глаголска именица *грчење*. Овакве представе о Грцима у српском језику

¹⁶³ Ово презиме епског јунака Манојла упућује на етнички идентитет (в. Коњик 2006: 57–67 и даље у овом поглављу).

¹⁶⁴ Заштитничка улога имена задржала се у српској традицији до данас, истина из друге сфере, сфере зоонима и фитонима, па се људима дају имена животиња, нпр. *Вук*, или цвећа: *Божур*, *Јаблан* и сл.

¹⁶⁵ Назив *Грчка* за земљу, по RЈAZU, употребљава се тек од 18. века.

раног периода чува истинито језгро стереотипа у виду поједностављене обраде историјских чињеница (исп. Marković 2002: 15).

4.2. Стереотип надмоћних регионалних суседа у социјалној и економској сфери у колективној свести каснијег периода и времена двосмерних миграција Срба и Грка испољава амбивалентан карактер. Тако се најпре издваја представа Грка као отмене господе и са атрибутима лепог изгледа, што се реализује углавном уз етноним *Гркиња*: *Одмејна* (sic!) *је она Гркиња*; *Ниш ме зову госијом Гркиња*; *шанана Гркиња*, као и у експресивној употреби деминутива *Гркињица* (који датира од 12. века): *Млада мома Гркињица*.

4.3. Међутим, представа добија негативне конотације из којих се издваја доминантна црта прорачунатих и шкртих господара, узгајивача винограда, што потврђује проширен пример народне песме из RJAZU:

Kad dođete ka Kosturu gradu, / Vama će se Grci radovati: / „Blago nama, evo nam argata! / Jeftino će radit' vinograde“.

Тако се мотиви прорачунатости, шкртости, тврдичлука, карактеристични у ранијем периоду за стереотип о Јеврејима, у каснијим периодима развоја српског језика и друштвено-економских промена у Србији за време Турака и непосредно после ослобођења, везују за Грке и Цинцаре¹⁶⁶, и профилишу негативни етнички стереотип у сазнању носилаца српског језика. Инфериорна слика о сопственом етничком идентитету у условима масовног досељавања Грка и њиховим преузимањем трговине и других престижних занимања у урбаним срединама Србије, искривљује истинито језгро стереотипа о напредним, пословно способнијим дошљацима, подстичући предрасуде засноване на повећаном броју негативних мотива: склоност ка закидању, превара, лукавство, кукавичлук и др., што се јавља као доминантна особина Грка трговца и дућанције (в. Милосављевић 2007). Тако се представа о Грцима у језичкој реалности све више ослања на предрасуде и удаљава од стварних чињеница, по којима су Грци били способни привредници и успешни представници новог грађанског слоја у урбаним насељима Србије 18. и 19. века (в. Gavrilović 2002: 117–124).

¹⁶⁶ Оваква представа о Грцима и Цинцарима у ЈСС потпуно је супротна историјским чињеницама, по којима су они у Србији 18. и 19. в. битно утицали на преношење грчко-оријенталне културе у српску средину и доприносили економском, културном и духовном просперитету Србије. Грци и Цинцари се у језичкој слици света, у колективном памћењу и књижевним ликовима изједначавају, и због познатих историјских чињеница углавном идентификују као Грци, али се тврдичлук ипак више везује за Цинцаре, што показује творбено гнездо етнонима *Цинцар* у материјалу дескриптивног речника савременог српског језика (в. Милосављевић 2007).

5.0. Штедљиво и рационално трошење времена и новца, карактеристично за досељене Грке, перципирало се негативно у српској патријархалној заједници. У народном схватању то је формирало негативну слику омраженог трговца, дућанције, прорачунатог преваранта и тврдице, што се на језичком плану реализовало кроз апелативизацију етнонима *Грк* и *Гркиња* и њихову употребу у значењу тог занимања.¹⁶⁷ У основи оваквог социјалног стереотипа, пропуштеног кроз матрицу етичког стереотипа, исказаног у народним говорима српског језика од 18. века, апелативима *грк* и *гркиња* у значењу ‘човек/жена који/која држи дућан’, испољава се не само негативно колективно него и индивидуално искуство које је тражило и налазило одушка кроз језик, што показују примери:

Gle, u ovome selu Čivutin *grk!*; Od trgovca *grka* ili kaladžije; U Vrbasu *grkinja* na glasu: čam duvana, lula okovana.

5.1. У социјалној констелацији стереотипа оваква апелативизација етнонима неутралише негативну функцију етничког стереотипа о Грцима, спуштајући ниво нетрпељивости на профане мотиве и дајући им експресивну маркираност. Занимање трговца, дућанције представљено је са омаловажавањем. У првом примеру то је истакнуто погрдним именом *Чивуџин* за Јевреје, а у другом примеру његовим сврставањем са занимањем нижег статуса, са калајџијама, чиме су се обично бавили Роми (Цигани). У трећем примеру је на ироничан начин у шаливим стиховима народне песме исмејано то занимање у контрасту вокације, дивљења и слике полупразног дућана. У њему је у виду апелативизираног етнонима искоришћен фолклорни тип етничког јунака да би се постигла пријемчивост, препознатљивост и богатија асоцијативност (исп. Љубоја 2006: 6).¹⁶⁸

5.2. Оваква шала која се користи стереотипима иначе је веома ретка и не би се смела вулгаризовано тумачити као поруга, увреда или омаловажавање другог, јер се то коси са њеном жанровском основом. Она се, како показује наведени пример, заснива на комици приземног и репрезентује профану сферу која је карактеристична за комедије (исп. Љубоја 2006: 3–4).

¹⁶⁷ Овакво повезивање појединих народа за одређене професије у духу је традиционалне културе (исп. Етнолингвистички речник 1999: 416).

¹⁶⁸ Сви ти типови су формирани раније кад етнос није имао симболичну вредност за разврставање и идентификацију људи, коју је добио у модерним временима (в. Љубоја 2006: 8 и Карановић, Љуштановић 1994: 74–75).

6.0. Другачија, углавном замућена, неиздиференцирана представа о Грцима чува се у српском језику из периода када су се Грци као емигранти, или учесници бојева на истој или супротној страни, делили заједничку историјску судбину са Србима, па су у памћењу српског језика Грци представљени као поробљени народ, емигранти, ратници, противници, савезници и др., што се види из примера:

Samodržac Srbijem i *Grkom* Stefan car; Mnoge *Grke* u grad dolažahu, Uboga *grčka* zemlja; *Već car grčki* propustio Turke; Smlati Ugre, *Grke*, Turke golem boжник; Oni voze *Grke* i Bugare¹⁶⁹.

6.1. На плану појединих епоха, као што показују примери, ставови о ‘другима’ нуде представе о свакодневном животу људи и о духу одређеног времена. Ове представе одражавају и појединачна искуства, аутентично, неспутано јавно мњење и лишене су политичких предрасуда. То су утисци до којих се долазило у контактима са припадницима грчког народа или на њиховој или на сопственој територији и везани су углавном за неповољне прилике у којима се живело и за етничке ратне сукобе у одређеном периоду заједничке историје (исп. Љубоја 2006: 12–13). Они су проткани и емотивним набојем исказаним деривираним експресивним облицима деминутива и збирним именицама: *Грче*, *Грчић*, *Грчад* и *Грчадија* (који датирају од 18. века), хипокористично или презриво интонираних, као и аугментативом *Грчина*:

Jedno *Grče*, jedan čovičac; Tri momčeta, sva tri *Grčeta*; Al' se *Grče* štitom zaštitilo; Jedno *Grče* pade zemlji čarnoj; *Grčetu* odrešio ruke; Je li mnogo u *Grčeta* svata?

7.0. Неки мотиви старијег модела конфесионалног стереотипа чувају се у српском језику, што показује значење етнонима *Грк 3* из RЈAZU ‘човек који припада источној (православној цркви)’ и придева *грчки 2* ‘који припада православној хришћанској цркви’, и то употребљених у религијском дискурсу (од 1470. год.). Обично су употребљени у опозицији према припадницима католичке вере односно римске цркве: *Римљанин – Грк, катјоличански закон – грчки закон, закон римски – закон грчки*. Стереотип је заснован на верским предрасудама, али се у религијском дискурсу реализују блажи мотиви тих предрасуда, најчешће истакнутих као ‘различитост’: Један начин ким се крсте *Грци*, а другим *Лајћини*; Крстити се *на грчку*; Зову власима браћу своју *закона грчкога*, али и са негативним вредносним судом о обичајима и ритуа-

¹⁶⁹ О мешању Грка са Бугарима у колективној језичко-поетској слици света в. Коњик 2006 и даље у овом поглављу.

лима припадника друге вере: Говоре *Грци* да посвећење, које *Латини* чине, *да није добро*. Предрасуде овог типа засноване су на представи о својој вери као правој и грешности туђе вере.¹⁷⁰

7.1. Овакве представа, у којој се православна вера поистовећује са Грцима а католичка са Латинима, карактерише језичку слику света носилаца заједничког српскохрватског језика, који су били различите верске и националне припадности. Међутим, њихови различити национални и верски ставови у језичкој слици религијског дискурса нису оптерећени предрасудама него чувају углавном неутралне мотиве професионалних стереотипа. Зато им се не би смела придавати симболичка вредност и политичка мотивисаност. Они су део наслеђа чију окосницу чине латентни мотиви сачувани у религијском дискурсу који не подлежу променљивим, актуелним предрасудама. Тако ни ово историјско језичко сазнање не можемо представити као стереотип у ужем негативном смислу, него као представу о припаднику друге вере, јер према литератури „Стереотипи спадају у прагматичнију област социјалне психологије ... [у] подручје менталног функционисања активне интеракције људи“ (Љубоја 2006: 2).

Завршне напомене

8.0. Стереотип о Грцима, како показује историјска грађа RJAZU, показује слојевиту слику са препознатљивим наслагама митолошког и историјског памћења и са сачуваним језгром стереотипа из традиционалне културе. Овај етнички стереотип о народу са којим је српски народ повезан позитивним искуством и у митском и у историјском наслеђу, растерећен је предрасуда, чиме се оспорава могућност политичке злоупотребе његове етничке симболике.

8.1. Међутим, реалност показује да се прагматичка, па и политичка улога етичких стереотипа јавља и повећава у раздобљима подстицања националних сукоба, а може се илустровати са два примера из старије и новије историје.

8.1.1. Први пример игнорисања идентитета малих народа целог балканског региона у „етничком мапирању“ Европе представљен је у Marković 2002: 24–25. У 18. веку у Аустрији и Немачкој у народним табелама, у којима су показиване различите нације и националне карак-

¹⁷⁰ Ово поистовећивање вере и етничке припадности заснива се на традиционалној култури, по којој се припадници друге вере или нације називају нехришћани, неверници и др. или се и вера идентификује са етносом, па се у оквиру православља издваја руска, српска, грчка вера и сл. (в. Етнолингвистички речник 1999: 415).

теристике, становник Балкана је описан као Турчин или Грк, јер су у упрошћеној представи надмоћних северних суседа сви народи јужно од Дунава били прво само Грци, па онда само Турци.

8.1.2. Други пример из новије историје показује сужено, искривљено и исполитизирано тумачење улоге етничких стереотипа у најновијим ратним и политичким приликама у Србији, а дат је у раду О. Милосављевић (Milosavljević 2002: 76). Теза ове ауторке да је представа о Грцима као „браћи“ или „вековној браћи“ први пут откривена 90-тих година прошлог века, представља вулгаризацију овог стереотипа у језичком и историјском памћењу српског народа. Она је заснована на тврдњи ауторке да Грци никада до данас нису обележавани овим појмом, и да су стереотипи о њима били негативни као и стереотипи о Албанцима, Бугарима, Македонцима и Хрватима, и да су их у негативној обојености и премашивали (80). Оваква тврдња нема ни језичке ни историјске ни социолошке основе. Она је могла проистећи из ауторкиног неоснованог става да не постоје позитивни стереотипи о другима, а ако и постоје онда су они средства актуелне политике (84).

Грци у светлу епске традиције

9.0. Помени о Грцима у Вуковом епском корпусу нису бројни – нема их у оној мери у којој су присутни, на пример, помени Турака, Млетака или Латина. Разлоге треба тражити на више страна. Представе о неком народу у усменом стваралаштву (и уопште) зависе од појединачних искустава, а још више од искуства колектива. Присуство Грка на овим просторима, међутим, ни у време бележења песама (ни раније) није било довољно да би се створиле јасне, упечатљиве представе и оформила конзистентна слика о Грцима као „добром“ или „лошем“ народу.¹⁷¹ Српски народ није долазио у ратне сукобе са грчким народом, нити је од стране Грка „трпео зулума“, као што је био случај са Турцима, па их Срби нису могли памтити „по великом злу“. Нису се никада десила ни масовна досељавања Грка у српске крајеве (Ђорђевић-Јовановић 2004), која би угрозила територијални или етнички интегритет Срба. С друге стране, вековна упућеност на Исток, хришћанство и православље и зависност српских владара од Византије, створили су својеврсне цивилизацијске, културне, трговачке и религијске везе, а у конфесионалном смислу речи *Грк* и *грчки* конотирале су позитивне

¹⁷¹ О досељавању Грка у српске крајеве и њиховој бројности в. податке у раду Ђорђевић-Јовановић 2004.

појмове православља, блискости (по вери), исправности вере, за разлику од речи *римски* и *лајтински*.¹⁷²

9.1. У традиционалном схватању света, међутим, свако ко не припада заједници сматран је *џуђином* који је потенцијално опасан за заједницу, као извор демонског (Елијаде 1998; СД 1999: *инородец*). Тако су и Грци за народног певача пре свега странци, *џуђи*, потенцијално опасна бића која могу да угрозе сигурност и опстанак заједнице. О томе сведоче песме о странкињи, деспотици Јерини (Ирини) Бранковић, рођеној Кантакузен, Гркињи, коју је народна песма опевала као проклету и криву за породичну несрећу и политички слом деспотовине, иако за то нема историјске основе, јер је оно што се зна о Јерини управо супротно од онога што јој се у већини песама приписује (в. Пешикан-Љуштановић 2002, 2006). За народног певача је пресудно било то што је Јерина странкиња, туђинка, затим што је моћна и угледна жена и што је као жена изашла из домена куће (градња Смедерева се у народној песми приписује Јерини), па је у народној песми постала проклета (СНП III, 1, 83 и др.).

10.0. Грчић Манојло највероватније није историјска личност, јер се не доводи у везу ни са једним историјским догађајем (Маретић 1909: 166; НК 1997, Грчић Манојло). Као епски лик помиње се у више песама (СНП I, 513; СНП II, 6, 75, 81; СНП III, 6, 10, 48, 76) увек са етнимом Грчић, као делом имена (или са експресивно маркираним етницима Грче (СНП I, 383, СНП III, 76) и Гркињић (СНП IV, 34)).¹⁷³ Маретић напомиње да према И. Руварцу постоји могућност да је у том лику сачувано сећање на грчког цара Манојла Комнина (владао од 1143. до 1180. године) „под којим је византинско царство задњи пут било јако и страшно оближњијем народима“ (Маретић 1909: 166), али да се то не може доказати.¹⁷⁴ У песмама је Манојло опеван различито: као прототип мушке

¹⁷² Позитивна конфесионална представа о Грцима заснива се на традиционално схваћеном односу према припаднику друге вере као према иноверцу грешнику (в. СД 1999: 415), и изједначавању појмова *грчки* и „православни“, одн. *џурски* и „муслимански“ и *римски* и „католички“.

¹⁷³ RЈAZU потврђује да *Грчић* у функцији Манојловог именовања значи да је Манојло пореклом Грк (исп. RЈAZU под Грчић 3).

¹⁷⁴ Филолошко истраживање А. Ломе (2002) потврдило је Руварчеву претпоставку да је у лику Грчић Манојла, на изванредан начин, сачувано сећање на византијског цара Манојла Комнина. Наиме, трагајући за етимолошким пореклом хидронима Млава и оронима Млав-планина, те за њеном географском локацијом, Лома је утврдио да Вукова песма о женидби Груице Новаковића, испод „наоко неисторијског и произвољног заплета“, чува сећања на историјске догађаје с почетка 12. века, најстарије које је песма у српској епској традицији упамтила (Лома 2002: 46). Реч је о окршају који се збио 1129.

младићке лепоте и веран љубавник (СНП I, 513),¹⁷⁵ као неверни кум и то неверан куми Српкињи да би удовољио куми Гркињи (СНП II, 6)¹⁷⁶, као веран слуга-странац (СНП II, 75; СНП III, 48), при чему се његово туђинско порекло наглашава и језиком који говори: *Но Манојло Грчки разабрао* (СНП II, 75); *Кад тио зачу од Хорваџија Маџио, / Грчки збори Грчићу Манојлу* (СНП III, 48), као слуга думенија (кормилар) (СНП III, 48), као младожења и јунак који савладава многе противнике на мегдану (СНП III, 6) и као неверни побратим: *А усџало грче невијерно, / Украло је од Ћири ножеве / Уд'ри Ћиру у срце јуначко* (СНП III, 76). Овакав амбивалентан однос према догађајима и јунацима карактеристичан је за усмену епiku. Може се, ипак, приметити да се за Манојла чешће везују негативне представе (слуга, не-јунак, невера) него позитивне. За Манојла се, такође, секундарно везује мотив детета претвореног у јагње, устрељеног из незнања, а потом испеченог и поједеног, који подсећа на античке митове (СНП II, 6).¹⁷⁷ Тако се Манојло и посредно, реминисценцијом на антички мит и свет старих Грка, доводи у везу са Грцима и грчким.

10.1. Грчко порекло (боланог) Дојчина (Дојчила) не може се са сигурношћу утврдити. Дојчин није историјска личност (Маретић 1909; НК 1997, Дојчин). Три епске варијанте везују га за град Солун (СНП II, 65, 78; СНП III, 10), те би се Дојчин могао секундарно атрибуирати као Грк (са синхроног становишта). Питање је, међутим, да ли је Солун, за народног певача и за заједницу којој се певач обраћао, био грчки град, или пре словенски.¹⁷⁸ Дојчин је опеван као јунак који избавља побра-

године између цара Јована II Комнина, оца Емануила (Манојла) Комнина, и угарског краља Стефана II. Песма је, накнадно, што је иначе карактеристично за епску поезију, транспоновала подвиге оца приписавши их сину, што је, свакако, било мотивисано посведоченим Манојловим (Емануиловим) јунаштвом и наочитом спољашњошћу (Лома 2002: 43).

¹⁷⁵ *Дуноу је вијар веџар ладан, / Те видила Грчића Манојла: / Игра њему видра на колену, / И сџоји му соко на рамену, / И цваџи му ружа за калџаком* (СНП I, 513). Видра метафорично указује на хитрину, памет, виткост, соко на храброст, јунаштво, лепоту, а ружа која цвате на узвраћено љубавно осећање.

¹⁷⁶ Пошто је изневерио кумство, кршећи на тај начин неприкосновену патријархалну норму, Манојла стиже проклетство: *А Манојло, џраг ти џогиноу!* (СНП II, 6). Можда баш ови стихови индицирају објашњење за непостојање песничке и историјске биографије овог епског јунака.

¹⁷⁷ Мотиви убиства детета (оца, мајке и др.) у незнању, претварања детета (људи) у животиње и обедовања сопствене деце у незнању чести су у грчкој митологији (в. Срејовић, Цермановић 1992, под Ликург, Минијаде, Едип; Дионис; Атреј).

¹⁷⁸ У 19. веку и у првој половини 20. века Солун је играо врло важну улогу у националном буђењу Македонаца, Грка и Албанаца (в. у Градови у хришћанској и

тима Марка Краљевића из азачке тамнице (СНП II, 65) и као јунак који тешко болестан излази на мегдан и побеђује црног Арапина и неверног побратима (СНП II, 78).

10.2. Још један Грк у песми, овога пута највероватније историјска личност, јесте Кузун Јањо. Претпоставља се да се у лику старца Јање сачувало епско сећање на Јована Кантакузена, сродника деспотице Јерине, којег су у Цариграду убили Турци (НК, Кузун Јањо; Пешикан-Љуштановић 2002: 89). Песма није издашна у портретисању овога Грка. Приказала га је као старца, од старине кнеза (СНП II, 92), старца од триста и три лета (СНП III, 10), који има синове јунаке.

11.0. Епска песма готово поистовећује Грке и Бугаре, помињући их у више песама заједно, углавном им одричући храброст и јунаштво, што је у складу са епским традиционалним погледом на свет према којем су лоши јунаци увек други, не-ми¹⁷⁹: *А за Марком не иде никога, / До некол'ко Грка и Бугара* (СНП II, 61). Јунаштво се Грцима одриче и посредно, преко схватања да се у сватове којима прети опасност зову они који ту опасност могу да отклоне (Клеут 1988), а то очигледно нису Грци: *Ти не зови Срба у свайнове / Јер су Срби шешке шјанице, / А у кавзи љуше кавгаије, / Ойиће се, замейнуће кавгу ... / Већ ши зови Грке и Бугаре, / Куји свайа, колико ши драго* (СНП II, 79).

11.1. Ако у песми нису јунаци-вitezови, Грци јесу „богата господа“, трговци и виноградари: *Те уводи Гркове свайнове, / Како свайне Грчићу сабира; / Ако бере Грке и Бугаре, / И шерзије своје рувейлије, / Који носе свилу и кадиву, / И џејове с обадвије сиране, / У џејове све жуше дукаше, / Ту ће биши шићар за хајдуке* (СНП III, 6), *Ал' говоре Солунски шрговци* (СНП II, 78), *Кад дођеће ка Косиуру граду, / Вама ће се Грци радоваши: / „Благо нама, ево нам аргайа! / Јефино ће радиш винограде.“* (СНП II, 62).

11.2. Може се претпоставити да песма памти историјски релевантне чињенице да су се Грци бавили трговином и пољопривредом, посебно виноградарством. Да је занимање трговца било раширено међу

муслиманској усменој епци 2004).

¹⁷⁹ Бинарно спајање Грци и Бугари у епским песмама, маркирано у погледу јунаштва, налик је на етничко маркирање такође бинарног типа „лоше војске“ карактеристично за шалвиве песме панонског ареала: *Подигла се чеша од Сигеша, / Два Маџара и шри Циганина* (Вук 1 1973, 363), *Мили Боже, да чудне шараде – / Два Турчина, чешир' Циганина* (Вук 1 1973, 364), *Ойишише се чеша од Сегеша: / Два без каје и шри гологлава, / Два Маџара и шри Каравлаа* (Вук 1 1973, 656). Ово, чини се, важи и за балкански ареал: *Подиге се једна чеша мала, / чеша мала ал' је одабрана: / два Турчина и шри Циганина* (Шабач, Кића 1905, бр. 29), *Силна се је војска шодигнула: / Два Турчина и шри Циганина!* (Гњилане, БВ 1910, 336).

Грцима (макар међу онима са којима је српски народ долазио у контакт), потврђује следећи стих у коме се етник Грци употребљава бинарно и синонимно у апелативној функцији, у значењу занимања: *Срећоше их Грци и њрговци* (Вук 1 1973, 271).

11.3. Осим што спаја *Грке и Бугаре*, народни певач, меша *грчко и бугарско*. Тако се у песмама бугарском краљу Шишману приписује грчки језик: *Кад њо виђе краље Бугарине, Он ошиде грчки говориши* (СНП II, 75),¹⁸⁰ а Грчић Манојло се везује за бугарски град Софију и третира готово као Бугарин¹⁸¹: *Кад је гуја јесће зајросила, / Љуџа гуја Грчићу Манојло / Од Софије града бијелога. / Но чу л', сине, Груица дијете! / Свуци, сине, гошодске хаљине, / Па обуци Бугарске хаљине, / И њонеси будак на рамену, / Па ти и иди у Софију равну, / Те уводи Гркове свайове* (СНП III, 6); *На Софији граду бијеломе, / Онђе бјеше Грчићу Манојло* (СНП III, 10). Оваква ситуација у песми може се тумачити као карактеристика усмене епике да се догађаји и ликови, посебно они који су хронолошки или географски повезани, лако замењују или сублимирају у један лик, а да се историјска збивања на својеврстан начин сажимају и кондензују, па су за народног певача и Грци и Бугари туђини, суседи православне вероисповести, па су зато „слични“. Чињеница да народни певач меша *грчко и бугарско* највероватније рефлектује и историјску ситуацију да је Софија у доба владавине династије Комнина била у саставу Византијског царства и „као главно место на путу од Цариграда до Београда била погодна сабирна тачка за византијске походе усмерене ка Србији и Угарској“ (Лома 2002: 44).¹⁸² Како народни певач на првом месту мора да удовољи потребама саме песме, није необично да прилагоди и подреди историјске (географске и др.) чињенице поетској обради.

¹⁸⁰ Не мора значити да се употреба лексичког споја *грчки говориши* у песми односи строго на грчки језик. Пре ће бити да *грчки говориши* у контексту народне песме значи: говорити било који страни језик, било који језик који је неразумљив народном певачу и његовој заједници. У прилог томе навешћемо стихове у којима се спој *грчки говориши* без последица по значење замењује са *влашки говориши* и истовремено контрастира са *нашки не умјело*: *Шило – вило, мошовило, / исјод неба ходило, / грчки говорило, / а нашки не умјело* (Мићевић 1952, 354), *Шило вило мошовило / исјод неба њроходило; / влашки говорило, / арбанаски заносило*, с напоменом да у В. Вр. *њоследње две врсте гласе ... нашки не умјело, / грчки заносило* (Новаковић 1877, 50).

¹⁸¹ Разлог везивања Грчића Манојла за Софију у овој песми може бити мотивисан чињеницом да се други, већи јунак везује за Солун.

¹⁸² Народни певач је поменути нелогичности да *краље Бугарине грчки говори* или да је Грчић Манојло *од Софије града бијелога*, највероватније примио као готове формуле па их као такве при певавању песме користи.

11.4. Гркиње се у Вуковом епском корпусу јављају по изузетку (СНП II, 6). Обично нису именоване нити индивидуализиране, а карактеризација се врши посредно, етником или поступцима. У песми *Кумовање грчића Манојла* (СНП II, 6) једна од две куме је *ѿанана Гркиња*. Атрибутом *ѿанана* упућује се на њену лепоту. Припадност туђинском народу и овде се показује као довољан разлог да се туђинка прогласи извором опасности: она је лукава, неморална, спремна да превари и потплати.¹⁸³

Завршне напомене

12.0. Захваљујући историјско-географском памћењу усмене епике, обликованом кроз чврсте формулаичне језичке изразе и топониме, који су због своје архаичне језичке форме често исхитрено проглашавани за измишљене од стране народног певача, песма је сачувала бројна релевантна историјско-географска знања. Тако су у језик епске песме, поред историјских, друштвених, културних, политичких и др. наслага утиснуте и представе о другим народима са којима је српски народ долазио у контакт.

12.1. Вуков епски корпус не пружа довољно елемената да би се могло говорити о изграђеној и јасно профилираној етничкој слици о Грцима. Иако је Вукова епска традиција, као и традиција епског певања код Срба уопште, имала важну улогу у формирању националних митова и култова, као и у стварању слике о другима (првенствено о Турцима, где је Турчин и кроз епску песму постао синоним за окрутног, свирепог, немилостивог човека, в. у РМС под *Турчин*), чини се да она није одиграла такву улогу када је у питању конструисање стереотипа о Грцима у поствуковској култури у Србији.

12.2. Рецепција Грка, испољена у Вуковом корпусу епских песама, показала је у великој мери зависност од обележја жанра, па тако амбивалентност у приказивању јунака и догађаја карактеристична за епику уопште, не изузима ни јунаке грчког порекла и представе о Грцима. Грци су примарно *сѿранци*, *ѿући* и тиме потенцијалан извор опасности. Одређени појединци су, без обзира на историјске чињенице које су сасвим опречне поетским, захваљујући туђинском пореклу схваћени као само зло (Јерина је проклета). За разлику од Турака, који су у еп-

¹⁸³ Танана Гркиња истовремено има функцију кушаоца Манојла као кума. Манојло се налази у незавидној позицији трагичког јунака, разапет између два кумства (два завета) и кумине молбе-искушења. Ако не испуни кумину молбу, погазиће кумство. Ако учини оно што се од њега тражи и прода кума, такође ће погазити кумство.

ским песмама увек атрибуисани као *невере*, или Латина, који су *љуџе варалице*, за Грке се не везује јасно формирана представа. Може се рећи да су у Вуковим епским песмама Грци представљени као богата господа, трговци и православци и као слуге. Грци нису велики јунаци, они су „лоша војска“, а често су и невере. Гркиње су чувене по својој лепоти, али као жене и туђинке потенцијалан су извор опасности.

Грци у асоцијативном пољу

13.0. У АРСЈ није обрађен стимулус *грчки*, па смо податке о асоцијативном статусу ове лексеме добили на основу анкете,¹⁸⁴ у којој је једно од задатих питања било и питање да се наведу асоцијације на стимулус *грчки* (без ограничавања броја реакција) и на основу материјала из ОАРСЈ. Подаци из анкете и ОАРСЈ употпуњавају етнички стереотип Грка са становишта савременог српског разговорног језика. Навешћемо најпре податке АП лексеме *грчки*, добијене у анкети, а затим и податке из ОАРСЈ. Одговоре ћемо објединити према семантичкој сличности лексичких експоната груписањем у домене (D).

13.1. Анкета: АП стимулуса „грчки“

D₁ културни 69

сиртаки (9), богови (4), култура (3), филозофија (3), антика (3), античка Грчка (2), антички (2), митологија (2), Партеон (2), Акропољ (2), бузуки (2), музика (2), бог, богиње, богиња Атина, Аполон, Хера, Ахилова пета, бића из грчке митологије, грчки митови, мит, митови, класика, генијалност неких Грка, Диоген, Сократова судбина, традиција, нешто античко и религиозно, античка цивилизација, древни, стари, филозофи, духовност, узвишеност, споменици, сјај старог света, уметност, грчки алфавет, музика која је предивна, лепа музика, алфа, бета ..., културни, необична слова, фолклор, профил

D₂ животни 36

море (8), сунце (4), плажа (2), лето (3), топло, сунчано, летовање, земља у морима, купање, плаво, плаветнило, одмор, уживање, опуштено, момци, лепе девојке, провод, поморство, опојни мирис, огољена земља, камен, врева, острва

¹⁸⁴ О анкети в. у следећем одељку Грци у светлу анкетних података.

D₃ физички 32

месна лоцираност: Атина (6), Метеори (2), Солун (2), Олимп, Крф, наши Солунци, Спарта, Скопелос [острво]

храна: фета сир (2), маслинке (2), храна, гирос, грчка салата, крупна сорта пасуља, маслине, салата с белим луком и павлаком, лоша кафа, узо, рецина [вино], спартанско вино које штита за срце, маслиново дрво

уобичајене радње (занимања): поморци, кошарка

D₄ психички 20

особине: лежерност, пустолован, лукав, флексибилан, мудар, стаменитост-тврдост, добар

емоционални аспект: лепота, срећа, братски народ, људска топлина, гостопримство, љубазан народ, пријатне, драге

духовни аспект: православље (3), тамјан, Хиландар

D₅ творбено-стилски 4

грч, нешто кратко, грчки-зврки, брчки

D₆ друштвено-политички 3

народ, људи, демократија

13.1.1. Најучесталије су реакције које припадају културном домену, а њихов садржај показује да се у наивној савременој представи Срба Грци у првом реду асоцијативно повезују са историјском представом о старим Грцима и њиховом развијеном културом, науком, религијом и уметношћу. Други по учесталости је животни домен који одражава актуелну стварност и лично искуство карактеристично и за физички и за психички домен, јер Срби у великом броју летују у Грчкој, на грчким морима (реакције море, сунце, плажа, лето и др.). На трећем месту је физички домен – позиционирање према територијално-географском критеријуму (градови: Атина, Солун и географски локалитети: Метеори, Олимп, Крф и др.), критеријуму хране (фета, маслине, гирос, грчка салата и др.) и са малим бројем одговора критеријуму занимања (поморци, кошарка). На четвртном месту је психички домен. Не издваја се посебно ниједна карактеролошка особина Грка, већ је у првом плану позитиван емоционални доживљај (братски народ, гостопримљиви и љубазни

људи) и идентификација према вери (православље). На последња два места налазе се домени са малом фреквенцијом одговора. То су творбено-стилски домен, који нема већи значај у профилисању грчког стереотипа са позиције уобичајеног виђења и друштвено-политички домен, који обухвата уопштене одговоре неутралног позиционирања: народ и људи и одговор демократија који се може довести у везу и са културним доменом тј. представом о античкој Грчкој.

ОАРСЈ: АП „грчки“, „Грк“, „Грци“ и „Грчка“ као реакције

13.2. Лексема *грчки* јавља се као реакција 8 пута на два стимулуса, односно у два асоцијативна поља од укупно 600 асоцијативних поља у АРСЈ: мит (7), српски језик (1). Лексема стимулус *миш* повезана је синтагматски са реакцијом *грчки*, док је синтагма стимулус *српски језик* изазвала реакцију хипонимског типа *грчки* (са подразумеваним делом *језик*). У овом невеликом АП заступљен је само културни домен:

D културни 8: мит (7), српски језик

13.2.1. Лексеме *Грк*, *Грци*, *Грчка*, њихови падежни облици и синтагме, јављају се такође као реакције у ОАРСЈ уз одређени број стимулуса, па ћемо анализирати и овакве случајеве да бисмо употпунили језичку слику посматраног стереотипа.

13.2.1.1. Најпре ћемо размотрити оне примере који се јављају као реакција уз више стимулуса. Такав је пример лексема *Грчка* која се јавља 173 пута као реакција на 20 стимулуса: мит (101), демократија (22), виза (16), Балкан, југ, култура (5), држава, јужни (3), катарза (2), бесплатно, брод, далеко, историја, јужна, кровови, мудар, санкције, Свети Сава, тетка, вино. Могу се издвојити следећи домени:

D₁ културни 109: мит (101), култура (5), катарза (2), Свети Сава (1)

D₂ друштвено-политички 43: демократија (22), виза (16), држава (3), историја (1), санкције (1)

D₃ физички 18: месна лоцираност: Балкан (5), југ (5), јужни (3), далеко (1), јужна (1); храна: вино (1); предмети: брод (1), кровови (1)

D₄ животни 2: родбински односи: тетка (1); бесплатно (1),

D₄ психички 1: особине: мудар (1)

13.2.1.2. Лексема *Грци* јавља се као реакција 7 пута на 5 стимулуса: мит (3), храбар, нос, Турци, вино. Могу се издвојити следећи домени:

D₁ културни 3: мит (3)

D₂ физички 2: храна: вино (1); спољашњи изглед: нос (1)

D₃ психички 1: особине: храбар (1)

D₄ друштвено-политички 1: други народи: Турци (1)

13.2.1.3. Лексема *Грк* јавља се као реакција само на један стимулус шкрт (1) који припада психичком домену (особине).

13.2.2. Постоје, такође, примери реакција у виду синтагми са именицом *Грчка* и са придевом *грчки*. Синтагма „античка Грчка“ јавља се као реакција на 3 стимулуса: демократија (1), етички (1), мит (1). Синтагма „грчки митови“ јавља се као реакција само на стимулус мит (1), а синтагма „грчка трагедија“ само на стимулус катарза (1). Могу се издвојити следећи домени (обједињено за све синтагматске реакције):

D₁ културни 3: мит (2), катарза (1)

D₂ друштвено-политички 2: демократија (1), етички (1)

13.2.3. Као реакције у ОАРСЈ јављају се и друге лексеме и синтагме које су повезане са стереотипом Грка, а њихови стимулуси употпуњавају језичку слику о овом стереотипу. Анализираћемо и такве примере. Реакције и стимулусе представићемо табеларно, а затим ћемо издвојити домене (обједињено за све реакције).

РЕАКЦИЈА	СТИМУЛУС(И)
античка	демократија 2; мит 1
античка драма	катарза 1
антички	стар 2; етички 1
Аристотел	логика 12; мудар 6; катарза 5; демократија, држава, етички, круг, мит, мудра, стваралаштво 1
Атена	моћна 1
Атина	демократија 6, мудра 2; држава, метро, мит 1;
Ахил	мит 2
Ахилеј	храбар, мит 1;
Дионис	у вину, вино 1
Едип	мит 1

Ел Греко ¹⁸⁵	плишани 1
Кир Јања	шкрт 26; штедљив 9; грамзив 2; динар, капиталиста 1
Одисеј	родољуб 1
Платон	држава 6; мудар 2; демократија, етички, квадрат 1
Солун	далеко 1
Сократ	мудар 12; логика, мислити 2; демократија, држава, мудра, паметан, рећи, суђење 1
софисти	логика 1
Софокле	мудар 1
Спарта	праг 1
Спартанац	строг 1
Ставрос	црнци 1

D₁ психички 68: особине: шкрт (26), мудар (21), штедљив (9), мудра (4), стар (2), грамзив (2), храбар (1), строг (1), паметан (1), моћна (1)

D₂ културни 32: логика (14), мит (7), катарза (6), мислити (2), стваралаштво (1), круг (1), квадрат (1)

D₃ друштвено-политички 25: демократија (11), држава (9), етички (2), капиталиста (1), родољуб (1), суђење (1), црнци (1)

D₄ физички 7: храна: у вину (1), вино (1); превозна средства: метро (1); далеко (1), праг (1), плишани (1), рећи (1)

13.2.4. Да би се стекла јасна слика о заступљености сваког издвојеног домена у стереотипу Грка на основу података из ОАРСЈ, показаћемо бројчане резултате за сваки домен обједињено у табели која следи.

¹⁸⁵ Ел Греко је сликар шпанске ранесансе, вајар и архитекта (1541–1614); родом са Крита.

Табела: ОАРСЈ: АП „грчки“, „Грк“, „Грци“ и „Грчка“ као реакције

Ранг	Домен (D)	укупно
1	културни	155
2	психички	71
3	друштвено-политички	70
4	физички	27
5	животни	2

Завршне напомене

14. Материјал ОАРСЈ показује да се српски стереотип Грка у свом базичном, стабилном делу најизразитије културно профилише асоцијативним повезивањем са античком Грчком цивилизацијом и њеним културним, научним и уметничким достигнућима (мит, логика, катарза). Са скоро подједнаким бројем реакција издвајају се психички профил, према којем Срби Грке доживљавају као шкрте, штедљиве и мудре, и друштвено-политички профил, којим се позитивно вреднује друштвено уређење античке Грчке (демократија), као и неки актуелне појаве привременог, променљивог карактера (виза). На четвртном месту је физички профил према којем се Грци позиционирају територијално (Балкан и југ) и на основу типичног прехранбеног производа (вино).

Грци у светлу анкетних података

15.0. Анкету смо спровели 2005. год. за потребе истраживања представљеног у раду Коњик 2006. Анкета је рађена је на малом, хетерогеном узорку, који је обухватио 50 испитаника (12м + 13ж + 1 родно недиференциран), различите узрасне доби и професије (од 20 година на више). Испитаницима је било задато да одговоре на више питања и да наведу асоцијације на одређене стимулусе, без ограничавања броја реакција. Једно од питања било је да наведу изглед и особине Грка (Грка/Гркиње), чиме се Грци баве и какви су Грци (лични утисак).¹⁸⁶ Добијени су следећи одговори.

¹⁸⁶ Анкета није рађена по методологији лублинске когнитивне етнолингвистике и пројекта ЕУРОЈОС, будући да је истраживање обављено пре него што смо се упознали са методолошким поставкама овог пројекта. Детаљније о самој анкети, в. Коњик 2006: 59, нап. 7.

15.1. Изглед (физички аспект):

Грци: тамни (6), ниски (3), црни (2), тамнопути (2), црномањаст, црнпурасти просечне висине, пунији, са вишком килограма, склони гојењу, омањи, нижи растом, лепо, ружни, нисам видела лепу Гркињу нити лепог Грка, нису ружни, онако симпатични, корпулентни, има харизму као и његова земља, маркантни, загонетни, неговани, темпераментни, у садашњем времену неупадљив, не толико типичан да би се на основу изгледа могло закључити да је Грк, ликом више личе на Арапе него на античке Грке, Континенталци су сличнији нама, а Крићани Турцима, нормално;

Грк: коса: црна (12), црнокоси, куждрав, тршава; очи: црне (2), тамне; пут: тамна (4), црна, преплануо (4), црнпураст; нос: карактеристичан, оштар (грчки профил), носати, корен носа и чело равни, кукаст, већи, закривљен, карактеристичног носа; висина: низак (6), мали (3), средњег раста (2), онижи, онизак; остало: пунији (3), дебео (2), маркантан, маркантних црта лица, темпераментан, егзотичан, лепог стаса, згодан, кратконог, здепаст, маљав, округли, брзи, окретан, белих зуба;

Гркиња: коса: црна (2), црнка, тамна; пут: тамна препланула, црномањаст, тамнопут

очи: црне; висина: ниска, мала, онижа; лице: оштро; бокови: јаки, широки; остало: пуније, гласна, витка и лепа.

15.2. Карактер (психички аспект):

позитиван: темпераментан (8), весео (7), љубазан (4), срдачан (4), дружељубив (3), пријатан (3), породични (3), гостољубив (3), причљив (2), комуникативан (2), лукави (2), добар (2), бучан (2), лако плану (2), слични нама (2), самоуверен, поносит, хиперактиван, жив, благе нарави, доброћудан, вредни, попустљив, нетврдоглав, јаког, чврстог, посесивног, ватрен, опсесиван, пријатни у разговору, али помало лењи, добронамеран, сналажљив, добро расположен, ведар, предузимљиви, пријатељ, домаћин, патријархални, религиозан, пријатан да би ти продао робу, добри, отворен за друштво, сналажљив, дипломата, за три степена бољи од Турчина, карактеран и искрен, О. К., супер, отворен, раскалшан, побожан, веселог карактера, гласни су, стално су у неким групама, воле смех, игру, певање, праведан, лукав, спреман да помогне, одговоран;

негативан: прорачунат (3), тврдоглав (2), стипсе, шкрт, превртљив, нападан, досадан, импулсиван, преке нарави, строгог карактера, не баш храбар.

15.3. Професија (животни аспект):

туризам (18), трговина (15), угоститељство (6), музика (3), узгаја виноград (2), уметношћу (2), морепловством (2), науком (2), медитеранском земљорадњом, ситни сезонски послови, златар, власник бродова, различитим пословима, приватним бизнисом, ситним бизнисом, бере поморанце, држи ресторан, маслине, поморством, бродарство, производњом вина, рибарењем, улов рибе, трговином јужног воћа, узгаја козе, са маслинама, воћарством, породични посао, кување или неки посао везан за туризам, студирају у Београду, доста њих студирају код нас, политика, православље, спорт, кошарка.

15.4. Лични утисак (емоционални аспект):

позитиван: љубазни (8), предусретљиви (3), гостољубиви (3), комуникативни (2), породични (2), пријатност (2), занимљиви (2), отворени (2), интересантни, традиционални, мистични, питомији и безазленији од нас, позитивни, изненађујући, непредвидиви, приступачни, срдачни, пријатељски, топли, дивни, спремни да помогну, помажу, углавном пријатан, воле да објашњавају, јако воле дружења и изласке, јужњаци, слични нама, музички оријентисани, веома мили, драги, близак;

негативан: нападни, некултурни, необразовани, незаинтересовани за културу и духовне вредности, као трговци префигани, промишљени, срачунати, али ипак топли према Србима, исувише физичке блискости остварују (сувише су „лепљиви“ као Арапи) то позива на опрез, озбиљни, не воле много да раде, поносни, наметљиви, гласни су, на граници строги и подозриви.

Завршне напомене

16. На основу одговора у анкети могу се реконструисати неки елементи савременог свакодневног српског стереотипа Грка. У физичком домену према изгледу, истичу се особине: тамнопути, ниски, пунији, црне косе, тамних очију, ни лепо ни ружно, мушкарци имају карактеристичан нос, а жене јаке и широке бокове. У домену психичких особина издвајају се претежно позитивне особине: весели, темпераментни,

љубазни, срдачни, пријатни, дружељубиви људи који су гостољубиви (према Србима), комуникативни и окренути породици, а наводе се и негативне особине: срачунати, префригани (да би продали робу, јер су добри трговци), лукави, бучни, лако плану. У емоционалном домену Срби Грке идентификују као своје (слични нама) и као себи наклоњене јер неке своје негативне особине не испољавају према Србима (као трговци префригани, промишљени, срачунати, али ипак топли према Србима). У погледу занимања којима се баве (животни аспект), међу Србима је раширено мишљење да се Грци највише баве туризмом, трговином и угоститељством, затим пољопривредом (виноградарством, медитеранском земљорадњом), морепловством, сезонским пословима и ситним бизнисом, као и музиком, уметношћу и науком.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Резултате ове анкете допунићемо податком који је релевантан за српску језичку слику о Грцима и Грчкој. У питању је резултат анкетних истраживања у области друштвених наука из 2006. и 2007. године, представљен у раду С. Радовића (2009). Он поред осталог показује да у регионалном позиционирању Србије, на основу блискости са појединим европским народима, као најближу испитаници су у највећем броју навели Грчку (97 испитаника од укупно 348). Међутим, запажено је да се ставови испитаника у овом погледу разликују и да су временом подложни променама (нав. дело: 29–30). Детаљније о овоме в. у поглављу II. 3. Аутостереотипи – Стереотип о Србима, т. 10.1.5.

СТЕРЕОТИП РУСА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (НА АСОЦИЈАТИВНОМ МАТЕРИЈАЛУ)

Уводне напомене

1.0. У овом делу монографије представићемо стереотип Руса у језичком сазнању Срба на основу материјала АРСЈ,¹⁸⁸ који се може сматрати репрезентативним за његово савремено уобичајено (свакодневно) поимање, имајући у виду досадашње методе и резултате истраживања на пољу анализе ЈСС и етничких стереотипа (нпр. Пипер, Стернин 2004; Поповић 2004; Бартмињски 2011: 343–380), као и резултате сопствених истраживања етничких стереотипа (Ристић, Лазић-Коњик 2016б; Ристић 2006, Ристич 2006; Коњик 2006, Конић 2006; Лазић-Коњик, Милошевић 2014). Базичне елементе стереотипа Руса реконструисаћемо на основу анализе асоцијативних поља (у тексту даље: АП) неколико стимулуса из АРСЈ релевантних за наше истраживање: самог назива стереотипа, лексеме *Руси*, придева *руски*, синтагме *руски језик* и именице *Москва*, у складу са методологијом која се примењује у лублинској когнитивној етнолингвистици и на пројекту ЕУРОЈОС.

1.1. Српски стереотип Руса припада групи традиционалних етничких стереотипа наслеђених из прошлости¹⁸⁹ и могао би се уопштено окарактерисати као изразито позитиван и стабилан¹⁹⁰. Међусобни контакти и односи Срба и Руса темеље се на заједничком словенском по-

¹⁸⁸ Испитаници су били младићи и девојке између 18 и 25 година као репрезентативни узорак, будући носиоци културног и друштвеног живота нације (АРСЈ, 96). Ј. Бартмињски (2011: 353) такође наводи да се у оваквим истраживањима студентска популација традиционално бира за представнике шире заједнице.

¹⁸⁹ О. Милосављевић наводи да је стереотип о Русима као „вековној браћи“ пример за старе стереотипе који су латентно присутни и бар један век се преносе генерацијама (Milosavljević 2002: 76).

¹⁹⁰ Исп. нпр. пољски стереотип Руса који је изразито негативан (Бартмињски 2011: 343).

рекле и заједничкој православној вероисповести и сежу у далеку прошлост, а директније везе успостављају се крајем 17. и у 18. веку након великих сеоба Срба са Косова, Метохије и Северне Македоније. Оне се са различитим интензитетом и променљивим карактером одржавају све до данас и углавном се заснивају на политичким, културним и црквеним односима између две земље, а у малој мери на непосредном искуству и контактима становништва, с обзиром на удаљеност Србије и Русије (Пипер 2004: 184),¹⁹¹ те је због одсуства личног искуства сазнајна страна овог стереотипа прилично сиромашна, за разлику од стереотипа Грк.

1.2. У досадашњим експерименталним истраживањима показане су неке устаљене представе о Русима које учествују у формирању стереотипа Руса код носилаца српског језика. Оне се односе на спољашњи изглед, карактер, уобичајене радње (занимања), говор (језик), изглед лица и углавном имају позитиван карактер (исп. Правда, Јурова 2004). Према резултатима анкете у раду Правда, Јурова 2004, Срби (студентска популација) Русе доживљавају као плавокосе, плавооке, румене, лепе, светле пути, округлог лица, високог или средњег раста, а по карактеру као веселе, дружељубиве, вредне, паметне и добре људе. Усталило се мишљење да је уобичајено занимање Руса професорско, да пуно пију (вотку, пиво), да пуно читају, да одлазе у биоскоп и позориште, да воле књижевност, да доста раде и да воле да се друже са пријатељима; да говоре брзо, јасно, гласно или тихо и високим гласом (Правда, Јурова 2004: 198). Одговори показују да је међу Србима распрострањено уверење о међусобној сличности Срба и Руса, а као извори знања и представа о Русима наводе се филмови, књижевност, лични контакти, телевизијске емисије, руски фолклор, посредно сазнавање на основу причања других људи (гласине) и у процесу учења (нав. дело, 198).

2.0. Наше истраживање материјала АРСЈ потврдило је позитиван карактер српског стереотипа Руса, показујући основне особине његове садржине, да су Руси наша (вековна) браћа, пријатељи и да Руси пуно пију, као и друге особине које се углавном односе на културни, животни и верски аспект. Негативни елементи стереотипа такође су присутни и показују да је уопштена позитивна слика Руса резултат упрошћавања и

¹⁹¹ Истраживања показују да су знања Срба о Русима веома скромна (ако се узму знања појединаца професионално оријентисаних на познавање историје и културе Русије) и да је у складу са тим слика Руса прилично сиромашна. Знања Руса о Србима још су скромнија. Током 20. века слика Руса о Србима и Србији је поистовећивана са концептом Југославије и зависила је директно од тренутних политичких односа између две земље, а са распадом поменуте државе услед рата који се одиграо у последњој деценији 20. века она је тек незнатно промењена пре свега у вези са асоцијацијама као што су рат, бомбардовање, Милошевић, Београд итд. (Пипер 2004: 183–184).

претераног уопштавања („стереотипизације стереотипа“), изазваног политичком и црквеном инструментализацијом у различитим историјским периодима,¹⁹² али да она није општеприхваћена (Milosavljević 2002: 80).¹⁹³ Овакво упрошћавање и редуковање етничких стереотипа и његово поистовећивање са предрасудама, са лингвистичког аспекта, а према методологији лублинске когнитивне етнолингвистике, разрешава се тако што се у опису његовог сложеног и вишедимензионалног садржаја узимају у обзир различити типови језичких извора (системски, анкетни и текстуални), те се на основу репрезентативних језичких потврда врши профилисање етничких појмова и изводи когнитивна дефиниција, чиме се указује на унутаркултуралне и међукултуралне разнородности стереотипа (исп. Бартмињски 2019: 21).

2.1. За формирање српског стереотипа о Русима значајни су различити историјски периоди током којих су међусобне везе између две земље биле пре свега културне и црквене. Директнији политички односи Србије и Русије успостављају се крајем 19. века у периоду ослобађања од турског ropства, а све до Првог светског рата променљивог су карактера у складу са обостраним личним интересима – смењују се периоди одушевљења и зближавања са Русијом и разочарања и окретања ка другим земљама (Аустро-Угарској). Период између два светска рата обележили су хладни политички односи између тадашње Краљевине Југославије и совјетске Русије, али су културни утицаји и даље изражени у виду тзв. руске беле емиграције, одбеглих руских интелектуалаца и племића који су нашли уточиште у Београду (у том периоду се отвара први Руски дом у Београду). У току Другог светског рата, а нарочито у послератном периоду након победе комунизма у Југославији, руски совјетски утицај је нагло ојачао и Југославија се у спољној политици оријентисала на Совјетски

¹⁹² Нпр. на сајту Министарства спољних послова Републике Србије билатерални односи са Русијом описани су на следећи начин: „Политички односи: Република Србија и Руска Федерација имају *вишевековне њријателске*, разноврсне и богате односе. У последњој декади односи се успешно развијају у свим областима и одликује их *њтрадиционално њријателство*, културна, историјска, језичка, верска и словенска блискост. Додатни квалитет односима дала је Декларација о стратешком партнерству, потписана 24. маја 2013.г. у Сочију.“ (истицање курзивом наше) < <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/spoljna-politika/bilateralni-odnosi/117-bilateralni-odnosi/11519-ruska-federacija?lang=syr>> 6.5.2019. У питању су јавни дискурси у којима се етнички стереотипи реализују у редукованој верзији и за које је иначе карактеристична „стереотипизација стереотипа“.

¹⁹³ О. Милосављевић негира постојање позитивних стереотипа о „другима“ сматрајући да ако постоје, онда су они средства актуелне политике (Milosavljević 2002: 84). Најновија истраживања показују да су позитивни стереотипи о „другима“ чести, да су друштвено-историјски условљени и да је слика о „другима“ амбивалентна као и слика о „себи“ (в. део II. 3. Аутостереотипи – Стереотип о Србима, т. 2).

Савез. Иако је у периоду Информбироа долазило до неусклађености у југословенско-совјетским односима, ови односи су све до краја постојања две федерације остали коректни. У најновијем периоду након распада обе федерације, на српској страни јавило се судбоносно питање Косова и Метохије, у којем је Русија подржала Србију, па је и данас Русија прокламована „заштитница“ Србије и српског народа и има значајну улогу у оквиру тренутне спољне политике Србије као њен стратешки партнер у различитим областима (Википедија, Односи Србије и Русије¹⁹⁴).

2.2. Историјске чињенице показују да дипломатске и војне везе двеју земаља кроз различите историјске периоде, и поред променљивих државних односа, карактеришу међусобна сарадња и помагање, али су запамћене и судбоносне ситуације када је помоћ Русије Србији изостала, што потврђује одговор у анкети из 2004 год. који гласи: *У нашој земљи, на жалост, кажу: Он је Рус, не веруј му, уз образложење: увек, када смо тражили пријатељство, помоћ или нешто конкретно од Руса, преварили су нас* (Правда, Јурова 2004: 198). Културне везе двеју земаља испреплетене су од најранијег периода са црквеним и веома су пријатељске, изражене у виду бриге коју је Русија показивала према Србији и помоћи коју јој је пружала у просветном и црквеном погледу. Чини се према томе, да су управо црквене везе и односи Српске и Руске православне цркве имали пресудан утицај на стварање симпатија према Русима и Русији у српском народу и да је управо црква највише допринела формирању стереотипа Мајке Русије којој се српски народ не може довољно одужити (који је актуелан и данас и потврђен одговорима у АРСЈ), а који је недвосмислено исказан у егзалтираном познатом говору српског црквеног поглавара светог владике Николаја (Велимировића) Жичког и Охридског 1932. год. у част руског цара Николаја: „Савест наша нас приморава да плачемо када Руси плачу; да се радујемо када се Руси радују. Велики је дуг наш пред Русијом. Може човек бити дужан човеку, може и народ народу. Али дуг којим је Русија обавезала српски народ, 1914. године, тако је огроман да њега не могу вратити ни векови ни поколења. То је дуг љубави која свезаних очију иде у смрт“ (Велимировић 1932).

Рус у светлу асоцијативних тестова

3.0. Стереотип Руса у српском језику и култури, његову досадашњу „стару верзију“, засновану на друштвено-историјском дискурсу, допунићемо „новом“ актуелном сликом, узимајући за анализу асо-

¹⁹⁴ https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Односи_Србије_и_Русије 6.5.2019

цијативни материјал који репрезентује разговорни идиом савременог српског језика.

3.1. Да бисмо реконструисали АП стереотипа Руса у свакодневном српском језику анализираћемо АП из АРСЈ оних лексема које су са њим у непосредној вези: АП самог назива стереотипа, лексеме *Руси*, придева *руски*, синтагматског споја *руски језик* и именице *Москва* којом се именује главни град и политичко средиште Русије. Навешћемо податке АП набројаних стимулуса према АРСЈ и анализирати свако поље.

3.1.1. АП стимулуса „Руси“¹⁹⁵

вотка 70; народ 50; браћа 36; Русија 28; Москва 25; зима 22; људи 14; Словени 13; Сибир 12; пријатељи 9; православље 8; Срби 7; језик, православци, руски језик, велики 6; црвени, комунизам, велико 5; близу, душа, хладноћа, песма, плави, плаво, ширина, шубара 4; добри, духовност, Енглези, исток, књижевност, Кремљ, нација, наши, пријатељство, снага, снег, СССР, Стаљин, Украјинци, војска 3; брат, братство, црква, црвено, добри људи, држава, комунисти, култура, љубав, мафијаши, моји, пиће, пијанци, понос, пријатељ, пропаст, Пруси, Пушкин, ракија, руска морнарица, савез, сила, сиромаштво, степа, шубаре, уметност, велики народ 2; 0 бодова, амерички филмови, Американци, авион, бабушка, бабушке, баханалије, бајка, бајке, балалајка, беда, бели и дебели, бело, безбрижни, блиски сусрет, богати, борба, братски народ, бркати, број, бројни, буба, буце, цар, црква Василија Блаженог, Црњански, Црвена армија, част, Чечени, чизме, чорба, чудни, чудно, далеко, диван народ, дивни, доброћудни људи, долазе, досада, досадни, дрвеће, дрвено, Европа, фаце, филм, филмска уметност, фудбал, генијалци, Гогољ, хладни, хладно, храброст, хришћанство, и Амери, и они су издајице, и руска књижевност, игра, име, интелект, искрени, источњаци, историја, издаја, издајници, јадни, јаки, Јељцин, Какаљин, капа, капацитет, казачок, компликованост, космонаут, Козаци, козачке капе, кршни, крупни људи, Лада, Лењин, лепо, литература, лудаци, људи из Русије, мајка, математика, мелодија, ми, милиони, мисао, многобројни, многобројност, моћ, могу, музика, нафта, најбоље, најдужи, наклоност, Наполеон, наша, наша браћа, наши људи, недостижни, неодлучност, непознати, непријатељи, несрећа, нежни, није лоше, нуклеарка, одбојка, одлучност, Олег Мењшиков, оловка, откриће, памет, пијандуре, пијани, пијанице, писци, писма, плава браћа, плавокоси, плови, подморница, поезија, помоћ, понор, прави људи, прави народ, право, празни, превара, пријатност, простор, пространство, пуно, пут, Путин, Радусин, Распућин, револуција, резервисти, Романови, Роми, румени, русисти, руска капа, ружни, с љубављу, симпатични,

¹⁹⁵ В. Лазић-Коњик, Милошевић 2014.

симпатија, сиво, скромни, сличност, словенска душа, словенски дух, смарачи, социјализам, Солжењицин, спас, спортисти, Спутник, Србија 2, срчани, срдачност, сродни народ, сродници, старинско, страва, сујеверје, супер људи, сузе, светло, широко, шминкери, тајга, технологија, темпераментни, тежина, Толстој, топлина, топлота, традиција, туга, у, учим руски, учити, узвишено, велика земља, вера, вилица, високи, војници, волети, занимљив, занимљиви, здрави, жуто 1 800 (173, 484, 136) + 268 +137 +199

У АП „Руси“ од 800 испитаника њих 268 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима иза истог одговора, 199 означава број појединачних одговора а 137 испитаника нису дали никакав одговор.

3.1.2. АП речи *Рус* показује да је овај назив у српском језику основни назив неутралног карактера и да у савременом језику нема синониме. У речницима су забележени синоними који се више не употребљавају: *Москаљ*, *Москов* (исп. и *Московија*, *Московска* заст. Русија) и *Великорус*, који показују раније друштвено-историјске прилике унутар Русије и однос Русије према Украјини (коју су Руси називали Малорусија), као и емоционално маркирани синоними: *северни браћи* и *баћушка*, који су такође застарели или застаревају, мада то у речницима није означено (први је у речнику означен као народски израз и потврђен примером: *Мајстџор Миџар је са задовољсџвом џромаџрао севернога браџа*, в. у РСАНУ под **брат** изр.; други је обележен као разговорни (РСЈ) и фамилијаран (РСАНУ), мада се у савременом разговорном језику ретко користи и углавном је познат старијим говорницима српског језика). Ниједан од ових назива се не наводи као реакција на стимулус „Руси“ у АРСЈ (*баћушка* је по једанпут реакција на стимулусе „руски језик“ и „Москва“).

3.1.3. Према речницима српског језика етноним *Рус* (*Руси*) односи се на „источнословенски народ који највећим делом живи у СССР (у РСФСР и другде)“ (РМС), односно на „припадника највећег словенског народа, који је највећим делом настањен у Русији“ (РСЈ). У АРСЈ испитаници у одговорима наводе опште категорије које представљају надређене категорије (хиперониме) за лексему *Рус*: *Словени* (13) (најближи хипероним), *народ* (50), *нација* (3), *држава* (2), *велики народ* (2) и најшире неутрално одређење *људи* (14), што показује да је начин категоризације овог појма у наивном поимању Срба у складу са научном категоризацијом заступљеном у речницима српског језика.

3.1.4. У одговорима испитаника јављају се такође кохипоними речи *Рус*, називи за друге народе, који се по различитим основама до-

воде у везу са Русима и углавном немају системски карактер: *Срби* (7) (у оквиру категорије словенских народа и поређењем по сличности); *Украјинци* (3) (у оквиру категорије словенских и источнословенских народа и као чланови заједничке државе СССР), *Пруси* (2) (изумрли народ који је некада насељавао део територије на којој живе Руси, а могуће и по звучној сличности назива), *Енглези* (3), *Американци* (1), и *Амери* (1) (други велики народи са којима се пореде односно контрастирају), *Чечени* (у оквиру категорије азијских народа), *Роми* (1).

3.1.5. Један број одговора одређује народ, Русе на основу територијално-локацијског, политичког и националног критеријума. Руси се категоризују према држави у којој живе (*Русија*, 28, *људи из Русије*, 1) и некадашњој држави (*СССР*, 3), према престоници и центру политичке моћи (*Москва*, 25, *Кремљ*, 3), према географској области Сибира, коју су руске и совјетске власти користиле као локацију за затворе, радне логоре и прогонство (*Сибир*, 12), као и према општиним географско-територијалним категоријама неутралног позиционирања (*исток*, 3, *источњаци*, 1, *Европа*, 1, *јросјор*, 1, *јросјрансјиво*, 1, *велика земља*, 1). Два пута јавља се као одговор *Србија* што упућује на постојање идентификацијског односа са Русијом који је обимније потврђен још неким одговорима (в. емотивни аспект).

3.1.6. У стереотипу Рус(и) могу се издвојити фреквентне особине (поновљене и појединачне), које посматрано према аспектима указују на перспективу перципирања и критеријуме оцене Руса. Треба приметити да издвојене когнитивне особине као реакције на стимулус „Руси“ упућују више на слику „типичног“ него на слику „правог“ Руса.¹⁹⁶ То су следеће особине представљене према аспектима:

културни аспект (67): језик (6), руски језик (6), песма (4), духовност (3), књижевност (3), култура (2), Пушкин (2), уметност (2), бајка, бајке, балалајка, филм, филмска уметност, амерички филмови, Гогољ, Толстој, Солжењин, Црњански, и руска књижевност, литература, писци, писма, поезија, игра, Олег Мењшиков, Какаљин, казачок, мелодија, музика, традиција, старинско, историја, црква Василија Блаженог, генијалци,

¹⁹⁶ Према Ј. Бартмињском, различити модификатори који се додају уз испитивани појам/концепт типа „прави“, „типичан“ и сл. имају веома важну (суштинску) улогу за разумевање стереотипних представа будући да актуелизују другачије садржаје. Модификатор „типичан“, према Бартмињском, близак је одређењу просечан, „онакав какав је обично“, а модификатор „прави“ сугерише слику идеалног, „онакав какав јесте и треба да буде“. Истраживања етничких стереотипа у пољском језику, нпр. стереотипа Немац, показала су ове разлике (Бартмињски 2011: 353, нап. 6).

интелект, математика, број, откриће, памет, технологија, капацитет, мисао, учим руски, учити, космонаут, спортисти, фудбал, одбојка;

политички аспект (7): Стаљин (3), Путин, Романови, Јељцин, Лењин;

идеолошки аспект (15): комунизам (5), комунисти (2), издаја, издајници, револуција, спас, моћ, социјализам, цар¹⁹⁷, Распућин;

војни аспект (16): војска (3), руска морнарица (2), савез (2), сила (2), борба, војници, Црвена армија, Спутник, Наполеон, резервисти, Козаци;

верски аспект (19): православље (8), православци (6); црква (2), хришћанство, вера, сујеверје;

животни аспект (137): пијанци (2), сиромаштво (2), пијандуре, пијани, пијанице, беда, безбрижни, богати, здрави; предмети: делови одеће: шубара (4); шубаре (2), капа, руска капа, козачке капе, чизме; исхрана: вотка (70), пиће (2), ракија (2), чорба; објекти природе и пејзажа: зима (22), хладноћа (4), снег (3), степа (2), тајга, дрвеће, буба; предмети по којима су национално препознатљиви: бабушка, бабушке; превозна средства: Лада, авион, подморница, остало: нафта, нуклеарка;

физички аспект (62): велики (6), црвени (5), велико (5), плави (4), плаво (4), ширина (4), близу (4), снага (3), црвено (2), бело, жуто, сиво, светло, широко, тежина, далеко, дрвено, хладно, јаки, најдужи, милиони, пуно; спољашњи изглед: бели и дебели, плавокоси, буце, кршни, крупни људи, ружни, румени, шминкери, високи, бркати, сузе, вилица;

друштвено-аксиолошки аспект (11): мафијаши (2), превара, част, храброст, срчани, чудни, чудно, баханалије, хладни, 0 бодова;

психички аспект (17): понос (2), искрени, нежни, одлучност, скромни, срдачност, топлина, топлота, пријатност, симпатични, симпатија, компликованост, темпераментни, неодлучност, празни, блиски сусрет;

емотивни аспект (116): позитивно (103): браћа (36), пријатељи (9), душа (4), наши (3), пријатељство (3), добри (3), добри људи (2), брат (2), братство (2), моји (2), љубав (2), пријатељ (2), мајка, ми, наша, наша браћа, наши људи, братски народ, сродни народ, сродници, сличност, диван народ, дивни, доброћудни људи, супер људи, плава браћа, помоћ, прави

¹⁹⁷ Асоцијација „цар“ може бити условљена и локацијски, будући да је „Руски цар“ назив познате београдске кафане (исп. Пипер 2004: 187).

људи, прави народ, право, фаце, лепо, најбоље, словенска душа, словенски дух, занимљив, занимљиви, наклоност, недостижни, није лоше, с љубављу, волети, узвишено, страва, русисти; негативно (13): пропаст (2), непријатељи, и они су издајнице, јадни, лудаци, несрећа, понор, досада, досадни, смарачи, туга, непознати;

друго (7): Радусин, долазе, име, могу, плови, пут, у.

3.1.7. У погледу оцене несумњиво је да у стереотипу Руса доминирају позитивне особине (102 позитивне особине, 12 негативних, 1 неутрална) које се у првом реду односе на емоционални доживљај Руса као веома блиских људи, сродника и пријатеља (*браћа* (36), *џријаџељи* (9), *наши* (3), *џријаџељсџво* (3), *браџи* (2), *браџисџво* (2), *моји* (2), *џријаџељ* (2), *ми*, *наша*, *наша браћа*, *наши људи*, *браџиски народ*, *сродни народ*, *сродници*, *сличносџи*), на које Срби гледају с наклоношћу и симпатијама (*леџо*, *наклоносџи*, *с љубављу*, *волеџи*, *узвишено*, *џрави људи*, *џрави народ*, *џраво*), оцењују их позитивно као добре људе (*добри* (3), *добри људи* (2), *диван народ*, *дивни*, *доброћудни људи*, *суџер људи*, *фаце*, *најбоље*, *узвишено*, *сџрава*), као људе са (нарочитом) душом (*душа* (4), *словенска душа*, *словенски дух*) и занимљиве (*занимљив*, *занимљиви*), а у мањој мери су заступљене и неутралне особине (*неџознаџи*) и негативне оцене (*џроџасџи* (2), *јадни*, *лудаци*, *несрећа*, *џонор*, *досада*, *досадни*, *смарачи*, *џуга*), међу којима су и оне сасвим супротне позитивним емотивним аспектима, да су Руси непријатељи и издајнице (*неџријаџељи*, *и они су издајнице*).

3.2. АП стимулуса „руски“

језик 294; српски 35; Москва 20; Русија 15; цар 13; књижевност 11; немачки, рулет, зима 10; речник 9; енглески, писац, водка 7; чај, словенски 6; хладно, народ, професор, снег, вотка 5; Достојевски, пољски, Сибир, шубара, воз 4; бабушка, балет, браћа, бреза, дом, досада, хрт, љубав, песник, православни, словенски језик 3; авион, црвено, дивно, филм, исток, ја, капа, књига, комунистички, комунизам, култура, медвед, песма, плаво, простран, Пушкин, Руси, салата, сличност, совјетски, старо, степа, стран, страни, страни језик, школа, шубаре, тенк, тешко, ужас, величина, велико, живот 2; алкохол, амерички, Ана Карењина, бабушке, бајка, белоруски, без везе, благод, бледило, близак, бљак, болест, брат, братски, бркови, будућност, црква, час, чешки, човек, дан, дисциплина, дневник, достигнућа, дрчан, држава, дворац, ђеврек, факултет, француски, фронт, гимназија, глуп, говор, граматика, гроф, грубост, хрватски, игра, испит, источни, Ивана Жигон, јесен, Јесењин, језици, језик давнина, ка-

дет, каљинка, Катарина, комуниста, комуњарски, коза, козак, крагна, крај, Кремљ, крст, круна, курве, лако, Лењин, леп, леп језик, лепо, лепо звучи, лепота, литература, лоза, мајка Русија, меко, мекоћа, мелодичан, мелодија, мелодика, метро, мој, морал, москвич, мушкарац, Набоков, најлепши, наставник, наш, научник, нејасно, неразумљиво, нежан, нежност, ништа, палачинци, песме, писци, писмени, плави човек, плен, плес, поезија, позајмљен, православље, православно, пријатељ, пријатељство, пријатност, проф. руског, пропадање, пропаст, пространо, пространство, пруски, рат, реализам, романтично, руска застава, руски језик, Русиња, сан, Санкт Петербург, семинарски, Сергеј, Сибирски берберин, сиромашан, сиво, сјајан језик, слатка, Славица, сличан српском, Словени, сложен, смарање, Смирнов, смор, смрзнут, социјализам, српске, стар, страни језици, страст, страва, сукња на коцке, сверуски, шарен, ширина, тежак, топлина, торањ, традиција, туђ, у, уметност, уштогљен, велики, волети, волим, заостао, застарело, здрав, земља, зиме, зимска ноћ, зимски, жуто 1; 800 (173, 484, 136) + 230 + 35 + 161

У АП „руски“ од 800 испитаника њих 230 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима иза истог одговора, 161 означава број појединачних одговора а 35 испитаника нису дали никакав одговор.

3.2.1. АП овог стимулуса на истом материјалу али на мањем броју испитаника (720) описано је у раду П. Пипера (2004), у којем је пажња усмерена на фреквенцију реакција, њихову разноврсност и објашњење неких од њих (нпр. *цар, дом, српски, њољски, чешки, енглески, немачки, Москва, Русија, Досјојевски, Пушкин, Сибир, Ана Карењина, Кремљ, Лењин, Ивана Жигон, берберин*, стр. 187). Такође је указано на велики број синтагматских реакција које су значајно увећане асоцијацијом „руски језик“ (нав. дело: 186, 187). Овде ћемо анализирати дато АП према методологији која се примењује у лублинској етнолингвистичкој школи и коју смо до сада примењивали у нашим истраживањима.

3.2.2. АП стимулуса „руски“ не показује веће разлике у односу на АП стимулуса „Руси“. На стимулус „руски“ добијено је неколико општих категоријалних одређења: *Руси (2), Русиња, Словени*, али мање него на стимулус „Руси“, што је очекивано с обзиром на његову природу (придев / именица етноним).¹⁹⁸ Локацијски аспект је такође заступљен са сличним одговорима: *Москва (20), Русија (15), Сибир (4), исток (2), њросџран (2), њросџрано, њросџрансџво, источни, Кремљ,*

¹⁹⁸ Према Р. Драгићевић (2010б: 97–98) синтагматске асоцијативне везе између лексеме-стимулуса и лексеме-реакције су упадљиво јаче од парадигматских а посебно су снажне синтагматске везе између стимулуса придева и асоцијације именице изазване њиховом узајамном устаљеном употребом.

Санкт Петербург (изостао је одговор СССР, а појавила се реакција Санкт Петербург). По учесталости се издвојила реакција „језик“ (294) и њој сличне реакције које се односе на језик (*српски* (35), *немачки* (10), *енглески* (7), *словенски* (6), *пољски* (4), *словенски језик* (3), *српани језик* (2), *амерички*, *белоруски*, *чешки*, *француски*, *хрвајски*, *пруски*, *руски језик*, *грамајшка*, *говор*, *језици*, *језик давнина*, *леј језик*, *лејо звучи*, *мелодичан*, *проф. руског*, *сличан српском*, *српани језици*), које показују да придеви којима се именују језици функционишу у српском разговорном језику као скраћенице пуних назива, слично као у другим језицима (нпр. пољском, исп. Бартмињски 2011: 351), као и да језик има значајну позицију у стереотипизацији и културној идентификацији других народа (нав. дело: 351).

Остале фреквентне одговоре показаћемо према аспектима:

културни аспект¹⁹⁹ (461): језик (294), српски (35), књижевност (11), немачки (10), речник (9), енглески (7), писац (7), словенски (6), професор (5), Достојевски (4), пољски (4), балет (3), песник (3), словенски језик (3), филм (2), култура (2), песма (2), школа (2), страни језик (2), књига (2), Пушкин (2), амерички, белоруски, чешки, француски, хрватски, пруски, руски језик, језици, сличан српском, страни језици, језик давнина, леп језик, лепо звучи, мелодичан, мелодија, мелодика, граматика, литература, реализам, романтично, Набоков, Јесењин, Ана Карењина, писци, песме, поезија, бајка, час, факултет, гимназија, испит, семинарски, дневник, наставник, проф. руског, писмени, говор, каљинка, плес, игра, уметност, традиција, Сибирски берберин, Ивана Жигон, научник, достигнућа;

политички аспект (6): совјетски (2), држава, Лењин, руска застава, Катарина;

идеолошки аспект (21): цар (13), комунистички (2), комунизам (2), комуниста, комуњарски, социјализам, круна;

војни аспект (6): тенк (2), фронт, кадет, козак, рат;

верски аспект (7): православни (3), црква, крст, православље, православно;

животни аспект (103): зима (10), рулет (10), хладно (5), снег (5), бреза (3), хрт (3), дом (3), медвед (2), степа (2), коза, јесен, зиме, зимска

¹⁹⁹ Културни аспект обухвата различите дескрипторе типа језик, књижевност, традиција, обичаји, култура, музика, филм, позориште, наука, спорт и сл.

ноћ, зимски, дан, земља, здрав, болест, дворац, гроф, курве, сиромашан; предмети: делови одеће: шубара (4), шубаре (2), капа (2), крагна, сукња на коцке; исхрана: вотка (5), водка (7), чај (6), салата (2), палачинци, алкохол, лоза, Смирнов, ђеврек; предмети по којима су национално препознатљиви: бабушка (3), бабушке; превозна средства: воз (4), авион (2), метро, москвич;

физички аспект (34): црвено (2), плаво (2), величина (2), велико (2), сличност (2), старо (2), тешко (2), бледило, сиво, жуто, лако, меко, мекоћа, плави човек, шарен, ширина, тежак, велики, крај, сложен, смрзнут, торањ, плен, будућност, слатка; спољашњи изглед: стар, бркови;

друштвени аспект (13): народ (5), живот (2), човек, морал, мушкарац, уштогљен, дисциплина, сверуски;

психички аспект (6): благост, дрчан, грубост, топлина, заостао, застарело;

емотивни аспект (50): позитивно (30): браћа (3), љубав (3), дивно (2), ја (2), близак, леп, лепо, лепота, мајка Русија, мој, нежан, нежност, најлепши, наш, брат, братски, пријатељ, пријатељство, пријатност, сјајан језик, страва, страст, волети, волим; негативно (13): досада (3), ужас (2), без везе, бљак, глуп, пропадање, пропаст, смарање, смор, туђ, неутрално (7): стран (2), страни (2), нејасно, неразумљиво, ништа;

друго (6): позајмљен, Сергеј, сан, Славица, српске, у.

3.3. АП стимулуса „руски језик“

Русија 77; Москва 52; школа 20; вотка 17; досада, Руси 15; браћа, језик, књижевност, Сибир, Стаљин 7; бајке, Достојевски, исток, професор, прошлост, Словени, смор, зима 6; енглески, хладно, леп, не знам, основна школа, Рус, српски, српски језик, страни језик, Толстој, учење 5; Ана Карењина, бајка, бљак, енглески језик, фуј, глупост, хладноћа, Маја, Пушкин, салата, ужас 4; далеко, досадан, ковач, Кремљ, лепота, љубав, музика, не волим, православље, пропаст, словенски, смешно, СССР, Тихи Дон, укор, велики 3; Азија, без везе, братска Русија, братство, Црвени трг, чај, досадно, филм, филмови, глупо, Гришка, испит, Иван Грозни, ја, Јелџин, какаљинка, култура, Лењин, лепо, Маја Мандић, матерњи, мекоћа, немачки, непознат, ОШ, под Б, професорка, Русиња, ружно, славистика, сличност, смарање, снег, собака, страни, страно, тешко, тежак, топлина, занимљив, застарелост 2, „Ана Карењина“, 6 годи-

на, Аксиња, алкохол, амфитеатар, апсурд, ау, Б, баба, бабушка, баћушка, балет, бело, бескористан, беспотребно, блентаво, блискост, близина, болшевизам, браћа Руси, брат, братски, бркови, будућност, царевина, цртани филм, Чехов, Чернобил, чуђење, ћирилица, далек, даљина, давно време, дебела професорка, дебљина, девојчица, девојка, дивота, доба мог тате, добар, добри људи, домаћи, допунски часови, драг, драма, Душица, Евгеније Оњегин, факултет, фонетика, француски, гласноћа, глуп, говор, говорење, граматика, грозно, харашо, хорошо, хришћанство, хрт, хумор, и, и књижевност, Ирина, Ирина Галкина, изумире, изумрли, јако битно, Јанко, Јарић, јауци, један од израза, Јелена, Јесењин, језик народа, језик под Б, језик Руса, језик руски, каћуша, Как тебја зовут?, кинески, књига, књижевни језик, компликован, комунизам, коса, козаци, лед, ма да, ма јок латински, мафија, мајка, мајка Русија, мама и тата, мамин факултет, мамушка, мека слова, мекано, меко, мелодичан, мелодичност, мелодија, Милица Бојић, млеко, млин, могућност, моја М., моја мама, морал, мумљање, наочаре, наш, не, не подсећај ме, небитан, нема га, немачки језик, непотребно, непозната, непознато, непривлачан, неразумност, неразвијеност, нервирати, нетрпељивост, неважан, незанимљив, нежан, нежно, није лош, нож, њет харашо, образи, Обућина, оцена, од трећег основне, одбојност, огавно, Олива, Оњегин, осликала, осмех, основна, отац, падњимајеш, песма, песме, певљивост, Пипер П., плав човек, плаво, поетика, поезија, пољски језик, познато, предмет, препознатљив, пријатно, природа, проба, професорица, проституција, први, пут, Путин, Распућин, рат, раздељак, разговор, разредна, разум, реализам, рулет, руски, руски чај, ружан, сарадња, Сава, се укида, симпатично, слично, слично али тешко, словенски језик, слово е, смарачина, смешан, смрт, срање, Србија, срећа, стаљинизам, старина, стран, страна, странац, студирање, свет, шах, широко, школски предмет, шубара, шума, Тамара, Тарас Буљба, текст, тепање, Терзић, ток, традиција, у бокте, учила сам, учим, учioniца, учити, украјински, усне, величина, велико, волим, волим га, Вукосава Волф, заборављен, замлаћивање, заосталост, запостављеност, застарели, застарело, застој, здравствуйте, здравствуйте, знам га, знање, Жикина династија 1; 800 (221, 406, 56) + 331 + 59 + 233

У АП „руски језик“ од 800 испитаника њих 331 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима иза истог одговора, 233 означава број појединачних одговора а 59 испитаника нису дали никакав одговор.

3.3.1. АП стимулуса „руски језик“ не доноси битно нове особине стереотипа Рус(и) у односу на остала АП, али је бројчани однос позитивних и негативних вредносних судова исказаних кроз различите одговоре битно другачији (50 позитивних, 76 негативних, 44 неутралних), што показује негативан однос Срба према руском језику, без обзира

на високу позицију других аспеката културне идентификације. Руски језик се оцењује као досадан (*досада* 15, *смор* 6, *досадан* 3, *досадно* 2, *смарање* 2, *нейривлачан*, *незанимљив*, *смарачина*, *смрџи*) и бескористан (*глујосџи* 4, *јројасџи* 3, *без везе* 2, *глујо* 2, *бленџаво*, *глуј*, *небиџан*, *нема га*, *нејојџребно*, *неважан*, *замлаџивање*), што се исказује и одговорима којима се изражава гађење, ужас, грозота, ненаклоност (*бљак* 4, *фуј* 4, *ужас* 4, *не волим* 3, *ружно* 2, *грозно*, *не јодсеџај ме*, *не*, *нервираџи*, *њеџ харашо*, *одбојносџи*, *огавно*, *ружан*, *срање*), а што је последица чињенице да руски језик више није језик међународне комуникације, као што је некада био, па у том смислу више није пожељан за учење;

локацијски аспект (157): Русија (77), Москва (52), Сибир (7), исток (6), Кремљ (3), СССР (3), Азија (2), Црвени трг (2), Чернобил, далек, даљина, Србија, свет;

културни аспект (211): школа (20), језик (7), књижевност (7), бајке (6), Достојевски (6), професор (6), прошлост (6), енглески (5), основна школа (5), српски (5), српски језик (5), страни језик (5), Толстој (5), учење (5), Ана Карењина (4), бајка (4), енглески језик (4), Пушкин (4), музика (3), словенски (3), Тихи Дон (3), укор (3), филм (2), филмови (2), испит (2), какаљинка (2), култура (2), матерњи (2), немачки (2), ОШ (2), професорка (2), славистика (2), страни (2), „Ана Карењина“, амфитеатар, балет, ћирилица, цртани филм, давно време, дебела професорка, допунски часови, Евгеније Оњегин, факултет, фонетика, француски, говор, говорене, граматика, драма, хумор, и књижевност, Јесењин, језик народа, језик под Б, језик Руса, језик руски, каћуша, кинески, књига, књижевни језик, мека слова, мелодичан, мелодичност, мелодија, немачки језик, оцена, од трећег основне, Оњегин, осликала, основна, песма, песме, певљивост, Пипер П., поетика, поезија, пољски језик, предмет, професорица, разредна, разум, реализам, руски, словенски језик, слово е, старина, студирање, шах, школски предмет, Тарас Буљба, текст, Терзић, традиција, учила сам, учим, учионица, учити, украјински, знам га, знање, Жикина династија, Чехов;

политички аспект (15): Стаљин (7), Јељцин (2), Лењин (2), Иван Грозни (2), Путин, Распућин;

идеолошки аспект (4): бољшевизам, царевина, комунизам, стаљинизам;

војни аспект (2): козаци, рат;

верски аспект (4): православље (3), хришћанство;

животни аспект (66): ковач (3), будућност, изумире, изумрли, рулет; предмети: нож; делови одеће: шубара; исхрана: вотка (17), салата (4), чај (2), алкохол, млеко, руски чај; објекти природе и пејзажа: зима (6), хладно (5), хладноћа (4), снег (2), собака (2), лед, природа, шума, хрт; предмети по којима су национално препознатљиви: бабушка; родбински односи: баба, мајка, мама и тата, отац, мамин факултет, мамушка, моја мама;

физички аспект (22): велики (3), мекоћа (2), бело, дебљина, гласноћа, мекано, меко, плав човек, плаво, широко, величина, велико, млин; спољашњи изглед: бркови, образи, усне, осмех, наочаре, разделяк;

друштвени аспект (38): Руси (15); Словени (6), Рус (5), Русиња (2), баћушка, мафија, морал, неразвијеност, нетрпељивост, проституција, сарадња, странац, заосталост, запостављеност;

психички аспект (3): топлина (2), јауци;

емотивни аспект (170): позитивно (49): браћа (7), леп (5), лепота (3), љубав (3), братска Русија (2), братство (2), ја (2), занимљив (2), мајка Русија, лепо, блискост, близина, браћа Руси, брат, братски, дивота, добар, добри људи, драг, јако битно, наш, нежан, нежно, није лош, пријатно, симпатично, срећа, волим, волим га, харашо, хорошо; негативно (89): досада (15), смор (6), бљак (4), фуј (4), глупост (4), ужас (4), досадан (3), не волим (3), пропаст (3), без везе (2), досадно (2), глупо (2), ружно (2), смарање (2), тешко (2), тежак (2), застарелост (2), бескористан, беспотребно, апсурд, блентаво, глуп, грозно, компликован, не подсећај ме, не, небитан, нема га, непотребно, непривлачан, неважан, незанимљив, нервирати, њет харашо, одбојност, огавно, ружан, смарачина, срање, смрт, замлаћивање, мумљање, застарели, застарело; неутрално (32): не знам (5), смешно (3), непознат (2), сличност (2), страно (2), ау, чуђење, доба мог тате, домаћи, ма да, ма јок латински, непозната, непознато, неразумност, познато, препознатљив, се укида, слично, слично али тешко, смешан, стран, у бокте, заборављен;

друго (45): Маја (4), Гришка (2), Маја Мандић (2), под Б (2), 6 година, Аксиња, Б, девојчица, девојка, Душица, и, Ирина, Ирина Галкина, Јанко, Јарић, један од израза, Јелена, Как тебја зовут?, коса, Милица Бојић, могућност, моја М., Обућина, Олива, падњимајеш, проба, први, пут, разговор, Сава, страна, здравствуйте, здравствуйте, Тамара, тепање, ток, Вукосава Волф, застој.

3.4. АП стимулуса „Москва“

Русија 228; град 54; зима 48; Кремљ 42; снег 25; хладноћа 21; црква, Црвени трг 16; водка 15; хладно 14; хотел 13; Руси, трг 11; позориште 10; Стаљин 7; црвено, водка 6; православље, смоква 5; комунизам, лепота, метро, руски језик, шубара, величина, жеља 4; цркве, главни град, КГБ, лед, пространство, Путин, терористи, тероризам, велика, воз 3; авион, Бајага, бајка, црвена, црвени, Чечени, даљина, исток, историја, култура, куполе, Лењин, престоница, пријатељи, руски, север, снага, социјализам, Теразије, Василије Блажени, велико 2; 15000000, архитектура, бабушка, бакље, беда, Београд, бетон, битка, бљак за Русију, болшој, бомба, Борис Јељцин, бунда, црква Светог Марка, Црвен трг, чеченски терористи, чекање, да видим, далеко, детињство, дрвено, Елтон Џон, фонтана, фудбал, где?, главни град Русије, главни трг, Горбачов, Горки парк, грађевине, градзима, гужва, хотел Москва, храм, илузија, Иван Грозни, Јељцин, класичност, колегиница, краснар, кровови, кругови, кула, купола, ламела, леп град, лепо, летос, метропола, Москва, Мостар, мозаик, мраз, мргуд, нове ствари, обилазак, очи, Оњегин, опера, ово лето, пахуље, Париз, Петар, Петроград, плава звезда, побратим, Праг, прелепо, Пушкин, путовање, раскош, рат, Рат и мир, река, Рим, Романови, рум, рупа, Рус, Русија и баћушке, руске бајке, Русиња, ружна, сестра, Сибир, сила, сјај, славизам, слобода, смоки, снови, Совет Унион, Србија, срдачност, срп и чекић, СССР, стара, шарени кровови, шаренило, шарено, ширина, широки булевари, шниц, тајге, тата, терористи, тежња, Тител, торањ, традиција, трећи Рим, Урал, увек, узвишеност, ужас, велеград, велелепно, величанство, велика Русија, велики град, велики леп град, војници, зелено, земља, злато 1; 800 (235, 199, 417) + 182 + 22 + 125

У АП „Москва“ од 800 испитаника њих 182 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима иза истог одговора, број 125 означава број појединачних одговора а 22 испитаника нису дали никакав одговор.

3.4.1. АП „Москва“ нешто је другачије структурирано у односу на претходна два АП, што је и очекивано, мада не доноси никакве битне нове особине. Поред већег броја хиперонима који имају дефиницијски карактер или су спојени са карактеристикама (64): *град* (54), *главни град* (3), *престоница* (2), *главни град Русије*, *метропола*, *велеград*, *велики град*, *велики леп град*, већи је број одговора који се односе на локацијски аспект (338), на локалитете везане за Русију: *Русија* (228), *Кремљ* (42), *Црвени трг* (16), *пространство* (3), *даљина* (2), *исток* (2), *север* (2), *Москва*, *СССР*, *Црвен трг*, *Горки парк*, *Русија и баћушке*, *Сибир*, *Урал*, *Петроград*, или на друге географске локалитете: *Москар*,

Париз, Праг, Рим, Србија, Тийел, а једна група одговора (18) сугерише асоцијације на познати хотел у Београду који носи назив овог града: *хойел* (13), *Теразије* (2), *Београд, хойел Москва, где?*. У погледу оцене превладавају позитивне емоционално обојене особине (*лейоша* (4), *жеља* (4), *иријашељи* (2), *леј град, лејо, њобрашим, њрелејо* и др.) које изражавају лични доживљај Москве, а присутне су и мање бројне негативне особине које се са Москве преносе и на Русију (*бљак за Русију, руја, ружна, ужас*). Основна особина стереотипа Рус(и) да су Руси наша браћа није изражена када је реч о овом АП. Остале одговоре навешћемо према аспектима:

културни аспект (47): позориште (10), руски језик (4), Бајага (2), бајка (2), историја (2), култура (2), куполе (2), руски (2), Василије Блажени (2), архитектура, бољшој, црква Светог Марка, Елтон Џон, фонтана, грађевине, храм, класичност, мозаик, обилазак, Оњегин, опера, Пушкин, Рат и мир, руске бајке, славизам, традиција, трећи Рим, фудбал;

политички аспект (29): Стаљин (7), КГБ (3), Путин (3), терористи (3), тероризам (3), Лењин (2), Борис Јељцин, Јељцин, чеченски терористи, терористи, Горбачов, Совет Унион, Иван Грозни, Романови;

идеолошки аспект (7): комунизам (4), социјализам (2), срп и чекић;

војни аспект (5): битка, бомба, рат, слобода, војници;

верски аспект (24): црква (16), православље (5), цркве (3);

животни аспект (158): зима (48), снег (25), хладноћа (21), хладно (14), лед (3), мраз, пахуље, река, тајге; предмети: делови одеће: шубара (4), бунда; исхрана: вотка (15), водка (6), смоква (5), рум; предмети по којима су национално препознатљиви: бабушка; превозна средства: метро (4), воз (3), авион (2), путовање;

физички аспект (59): трг (11), црвено (6), величина (4), велика (3), црвена (2), црвени (2), снага (2), велико (2), 15000000, бетон, далеко, дрвено, град зима, гужва, кровови, кругови, кула, купола, ламела, очи, раскош, сила, сјај, стара, шарени кровови, шаренило, шарено, ширина, широки булевар, главни трг, велика Русија, зелено, торањ, земља, злато;

друштвени аспект (16): Руси (11), Чечени (2), беда, Рус, Русиња;

психички аспект (1): срдачност;

емотивни аспект (28): позитивно (21): лепота (4), жеља (4), пријатељи (2), леп град, лепо, побратим, прелепо, сестра, тата, снови, увек, узвишеност, велелепно, величанство; негативно (4): бљак за Русију, рупа, ружна, ужас; неутрално (3): детињство, илузија, тежња;

друго (13): бакље, чекање, да видим, колегиница, краснар, летос, мргуд, нове ствари, ово лето, Петар, плава звезда, смоки, шпиц.

4. Збирна анализа резултата АП стимулуса „Руси“, „руски“, „руски језик“ и „Москва“ према аспектима

Табела: Реакције на стимулусе „Руси“, „руски“, „руски језик“, „Москва“ у АРСЈ према аспектима

	стимулус	Руси	руски	руски језик	Москва	укупно
ранг	аспект	УБО ²⁰⁰	УБО	УБО	УБО	
6.	хипероними	87	4	–	64	155
14.	кохипоними	18	–	–	–	18
2.	локацијски	82	48	157	338	625
1.	културни	67	461	211	47	786
9.	политички	7	6	15	29	57
11.	идеолошки	15	21	4	7	47
12.	војни	16	6	2	5	29
10.	верски	19	7	4	24	54
3.	животни	137	103	66	158	464
5.	физички	62	34	22	59	177
7.	друштвени	11	12	38	16	77
13.	психички	17	6	3	1	27
4.	емотивни	116	50	170	28	364
8.	друго	7	6	44	13	70

²⁰⁰ УБО = укупан број одговора

Завршне напомене

5.0. АП анализираних стимулуса показују да је свакидашњи, уобичајени српски стереотип о Русу (Русима) у целини очекиван, али у појединостима непредвидив. У њему доминира представа о Русу са културног, животног и емотивног аспекта, те локацијско позиционирање, док су остали аспекти слабије заступљени. У оквиру културног аспекта, важно је приметити да је значајан број асоцијација настао репродуковањем усталењих спојева који се односе на језик (асоцијације синтагматског типа: *руски језик*, *сїрани језик*, *срїски језик*), односно на језик као предмет који се изучава у школи, а у студентском/ђачком жаргону се именује само придевом (*руски*, *срїски*, *немачки*, *їољски* и др.), које показују позицију језика у стереотипизацији и културној идентификацији других народа²⁰¹, како је претходно истакнуто, а исто тако и бројне друге асоцијације које се везују за школу и учење руског језика у школи (нпр. *школа* (22), *основна школа* (5), *ОШ* (2), *їрофесор* (11), *їрофесорка* (2), *речник* (9), *учење* (5), *укор* (3), *исїїїї* (3) и др.). Остале асоцијације из значењског поља културе указују на њен значај за профилисање српског стереотипа Рус(и) на тај начин да се Руси доживљавају као културан народ, тј. народ са богатом и развијеном културом, највише кроз домен књижевности, која је у одговорима најзаступљенија, али и кроз различите друге домене културе: традицију, позориште, филм, плес, музику.

5.1. Особине и предмети везани за област свакодневног живота у први план стављају склоност Руса ка пићу (*їијанци 2*, *їијани*, *їијанице*, *воїка 107*, *водка*, *їиће*, *ракија*, *алкохол*, *лоза*, *Смирнов*), а као типични предмети по којима су Руси препознатљиви Србима високо су позиционирани руска капа, шубара и бркови (на лицу). Русија се доживљава као хладна земља у којој је доминантно годишње доба зима са пуно снега.

5.2. Значајну групу чине особине које се односе на емотивни аспект. У погледу оцене, реакције из ове групе већином су позитивне, али није мали број ни негативних и неутралних реакција. Међу позитивним најзаступљеније су реакције да су Руси добри људи, диван народ; затим да су наша браћа, пријатељи, слични нама (ове особине се заснивају на заједничком словенском пореклу и заједничкој православној вери па су на тај начин у емотивни укључени и генеалошки и верски аспект).²⁰²

²⁰¹ О стереотипу лезик у украјинској језичкој слици стварности, в. Поповић 2005.

²⁰² Нестабилност стереотипа о Русима и Русији у погледу емотивне блискости показана је и у анкетним истраживањима из друштвених наука у обимној студији С. Радовића (2009). У њој се, поред осталог, наводи да анкетна истраживања у Србији

Међу негативним особинама бројне су оне које се односе на руски језик и учење руског језика који се доживљава као досадан и бескористан, а појављују се и карактеристике супротне онима које су навођене као позитивне па се међусобно искључују: да су Руси непријатељи и да су издајце. Оне потврђују с једне стране амбивалентност представе о Русима, што је нарочито евидентно на периферији анализираних асоцијативних поља, али и на њену променљивост у зависности од различитих друштвено-историјских околности.

из 2006. и 2007. године показују да у регионалном позиционирању Србије на основу блискости Русија заузима знатно ниже место од Грчке (као Русију навело је 48 а као Грчку 97 испитаника од укупно 348). У ранијим анкетним истраживањима студентске популације из 1999. и 2000. године, као најближу земљу Србији испитаници су навели Русију и Русе (в. Радовић 2009: 129–130).

III.

КОНЦЕПТ ДОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

ДОМ НА МАТЕРИЈАЛУ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА *

1.0. У овом делу монографије концепт дом биће представљен на материјалу РСАНУ, који према теоријско-методолошким поставкама лублинске етнолингвистичке школе представља системски језички материјал.²⁰³

1.1. Осим речничког чланка лексеме *дом* и чланка њеног најближег синонима *кућа*, овај материјал обухвата и лексичке јединице њихових творбених гнезда па ће бити представљен са свим карактеристичним лексичкосемантичким односима: хиперо-хипонимским, антонимијским, синонимијским, са афиксалном и семантичком деривацијом, са карактеристичним синтагматско-синтаксичким спојевима и колокацијама. Тај материјал показује да у српској лингвокултури лексеме *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као синоними, међутим разлике се јављају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, што се најопштије испољава у виду маркиране употребе лексеме *дом* и неутралне употребе лексеме *кућа*.

1.2. У тезаурусној лексикографији ове разлике показују се у различитом хијерархијском распореду њиховог основног прототипичног значења, које одговара значењу представљеном у РСАНУ као прво, примарно значење лексеме *дом* *1а*, док је ово значење код лексеме *кућа* хијерархијски ниже позиционирано као *1б*. У примарној интерпретацији *кућа* се доживљава као „зграда“ тј. грађевински објекат са функцијом „за становање“, што је јасно истакнуто у дефиницији у РСАНУ (1а).

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2015, Ristić, Lazić-Konjik 2014, Ristić, Lazić-Konjik 2015.

²⁰³ РСАНУ обухвата два века у развоју лексике српског језика и у централном делу свог корпуса репрезентује стабилно стање лексичког система савременог српског језика на просторној, временској, функционалностилској и нормативној равни. По већома исцрпном опису граматичких, лексичкосемантичких и комуникативно-прагматичких карактеристика лексема и потврда њихове употребе у различитим функционалним стиловима материјал овог речника може се сматрати системским.

Иако је особина дескриптивне лексикографије да значења речи наводи у виду таксономски и хијерархијски рашчлањених дефиниција с ограничавањем на нужне и довољне елементе, што по правилу смањује степен њихове информативности (исп. Бартмињски 2011: 222), у првом значењу лексема *дом*, наведеном у РСАНУ, спојено су представљене семе физичког објекта („зграда“) и емотивно-друштвеног аспекта („породица“) што је у складу са уобичајеним начином концептуализације овог појма у српском језику. Једна од основних разлика у значењу лексема *дом* и *кућа* управо се односи на друштвене аспекте. Док појам дома у уобичајеној, свакодневној концептуализацији обухвата дати параметар, за појам куће је он од секундарног значаја. Овакво тумачење потврђује и устаљеност колокација типа *кућини/породици кућу, изнајмити кућу*, за разлику од нереализованих, па и немогућих колокација **кућини дом, *породици дом, *изнајмити дом*.

2.0. Уобичајена представа дома у српском језику и култури, као и у осталим словенским језицима и културама, подразумева зграду (грађевину) / објекат четвртастог облика који има зидове, врата, прозоре и кров са димњаком, намењен првенствено за становање. Постоје ипак разлике у традиционалној и савременој представи дома, као и руралној и урбаном. Оне се у првом реду односе на физичке карактеристике, материјал од којег је изграђен (блато, дрво, камен/бетон, цигла) и спољашњи изглед (висина, спратност, величина), док су разлике у друштвеним и културним вредностима, условљене променама у структури породичне заједнице, мање изражене (исп. Бартмињски 2011: 238–240, нап. 20 и 21). Тако, с просторно-физичког аспекта, традиционалној и савременој руралној представи дома више би одговарао назив *кућа*, а савременој урбаном назив *сџан*, који као и лексема *кућа* примарно подразумева функцију објекта за становање, што потврђују и њихове колокације истог типа: *кућини/породици/изнајмити сџан*.

2.1. Поред устаљених физичких карактеристика представа дома обухвата и одређене друштвене, функционалне, емотивне и аксиолошке карактеристике. На тај начин се концепт дом структурира као вишедимензионални појам који укључује различите параметре: физичке, друштвене/социјалне, функционалне, психичке/емотивне и вредносне/аксиолошке (исп. Бартмињски 2011: 222–224).

3.0. У тезаурусном РСАНУ издвојена су следећа општа стандардна значења *дома*:

1. а. кућа као место где човек живи са својом породицом (*родни дом, за-снивају свој дом*); б. домаће огњиште, породица, породична заједница;

в. станиште, пребивалиште (животиња) (*курјак нема дома*); г. фиг. родни крај, постојбина, отаџбина;

2. а. кућа, зграда уопште (*зидајџи дом, фасада на дому*);

4. зграда у којој је смештена нека друштвена установа (*дом културе, дом просветних радника, дом народног здравља, дом старца, дечији дом, инвалидски дом, раднички дом* и др.) или црквена установа (*бож(и)ји (господњи) дом* „црква, храм“);

5. а. род, племе; породица, лоза (често са додатком који значи ближе обележје лозе) (*ударити темеље свога дома, бити родом од нечијег владалачког дома, бити под нечијим владајућим домом, искојати дом* „уништити, истребити породицу, лозу“);

и *куће*:

1. а. грађевински објекат, зграда за пребивање, становање или какву друштвену потребу (*кућа поземљуша, бити, боравити у кући, кућа се зове главна зграда*); фиг. велика количина нечег, велики број нечег (*кућа деце*); б. родни, породични дом, домаће огњиште; породица (*одржајџи кућу, жена је везана за кућу, несјокојна кућа*); в. станиште, пребивалиште (животиња) (*ловити јазавце поред своје куће* (јаме)); д. кућни послови, кућанство, домаћинство; газдинство (*на моја леђа њала сва кућа, водити сам кућу*); ђ. кућне потрепштине, покућство и др. потребно за вођење кућанства (*довући целу кућу некоме, на неко место*);

3. а. они који живе у једном кућанству, домаћинству, породична заједница, породица (*одевајџи своју кућу, добијџи писмо од куће, хранилац куће, нешто је часи за нечију кућу*); б. породица; род; лоза, династија (често са додатком породичног имена као ближег обележја) (*умешајџи се у кућу Петровића, женијџи се из неке куће, славна кућа Немањина, бити поштомак неке куће, бити у роду с царском кућом, бити из трговачке куће, удајџи некога у кришџену кућу*); г. заједница од више породица истог презимена, везаних пореклом од истог претка, братство (*кућа кривокајовића, искојати дом куће Пилејџића*);

4. а. културно-просветна, административна и др. установа; суд, судница; општина; зграда у којој је смештена таква установа (*среска кућа, оштинска кућа – варошка/градска кућа*); б. предузеће (обично са додатком који га ближе обележава); зграда у којој је смештено такво предузеће (*издавачка кућа, извозничка кућа, шведитерска кућа*);

5. фиг. место пребивања (село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина (*зајевајџи једну своју „од куће“*);

6. фиг. а. (обично у вок.) назив од миља (обично у обраћању мајке детету, често са атрибутом моја); б. особа која кући, унапређује своје домаћинство (*жена је кућа и раскућа*);

7. породична имовина, кућанство, домаћинство (*имајти део у кући*).

3.1. Лексеме *дом* и *кућа*, осим општих стандардних значења, реализују специјална и покрајинска значења, тако да лексема *дом* са овим значењима реализује 7 односно 15 значења са подзначењима, а лексема *кућа* 14 односно 27 значења са подзначењима. Обе лексеме реализују велики број израза, најчешће синтагматских: *дом* 16 и две пословице, а *кућа* 56 и 7 пословица.

3.1.1. У реализацији специјалних значења у основном делу чланка и у изразима, било да су немаркирана или маркирана квалификатором покрајински или застарело, обе лексеме излазе изван примарног семантичког поља и умрежавају се са другим семантичким пољима, као што је назив друштвених организација и институција, чиме се истичу функционални аспекти концепта *дом*, нпр.: **дом 3.** „пол. једно од тела из којих се, у већини држава, састоји народно представништво“ (*седнице обадва дома, њредсјавништво њодељено на више домова, скујишћина од једног дома*; синтагматски изрази *дома* и *куће*: *горњи дом/кућа, госјодски дом, дом лордова, дом магнајта, доњи дом, народни дом, њредсјавнички дом, виша кућа, кућа великаша, кућа лордова; доња (нижа) кућа* „народна скупштина, парламенат“).²⁰⁴ У неким значењима умрежавање се заснива на физичким аспектима овог концепта, најчешће меронимског типа, чувајући тако на периферији елементе изворног значења **основе** изведеног назива *кућа*, у коме се у савременој етимолошкој верзији препознаје именице *кућ* и суфикс *-ја* (Влајић Поповић 2013: 114) (исп. Skok, наведен у делу етимологија). У ствари, у питању су значења именице *кућ* ‘угао у коме се налази огњиште’ или ‘рупа у зиду изнад огњишта у коју се ставља пепео’, која се данас чувају у дијалектима (нав. дело: 113), а која се на периферији лексеме *кућа*, а у преплитању значења и на периферији њеног синонима *дом*, заснивају на више елемената: или на семи ‘рупа’ као у пр.: **кућа 8. б.** јамица ископана у земљи за сађење или сејање поврћа (*којайти куће за кромијир*); **кућа 9.** покр. дечја игра у којој се надмеће у убацивању новчића, дугмади и сл. у рупицу ископану у земљи; таква рупица (*њогађайти куће*); **дом 7.** у дечјим играма место где играч стоји на почетку игре и одакле почиње да чини оно што игра захтева (*сјайти сваки у свој дом*); или на семи ‘огњиште’: **кућа 14.** покр.

²⁰⁴ О полисемантичком ширењу значења речи *кућа* и *дом* у српском језику и о семантичким механизмима који су им у основи, в. и Марковић 1991.

лопатица за преношење жара, ватраљ; или на семи ‘скровито, заштитно место’: **кућа 8. а.** заштитна љуштура мекушаца (*йуж носи своју кућу*). На изворном меронимском односу део – целина између именице *кућа* и *куи* заснована су следећа периферна значења: **кућа 11.** анат. покр. чашица у зглобу плећке; **кућа 12.** астр. заст. свако од дванаест звезда-них јата сазвежђа Зодијака; **кућа 10.** у народној загонечи, о роју пчела (*Савих кућу у врећу, ња објесих о клин*); **кућа 13.** покр. врста божићног колача; **дом 6.** маш. део парног простора на највишем месту парног котла, одакле се одводи пара.

3.1.2. Међутим, у реализацији покрајинских/застарелих значења обе лексеме остају у оквиру свог концептуалног поља јер њихова секундарна значења, издвојена су или на основу меронимских односа део – целина, чиме се истичу физички аспекти дома, као што су значења: **дом 2. б.** део куће где станује домаћин са породицом, стан; **дом 2. в.** кућа са окућницом; **кућа 1. г.** покр. скуп зграда, све зграде једног домаћинства или једне задруге. **кућа 2. а.** део, одељење у згради за становање у којем је огњиште, где се кува, једе, борави итд.; кухиња; **кућа 2. б.** соба; **кућа 2. в.** одељење у згради за становање, у којем се држи стока; или изрази: **ватрена кућа, огњена кућа** покр. споредна зграда у домаћинству у којој се ложи ватра; кухиња; **женски дом** заст. део куће у коме станују жене и девојке. Нека значења, пак, умрежавају се са блиским концептуалним пољем породица, чиме се истичу социјални аспекти концепта, нпр.: **дом 5. б.** породица у коју се девојка (одн. жена) уда; **дом 5. в.** породица у којој девојка живи пре него што се уда; **дом 5. г.** добра, угледна, племенита породица (*оженији се од дома*); **кућа 3. в.** већа породична заједница (обично браћа са својим породицама), чији чланови живе на заједничком имању; задруга, а то значење реализују и синтагматски изрази: *велика кућа, веља кућа, задружна кућа, јака кућа*, као и изрази са значењем из исте сфере: **самачка кућа** покр. домаћинство које се састоји од уже породичне заједнице, обитељи (од родитеља и њихове деце); **самохрана кућа** покр. обично сиромашно домаћинство у којем живи ужа породична заједница (муж и жена или сама удовица) са ситном децом; **крвава кућа** породица чији су мушки чланови гинули у борби; **држати (имати, водити) отворену кућу** радо, много примати госте, посете, бити гостопримљив; **отворити кућу** почети примати госте, посетиоце.

3.1.3. Фигуративна значења код обе лексеме заснована су на изворној семи ‘пребивалиште’ (исп. Skok, у делу етимологија): **дом 1г.** фиг. родни крај, постојбина, отаџбина и **кућа 5.** фиг. место пребивања

(село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина; а код лексеме *кућа* и на емотивном параметру – семи ‘блискост’ **кућа б. фиг. а.** (обично у вок.) назив од миља (обично у обраћању мајке детету, често са атрибутом моја), или на аксиолошком параметру: **кућа б. б.** особа која кући, унапређује своје домаћинство.

Етимологија и дијахрони речници

4.0. Према Скоку реч *дом* представља „ie., sveslavenski i praslavenski naziv za kuću (štokavski), hižu (čakavski i hrvatsko-kajkavski)... 1° (prvobitno) velika, golema kuća, 2° (danas) prebivalište, patria“. У питању је изразито стара реч (индоевропског, општесловенског прасловенског карактера која је творбено немотивисана и улази у основни, најужи лексички фонд српског (и других словенских) језика. „U baltičkoj grupi postoji s prijevodom e: lit. *dimstis* f »dвориште, dobro«. Ie. paralele su izvjesne: sanskr. *dāmas* »gradnja, kuća«, gr. *δόμος, δομή* »gradnja« od *δέμω* »gradim« itd. ... Prvobitno je *dom* značio »ono što je sagrađeno«, i dalje po zakonu rezultata (sinegdohe) »kuća, stoslav. hramъ«“ (Skok 1: 424-425, s.v. dom) (исп. и лат. *domus* «дом»).

4.1. Према истом извору назив *кућа* потиче од „proslav. (**koŕja*), »l ° domus, 2° svi ukućani, 3° домаћинство, 4° домовина, 5° kuhinja“ ... Nije sveslav., jer se ne nalazi u češ., polj. i rus., nego samo u stoslav., slov., bug. i ukr. U značenju »l ° domus« nije ni opća hrv.-srp. riječ (to je samo u književnom i saobraćajnom jeziku), jer je zamjenjuju u hrv.-kajk. i čakavskom *dom* ... i stara posuđenica iz stnjem. *hūs* > (*h*)*iža*, (*h*)*is* ... Prvobitno južnoslavensko značenje bilo je zacijelo »skrovište s ognjištem oko koga se kupila velika porodica«. Ostatak toga značenja je pod 5°“. Према Скоку, назив *кућа* је млађег порекла и у питању је девербативна прасловенска изведеница „stvorena s pomoću *-ja* ...od stoslav. glagola *koŕtati* koji je značio »umotati, njegovati, odgajati, skrivati« ... Taj glagol postoji u hrv.-srp. samo s prefiksom *s-* *skūtati*, *-am* »verbergen«. Prema tome je *kuća* značila prvobitno »skrovište, (ili) njegovalište«“ (Skok 2: 221 s.v. kuća).

4.2. Дијахроно стање у употреби лексеме *дом* и *кућа* показаћемо на материјалу Вуковог Рјечника (1898). Према овом речнику, слично као и у Скоковом, лексема *дом* има два значења и оба су иста као и код лексеме *кућа*: дом 1) ... кућа [1], (*domus, familia*): како сте на дому?, дом 2) ... *familia nobilis*. cf. [кућа 3]: Ожени се сиром / Узе мому од *дома*, а наведен је читав низ деривата: *домодар, домазеи, домазеиовић, домазеиство, домазлук, домаја* у значењу „завичај, постојбина“, *домаћи* 1 у значењу кућани, *домаћи* 2 (*домаћи хљоб*), *домаћин* у значењу газда,

домаћинов, *домаћица* у значењу газдарица, *домаћин*, као и хипокористик: *домак*. У истом речнику за лексему *кућа* наведено је 5 значења, од којих је прво исто као и код лексеме *дом*: кућа 1) ... *domus*. cf. [дом 1] кућа, 2) [vide дом 2 ...], кућа, 3) [vide двор ...] у значењу аула, палата, кућа, 4) cf. крмача 2 у значењу рупа у игри, и кућа, 5) ... *culina* [vide кухарница] у значењу кухиња, које је илустровано дијалогом: „А. Ће ти је *кућа*? / Б. Код собе“. Наведени су и деривати: *кућани* (мн.), *кућаник*, *кућаница*, *кућар*, *кућарина*, *кућевих*, *кућевни*, *кућење*, *кућер*, *кућерак*, *кућерина*, *кућерица*, *кућейина*, *кућийи*, *кућих*, *кућица*, *кућийије*, *кућни* и др.

Деривати лексеме *дом* и *кућа*

5.0. Посматрано с творбеног аспекта обе лексеме, *дом* и *кућа*, показују прилично висок степен деривационе продуктивности. Структура деривата, међутим, открива различит степен семантичког варирања – деривати лексеме *дом* се углавном не удаљавају од основног појмовног смисла ‘дом – кућа – породица’, док је семантичка дисперзија лексеме *кућа* знатно богатија.

5.1. У семантичком погледу најзанимљивији је однос деривираних придева *домаћи* и *кућни* који, осим чисто релационог значења („који се односи на дом, кућу, породицу, домаћинство“), развијају бројна квалитативна значења која конкретизују осећања и схватања везана за дом (исп. Бартмињски 2011: 225), што ће се илустровати значењима деривата лексеме *дом*.

5.1.1. Анализа творбене семантике омогућава да се уоче још неке особине значајне за концептуализацију речи и појма дом у српском језику и да се утврди природа односа значења овог појма са значењима других по разним параметрима блиских појмова, који у већини потврђују позитиван однос говорника српског језика према овом појму, као у следећим наведеним примерима: 1) „крај, постојбина; домовина, отаџбина“: *домовина*, *домобран*, *домољуб*, *домољубље*, *домородство*, *дома* прил. „у свом крају, у домовини, отаџбини“, „у свој крај, у своју постојбину“, *Слика је уљена ... од домаћега умјетника*, *домаја*, *домовница* „документ“; 2) „клуб, екипа“ спорт: *Домаћи играју врло оштро*, *борбено*; *Имена клубова који су домаћини штиамјана су црним словима*; 3) „употребљава се / носи се само у кући“ (*домаћа хаљина*); 4) „кућне израде“ (*домаћа комовица*, *домаћи дукан*, *домаће вино*, *домаће сиршије*); 5) „породица/родбина, породични/родбински“: *домаћин* „муж, супруг“, *домазей*, *домаћи људи*, *домаћи народ*, *домаћица* етн. покр. „учесница у свадбеном обреду, девојева жена или рођака“, као и подзначења:

„члан породице“: *Ова кућа нека Вам буде као да је Ваша. Ви сīе наш, домаћи; домаћин* „глава породице“; 6) „блискост“: *одомаћии се, удомаћии се*; 7) „неусиљен, слободан“: *домаће йонашање, домаћи човек*; 8) „старешина, газда“: *домаћин, домар, домородийељ* заст.; 9) „чуварност, брижљивост, штедљивост“: *домаћин, домаћински*; 10) „имућност, богатство“: *домаћин, домаћински*; 11) „углед“: *домаћински свеи*; 12) „власник/власница гостионице“: *домаћица, домаћин*. На самој периферији у значењу деривата реализују се удаљена значења у другим изванљудским сферама, као у примерима типа: *домаћи* „питом, припитомљен; одгајен“: *домаћа живоишиња, домаћа коза, домаћи йас; домаћа винова лоза, домаћи кујус* и др.; *домаћица* „врста крушке“ агр. покр.; *домаћи* „кућни дух“ мит. покр.; *домаћица* заст. у значењу „плодност“. У мањем броју деривата негативно се вреднује „губитак дома“: *бездом, бездоман, издомии* и „расипништво“: *недомаћински, недомачин*.²⁰⁵

Парадигматски односи

6.0. У савременом српском језику концептуализацији ДОМА, осим значења и употребе лексеме *дом* и *кућа*, знатно доприносе и лексеме из истог семантичког поља уређене као парадигме са различитим односима: хиперо-хипонимским, еквонимским (еквиваленти), синонимијским, антонимијским; затим и као парадигме регуларних деривационих низова творбеног и семантичког карактера, или, пак, као структурне јединице у предикатско-синтагматским спојевима (исп. Бартмињски 2011: 56–57).

6.1. **Надређена категорија, хипероним.** Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам *дом* има неколико лексема, распоређених у хипонимском низу према „принципу најближег нивоа хијерархије“ (Бартмињски 2011: 113): *кућа, зграда, грађевина, (грађевински) објекти*.

6.2. **Кохипоними, хипоними, синоними.** Анализа семантичке структуре лексеме *дом* и идентификација семантичког потенцијала њених синонима показује да у српском језику постоји велики број назива који именују појам *дома*, тј. семантички простор *дома* (‘место за становање’), који, уређени у хипонимском низу, откривају бројне особине овог појма, и то: 1) физичке (материјал од којег је изграђен, техника изградње и подлога на којој је подигнут, изглед, величина, висина, спратност): нпр. *сиан, гарсоњера, дуйлекс, йејеросйрајиница, више-*

²⁰⁵ Деривати лексеме *кућа* највише истичу физичке и друштвене аспекте концепта *дом*, што ће се показати у даљем излагању.

сїраїница, сїраћара, вила, дворац, здање, ѿалаїа, чардаклија, кућа „на лакаї“; колиба, сојеница, сламара (сламарица, сламњача), барака, ѿриземница, земуница, ћерїчара, ѿземљуша, ѿлочара, шиндралија, чаїмара, ѿрошарница, чаїрља, уцера, уцерица, сїраћара и др., 2) аксиолошке, са позитивном конотацијом: гнездо (ѿородично, ѿоїло, гостїољубиво), скровишїе, вила, дворац, здање, ѿалаїа, или негативном: брлог, свињац, ѿржница, сїраћара, ѿрошарница, уцера, уцерица, чаїрља, ѿушара. Хипоними из прве групе представљају нехомогену серију јер неки од њих по својој етимологији односно по унутрашњој форми речи указују на физичке карактеристике појма које се могу визуелно посматрати и графички представити. У основи оваквих номинација је објективна мотивација. Наведена имена за дом/кућу из друге групе, друга серија хипонима, хомогена је, јер означавају својства дома/куће која се доживљавају (и) ментално а не (само) перцептивно. Оваква имена која информишу о односу субјекта именовања према именованом објекту и која су заснована на субјективној мотивацији представљају „стварни алат за профилисање“ јер „уводе специфичну тачку гледишта и перспективу“ (исп. Бартмињски 2019: 31).²⁰⁶

6.2.1. Као најближи синоними лексеме *дом* у истој хијерархијској равни јављају се лексеме *кућа* и *сїан*, које имају надређену улогу у односу на остале хипонимске називе. У савременом српском језику тешко је у потпуности разликовати значења ове три лексеме, будући да се разлике не заснивају толико на језичким, колико на ванјезичким факторима и тичу се пре свега разлика у карактеристикама самих стамбених објеката. Синонимни називи изведени метонимизацијом *огњишїе*, *кућишїе*, *оцак*, *кров*, *каїија*, *уїреї*²⁰⁷, *сљеме*²⁰⁸ откривају делове дома који у концептуализацији овог појма с традиционално-културолошког аспекта имају посебно важну улогу; или маркиране лексеме, као што су правни називи: *домицил*, *инїтернаї*, *избавишїе*; покрајинизми: *кућилишїе*, *огањ*, *вериге*, *касїрига*, *домишїе*, *ѿољарица* (буња), *уїреї* и наведени експресивни називи са негативним значењем.

7.0. **Опозиције/антоними.** У систему бинарних опозиција које се могу свести на основну „позитивно – негативно“, у српској културалној парадигми дом би припадао низу са изразито позитивним предзнаком,

²⁰⁶ О неједнакој улози имена из серије синонима (хипонима) при профилисању именованог појма односно при одређивању његовог когнитивног садржаја, в. Бартмињски 2019: 30–31.

²⁰⁷ У основном значењу „запретана ватра, жар, попрет“.

²⁰⁸ У основном значењу „уздужна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова“.

у коме се као идентификационе особине јављају елементи „свој“ и „живот“ из основних бинарних опозиција „свој – туђи“ и „живот – смрт“ (*вечни дом* „гроб; смрт“ и нар. пословица *данас у дом, а суџира у гроб* „није далеко до смрти (каже у разговору стар човек)“, *вечна кућа* 1) гроб 2) покр. мртвачки сандук). Будући да функционише као универзални културални концепт („общекултурне“ концепты, Алефиренко 2011: 32) и као древни, базични ментални појам који је у вези са основном људском егзистенцијалном ситуацијом – постојањем, животом, овај појам утиче на начин концептуализације и категоризације света по принципу просторних односа, истичући појам границе на коме се у концептуализацији дома реализује и опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор“. У својству граничника јављају се праг и врата. Овај просторни принцип допринео је да опозиција „свој – туђи“ добије централно место не само у животу већ и у обреду (ритуалу), нарочито у тзв. обредима прелаза и иницијације, у којима дом функционише као симбол „свог“, „пријатељског“, „људског“ (у односу на оно што је „споља“ и што симболише „туђе“, „непријатељско“, „демонско“) (исп. Павловић 2004: 36–37).

7.1. Обе лексеме, и *дом* и *кућа*, као и њихови бројни изрази, показују да се појам дом концептуализује као простор издвојен од спољашњег света с егзистенцијалном и заштитном функцијом, у виду уточишта које пружа осећај сигурности, а на овој особини концепта заснована су значења која актуелизују још једну његову опозицију: „позитивно – негативно“ из које проистичу аксиолошки аспекти самог концепта дом, и то превасходно позитивни, на што указују наведени примери деривата, али и бројни фразеологизми којима се истичу примарне карактеристике дома, као што су: удобност и комотност: *биџи код (своје) куће* у значењу „добро се сналазити, осећати се слободно, угодно као у својој кући; бити добро примљен, прихваћен“; блискост: *сиџара кућо* „назив у обраћању, обично при поздраву, којим се показује присност, пријатељство“; углед, уважавање: *биџи од (из) куће* „покр. бити из добре, угледне породице“; *сиџара кућа* „породица која има друштвени углед већ више генерација“; *кућа од куће* „поуздан, поштен човек“; *биџи код (своје) куће* „добро се сналазити у некој области, материји и сл., добро нешто знати, познавати, бити сигуран, успешан у изразу“. Супротно овим изразима са позитивном конотацијом, неки изрази указују на одсуство удобности, топлине, осећаја сигурности и асоцирају на непоузданост, несигурност: *кућа од караџа* „нешто веома несигурно, несолидно, непоуздано“; на сиромаштво, беду: *без куће и кућишиџа (биџи, осџаџи)*; *немаџи куће*

ни кућишија „без игде ичега (бити, остати), немати нигде ничега“; на нетрпељивост, нетолерантност: *далеко (даље) му (ћи и сл.) (леја, црна) кућа; дићи (дизаји) кућу на главу (на леђа, на себе)* „(на)правити галаму, неред“; на неморал, као у називима институција у којима се спроводи организована проституција: *јавна кућа, блудна кућа, њросћийиујска кућа, блудни (блуднички) дом*. Негативну конотацију потврђује и пејоративна употреба назива за болнице за душевне болести, „лудница“: *луда (лудачка) кућа, жући кућа*; за тамницу, затвор: *црна (комунска) кућа* или израз *сѣара кућа* у значењу „студент старије године студија; студент коме је давно прошао рок завршетка студија, вечни студент“.

Аспекти у концептуализацији дома

8.0. **Физички аспекти.** Већ је истакнуто да уобичајена представа дома у српском језику и култури, као и у осталим словенским језицима и културама, подразумева зграду (грађевину) правоугаоног облика који има зидове, врата, прозоре и кров са димњаком, намењену првенствено за становање. Физички аспекти овакве представе дома препознају се у виду следећих мотива: а) грађење куће: *саградийи, њодићи, изградийи, довршији, омалџерисаји кућу* (ређе *дом*); *обновији, реновираји, њоџравији* и сл. *кућу* (ређе *дом*); б) трошност куће као грађевине: *разрушији, срушији, њорушији* и сл. *дом/кућу*; в) мотив дома као унутрашњег простора: *изаћи, оџићи, оџиуџоваји из дома/куће, ванкућевни* „који је изван кућног, домаћег живота“; *доћи, доџуџоваји, врајији се дому/кући; њаџустији дом/кућу; кући* прил. „некњ. код куће, у кући, дома“; г) материјал од којег су куће направљене: *кућа од цигала / камена / дрвџа / беџонских блокова / сламе / земље* и др.; д) архитектонски, грађевински тип: *куће на један сџраји / на више сџраџова, џриземна кућа, ниска, висока кућа* и др.; љ) могућност заштите: *осџураји, обезбедџи дом/кућу*; е) мотив отуђености (карактеристичан само за лексему *кућа*, а не и за лексему *дом*): *џродаји, изнаџмџиваји кућу* и др.

8.0.1. Истакнуто је и да постоје разлике у традиционалној и савременој представи физичких аспеката дома, као и руралној и урбаномј. Оне се у првом реду односе на материјал од којег је изграђен (блато, дрво, камен, бетон, цигла) и на спољашњи изглед (висина, спратност, величина). Тако би традиционалној и савременој руралној представи дома с физичког аспекта више одговарао назив *кућа*, а савременој урбаномј назив *сџан (зграда)*.

8.0.2. На неке физичке аспекте дома указују бројни деривати којима се допуњује језичка слика овог појма: А) колекција предмета,

потреба и послова, обавеза у домаћинству: *йокућсїво*, *йокућансїво*, *кућансїво* са значењима: „1. а. оно што је потребно за кућу, за вођење домаћинства (покућство и др. предмети)“; „2. а. кућни, домаћи послови, рад на одржавању живота у оквиру кућанства, вођење кућних послова, домаћинство“; „2. б. кућне потребе (исхрана, одржавање чистоће и др.)“; Б) место за изградњу дома, куће или простор који заузима неко домаћинство, а што илуструју значења деривата: *кућишиџе* „1. место где је раније била кућа; остаци зграде, зидине, развалине“; „2. а. дом, кућа, земљиште са главном зградом, двориштем, окућницом, помоћним зградама и др., комплекс зграда једног домаћинства (обично сеоског)“; „2. г. земљиште, терен за подизање, зидање куће, плац“; „2. д. земљиште око куће, окућница“, или деривата *окућница* „1. земљиште око куће, уз кућу“; В) величина и изглед: *кућер* „2. мала тескобна кућа, обично сеоска, колиба“, *кућерац*, *кућерача* „покр. неугледна мања кућа, потлеушица, кућерак“, *кућерак* „1. мала, трошна, сиротињска кућа, кућица, колиба; мала кућа“, *кућерица* „колиба, кућерак, кућица“.

8.0.3. На физичке, али и на егзистенцијалне аспекте дома указују бројни изрази: *закојаїи* (*заїворїи*, *заїрїаїи*, *заїрїи*, *искојаїи*, *угасїи* и сл.) *кућу* (*искојаїи* дом) „истребити, затрти, уништити породицу“; у овом смислу је и клетва: *кам* (*їи*, *му*, *им* *їїд.*) *у дом*; *кућа је* (*сїоји*) *на њој* (*њему* и сл.), *држи* (*држиш* и сл.) *кућу на себи* „сама (сам) управља кућанством, сама (сам) одржава домаћинство“, *кућа му* (*їи* и сл.) *над главом гори* (*у їламену је*) „веома му (ти и сл.) је хитно потребна помоћ; у тешком, опасном је (си и сл.) положају“, *не гори* (*їи*, *му* и сл.) *кућа* (*над главом*) „није (ти, му и сл.) хитно, није потребно да журиш (да журим и сл.)“; *їодуїираїи* *кућу одозго*, *с крова* „наносити штету, упропашћивати“, *раскојаїи*, *расїуриїи* *кућу* „учинити да дође до деобе, да се већа породична заједница (обично од браће и њихових обитељи) раздвоји, издели у посебна домаћинства“, *савїиїи* *кућу* „основати свој дом, породицу“; затим пословица: *не сїоји кућа на земљи, него на жени*, *на жени кућа сїоји* „жена знатним делом одржава кућу, породицу“, као и деривати: *домишиџе* „покр. станиште, дом“, *домоваїи* „становати, пребивати, боравити“, *кућилишиџе* „покр. кућа, дом, пребивалиште“.

8.1. **Друштвени аспекти.** Друштвени аспекти дома на синтаксичком плану реализују се у синтагматским спојевима и предикатским јединицама у вези са аксиолошким и емотивним аспектима. Мотив дома као породице потврђују примери: *їородични дом/кућа*, *родни дом*, *домаће огњишиџе*, *сїећи свој дом/кућу*, *засниваїи дом*, који је профилисан и емотивним параметрима, што потврђују спојеви лексеме *дом*

са присвојним заменицама: *мој, твој, свој, његов дом*, или спојеви типа: *ојросѿиѿи се са домаћим својим; ѿошѿоваѿи свој дом; Домаћине, доме мој*, чиме се концепт ДОМА употпуњује информацијама о личном задовољству поседовања свога дома, осећању поштовања и љубави према свом дому, према члановима своје породице, али и одговорношћу домаћинског управљања. Друштвени аспекти у концептуализацији ДОМА допуњавају се и другим вредностима, као изразом личног, индивидуалног искуства, сазнања, тачке гледишта и перспективе, па је на плану друштвене конвенције дом конципиран и као брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице, брачне заједнице, најважнији чланови породице, домаћинства који се одликују способношћу управљања, на што указују следећи деривати: *домаћица* „1. а. жена која води домаћинство, обавља кућне послове и сл.“, „б. домаћинова жена.“, „в. жена домаћин (1а)“; *кућаница* „1. а. она која се бави кућним, домаћим пословима, домаћица“, *домаћин* „1. а. онај који управља кућом, домом, глава породице, старешина задруге, газда“. „б. онај који брижљиво и уредно води своје домаћинство, чуваран, штедљив човек“, *домаћин* „1. в. покр. онај који има добро имање, имућан човек, газда“, *домаћин* „3. муж, супруг“, *кућегазда* „б. глава, старешина породице, домаћинства, домаћин“, *задомаћиниѿи се* „постати домаћин, старешина дома, куће“. Деривати *домаћица* и *домаћин* проширују друштвене аспекте ДОМА ван домаћинства, у широј друштвеној заједници, при чему се истиче важна особина српског домаћина и домаћице, а то је гостопримство *домаћица* „2. а. она која некога прима као госта.“ „б. власница гостионице, гостионичарка“; *домаћин* „2. а. онај који некога прима као госта“; затим способност организовања скупа: *домаћин* „2. б. онај који се стара о организацији неког скупа, свечаности, прославе и сл.“, *домаћин* „2. в. спорт. клуб, екипа на чијем се терену одиграва нека утакмица“, или способност управљања: *кућейазѿиѿель* „човек који чува, надгледа кућу, зграду и брине се о одржавању реда у њој, пазикућа, настојник зграде, домар“, а слично значење реализује и дериват: *кућейазѿиѿельница*. Неким дериватима истиче се и важност власништва над домом и домаћинством: *кућегазда* „а. господар куће, сопственик куће, зграде, кућевласник“. Слична значења реализују и деривати: *кућегаздарица*, *кућеглава*, *кућегосѿодар*.

8.1.1. Дом је у колективној представи конципиран и као „добра породица“ са позитивним емоционалним вредностима: блискост, стицање блискости, слобода понашања, радовање, слога, љубав и поштовање

ближњих. На неке од тих породичних вредности, на живот у породици, указују деривати: *одомаћити се* „постајати домаћи, привикавати се на живот у туђој средини“, *домазети* „мушкарац који после женидбе живи у кући родитеља своје жене“, *задомаћити се* „постати домаћин, домаћица, постати привржен дому, завоleti дом, кућу“, *кућанин* „а. члан куће, породице, кућанства, укућанин“, *домар* „2. (обично мн.) члан породице, укућанин“, *кућинице* „2. б. кућна заједница, дом, породица“. Наведени примери указују на умрежавање концепта дом са концептом породица.

8.1.2. Друштвени аспекти дома проширују се и на ширу друштвену заједницу: родни крај, домовину. На умрежавање дома и домовине указују деривати: *домобран* „1. онај који брани свој дом, своју домовину, патриота“ и *домобранић*, *домобрижан* „ков. пун бриге за дом, за домовину“, *домољуб* „онај који воли домовину, родољуб, патриота“, као и деривати: *домољубан*, *домољубив*, *домољубивост*; *домољубље* „љубав према домовини, родољубивост, родољубље, патриотизам“ и *домољубка*; *домородац* „1. а. мештанин, домаћи човек“. „б. онај који је пореклом из датог места, покрајине, државе, староседелац, старицац, урођеник“, „2. сународник, земљак“. „3. становник краја, области, покрајине или државе, држављанин“, „4. родољуб, патриота“, *домовница* „уверење, докуменат о припадности одређеном завичају, домовини, уверење о држављанству“, *домаја* „заст. 1. а. отаџбина, постојбина; домовина, завичај“.

8.2. **Функционални аспекти.** Функционалне аспекте дома профилишу устаљени синтагматски спојеви са следећим значењима „привременог боравка“: А) „привремени смештај“: *сиротињски дом*, *старацки дом*, *дом за незбринуте особе*, *убоги (убожарски, убошки) дом* „заст. социјална установа за збрињавање веома сиромашних грађана, сиротињски дом“; Б) „за одмарање“: *иланинарски дом*, *кућа за одмор*; В) „за забаву и сл.“: *госпитални дом* „заст. гостионица“, *ноћна кућа* „забавни локал (кафана, бар и сл.) у којем се забавни живот одвија првенствено ноћу“, *јавна кућа (блудна кућа, проситиљска кућа, блудни (блуднички) дом* заст.) „институција у којој се спроводи организована проституција; просторија, зграда у којој је смештена таква институција“; Г) „за обављање неког посла, делатности и сл.“: *ирговачка кућа*, *извозничка кућа*, *шведићерска кућа*, *издавачка кућа*, *робна кућа*, *дом културе*, *дом здравља*, *божја кућа*; *господња кућа (брајска кућа покр.*, *бож(и)ји (господњи) дом*) „црква, храм“, *заложни (мијни) дом* „заст. заложна банка, залагаоница“, *кужни дом* „заст. болница“, *луда (лудачка, жуја) кућа* „болница за душевне болести; лудница“.

црна кућа (*комунска кућа*) „тамница, затвор“; Д) „за управљање“: *горњи дом* (*дом лордова, дом магнаџа, господски дом, горња/виша кућа, кућа великаша, кућа лордова*) „пол. представништво у парламенту (првобитно у Великој Британији, затим и у неким другим буржоаским државама) које се састоји од посланика из тзв. виших класа, изабраних или постављених по специјалном поступку“; *доњи дом* (*доња/нижа кућа*) „представништво у парламенту (првобитно у Великој Британији, затим и у неким другим буржоаским државама) које се састоје од посланика изабраних општим правом гласа“; *представнички дом* (*народни дом*) „народна скупштина, парламенат“; Ђ) „наменске просторије у кући“: *женски дом* „заст. део куће у коме станују жене и девојке“; *вајћрена кућа, огњена кућа* „споредна зграда у домаћинству у којој се ложи ватра; кухиња“; Е) „за обављање службе“: *војна* (*војничка*) *кућа* „војне јединице додељене владару“. Нека од наведених значења и функционалне аспекте потврђују и следећи деривати: *кућар* „1. а. одељење, преграда или посебна зграда у дворишту сеоске куће у којој бораве младенци и држе своје ствари“, „2. покр. мања просторија, остава поред кухиње, у којој се држе кухињски предмети“, „3. кућица, колибица у близини тора, често покретна (на саоницама и др.) у којој спава чобанин“, „4. покр. а. капелица, црквица“; *кућица* „1. а. дем. и хип. од кућа; мања, трошна, сиромашна кућа, колиба“, „б. покр. мала дрвена зграда са кровом од сламе, црепа или дасака у којој је смештен жрвањ ветрењаче“, „в. покр. мала дрвена зграда на чамцу, у којој се у воденици моравки налази одељење са жрвњем и просторија за млинара“, „2. покр. посебно одељење крај кухиње, остава“.

8.3. **Аксиолошки аспекти.** Аксиолошке аспекте, с позитивном или негативном конотацијом, у профилисању дома представљају везани спојеве, изрази, идиоми у чијој основи су лексеме *дом* и *кућа*. Позитивну конотацију, засновану на осећању удобности, реализује израз *биџи код* (*своје*) *куће* „добро се сналазити у некој области, материји и сл., добро нешто знати, познавати, бити сигуран, успешан у изразу“; на осећању поузданости, сигурности: *кућа од куће* „поуздан, поштен човек“, *кука* (*џлаче*) *кућа за њобом* (*њим и сл.*) „каже се када је неко необично вредан, способан за нешто“; на осећању блискости: *Домаћине, доме мој*, | *Ево вука њред њвој двор* (у нар. песми), *кућо моја* „назив од миља (обично у обраћању мајке детету)“; *сџара кућо* „назив у обраћању, обично при поздраву, којим се показује присност, пријатељство“, *у сваком селу њрави* (*гради*) *кућу* „свуда стеци себи пријатеље“; *гостољубивости: државџи* (*имаџи, водџи*) *оџворену кућу* „радо, много примати госте, посете,

бити гостопримљив“; *оѿворѿиѿи кућу* „почети примати госте, посетиоце и сл.“; марљивости, упорности: *гледаѿи своју кућу* „радити свој посао“, *савиѿи кућу* „основати свој дом, породицу“; *кућу (с)кућѿиѿи, (с)ѿиѿи*; на угледу уважавању: *биѿи од (из) куће* „покр. бити из добре, угледне породице“; на пијетету, поштовању: *вечни дом / вечна кућа* „гроб“; *вечна кућа* „покр. мртвачки сандук“; на истицању памети, мудрости: *ѿа је из дома* (нар. посл.) „кад неко рекне нешто паметно, мудро“; *ближе кући* „корисније, паметније“; на слози: *ако не буду гостѿи бијесни, неће биѿи кућа ѿијесна; није кућа ѿијесна, док није чељад бијесна* (нар. посл.) „ако су људи скромни, могу се задовољити оним што имају“; *договор кућу гради* „сложним радом постиже се успех“.

8.3.1. Негативну конотацију са значењем непоузданости, несигурности реализује израз *кућа од караѿа*; са значењем сиромаштва, беде: *без куће и кућѿиѿа (биѿи, осѿаѿи)*, *немаѿи куће ни кућѿиѿа*; са значењем нетрпељивости: *далеко (даље) му (ѿи и сл.) (леја, црна) кућа*; нетолерантности, неслоге: *диѿи (дизаѿи) кућу на главу (на леђа, на себе)* „(на)правити галаму, неред“; *раскоѿаѿи, расѿуриѿи кућу* „учинити да дође до деобе, да се већа породична заједница (обично од браће и њихових обитељи) раздвоји, издели у посебна домаћинства“; непромишљености, немарности: *ѿодуѿираѿи кућу одозго, с крова* „наносити штету, упропашћивати“, *не биѿи дома* „бити одсутан (о мислима, памети); не бити прибран, бити занет“, *иѿи од куће до куће* „скитати се, шврљати“; злурадости: *заиграће мечка и ѿред ѿвојом (његовом и сл.) кућом* „и тебе ће (њега ће и сл.) снаћи несрећа, зло, невоља, и ти ћеш (он ће и сл.) доћи у незгодан положај, у неприлику“; на неморалу: *јавна кућа, блудна кућа, ѿросѿиѿуѿска кућа, блудни (блуднички) дом* „заст. јавна кућа“; на пејоративном значењу: *луда (лудачка) кућа, жуѿа кућа* „болница за душевне болести, лудница“, *црна кућа (комунска кућа, сѿара кућа)* „тамница, затвор“. Негативно вредновање показују и примери експресивне употребе ових лексема: *крвава кућа* „породица чији су мушки чланови гинули у борби“; екскламативна употреба: *кам (ѿи, му, им иѿд.) у дом* у клетви „несрећа те задесила, зло те снашло“.

8.3.2. У вези са вредновањем овог појма реализују се и примери који указују на конвенционално друштвено поимање дома као мере „добрих или лоших поступака, понашања, особина и сл.“: А) било на личном плану: *иѿи, уѿи у ѿуну кућу* „женидбом односно удајом уѿи, доспети у имућан дом, постати члан богатог домаћинства“; *уѿи жени у кућу* „настанити се женидбом у женској кући“; *кука (ѿлаче) кућа за ѿобом (њим и сл.)* „каже се када је неко необично вредан, способан за нешто“; *кућа*

је (*сїюји*) на њој (*њему и сл.*), *држи* (*држиш и сл.*) кућу на себи „сама (сам) управља кућанством, сама (сам) одржава домаћинство“; у кући *шушањ*, а на двору *бубањ* „у својој кући је тих, а пред светом говорљив, гласан“; Б) било на ширем, друштвеном плану: *ићи од куће до куће*; *закочаїи* (*закочориїи*, *закочриїи*, *закочриїи*, *искочаїи*, *угасиїи* и сл.) *дом/кућу*; у сваком селу *їрави* (*гради*) *кућу* „свуда стеци себи пријатеље“.

8.3.3. У народном поимању дом/кућа се узимају и као мера нечијег расположења: *нису му* (*јој и сл.*) *све козе код куће* „није расположен, не иде му све како је планирао и сл.“; као мера хитности: *не гори* (*їи*, *му и сл.*) *кућа* (*над главом*) „није (ти, му и сл.) хитно, није потребно да журиш (да журим и сл.)“; па и као мера уопште, у збрајању, сабирању и у одређивању крајње границе нечега и сл.: *кућа дјеце* „фиг. велика количина нечег, велики број нечег“, *кућа и кућишије* „1) у истицању, у појачаном значењу кућа као дом, пребивалиште, домаћинство, место где је човек на своме, са својима; 2) основно што је за живот потребно; 3) све што неко има; свеукупно имање“; *до божје куће* „до краја, до крајње границе, мере, до крајњих могућности“; *с куће на кућу* „просечно од куће, домаћинства, по домаћинству“; *їиши кући їройало* „нема лека, помоћи (чему)“, *биїи у врага дома* „прил. налазити се у удаљеним крајевима, ломити врат којекуда“.

8.3.4. На неке аксиолошке аспекте указују и деривати.

8.3.4.1. Деривати са позитивним значењем: А) одговорности и способности управљања: *домаћин* „1. а. онај који управља кућом, домом, глава породице, старешина задруге, газда“, „4. надзорник, настојник (обично какве веће јавне зграде)“, *домаћински* „прил. на домаћински начин, као домаћин; као у добром домаћинству, богато“, *домаћиноваїи* „бити домаћин, управљати домаћинством“, *домаћински* „2. који се односи на уредно, чуварно вођење домаћинства; који се односи на угледну кућу“; *домар* „1. настојник зграде, пазикућа“, *домосїројиїељ* „заст. а. управник дома, куће, домаћин“ (*домосїројиїељка*, *домосїројиїељница*, *домосїројиїељсїво*, *домосїројсїво*, *домоуїравиїељ*, *домоуїравиїељца*, *домоуїравиїељка*), *садомаћин* „онај који се влада као домаћин поред правога домаћина“, *кућаница* „б. добра, вредна домаћица“, *кућаник* „онај који је вредан, способан у домаћинству, добар домаћин“, *кућаран* „покр. 1. који вредно, марљиво ради у кући, у домаћинству“; Б) угледа: *домовић* „необ. човек из познате, угледне куће, кућић, коленовић“, *кућевић* „члан породице која генерацијама ужива друштвени углед; исп. кућић, оцаковић“, *домовиї* „1. који је добар домаћин, који је својствен добром, угледном домаћинству,

домаћински“; В) привржености дому, домаћинству: *кућеван* „1. привржен кући, дому, домаћинству, вредан, способан у обављању кућних послова, у домаћинству“; *одомаћити* (некога) „2. добро упознати некога с нечим, навикнути га на нешто“.

8.3.4.2. Негативну вредност исказују деривати којима се истиче лоше управљање домом, домаћинством: *недомаћин* „лош, небрижљив домаћин“, *недомаћински* „прил. на недомашински начин, као недомашин, нечуварно, расипнички“, *недомаћински* „својствен недомашину, нечуваран, расипнички“, *бескућа* „2. фиг. расипница, распикућа“, *бескућанство* „индив. наопако, рђаво вођење домаћинства, распикућство“, *некућаница* „слаба кућаница, неприлежна домаћица“, *некућанички* „недомашински; нераднички“, *некућаник* „слаб кућаник, лош домаћин“, или дом у коме нема среће: *бездом* „покр. јадан, злосрећан дом; дом који је остао без мушких глава“, *бескућа* „покр. 1. јадна, злосрећна кућа“ или неугледан дом: *некућа* „кућа, домаћинство на лошем гласу“, *некућих* „покр. онај који се не понаша у складу са породичним угледом, који се не влада као што доликује кућићу, кућевиху“ (*некућница*, *некућник*); затим трошан, руниран дом: *кућица* „мања, трошна, сиромашна кућа, колиба“, *кућиштина* „трошна, оштећена кућа; развалине, рушевине куће, зграде“, а изразом у *бездом* „незнано куд, бестрага, у бестрагију“ истиче се потпуна отуђеност, изгубљеност.

8.4. **Емотивни/психички аспекти.** На ове аспекте упућују изрази и бројни деривати, при чему се истиче присност као велика емотивна вредност: *сџара кућо* „2) (у вок.) назив у обраћању, обично при поздраву, којим се показује присност, пријатељство“; затим осећање угодности, слободе и комодије у своме дому: *бији код (своје) куће* „1) добро се сналазити, осећати се слободно, угодно као у својој кући; бити добро примљен, прихваћен“; приврженост дому: *домоседац* „ков. онај који воли да седи код куће, у дому“, *кућанин* „онај који је навикао на породични живот, који воли да живи у својој кући са својом породицом“. Позитивна осећања према дому исказују се деминутивно-хипокористичким твореницама: *домак*, *домић*, *кућица*, *кућиче*, а негативна аугментативно-пејоративним твореницама: *кућерина*, *кућерштина*, *кућештина*, *кућешерина*, *кућешина*, *кућина*, *кућиштина*, *кућурина*.

8.5. **Егзистенцијални аспекти.** Ови аспекти реализују се како у изразима тако и у дериватима. У изразима се истиче или губитак или стицање дома: *без куће и кућишћа* (*бији*, *осџаји*), *немаји куће ни кућишћа* „без игде ичега (бити, остати), немати нигде ничега“ *кућа и*

кућишиће „1) у истицању, у појачаном значењу кућа као дом, пребивалиште, домаћинство, место где је човек на своме, са својима“, „2) основно што је за живот потребно“, „3) све што неко има; свеукупно имање“, *кућу (с)кућиши, (с)шећи* „својим радом створити, стварати оно што је потребно за кућу, за живот, стећи, стицати имање, иметак“, *ићи, ући у њуну кућу* „женидбом односно удајом ући, доспети у имућан дом, постати члан богатог домаћинства“. Синтагматски спојеви: *вечна кућа* „1) гроб“, „2) покр. мртвачки сандук“ и *вечни дом* „гроб; смрт“ поред егзистенцијалних аспеката истичу и опозицију „живот – смрт“ у концептуализацији дома, као и израз *данас у дом, а суџра у гроб* „није далеко до смрти (каже у разговору стар човек)“. Слична значења реализују и деривати. У деривацији се нарочито истиче остајање без дома као врло неповољна егзистенцијална ситуација: *бездоман, бескућник, бескућан, бескућанство, бескућевић, бескућица, бескућнички, бескућниство, издомићи* „покр. оставити без дома, без куће, учинити бескућником“, док неки од ових деривата реализују и друга негативна значења: *бескућица* „3. а. нерадница и расипница, распикућа“, *бескућник* „3. пропалица, скитница, пробисвет, распикућа“. Међутим, позитивно се вреднује обезбеђивање материјалних услова у дому, као што показују деривати: *кућан* „који има напредну, богату кућу, дом, домаћинство“, *кућехранишељ* „онај који привређује, који својим радом храни, издржава породицу“, *кућење* „1. гл. им. од кућити (се)“ и *кућење* „2. екон. заст. управљање имањем; привређивање; привреда“, *кућиши* „I. (често са допуном кућу) стварати, унапређивати газдинство, стицати имање, кућу и оно што је потребно за кућу, заснивати солидно кућанство, домаћинство“ и *кућиши* „II. кућити се заснивати кућу, породицу; стварати имање; унапређивати газдинство“, као и глаголски деривати: *закућиши* (се), у значењу „постати имућан домаћин, обогатити се“ и „стећи кућу и оно што је у кући потребно, окућити се, засновати имућно, солидно домаћинство“, *окућиши* (се) у значењу „учинити да ко стекне кућу, да набави оно што је потребно за кућу, дом“ и „стећи, подићи своју кућу и снабдети се оним што је потребно за домаћинство; оженити се, удати се“. Дериват *кућарина* са значењем „порез који се плаћа на кућу“ са удаљеним значењем такође у извесној мери указује на егзистенцијалне аспекте.

Закључне напомене

9.0. На основу анализе системског материјала реконструисана је језичка слика дома, која се у савременом језику реализује као вишедимен-

зионалан појам са физичким, друштвеним, функционалним, емотивним/психичким, егзистенцијалним и аксиолошким аспектима. Доминантну улогу имају друштвени и емотивни/психички параметри засновани на опозицијима „свој – туђи“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“ и „живот – смрт“. Концепт дома заснован је углавном на позитивним вредностима наведених опозиција, док се негативно вреднује губитак дома или одсуство одговорности за заједнички живот у дому.

9.1. Етимологија старијег назива *дом* индоевропског и свесловенског порекла и млађег прасловенског назива – изведенице *кућа* показује обрнуту ситуацију од савремене у употреби и значењима ових назива и то како по реализацији и распореду њихових примарних и општих значења тако и по начину концептуализације. У етимолошком памћењу концепт дом се примарно реализује на основу физичких параметара грађења/грађевине, што потврђује већина индоевропских паралела а што је у савременом српском језику карактеристично за концепт кућа. Појам кућа се у етимолошком памћењу, као и у савременом језику, реализује као вишедимензионалан концепт у коме доминирају друштвени параметри типа укућани, домаћинство, домовина, као и егзистенцијално-психички параметри типа скровиште, неговалиште, параметри који у савременом језику примарно одређују концептуализацију појма дом.²⁰⁹

9.2. Тако се на основу савременог стања, које показују сви типови анализираног материјала (системски, текстуални и анкетни), може рећи да је синонимни однос лексема *дом* и *кућа* заснован на преплитању њихових не само наведених изворних етимолошких значења него и на преплитању нових значења, при чему се проблем конкуренције њихове употребе разрешава маркираном употребом лексеме *дом* односно неутралном употребом лексеме *кућа*. Овај њихов статус потврђује и фреквенција употребе једне и друге лексеме у електронском корпусу савременог српског језика (КССЈ), који садржи приближно 122 милиона речи, а у коме се реч *кућа* у номинативу јавља 18134 пута, а реч *дом*, такође само у номинативу, 5876 пута, скоро три пута мање. Анализа дискурса из Старог и Новог завета, као и материјал народних пословица, такође потврђују чешћу и неутралну употребу лексеме *кућа* у односу на лексему *дом* (в. поглавље Дом у пословицама и текстовима).

²⁰⁹ О изворним значењима лексема *дом* и *кућа*, о преплитању њихових значења, као и о паралелама у употреби и значењима ових назива у другим словенским језицима и дијалектима, представљеним на популаран начин, в. Влајић Поповић 2013: 109–115.

ДОМ У АНКЕТНИМ ПОДАЦИМА

1. У овом делу монографије анализираће се конвенционални подаци о концепту дома добијени на основу анкете на узорку од (оквирно) 100 студената, који репрезентују свакодневни, уобичајен начин концептуализације овог појма и откривају оне његове особине које се претежно испољавају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану.²¹⁰

Према теоријским схватањима Ј. Бартмињског (2011: 47, 63–69), одговоре на питања из анкете сматрали смо нормалним језичким текстовима који репрезентују најшире распрострањену варијанту националног језика (разговорни стил) и одражавају свакодневну, уобичајену језичку слику света (ЈСС), односно њеног анализираниог фрагмента.

Подаци о анкети

2.0. Анкета је обављена у току школске 2011/2012. године на три факултета Универзитета у Новом Саду: Филозофском, Природно-математичком и Технолошком. Анкетирано је укупно 112 студената (N=112), при чему се водило рачуна да равноправно буду заступљени студенти друштвених (хуманистичких) и природних (техничких) наука и особе мушког и женског пола (по 56 студената).

Уводни део анкете садржао је питања о полу, узрасту, матерњем језику и професији. У главном делу анкете постављено је пет питања о дому; четири питања су имала отворени карактер, што значи да је требало да студенти сами допишу одговор, а у последњем, петом питању требало је заокружити један од два понуђена одговора.

Свим студентима је српски језик матерњи језик.

Распон година анкетираних студената је између 19 и 26.

²¹⁰ В. Лазић-Коњик, Милошевић 2016.

Метода JWP 2006

2.1. Анализа анкетних одговора заснива се на методи представљеној у JWP 2006, која је прихваћена на пројекту ЕУРОЈОС као погодан начин добијања етнолингвистички релевантних информација из емпиријског, анкетног материјала. Она омогућава да се у структури концепта, на материјалу анкете, издвоје различити аспекти (фасете),²¹¹ пружајући неопходну методолошку једнообразност и могућност да се упореде резултати у више језика, што је предвиђено програмом и циљевима пројекта.

2.1.1. Ова метода подразумева да се добијени анкетни одговори испитаника (који су у случају питања отвореног типа дужи и комплекснији) сегментирају на минималне контексте (цитате), од којих сваки представља једну особину испитиваног појма. Цитати сасвим блиског значења обједињавају се под надређени заједнички метаизраз, дескриптор (D). Дескриптор може обухватити од једног до више десетина цитата, па се уобичајено у анализи дескриптори наводе према фреквенцији. За сваки концепт може се утврдити коефицијент стереотипизације (Ws) који се израчунава према формули:

$$W_s = \frac{(D_1 + D_2)}{W} \times 100\%$$

W – број свих одговора/цитата, D₁ – број цитата најбројнијег дескриптора,
D₂ – број цитата дескриптора другог по бројности

Виши степен категоризације представља обједињавање дескриптора у аспекте према некој општој заједничкој карактеристици. Број и састав аспеката није прецизно одређен већ је условљен природом испитиваног појма (концепта), али постоји општа листа аспеката, в. JWP 2006: 40–41.

²¹¹ О терминима аспект, фасета и профил као операционим јединицама у профилисању концепта, в. Бартмињски 2019: 16. Према овом аутору, фасете представљају „скупове дефиниција које се односе на један аспект, једну поткатегорију“ (нав. дело: 16 и нап. 24). У анализираном анкетном материјалу и квантитативном одређивању степена/коефицијента стереотипизације ови термини се употребљавају у односу хиперонимије. Фасета је подређен термин и одговара јединици појединачне дефиниције (особине) појма добијене у анкети, а термин аспект одговара надређеном термину дескриптор (скупу дефиниција које се односе на један аспект), док се профил дефинише као „варијанта представе предмета, обликована одабиром аспеката, њиховим уређењем према правилима импликације, њено [варијанте] испуњење садржајем према усвојеном знању о свету, истовремено варијанта створена доминантним фактором, доминантом“ (нав. дело: 16). О карактеристикама лублинског допрофилисања и његовог разликовања од „ланакеровског“ (Ланакер), в. нав. дело: 17–18.

Анализа резултата

3.0. Према методи JWP 2006, обавезно питање у анкети које се задаје свим испитаницима у свим језицима је питање о поимању суштинe испитиваног концепта/појма (*Шта њо ваием мишењу предсавља суштину правог Х?*). Уз задати концепт/појам ставља се модификатор „прави“ који има улогу да усмери пажњу испитаника на његов субјективни доживљај, а не на енциклопедијски опис и да на тај начин подстакне откривање националних специфичности.²¹² Остала питања у анкети су факултативна и имају допунски карактер.

Прво питање: „Да ли је дом исто што и кућа?“

3.1. На прво питање одговорили су сви испитаници. Највећи број њих (99, в. доњу табелу) не сматра да су *дом* и *кућа* исто, иако су ове две лексеме у српском језику најближи синоними,²¹³ што показује да на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану постоје значајна одступања. Одговори на остала питања откривају разлоге, скривене у начину концептуализације.

Табела *Да ли је дом исто што и кућа?*

одговор	број одговора	% од W (W =112)
не	99	88.39%
да	13	11.61%

Друго питање: „Суштину правог дома представља (допуни)“

3.2. Друго питање је опште питање о суштини испитиваног концепта. На друго питање је одговорило 111 испитаника. Одговори се могу сегментирати на цитате (особине дома), чији укупни број износи W=201. Цитати се према сличности могу објединити под дескрипторе (у обзир су узети само дескриптори који садрже три или више цитата, ≥ 3).²¹⁴ Коефицијент стереотипизације дома у српском језику је висок

²¹² Према методологији лублинске етнолингвистичке школе, у анкетним истраживањима користе се различити модификатори типа: „прави“, „типичан“, „идеалан“, како би се свестраније сагледали начини стереотипизације појмова и разлике које постоје међу њима (Бартмињски 2011: 325).

²¹³ Анализа речничких дефиниција лексема *дом* и *кућа* показује да им се већина значења подудара (в. Лазих-Коњик, Милошевић 2016: 75–76 и претходно поглавље).

²¹⁴ То су: **пребивалиште** („пребивалиште у коме се живи“, „место у којем живим са породицом“), **зграда, стамбени објекат** („кућа је објекат, зграда, не мора да значи да

($W_s=48.26\%$). По бројности одговора издвајају се две особине „правог“ дома: породица / људи који у њему живе у заједници и топла, пријатна атмосфера.

3.2.1. Како српски студенти поимају суштину правог дома?

D1 породица / заједница (A); 75 / 37.31%

Дом се идентификује са породицом (психосоцијални аспект, A): „породица“ (40)²¹⁵; „представљају људи који живе у њему“ (2); „породица која живи у њему“; „породица која чини неки простор домом“; „углавном представља породицу“; „породица у том дому“; „породична заједница“; „породица на окупу“; „првенствено породицу на окупу“; „то да је читава породица на скупу“; „присуство чланова породице“; „ближа родбина“; „родбина“; „заједница“; „пуно људи“; „представљају људи који га са нама деле“; „много људи који живе у заједници“; „простор у коме живи породица“; „место где је породица“.

D2a топла, пријатна атмосфера (P); 22 / 10.95%

D2b љубав, поштовање, разумевање (A); 22 / 10.95%

Друго место деле особина тоpline, топле пријатне атмосфере (психички аспект, P): „топлина“ (9); „топлина дома“ (2); „топла породична атмосфера“ (2); „топлина породичне заједнице“; „топлина у кругу породице“; „топлина породице“; „нормална и пријатна атмосфера“; „пријатна породична атмосфера“; „позитивна породична атмосфера“ и особина љубави – људе у дому повезују љубав и др. позитивна осећања, поштовање, разумевање и др.: „љубав“ (9); „разумевање“ (4); „љубав породице“; „љубав која постоји међу укућанима“; „љубав и подршка“; „где постоји љубав, топлина, подршка и поверење“; „љубав и поштовање према укућанима“; „поштовање“; „пажња и поштовање међу укућанима“; „разумевање и подршка“.

D3a слога (A); 14 / 6.97%

D3b људи се у њему осећају добро (P); 14 / 6.97%

Треће место деле особине да у дому влада слога (психосоцијални аспект, P): „слога“ (6); „сложност између чланова породице“; „слога у

је свака кућа и дом“; „кућа је објекат, зграда у којој је одређена породица смештена“); **комуникација** („разговор“; „договори и разговори“); **други људи који су нам блиски или који живе у близини** („баба из Црне Горе“; „добар комшија који се не жали кад појачаш музику“). Такође, нису унети ни појединачни одговори који се односе на различите аспекте: „представља место у којем сваки од чланова породице може да нађе уточиште било када“; „удобност“; „јединственост“; „карактеристичан мирис“; „стабилност“; „окужење и духовно стање а кућу представља физичка структура и локација“; „целокупно човеково окружење“. Обе групе одговора заједно чине 7.46% од W.

²¹⁵ Број у загради показује број цитата у анкети.

породици“; „и слагање породице“; „слога у дому“; „слога која се може осетити кад неко дође“; „јединство“; „јединство у породици“; „сви за једног, један за све“ и да се људи у њему осећају добро (психички аспект, P): „задовољство“; „срећа“; „[место где се човек осећа] и срећно“; „када се пријатно осећамо у кући у кругу својих најближих“; „место у којем се најпријатније осећамо“; „место у коме се неко осећа најпријатније“; „место где се осећамо као код куће“; „осећај припадности, пријатности“; „место за опуштање и уживање“; „добро расположење“; „расположење“; „смех“; „добро“; „благостање“.

D4 мир, хармонија (A); 8 / 3.98%

На четвртм месту је особина да влада мир, хармонија у породици: „мир“ (3); „хармонија“; „хармонија између чланова породице“; „хармонија у породици“; „породични склад“; „складан однос свих чланова породице“.

D5a сигурност (P); 7 / 3.48%

D5b односи међу укућанима (A); 7 / 3.48%

Пето место деле особина дома да пружа осећај сигурности (психички аспект, P): „сигурност“ (6); „место где се човек осећа сигурно“ и особина која се тиче односа међу укућанима који у правом дому треба да буду добри: „однос међу укућанима“; „повезаност међу члановима дома“; „породични односи“; „однос између њених [породичних] чланова“; „добри породични односи“; „добар однос у породици са доста комуникације“; „одлични односи“.

D6 атмосфера (A); 6 / 2.99%

Шеста особина дома односи се на расположење, атмосферу међу укућанима (психосоцијални аспект, A). За прави дом важно је каква је атмосфера у њему: „породична атмосфера“ (2); „атмосфера у дому“; „кућна атмосфера“; „атмосфера која влада у кући“; „атмосфера која влада у датом објекту“.

D7 опрема, оруђа, помагала (F); 5 / 2.49%

Седма особина односи се на функционални аспект – прави дом има одређену опрему и предмете који задовољавају човекове потребе: „камин са ватрицом“; „огњиште“; „опран веш“; „скуван ручак“; „кабловска телевизија“.

D8a свакодневне животне ситуације (Ž); 3 / 1.49%

D8b прошлост / успомене (P); 3 / 1.49%

Осмо место деле особина која се односи на животни аспект: „када се тучеш око даљинског“; „када не пере само Ивана судове, него и Тама-

ра и Маја“; „суделовања чланова породице у заједничким активностима дома“ и особина која се односи на прошлост и успомене (психички аспект): „место где смо рођени“; „место где сам одрасла“; „успомене у том дому“.

3.2.2. Подаци показују да су, према наведеним дескрипторима, најчешће особине у свакодневној, уобичајеној концептуализацији правога дома у савременом српском језику: породица, топлина, љубав, слога, срећа (пријатност, задовољство), мир и хармонија, сигурност, добри породични односи, породична атмосфера. То су особине које се у првом реду односе на психосоцијални аспект (132), затим психички (46) и са малим бројем особина функционални (5) и животни, свакодневни аспект (3).

Треће питање: „Опиши изглед типичног дома“

3.3. Треће питање је било усмерено на физички аспект, с циљем да се установи типичан изглед српског дома и редослед важности појединих његових делова (просторија). На треће питање одговорила су 92 испитаника наводећи укупно 159 особина ($W=159$), које се могу разврстати према дескрипторима.²¹⁶

3.3.1. Одговори указују на високу стереотипизованост изгледа дома у српском језику. Издвајају се две особине „типичног“²¹⁷ дома чији коефицијент стереотипизације износи $Ws=33.33\%$. То су: стамбени објект са окућницом и породица/заједница.

D1 стамбени објект са окућницом (Fz); 32 / 20.13%

На првом месту се налази особина која се односи на физички аспект (Fz), што је очекивано када је реч о изгледу. Типичан дом је стамбени објект одређених физичких карактеристика: има зидове, просторије, одређених је димензија и др. и окућницу: „кућа са неко-

²¹⁶ У обзир нису узети дескриптори који обухватају мање од 3 одговора: „одражава карактер власника (зависно од станара; простор уређен по укусу и потребама чланова породице)“; „задовољава потребе укућана (довољно просторија за све чланове породице)“; „комфор (комфор; комфорност)“ (2); „карактеристичан мирис (мирис кухиње)“; „лепа храна“ (2), као ни појединачни одговори који се односе на различите аспекте, односно именују различите особине („имати кров над главом“; „хоћеш рећи куће? пошто ми то није исто... кућа ми је конкретан појам а дом апстрактан. Некоме могу да се покlope значења али мени не“; „типичан дом не постоји он може бити било које место“; „осветљеност – доста светлости“; „приватност – [то је ... место] можда мало издвојено, интимно“), који заједно чине 8.81% од УБО.

²¹⁷ Модификатором „типичан“ настоји се избећи субјективна и добити језичка слика устаљена у српској култури, без прецизирања временског тренутка.

лико спаваћих соба, кухињом, купатилом и дневном собом“; „кућа са кухињом, дневним боравком, собама“; „велика кућа, вишесобна, са великом дневном собом и кухињом“; „четворособан стан са купатилом, терасом и кухињом“; „стан, пар соба, терасица“; „кухиња, спаваћа соба, дневни боравак“; „кухиња, дневни боравак, трпезарија“; „тераса, више спаваћих соба, велики дневни боравак“; „дом је споља окружен цвијећем, травом, а унутра пространа дневна соба“; „грађевина средње величине, осветљена, са великим двориштем и баштом“; „кућа, двориште, башта, воћњак, њива“; „стамбени објекат просечне величине, лепо двориште“; „кућа са пространим двориштем“; „велико двориште“ (2); „двориште, ограда“ и др.

D2 породица / заједница (A); 21 / 13.21%

На другом месту налази се особина која се односи на психосоцијални аспект – дом се и по изгледу идентификује са породицом: „породица на окупу“ (5); „породица“; „чланови породице“; „жена, муж и деца“; „не постоји типичан изглед дома јер њега не чини изглед већ људи“; „људи који живе ту“; „заједница“ и др.

D3 љубав / поштовање, разумевање (A); 16 / 10.06%

На трећем месту такође се налази особина која се односи на психосоцијални аспект – људе у дому повезују љубав и др. позитивна осећања, влада поштовање, разумевање итд.: „љубав“ (2); „типичан дом представља кућу пуну љубави“; „дом у коме влада љубав“; „мала кућица која је испуњена љубављу“; „пун љубави“; „поштовање, љубав“; „међусобна брига“ (2); „разумевање, толеранција, топлина коју осећате када сте са вашом породицом“ и др.

D4 кућа у којој живи породица (Fz–F–A); 11 / 10.06%

На четвртном месту је сложена особина која обједињује више аспеката: физички, функционални и психосоцијални (Fz–F–A) – место / кућа / стамбени објекат у којем живи породица: „стамбени објекат у коме живи једна породица“; „кућа или неки стамбени објект у коме живи породица“; „кућа у којој живи породица“; „кућа или стан са породицом“; „кућа са породицом на окупу“; „простор намењен боравку, животу једне породице“ и др.

D5 топла, пријатна атмосфера (P); 9 / 5.66%

На петом месту се налази особина везана за психички аспект – топла, пријатна атмосфера: „топлина“ (2); „[пун] топлине“; „пуно то-

плине“; „пријатна атмосфера“ (2); „пријатна и опуштена атмосфера“; „топла породична атмосфера“; „удобна и топла атмосфера“.

D6 задовољава човекове потребе (F); 8 / 5.03%

На шестом месту је особина која се односи на функционалан аспект (F) дом је испуњен одређеном опремом и предметима (кревет, намештај, телевизор, пећ, слике по зидовима) који задовољавају човекове потребе: „скроман намештај“; „дрвени намештај“; „кревет, телевизор“; „[кућа или стан у којој постоје ...] кревет“; „[да имаш] зими грејање, а лети климу и не мораш. Бојлер, телевизор, пећ и цезва“; „породичне слике по зидовима“; „и наравно предмети личне природе који су својина чланова породице“; „камин са ватрицом“; „бицикли и љуљашка у дворишту“.

D7a људи се у њему осећају добро (P); 7 / 4.40%

D7b свакодневне животне ситуације у њему (Ž); 7 / 4.40%

D7c мир, хармонија у породици (A); 7 / 4.40%

Седмо место деле три особине 1) људи се у њему осећају добро (психички аспект, P): „то је пријатно, угодно место“; „пријатан простор где се можеш одморити и забавити“; „место за одмор“; „пријатно окружење“; „удобан и топао амбијент“; „[мала кућица] пуна осмеха и радости“; „смех“, 2) свакодневне животне ситуације у њему, заједнички ручак и разговори (животни аспект, Ž): „сви заједно седе за ручком и једу“; „цела породица заједно једе ручак у кухињи итд.“; „родитељи заједно са својом децом једу у исто време, увече гледају заједно телевизор и играју друштвене игре“; „насмејано и радосни разговор за време недељног ручка“; „мајка у кухињи, дјеца се играју, а отац гледа телевизор“; „интимни породични разговори“; „разговор о проведеном дану и плановима“ и 3) мир, хармонија у породици: „мир“; „[дом у коме влада ...] мир“; „[пун] спокоја“; „склад и мир у породици, која ради све своје обавезе заједнички, али свако има простора и могућности да ради нешто што воли и што га интересује“; „складни односи у породици“; „хармонија“; „[дом у коме ...] и хармонија“.

D8a у њему влада слога (A); 6 / 3.77%

D8b (породични, добри) односи међу укућанима (A); 6 / 3.77%

Осмо место деле две особине 1) у њему влада слога: „слога“ (2); „[дом у коме влада ...] слога“; „[пун] слоге“; „слога или неслога“; „породична сложеност“ и 2) односи међу укућанима / породични односи, добри односи: „породични односи“; „онако како се укућани опходе једни према другима“; „одлични односи“; „дружење“; „делење мисли и осећања“; „гужва, бука, прави мали хаос“.

D9 породична атмосфера (A); 5 / 3.14%

На деветом месту је породична атмосфера (психосоцијални аспект, А): „породична атмосфера“ (4); „фамилијарна атмосфера“.

D10 пас (Ž); 4 / 2.52%

На десетом месту је особина везана за животни аспект – изглед дома чини пас: „пас“; „[кућа са] псом“; „[угодно место са] псом“; „пас у дворишту“.

D11a светла боја (Fz); 3 / 1.89%**D11b нема изглед већ изазива одређене осећаје (P); 3 / 1.89%**

Једанаесто место деле две особине: 1) прва се односи на физички аспект: „светле, веселе боје“ (2); „светле боје“ (2) друга особина се односи на психички аспект – дом нема изглед већ изазива одређене осећаје: „изглед дома са стране архитектуре је небитан. Битан је осећај док боравите у њему“; „није ствар у изгледу дома, није ту разлика између дома и куће, већ у емоционалном доживљају. Дом је материјално исто што и кућа“; „не постоји опис, дом је нешто што се осећа унутар породице или друштва“.

3.3.2. Резултати показују да носиоци српског језика типичан дом концептуализују као кућу са окућницом тј. двориштем (ређе као стан), која има одговарајуће просторије. Редослед важности просторија одређен је у одговорима на следећи начин: кухиња (11), дневни боравак (10), спаваћа соба (6), купатило (6), дечија соба (1). Важно је истаћи да се изглед дома (физички аспект) подједнако сагледава са физичког аспекта као и са психосоцијалног и психичког (породица, заједништво, љубав, топлина) и животно-функционалног аспекта (место, стамбени објекат, опрема и предмети који задовољавају човекове потребе, животне ситуације).

Четврто питање: „Напиши што више особина (појмова) које се односе на дом/кућу“

3.4. На четврто питање одговорило је 97 испитаника наводећи 398 особина (W=398). У обзир су узети дескриптори који обухватају шест и више одговора (>1,5%).²¹⁸ Резултати су приказани у доњој табели у којој је издвојено дванаест дескриптора.

²¹⁸ D<1,5%: место у којем живе људи („сам простор живота“; „место за окупљање“; „станиште у ком живи породица“; „место у којем боравим (објекат)“); **уточиште** („уточиште“ (3), „склониште“); **изазива одређене осећаје** („осећања“; „како се осећате у дому или кући“; „испуњеност“ (2)); **обавезе, радне навике** („рад“; „обавезе“; „кућни послови“; „кување, радне навике у дому“); **пространост** („пространост“ (3); „простран“); **задовољава потребе укућана** („зимница“; „добра клопа“; „ручак који мама

Табела 5. Особине ДОМА/КУЋЕ

р. бр. D	бр. цит.	% од W	A	D	цитати
D1	63	15.83%	A	људе у њему повезују љубав и др. позитивна осећања, поштовање, разумевање и др.	љубав (31); [кућа] пуна љубави; поштовање (7); узајамно поштовање укућана; разумевање (8); толеранција (4); подршка (3); искреност (2); нежност (2); нежно; нега; брига; пажња
D2	55	13.82%	P	топла, пријатна атмосфера	топлина (41); топло (2); топло огњиште (2); топли дом; топла атмосфера; пријатност (3); пријатно (2); пријатно место; пријатна атмосфера; добра атмосфера
D3	44	11.06%	A	породица / заједница	породица (21); велика породица; заједништво (4); заједница (2); родитељи (3); деца (2); мама; тата; сестра; сестре; брат; браћа; родбина; укућани

спрема“); **осветљеност** („прозрачност“; „осветљеност“; „светао“); **други људи који су нам блиски или који живе у његовој близини** („комшије“; „пријатељи“); **слобода** („слобода“ (2)); **приватност** („приватност“; „ушушканост“); **властито место човека** („своје“; „нешто само ваше“); **уредност** („уредност“; „чистоћа“); **кућни љубимци** („кућни љубимац“; „кер“); **биљке** („биљка“; „цвијеће“); затим одговори: „кров над главом“ (2), „огњиште“ (3), и остали појединачни одговори који се односе на различите аспекте: „величина“; „лепо уређен“; „студентски дом“; „светле боје“; „доступност“; „база“; „стабилност“; „здравље“; „здрavo окружење“; „туга“; „бол“; „вера“; „познато“; „фамилијарна атмосфера“; „околина“; „живот“; „одрастање“; „мирис“; „нешто изван оног материјалног“.

Треба, такође, скренути пажњу да су у овом питању наведене обе лексеме *дом/кућа*. Одговори показују да су испитаници претежно наводили особине које се односе на психички аспект, а мање особине које се односе на физички аспект.

D4	40	10.05%	P	људи се у њему/ њој осећају добро	срећа (11); срећно; [кућа пуна] среће; радост (10); весеље; осмех (3); смех (2); опуштено (3); опуштено; лепо (2); добро расположење; расположено; уживање; одмор; ведро
D5	36	9.05%	Fz	стамбе- ни објекат (има зидове, просторије, одређених је димензија и др.) и окућница	објекат (2); зграда (2); стан (2); кућа (2); мала, скромна кућа; кућа са двориштем; вила; колиба; двориште (3); кров (2); зид (2); има 4 зида и кров; прозор; цигла; малтер; фасада; соба (4); простране собе; светле простране собе; просторије; дневна соба; трпезарија; кухиња; купатило; ходник
D6	28	7.04%	P	пружа осећај сигурности	сигурност (22); сигурно (2); физичка и емоционална сигурност; осећај безбедности; заштићеност; заштићено
D7	20	5.03%	F	има одређену опрему и предмете, задовољава чо- векове потребе	телевизор (4); тв; кабловска; кревет (2); намештај; трпеза; пећ; камин са ватрицом; тепих; бојлер; сат; цезва; резервна сијалица; фотографија; сувенири; косилица
D8	13	3.27%	A	мир, хармонија	мир (7); спокој; хармонија (4); склад
D9	12	3.02%	A	влада слога	слога (11); сложеност укућана
D10a	8	2.01%	Ж	удобност	удобност (4); удобно (2); комфор; комфоран

D10b	8	2.01%	S	комуникација	разговор (2); породични разговори (2); разговори са родитељима; комуникација; добра комуникација; договор
D11	6	1.51%	ПС	односи међу укућанима	стање унутар породице; одлични односи; пријатељство; ситне препирке; патријархални поредак; генерацијски јаз

3.4.1. Скоро све наведене особине дома/куће су позитивне или неутралне (изузев одговора „ситне препирке“ и „генерацијски јаз“ које се могу сматрати негативним особинама). Издвајају се две доминантне особине: *љубав и др. позитивна осећања, поштовање, разумевање и поила, пријатна атмосфера*, чији је коефицијент стереотипизације нешто нижи него за особине издвојене у претходна два питања, али и даље висок, и износи $W_s=29,65\%$.

3.4.2. Заступљен је преваходно психосоцијални аспект (А) са 138 одговора: породица, велика породица, заједништво, родитељи, деца, родбина, људи које волите, мир, хармонија, слога, одлични односи, пријатељство, ситне препирке, патријархални поредак, генерацијски јаз; затим психички аспект са 123 одговора: љубав, поштовање, разумевање, толеранција, подршка, искреност, нежност, брига, пажња, сигурност; следи физички аспект са 36 одговора: објекат, зграда, стан, кућа, мала, скромна кућа, кућа са двориштем, вила, колиба, двориште, кров, зид, прозор, цигла, малтер, фасада, соба, просторије, дневна соба, трпезарија, кухиња, купатило, ходник; животни аспект са 8 одговора: удобност, комфор, а појављује се и социјални аспект са 8 одговора: разговор, породични разговори, комуникација, договор.

3.4.3. Наведена учесталост особина према аспектима показује степен њихове устаљености који је знатно већи за особине које се односе на психичку и психосоцијалну димензију него за остале.

3.4.4. Резултати такође показују да се у одговорима испитаника појављују неке нове особине које нису наведене у одговорима на претходна питања, што је по свој прилици последица формулације питања да се наведе *што више особина* које се односе на дом/кућу, па су добијене и неке мање устаљене особине: *удобност, комфор, разговор, комуникација*.

Пето питање: Допуни реченицу: „Ја имам дом али, ...“

3.5. Пето питање формулисано је у складу са теоријским ставовима лублинске етнолингвистичке школе да је за проучаваоца ЈСС битно оно што се у исказу третира као несумњиво и очигледно, тривијално и банално, а не ново и неочекивано (Бартмињски 2011: 64). Са тог становишта, посебну вредност имају супротне, допусне, закључне и узрочно-последичне реченице, које се уводе везницима „али“, „иако“, „па“, „јер“/„зато“, јер се оваквим реченицама добија пресупонирани суд као устаљена особина/вредност, нпр. *Јан је оџац, али не брине о својој деци* (пресупонирани суд [Очеви брину о својој деци]).

На основу постављеног питања *Ја имам дом али,...*, формулисано је 5 пресупонираних судова (ПС) обједињавањем одговора исте односно сличне садржине под заједнички стереотипни суд (≥ 3):²¹⁹

ПС1 [ДОМ ЈЕ СТАЛНО МЕСТО БОРАВКА / ДОМ ЈЕ МЕСТО ГДЕ СЕ ЖИВИ] (8): „Ја имам дом али, сам тренутно ван њега“; „Ја имам дом али, не живим у њему, недостаје ми“; „Ја имам дом али, тренутно нисам у њему“; „Ја имам дом али, не живим тамо“; „Ја имам дом али, тренутно не боравим тамо“; „Ја имам дом али, тренутно нисам тамо“; „Ја имам дом али, не проводим много времена у њему“; „Ја имам дом али, нисам често тамо јер студирам у другом граду“;

ПС2а [ДОМ ЈЕ КУЋА] (6): „Ја имам дом али не и кућу“ (3); „Ја имам дом али, немам фасаду“; „Ја имам дом али далеко од куће“; „Ја имам дом али немам кућу“;

ПС2б [ДОМ НИЈЕ КУЋА] (6): „Ја имам дом али имам и кућу“ (6);

ПС3 [ДОМ ЈЕ ТАМО ГДЕ ЈЕ ПОРОДИЦА / ДОМ ЈЕ ПОРОДИЦА] (5): „Ја имам дом али, тренутно сам одвојена од своје породице“; „Ја имам дом али, могао би мало да се одвојим“; „Ја имам дом али, далеко је, у другом граду“; „Ја имам дом али, сам одвојена од родитеља“; „Ја имам дом али, немам породицу“;

ПС4 [У ДОМУ ЈЕ ТОПЛИНА] (3): „Ја имам дом али недовољно топао“; „Ја имам дом али немам топлину дома“; „Ја имам дом али некад фали породична топлина“.

Резултати показују да се у опису дома преплићу физички и психосоцијални аспект. По броју одговора на првом месту је физички аспект, Fz (место), у комбинацији са животним аспектом, Ž (где се живи)

²¹⁹ На пето питање нису одговорили сви испитаници и нису сви одговори релевантни у погледу добијања пресупонираниог суда. У обзир су узети фреквентни, репрезентативни одговори-судови који осликавају устаљене, стереотипне представе о дому (обухватају три и више одговора).

(ПС1), друго место деле физички аспект, Fz (кућа) (ПС2a), и порицање физичког аспекта (дом није кућа) (ПС2б). На трећем и четвртном месту је психосоцијални аспект, А (породица, ПС3 и топлина, ПС4).

Закључне напомене

4.0. Подаци из анкете показују најпре да српски студенти не поистовећују дом и кућу („није ствар у изгледу дома, није ту разлика између дома и куће, већ у емоционалном доживљају. Дом је материјално исто што и кућа“; „кућа је објекат, зграда. Не мора да значи да је свака кућа и дом“); даље, да је у свакодневној слици дома српских говорника (студената) психосоцијални аспект (А) осетно претежнији у односу на све друге појединачне аспекте: физички (Fz), психички (P), животни (Ž), функционални (F), те да су психосоцијална и друштвена димензија доминантније у односу на физичку и материјалну. Посебно се истиче значај породице за уобичајену, свакодневну концептуализацију дома савремених носилаца српског језика, док се физички и функционални аспекти пресупонирају, подразумевају (‘место/кућа/стан’ и ‘живети/становати’): „срећна породица која ту живи“; „представљају људи који живе у њему“; „породица која живи у њему“; „место где је породица“; „битно је да је то простор у коме борави једна породица која тај дом испуњава својим присуством и особинама, изглед је небитан“, итд.²²⁰

4.1. Физички аспект дома повезан је са психичким кроз емоционално сагледавање животног простора (места) према критеријуму блискости, заједништва: дом у савременом свакодневном српском језику није МЕСТО/КУЋА, већ МЕСТО/КУЋА у којем / у којој ЖИВИ/СТАНУЈЕ ПОРОДИЦА. Психосоцијални аспект ближе је одређен особинама: топла, пријатна атмосфера, љубав и др. позитивна осећања, поштовање, разумевање, слога, људи се у њему осећају добро, мир, хармонија, сигурност, добри породични односи, што дому даје статус стабилне емоционалне и културне вредности.

4.2. Степен вредности високо је изражен у савременој свакодневној слици (правог) дома. Дословно све наведене особине су позитивне профилишући изразито позитивну вредност овог појма, смештајући га у групу највиших вредности.

²²⁰ Физичка димензија дома се само у малом броју одговора потпуно искључује, нпр. „не постоји опис, дом је нешто што се осећа унутар породице или друштва“; „не постоји типичан изглед дома јер њега не чини изглед већ људи“; „хоћеш рећи куће? пошто ми то није исто... кућа ми је конкретан појам а дом апстрактан. Некоме могу да се поклопе значења али мени не“.

ДОМ У ПОСЛОВИЦАМА И ТЕКСТОВИМА

1. У овом делу монографије представићемо језичку слику дома у пословицама и изрекама из Вукових *Српских народних њословица* (НПосл. 1969) и у текстовима различитог жанра из световне и религијске сфере, с циљем да утврдимо који се аспекти овог концепта чувају у најстаријим формама народног стваралаштва и у каквом су односу са концептом у савременим текстуалним изворима, као и у другим типовима материјала (системском, речничком и анкетном). Овакво упоредно истраживање, ослоњено на теоријске основе и методолошке поставке лублинске етнолингвистичке школе²²¹, има за циљ да се у светлу савремених националних схватања и актуелних теоријских приступа у целини сагледа и опише концепт дома у српском језику.

Дом у пословицама

2.0. О значају паремиија у етнолингвистичким и лингвокултуролошким истраживањима, а посебно у реконструисању ЈСС и у утврђивању универзалних и специфичних вредности у различитим културама доста је писано, а важна запажања дата су и у радовима М. Стефановић (2012: 47–66) и А. С. Головине (2014). За детаљнији увид о пословицама уопште и о историјату њиховог проучавања са „главним упориштем у англосаксонској литератури“, и посебно о карактеристикама

²²¹ У складу са методолошким основама лублинске етнолингвистичке школе материјал за реконструкцију концепта заснива се на три типа релевантних изора, који се, према традицији ове школе, означавају скраћеницом С-А-Т: системски материјал (из речника, енциклопедија, приручника), анкета и текстови. Анализе наведених типова извора, уз постулат когнитивне дефиниције и профилисање одређеног појма, омогућавају одређивање улоге анализираних језичких података и упоређивање њиховог значаја како у реализацији вишедимензионалности и аксиолошке амбивалентности концепата/стереотипа тако и у реализацији њихове унутаркултуралне и међукултуралне разнородности (исп. Бартмињски 2019: 21).

српских народних пословица из Вукове збирке, упућујемо на значајну монографију Ј. Јовановић (2006 I).

2.1. У основи развијених стереотипних мотива дома/куће у народним пословицама (1969)²²² јесте процедура поуке која се изводи на основу низа сличних искустава у разним ситуацијама из свакодневног живота. Поуке се не дају експлицитно него у виду претпоставки, примера нечега што се десило, а често су проткане хумором и исказане у виду шале, чија се актуелност у свим временима заснива на модалности исказаној у различитим формама: најчешће монолошким, погодбеним реченицама, безличним конструкцијама, у стиховима, једна поука у више варијаната, а ретко у дијалогу или у форми загонетке и клетве.

2.2. У народним пословицама је реализована наивна представа дома, профилисаног на традиционалним вредностима и обичајима патријархалне културе. Тако се и у овом материјалу дом конципира као вишедимензионални појам са свим аспектима: физичким, друштвеним, аксиолошким и емотивним.

2.3. Друштвени аспекти откривају неке опште обичајне норме у регулисању приватних, јавних и других односа између чланова породице и шире друштвене заједнице, при чему је указано на основне моралне и породичне вредности. Тако се „неопраштање дуга“ исказује пословицом: *Ако кућа изгори, дуг на ојак излеиши*, 46; надмудривање и инађење између снахе и свекра: *Ако ми не меиеш куће, мекше ми је сѡваиши, ако ми не ѡереш судова, гуиша ми је чорба*. „Казао некакав свекар снаси, и значи: не можеш ми напркосити ничим“, 46; неговање толеранције, слоге у породици: *Ако не буду госиши бијесни, не ће биши кућа тијесна*, 46; велика одговорност за стицање и очување дома/куће: *Да је кућа добра, и вук би је имао*. „Рече се у шали, кад ко ће не ће да остане, него се изговара да хоће кући да иде“, 80; *Тешко је тиућу кућу служиши, ал' још је теже сѡећи*, 279; оправдана шкртост и одмереност у помагању

²²² У пословицама, за разлику од савременог језика, појам дома најчешће се означава лексемом *кућа*, док се лексема *дом* јавља ређе и то углавном деривационо мотивисана уз речи *домаћин* и *домаћица*. Пословице су наведене у ијекавској варијанти, са коментарима и другим забелешкама, како су дате код В. Стефановића Караџића, јер су и то релевантни подаци који указују на прагматичке елементе ситуације у којима је пословица настала или на околности у којима се пословица може употребити; затим су наведене и напомене о територијалној ограничениости употребе неке пословице, што указује на њену мању или већу распрострањеност код говорника српског језика, као и на специфичност обичајно-моралних вредности у територијалним микроареалима српског говорног подручја. Неке од њих су на граници између фразеолошких израза у форми изрека, неке су наведене у РСАНУ у истом или варијантном облику и коришћене су као илустрације у представљању системског материјала.

другог: *Туђу кућу диже, а своју обара*, 285; *Хаџићарова кућа је у њојоку, једва јој се слеме види*, 299.

2.4. У неким пословицама у наивном поимању дом/кућа се узимају као мерило позитивних или негативних вредности, чиме се истичу аксиолошки аспекти у наивној слици овог појма. Од позитивних вредности то су: „штедљивост“: *Зрно до зрна њогача, / Камен до камена њалача*, 113; „вредност куће/дома мери се стеченом имовином“: *Куће колико ње може њокриџи, а баџиџине колико џи око види* „(ваља гледати да чоек стече). У Боци“, 166; *Кућа му је од камена, / А у кући ни камена*, 166 (пословица исказана у форми загонетке); „осуда нечије злурадости“: *Игра мечка њред чичином кућом. — Дођи ће и њред нашу*, 114 (у форми дијалога); „скромност, трпељивост“: *Кад кућа гори, барем да се чоек огрије*. „Да се чоек и од штете своје помогне колико се може. Приповиједат се како је рекао Насрадин хоџа кад су му казали да му је кућа изгорела и покућство и имање све да су људи разграбили: Штета што нијесам био ту да и ја што уграбим!“, 131; „одмерено гостопримство“: *Незвану гостџу мјестџо за враџиџа*, 192; а самим појмом негативно се вреднује „нетрпељивост“: *Далеко му лијеџа кућа!* „Кад ко није рад кога имати код себе“, 81; затим „скитање, беспосличарење“: *Заџао од куће до куће као водичар*, 108; „бескућништво“: *Кућа му је на баџини* „(у торби? просјак)“, 166.

2.5. У неким пословицама реализовани су психички аспекти у виду основних вредности дома/куће: „комотност и слобода“, поред осталих, и у пословици која је наведена у форми приче: *Моја кућа моја слобода*. „Лисица частила дању јежа па га увече устављала на конак, али он никако није шћео остати говорећи да је рад иџи својој кући. Кад се опрости с лисицом и пође својој кући онда лисица пристане за њим поиздалека да види каква је та његова кућа, за којом он толико чезне и не ће да остане код ње у лијепој пеџини на конаку. Дошавши јеж до једне класе, увуче се под њу у буково лишће, па се протегне колико је дуг, и одрезавши рече: Моја кућа моја слобода“. Говоре се и варијанте: *Моја кућица моја слободица*, 179; *Своја кућица своја вољџица; Своја кућица своја слободџица*, 255; *Свуда је њрођи, ал' је кући дођи; Свагђе је добро, а код куће најбоље*, 256; „осећање власништва, господарства у свом дому“: *Свак је свога дома владиџа; Сваки (је) домаџин дому владиџа*, 252; затим, важност „управљања домом“, нарочито оног искусног промишљеног које подразумева „велику домаџинску, старешинску одговорност“: *Тешко кући ће није гостџара, / А баџиџини ће није џудара!* „У Дубровнику“, 280; *Тешко кући на младој сџарџешини!*, 280; „вредност

куће се мери људима, члановима породице који у њој живе“: *Тешко кући без чоeka а огњишћу без хрeба* [пања]! „У Боци“, 280. Поједине пословице са овим значењем имају експресивно или пејоративно значење и ексклазивну употребу, исказану у форми кетве: *Кућа му се коцем зайворила!* „*Пустиа остала!*“, 166; *Кућа му се кућерином звала!*, 166.

2.6. У пословицама се, као и у системском материјалу и религијским текстовима, у поимању дома релативизује опозиција „живот – смрт“, чиме се указује на развијену народну спознају о краткоћи човековог живота. Ови елементи истичу егзистенцијалне аспекте у концептуализацији овог појма: *Данас у дом, а сјућра у гроб; Ближе сам гробу него дому*, 82; *У огњишће йосвадишће, у одришће йомиришће*. „У Паштровићима“, 294.

2.7. Физички аспекти дома у пословицама засновани су на метонимијској замени дома/куће деловима куће, при чему се, као и у текстовима, истичу вредности граничника „прага“ и „врата“ у поимању дома као „унутрашњег простора“ у опозицији према „спољашњем простору“: *Кућни је йраг највећа йланина*. „Тешко се чоeку само од куће отиснути, а послије оде куд науми“, 166; *Злаћан кључић гвоздена врайша отвара*, 110; *И дувар уши има*. „Што није за говор не треба нигђе говорити“, 115.

2.8. Слика дома у пословицама, како је показала анализа, примарно је профилисана друштвеним/социјалним и психичким аспектима којима се истичу традиционалне патријархалне вредности: одговорност појединца у ужој или широј заједници, важност слоге и толеранције оних који живе у дому, одговорност управљања домом, као и осећање слободе и комоције у свом дому, док физички и егзистенцијални аспекти допуњавају ту слику са становишта опозиција: „живот – смрт“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“.

Дом у текстовима

3.0. Развијање основних стереотипних мотива језичке слике дома, заснованих на примени различитих наративних процедура, биће представљени и материјалом из одабраних књижевних текстова и примера преузетих из КССЈ међу којима, осим оних из књижевних текстова, има и примера из публицистичког дискурса (углавном дневних новина)²²³.

3.1. Представа дома као „унутрашњег, заштићеног, интимног простора“ биће показана стиховима песме *Моја соба*, српског песни-

²²³ Уз примере из КССЈ наведене су подаци о примарним изворима.

ка Алексе Шантића.²²⁴ Она је заснована на емотивним и аксиолошким аспектима. За разлику од општејезичког стереотипа дома, системски представљеног на материјалу РСАНУ (в. тамо) и језичке слике дома у пословицама, у поетском дискурсу овај појам носи обележје уметничког стила са карактеристичним контемплативним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуникативним интенцијама самог аутора (исп. Бартмињски 2011: 26).²²⁵ На основу индивидуалне тачке гледишта слика дома у текстовима упоредива је са сликом дома у анкетном материјалу (в. тамо).

Један кревет, астал, књиге у ормару, / У куту бачене новине без броја / И лик мајке моје виси о дувару / Уз икону, – ето, то је соба моја. / Малена. Но мени велика је башта, / Гдје над потоцима тихим трепте јоште / Лептирице сјајне мојих снова, машта, / Радости и среће, мира и милоште. / Овдје ми је као да сам гдје у страни / Високо, под сводом дуга уздрхтани' / У којима рано прољеће се купа ... / Ово је крлетка топла душе моје, / Кроз њен мали прозор она лети, поје, / И сјај златни пије из небеских купа (Шантић: 48).

3.1.1. Физички елементи дома, као и у анкетном материјалу и религијском дискурсу, односе се на унутрашњи изглед, са колекцијом најнужнијег инвентара. У случају анализираних песме то је инвентар карактеристичан за српску културу у време песниковог живота. Тако су у песниковој перцепцији „мајка“ и „крсна слава“ истакнуте као највеће вредности породичног дома (слика мајке виси поред иконе на дувару), што је у складу са колективном тачком гледишта у профилисању овог стереотипа, карактеристичном за припаднике српске патријархалне и православне културе. Други делови песме употпуњавају овај стереотип емотивним и контемплативним елементима, који у виду креативних поетских метафора²²⁶ одражавају лични доживљај тоpline и удобности дома. У песниковом виђењу ДОМ ЈЕ ВЕЛИКА БАШТА, чија се удобност и лепота конкретизују у виду поетских слика, које побуђују позитивна осећања среће, радости и милоште. Оригинална песнич-

²²⁴ Алекса Шантић (1868–1924) најпопуларнији је песник новије српске поезије.

²²⁵ Према Ј. Бартмињском (2011: 27–28), са антрополошког становишта центар стилског система језика представља разговорни стил, најбогатији у средствима и регистрима, док су други стилови (уметнички, административни, научни и сл.) изведени из њега и представљају његове стилске „деривате“.

²²⁶ О разликама између појмовне и фигуративне, поетске, „живе“ метафоре која настаје разрадом и конкретизацијом појмовне метафоре, в. Кліковас 2004: 93–102, а у нав. делу указано је и на разлике између фигуративне и иновативне, оригиналне метафоре (101); исп. нап. 231 у овом поглављу.

ка метафора ДОМ ЈЕ ВИСОКИ СВОД ДУГА УЗДРХТАНИХ истиче песникову духовну узнесеност интимношћу суочавања са самим собом, што у профилисању стереотипа уноси аксиолошку вредност самоосвешћивања, битну за човеково духовно и личносно напредовање. Метафором ДОМ ЈЕ КРЛЕТКА ТОПЛА, песник позитивно вреднује поимање дома као унутрашњег простора, пре свега имајући у виду његову топлину која прија песниковој души, слободној да „кроз мали прозор“ и „лети“ и „поје“ и да се напаја златним небеским сјајем и лепотом.

4.0. За концептуализацију дома битно је и то који се појмови у категоризацији јављају као циљни домени у примерима у којима се овај појам јавља као изворни домен, јер се на основу тога може утврдити који параметри најчешће утичу на ширење његовог концептуалног поља и умрежавање са другим концептуалним пољима у језичкој слици света. У досадашњим етнолингвистичким истраживањима утврђено је, не само то да појам дома на основу друштвених и аксиолошких параметара функционише као универзални културални концепт (исп. Алефиренко 2011: 32), него и то да овај појам на основу физичких параметара утиче на начин концептуализације и категоризације стварности по принципима просторних односа, пре свега суштинског принципа границе, што се на плану језичке слике света реализује у виду опозиције „унутрашњи простор – спољашњи простор“ односно опозиције „свој – туђи“ (в. нап. 227). У својству граничника јављају се праг, врата и зидови.

4.1. Примери из анализираног материјала показују да се у позицији циљних домена, јављају појмови: црква, хелија, гроб/гробље, домовина, Косово и свет. Веза ових појмова са појмом дома заснована је на метонимији и метафори. Метонимијску везу илустроваћемо примером, типа ЦРКВА ЈЕ ДОМ (господњи):

Ово некада тако свето место, задуго представљаше право божије уточиште, *госпољубиви дом у њределима дивљим и немилосрдним* (Давид, Филип. *Ходочасници неба и земље*. Београд: Рад, 2000).

4.2. Метафору ГРОБ ЈЕ ДОМ потврђује поетски пример из КССЈ: Немојте трошит руже убаве, / Китећи њима *мој вечни дом!* / Реците само: „Доста је славе – / Веран је био народу свом“ (Ђура Јакшић, *После смрти*, Песме).

4.2.1. Повезивање „дома“ и „гроба“, у наведеном поетском дискурсу, као и у пословицама и у религијском дискурсу, заснива се на неутрализацији егзистенцијалних параметара и укидању опозиције „живот – смрт“ која је засведочена у системском материјалу послови-

цом *Данас у дом, суџра у гроб*. Негативни смисао „смрти“ и „гроба“ у наведеним стиховима укида атрибут *вечити* (*вечни*), употребљен уз лексему *дом*, којим се истиче смисао помирљивог поимања смрти било као неминовне чињенице било као начина досезања вечности, па се за појам гроба и данас у народу употребљава стилски маркирани синтагматски назив *вечна кућа*.

5.0. Опозиција „свој – туђи“ у вредновању дома у књижевно-уметничком дискурсу коришћена је и за стилско контрастирање или за остваривање других стилских домета, при чему се вредновање „свог дома“ истиче позитивним атрибутима, а „туђега дома“ негативним атрибутима, што ће се илустровати невеликим бројем примера из КССЈ: Спаваш по *џуђим кућама као скићница*, а твој *леји дом џуси*. Брука! (Миодраг Булатовић, *Црвени џеџао леји џрема небу*, Београд: Просвета, 1963); Та слика, жива слика, као да га је мамила к себи, као да му говори: Ходи к нама! *Сладак је живоиџ у дому џвоме!* (Јанко Веселиновић, *Хајдук Сџанко*); Кораци су му гласно одјекивали док је корачао *кроз овај дом џуђинских уџвара* (Даглас Адамс, *Ауџосџоџерски водич кроз галаксију*, Београд: Алнари: Отворена књига, 2003).

5.1. Неки примери показују неутрализацију опозиције „свој – туђи“, у виду мотива замене свог дома за други, туђи дом. У наредном примеру из књижевног дискурса мотив замене дома искоришћен је као ефектно стилско средство у „игри са судбином“, а неутрализација опозиције је реализована у стилу народног фолклора метафором ЗАМЕНА ДОМОВА ЈЕ ИГРА: *Оку судбине измицао [је] мењајући дом* и презиме. *Дом свог деде* заменио је за *дом свог џоочима*, као што је презиме свог оца, Добриловић, заменио презименом свог поочима (Светлана Велмар Јанковић, *Дорћол*).²²⁷

6.0. **Домовина као дом.** На основу просторног параметра концепт дом се проширује на појам домовине/отаџбине (родног краја, завичаја), као и у речничком материјалу,²²⁸ а ово значење засновано је на семи пребивалишта, што је истакнуто и у Скоковом етимолошком речнику.²²⁹ У поетским примерима РСАНУ, којима је засведочено ово значење лексеме *дом*, истичу се емотивни, родољубиви аспекти у концептуализацији ДОМА, док су потврде лексеме *кућа* за ово значење, засведочене углав-

²²⁷ Више о значају представљених опозиција за концептуализацију дома у књижевном дискурсу, в. Ристић 2015: 245–264.

²²⁸ У РСАНУ **дом 1г.** фиг. родни крај, постојбина, отаџбина и **кућа 5.** фиг. место пребивања (село, град и сл.); родни крај, родна земља, завичај, домовина.

²²⁹ Према овом речнику назив *дом* значи „1° (prvobitno) velika, golema kuća, 2° (danas) prebivalište, patria“ (Skok 1: 424-425, s.v. dom).

ном примерима из публицистичког стила, емотивно неутралне и засноване на друштвеним аспектима, било у значењу ‘место пребивања (село, град и сл.)’ било у значењу ‘родни крај, родна земља, завичај, домовина’.

6.1.1. Овом приликом такво проширење показаћемо на примеру метафоре КОСОВО ЈЕ СРПСКИ ДОМ актуелне у употреби и сазнању говорника српског језика, а реализоване у публицистичким и поетском дискурсу. У публицистичком дискурсу ова метафора је реализована експлицитно у примеру: Срби морају *осијати* у својим кућама, на својим *огњишћима*. *Косово је и њихов дом* (Политика, 22. 6. 2008). Метафора је заснована на елементима косовског мита. Митски значај Косова као „изгубљеног земаљског царства и задобијеног небеског царства“, у националној свести и сазнању развијан је од Косовске битке 1389. године до данас, а у концептуализацији дома нашао је свој израз као „Косово је колевка српства и српског дома“, што је нарочито чест песнички мотив, преузет из народних песама, развијан и негован како код песника ранијих епоха тако и код савремених песника.

6.1.2. Поетско виђење и лични доживљај овог концепта биће представљени стиховима песме *Сиви дом* савремене песникиње Даринке Јеврић²³⁰:

Сиви дом: Овдје је трон / наковањ, помеђу огња и Бога / Очекујућ првјенца да искупи своју браћу / Живимо од лова / и сабирања плодова / (док не бјеше олова) / као у вријеме прапочела / земни добротини / Небески угодници / опет ће на ватру чистилишта / правдоумље и кривоумље ставит / И поспрд нашу / С рђавим изгледом раја (Јеврић 2008: 24).

Косово – свој дом и дом других Срба на Косову и Метохији, у време изгона Срба у ратним збивањима крајем деведесетих година прошлог века, песникиња назива сивим домом, што се перципира као затвор, робија, а на плану концептуализације такав дом се реализује у виду више оригиналних поетских метафора са разрадом изворних домена: ствари и религиозних појмова²³¹: ДОМ ЈЕ ТРОН (жртвени), ДОМ ЈЕ НАКОВАЊ (између агресора и Бога, божије воље и заштите), ДОМ ЈЕ ЧИСТИЛИШТЕ (за одмеравање праведности и кривице). У таквој безизлазној

²³⁰ Песникиња Даринка Јеврић (1947–2007) једна је од најзначајнијих српских песникиња друге половине 20. века. Рођена је у Метохији, у Пећи, и цео свој радни и животни век провела је на Косову и Метохији.

²³¹ Веза између појмовних домена у наведеним стиховима заснива се на епистемиолошком нивоу, при чему су образци пресликавања знања о једном појму на знање о другом појму непрозирни, јер су засновани на личном емотивном искуству у специфичним, ратним околностима (исп. Klikovac 2004: 14).

егзистенцијалној ситуацији изгледи Срба на Косову и Метохији, по виђењу песникиње, исказани су метафором ДОМ ЈЕ РЂАВ ИЗГЛЕД ЗА РАЈ. Уз наведене аспекте поробљеног дома, истичу се и други негативни елементи у његовом профилисању: одсуство домаћина у сабирању чланова дома, породице, егзистенцијална угроженост због несташице хране и могућности погибије у ратној ситуацији у којој агресори, „небески угодници“, одлучују о опстанку у поробљеном, сивом дому.

7.0. На основу физичких, друштвених и емотивних (психичких) параметара стереотип дома профилисан је у виду метафоре СВЕТ ЈЕ ДОМ: Трагање за Богом нема разумевања света *изван љубави њрема свећу као човековом дому* (Политика, 13. 04. 2001). Схватање света као дома, према Бартмињском, има корене у Библији (229–230), а такво схватање потврђује и религијски дискурс (в. доле) (исп. Ристић 2012 и 2015: 265–283). Веза појмова „дом“ и „свет“ реализује се неутрализацијом параметра границе и укидањем просторне опозиције „унутрашњи простор – спољашњи простор“, што је у наведеном примеру мотивисано емотивним аспектом – „љубави према свету“.²³² Проширивање појма дом на појам СВЕТ уноси у концептуализацију дома емотивно-спознајне параметре, што се може перципирати на два начина: као индивидуална тачка гледишта из перспективе жеље или спремности појединца да искорачи из заштићеног, ограниченог простора „дома“ у незаштићени и неограничени простор „света“ ради стицања новог искуства, или, пак, на ширем друштвеном плану, као промењена тачка гледишта из перспективе актуелне глобализације која, задирући и у наше приватне животе, чини од нас „грађане света“.

7.1. На метафори СВЕТ ЈЕ ДОМ заснован је и мотив повратка дому, у коме се такође истиче значај емотивних параметара у профилисању концепта дом, што показују следећа два примера: 1) У тренуцима *клонућа он је помишљао да се врати њојлом родитељском дому* (Милован Данојлић, *Робинзон*); 2) *Пућиниче, када се ојей вратиши дому, / И у њојлој срећи и јаду сјудену, / Ти прислужи светом Марину; и к тому / Љуби свога ближњег и његову жену* (Јован Дучић, *Дубровачки арцибискуп, Песме*) (делове у пр. истакле ауторке).

7.1.1. Жеља за повратком дому јавља се из болног искуства којем је човек изложен када се нађе у „свету“, што се у наведеним примерима реализује или као пролазно осећање у тренуцима слабости (први пр.), или као постојано осећање носталгије за „топлином дома“, које се у стихови-

²³² О параметрима за овакву концептуализацију дома у пољском језику, в. Бартмињски 2011: 228–232.

ма Ј. Дучића²³³ перципира као песниково иронично саосећање са „повратницима“. Оно је исказано на духовит начин у виду опозиције осећања „топла срећа (дома) – (лични) јад студени“ и опозиције истакнутих норми из хришћанске заповести: „врлина љубави према ближњем“ – „порок прељубе“. У песниковој контемплативној перцепцији дома истакнута је амбивалентност емотивних и етичких традиционалних породичних вредности, чиме се само привидно „замућује, квари“ језичка слика овог појма са позитивним вредностима, зато што на концептуалном плану овакве индивидуалне перцепције уносе нове или истичу већ постојеће параметре у профилисању овог појма, утичући на динамику његовог развоја.

8.0. Већ је истакнуто да појам дом представља основни ментални појам ЈСС носилаца српског језика, што потврђује и чињеница да се овај појам јавља као полазни, изворни домен у категоризацији других појмова у процесима метафоризације, чији се механизми заснивају на аксиолошким параметрима у све три наведене опозиције.

8.1. Као и у последња два случаја, на просторној опозицији „спољашњи простор – унутрашњи простор“ заснована је и метафора ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ, реализована како у књижевно-публицистичком тако и у религијском дискурсу (исп. Ристић 2013а и Ристић 2013в, 2015: 265–283).

8.1.1. У књижевно-публицистичком дискурсу ова метафора се реализује у импликатури у примерима у којима се негира оваква тачка гледишта експлицитном тврдњом „свет није човеков дом“: *Удомљен у свету који нам није дом*, песник Слободан Ракић својом поезијом, попут песника несрећне ‘Симониде’, наставља традицију (Политика 10. 7. 2008). Оваква тврдња у одређивању позиције савременог песника Слободана Ракића добија универзалну димензију неминовног људског односно песничког странствовања у „свету који га окружује“ – „спољашњем свету“, којом се на посебан начин и само привидно укида наведена опозиција, што уноси нове елементе у концептуализацији дома, а што потврђује и следећи пример: Бар је научила да уз помоћ малих ритуала бекства *исџрџи свету који јој није дом* (Политика 19. 7. 2008).

8.1.1.2. У наведеним примерима из личне перспективе истиче се идеја човековог (песниковог) странствовања и осећања усамљености, чиме се релативизује опозиција „свет – дом“, релевантна из друштвене

²³³ Познати српски песник Јован Дучић (1874–1943) већи део свог живота провео је ван своје домовине, службујући као дипломата у многим европским земљама, а у току Другог светског рата завршио је као емигрант у САД.

и породичне перспективе. Она је у примеру исказана у виду негације, која у импликатури даје две позитивне тврдње: „само је човек сам себи дом“ и „све друго што га окружује јесте свет, туђина“. Оваква представа дома реализује се из две различите перспективе: емотивно-психичке и друштвено-личносне. Из емотивно-психичке перспективе метафора ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ јавља се као опозиција метафори СВЕТ ЈЕ ДОМ, јер је заснована на личном болном искуству искорака из „самога себе“ у „спољашњи свет“, чиме се на индивидуалном плану поставља питање смисла таквог искорака. Наведена опозиција само привидно замућује слику дома, јер је метафора СВЕТ ЈЕ ДОМ заснована на изазову и смислу таквог искорака у виду стицања индивидуалног, личносног идентитета и сигурности. На плану концептуализације дома оваква индивидуална тачка гледишта и лична перспектива сублимирају се у виду метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ.²³⁴

9.0. Дом у религијском дискурсу. На основу реализације употребе лексема *дом* и *кућа* из Старог и Новог завета, издвојене су заједничке претпојмовне карактеристике, профили стереотипа дом,²³⁵ док су из других религијских извора,²³⁶ показане оне карактеристике стереотипа које подлежу стилској и жанровској диференцијацији, као и интенционалном профилисању овог појма од стране субјеката дискурсног садржаја, његове тачке гледишта и перспективе. Овом приликом изложићемо најзначајније аспекте концептуализације овог појма у религијском дискурсу, пре свега оне који су упоредиви са аспектима добијеним анализом системског материјала.²³⁷

9.1.1. У религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, према РСАНУ, лексема *дом* има основно значење „кућа као место где човек живи са својом породицом“. Лексема *дом*, већином

²³⁴ Са психичког становишта метафора ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ заснована је на самосвести да је човек и у „родном дому“ „идиллично заштићен“, али и изолован и упућен на самог себе, што подстиче изазов и осмишљава искорак из идилчне тоpline „родног дома“ у „свет“ ради упознавања самог себе и стицања властитог идентитета, макар и по цену горког искуства (исп. Бартмињски 2011: 243).

²³⁵ У питању је параметризација заснована на следећим аспектима: физичким, функционалним, друштвеним и аксиолошким (исп. Бартмињски 2011: 39–40, 222–224).

²³⁶ Као извори, чији је списак са пуним подацима дат на крају књиге под насловом Извори, употребљени су преводи Старог и Новог завета Ђ. Даничића и В. Караџића, превод Новог завета Светог синода; затим беседе владике Николаја Велимировића, Поуке светих отаца и Појмовник 2008.

²³⁷ Детаљна анализа слике дома у религијском дискурсу са бројним примерима из Старог и Новог завета и из ауторских текстова дата је у радовима Ристић 2013в и 2015: 265–283.

потврђена примерима из Синодoвoг прeвoдa Нoвoг зaвeтa, примaрнo сe упoтрeблaвa у нaвeдeнoм знaчeњу, кoјe сe прoфилисe нa oснoвy рaзличитих друштвених параметара. Концепт дома као порoдицe, кaкo члaнoви порoдицe, кaкo пoкaзују аналoзирани примери, рeaлизујe сe у спoјeвимa лeксeмe *дом* сa присвoјним зaмeницaмa: *мoј, њeгoв, њeгoвoг дoм; oјрoсѡиѡи сe сa дoмaћим својим, ѡиѡиoвaѡи свој дoм*. Осим лeксeмe *дом* упoтрeблaвaју сe и њeни дeривaти *дoмaћин, дoмaћинoв, дoмaћи*, чимe сe, кaкo пoкaзују истaкнути спoјeви, кoнцeпт дoмa упoтпунујe инфoрмaцијaмa o eмoциoнaлним и aксиoлoшким aспeктимa: зaдoвoљствoм пoсeдoвaњa свoгa дoмa, oсeћaњeм пoштoвaњa и љубaви прeмa свoм дoму, прeмa члaнoвимa свoјe порoдицe, aли и oдгoвoрнoшћу дoмaћинскoг упрaвљaњa: И дoзвaвши гa рeчe мy: штa тo чужeм зa тeбe? Пoлoжи рaчун кaкo си упрaвљaо *дoмoм*, јeр вишe нe мoжeш њимe упрaвљaти (Лк 16, 2); Кoји *свoјим дoмoм дoбрo упрaвљa*, имa пoслушнy дјeцу сa свaкoм скрoмнoшћу (1 Тим 3, 4).

9.1.2. Зa рaзликy oд лeксeмe *дом*, чији сe стeрeoтип „пoрoдичнoг дoмa, порoдицe“ у рeлигијскoм дeкyрсy, кaкo и у сaврeмeнoм српскoм јeзикy, примaрнo прoфилисe нa oснoвy друштвених параметара у нaјширeм смислу, стeрeoтип лeксeмe *кућа* кaкo „грaђeвинскoг oбјeктa“ и кaкo „пoрoдичнoг дoмa, порoдицe“ у рeлигијскoм дeкyрсy²³⁸ примaрнo сe прoфилисe и нa oснoвy физичких и нa oснoвy друштвених параметара, штo јe пoтврђeнo брoјним примеримa из Старoг и Нoвoг зaвeтa.

9.1.2.1. Упoтрeбa лeксeмe *кућа* у знaчeњу ‘пoрoдицa, члaнoви порoдицe’, пoкaзујe сличнe кoлoкaцијe, кaкo и лeксeмa *дом* у истoм знaчeњу. Тaкo имaмo спoјeвe сa присвoјним зaмeницaмa, *свoјa, њeгoвa кућа*, aли и рeaлизaцијe кoјe дoпуњaвaју oвaј стeрeoтип сa физичким пaрaмeтримa и oдрeђeним културoлoшким вредностимa, при чeму сe мoгу издвoјити прeдмeти зa свaкoднeвнy упoтрeбу (*ѡoсѡиeљa, ѡиeћ, нaћвe, oѡлeћaк*); укрaсни oднoснo ритуaлни прeдмeти (*лик рeзaн и лик ливeн*); oбрeди и ритуaли (*крсѡи сe oнa и кућа њeнa, лoмиѡи хлeб ѡo кућaмa*); oбeзбeђивaњe нaслeдствa (*oсѡиaѡи кућа нa нeкoмe*); удaјa, oднoснo жeнидбa oдрaслe дeцe (*рaзудaѡи кћeри из куће, дoвeсѡи дeвoјкe синoвимa свoјим из других кућа*); aли и прoфил сa нeгaтивним друштвеним вредностимa: oтимaњe, уништaвaњe, пљaчкaњe нeчијe куће: *изгoниѡи жeнe из милијeх кућа њихoвијeх, oсѡиaвиѡи нeкoмe кућу ѡусѡу*. Физичкe кaрaктeристикe пoјмa куће пoтврђују слeдeћи прoфил: a) грaђeњe куће

²³⁸ У примaрнoј интeрпрeтaцији кућа сe пoимa кaкo „згрaдa“ тј. грaђeвински oбјeкт сa функцијoм „зa стaнoвaњe“, штo јe истaкнyтo у дeфиницији у РСАНУ „грaђeвински oбјeкт, згрaдa зa прeбивaњe, стaнoвaњe или кaквy друштвeнy пoтрeбу“, a тeк сeкундaрнo кaкo „пoрoдицa“.

(*градији кућу*); б) трошност куће као грађевине (*срушији кућу, кућу ирејвории у буниие / у гомилу камења*); в) унутрашњи простор са прагом, вратима и зидовима који чине границу према спољашњем простору (*ући у кућу, најунији кућу, населији некога у кућу; износији из куће, нешио се чује из куће*); г) најважнији делови куће (*иросори, врати, довраци, ираг, кров, темељ*); д) материјал од којег су куће направљене (*кедрове греде, дрвене даске и стиубови, брвна, камен, земља*); ђ) архитектонски, грађевински типови (*куће на стиубовима, кућа на зиду градском* (што одговара савременом објекту – стану у стамбеној згради), *кућа обложена даскама, кућа са више клијеји* (клети, соба)); г) функционални типови (*зимна кућа, леиња кућа*); сталешки типови (*земљане куће, велике куће, куће од слонове косији*); ђ) грађевина која нема емотивни значај за укућане (*скиији ио кућама*).

9.2. У религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, параметризацију стереотипа дом, осим употребе лексеме *дом* и *кућа*, употпуњује употреба лексема из истог семантичког поља, које се могу издвојити и као парадигме уређене различитим односима: хиперо-хипонимски, еквонимски (еквиваленти), синонимијски, антонимијски, регуларни деривациони низови творбеног и семантичког карактера, као и синтагматски односи (исп. Бартмињски 2011: 56–57). Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам дом у религијском дискурсу у већини случајева има лексема *кућа*, а у ауторском контексту и лексеме *зграда*, *солијер* и *град* у значењу „грађевина“. У хипонимском низу, осим лексема *дом* и *кућа*, јављају се лексеме: *двор*, *вила*, *солијер*, *шайор*, *соба (собичак)*, *клеји*, *колиба*, *иџина*, *зайвор*, *кула*, *црква (дом Божији, дом молије, молијвени дом)*, *домаћа црква*, *храм* и др. Употребом наведених речи из истог семантичког поља у религијском дискурсу, стереотип дома се профилише углавном на основу аксиолошких параметара из друштвене, духовне и религијске сфере, најчешће у виду опозиције „позитивно – негативно“, што показују примери из Старог завета у преводу Ђура Даничића: Јер говорите: *гдје је кућа силнога*, и гдје је *шайор* у ком наставају *безбожници?* (Јов 21, 28) И довикиваће се буљине у *иустиијем кућама* и змајеви у *дворовима веселијем* (Ис 13, 22).

9.3. Типични хришћански дом, представљен у Појмовнику 2008 под одредницом *дом хришћански*, заснован је на религијским параметрима а концептуализује се на основу физичких, религијских, емотивних и аксиолошких параметара. Физички параметри не одређују породични дом као грађевински објекат, него као колекцију обавезних ритуалних предмета; религијски параметри истичу ритуале и њихове

учеснике, време одржавања, као што су освештаност дома, домаћа молитва, чланови породице и надлежни свештеник. Аксиолошки параметри представљају традиционалне породичне вредности (напредак дома, здравље, срећа, брига за подмладак, децу), вредности утемељене на љубави, разумевању и слози међу члановима породице. Наведене карактеристике породичног дома у савременом религијском поимању, према Појмовнику, засноване су на метонимији „дом је домаћа црква“ (нав. дело: 61).

9.4. У другим ауторским изворима религијског дискурса концепт дом допуњује се и другим вредностима, као изразом личног, индивидуалног искуства, сазнања, тачке гледишта, перспективе и интенција, па је дом конципиран и као брачна заједница са основним, патријархалним вредностима, у којима су *домаћин* и *домаћица* стубови дома, породице, брачне заједнице и родоначелници новог нараштаја. Идеал традиционално добре домаћице дат је у примеру из Старог завета: Да буду *иошћене, чисте*, добре *кућанице*, благе, покорне својијем мужевима, да се не хули на ријеч Божију (Тит 2, 5). Дом је у личном виђењу конципиран и као „добра породица“ са позитивним емоционалним вредностима: слобода понашања, радовање, љубав и поштовање ближњих, али и са искуством обезвређивања наведених вредности.

9.5. Као и у савременим текстовима и у религијским се дом узима као полазни изворни појам у концептуализацији других појмова, па су следеће метонимијско-метафоричне реализације засноване на просторним, друштвеним и аксиолошким параметрима:

храм (Божији) је дом: Синод: Како уђе у *дом Божији* и хљебове предложена поједе, које није ваљало јести њему ни онима што су били с њим, него само свештеницима (Мт 12, 4); И рече им: написано је: *Дом мој – дом молићиве* нека се зове; а ви начинисте од њега *ићину разбојничку* (Мт 21, 13). Концептуализација храма као дома заснива се на идеји верског заједништва и заједничарења које се одвија у храму Божијем (у цркви), што се исказује следећим синтагмама: *дом Божији*, *дом молићиве* и синтагмом са дериватом *домаћи*: *домаћа црква*. У опозицији са синтагмом *дом молићиве* јавља се *ићина разбојничка*.

царство Божије је дом/кућа: Даничић: И уплаши се, и рече: како је страшно мјесто ово! овдје је доиста *кућа Божја*, и ово су *враиша небеска* (Пост 28, 17); И рече Давид: ово је *кућа Госиода Бога* и ово је олтар за жртву паљеницу Израиљу (1 Дн 22, 1); Синод: Поздрављају вас сви свети, а особито они из *царева дома* (Флп 4, 22).

9.6. На основу друштвених параметара стереотип дом је профилисан у виду метафоре „свет је дом“, а такво схватање потврђују и религијски дискурси у ауторским изворима. У њима је укинута опозиција „свој – туђи“ са основним позитивним односно негативним вредностима, јер у религијској, духовној перспективи истичу се вредности засноване на опозицији „свет материјални – свет духовни“, што показују делови „Беседе о визији невидљивог света“ епископа Николаја: Ми видимо овај *свеї майеријални и йролазни*, али ми гледамо на онај *свеї духовни и бесмртїни* (Велимировић 2001: 32). Метафора „свет је дом“ у делима Николаја Велимировића, која су коришћена као извори, заснована је на више идеја. Пре свега то је хришћанска идеја о једном свевишњем творцу – Богу, господару неба и земље, света земаљског и небеског – универзума, у коме из универзалне, духовне перспективе појам границе нема значаја, али из људске, друштвене перспективе тај појам се вреднује емотивним/психичким параметрима, као у овом одломку: Господе Боже наш ... Овде на *йшућој земљи*, као изгнаници и *бескућници* ми клечимо пред Твојим величанством ... *Но земља је сва Твоја, ња је Твоје и ово место на коме клечимо*, тражећи ... лице Твоје ... *Туђа земља је најбоља за уздисање за Тобом, робовање је најбоље за покајање, шамница је најбоља богомоља, сїрадање најкраћи пут к Теби Створитељу Свесилни и Оче наш ...* (Велимировић 2002: 204).

9.7. Друга идеја овог духовника и мислиоца, на којој се заснива метафора „човечанство је дом“, јесте хришћанска идеја о смислу и универзалној вредности „пожртвовања“ која, према владици Николају, „лежи у природи свих разумних створења“, и има исти смисао и исту моралну вредност било да је у питању пожртвовање оца за породицу, родољуба за отаџбину, научника за човечанство (Велимировић 2002: 71–73).

9.8. На основу духовних параметара, како показује религијски дискурс, реализује се концепт дом и у виду веома значајне и функционално-стилски ефектне метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМОМ СЕБИ ДОМ односно синегдохе ЧОВЕКОВО СРЦЕ ЈЕ ДОМ/КУЋА (у којој обитава) Христос, засноване на идеји Христа / Царстава Божјег у човеку: Духовни људи гледају да у *кући буде чистїо ...* јер *Христїос обїиїава у кући, у срцу*, а не у дворишту (Старац Пајсије 2004: 83). Овај профил је мисаоно и идејно изграђен у „Беседи о царству Божјем, које је унутра“ епископа Николаја: „Све што је Божје, носи печат бесмртности. И царство Божје царство је бесмртности. Ако желимо ... да дишемо ваздух бесмртности, *морамо ући унутар себе, у срце своје, у Царсїво Божје ... Царсїво йриродно*

царство је чулно, отуда *царстїво тїуђине* у сравњењу са *душом нашоm*, која *їредстїавља унутїрашње царстїво наше ... Госїод хође, да нас враїти у нас саме, у дом свој и домовину своју*. За нас је *Царстїво Божје унутїра у нама: Ван нас је тїуђина*. Да би избегли из *тїуђине* и нашли *їрави дом свој*, у коме се сретамо непосредно с Богом, *ми морамо ући у себе, у срце своје*. *Ту је Цар, и тїу је Царстїво* (Велимировић 2001: 30) (делове у наведеним примерима истакле ауторке). У духовном и религијском контексту, као и у савременим текстовима, поставља се питање смисла па и могућности искорака из „себе“ у „свет“ / у „туђину“. У световној сфери оваква представа дома налази потпору у идеји индивидуалног идентитета и изазова да се кроз лично духовно и егзистенцијално искуство дође до сазнања „о себи као о свом дому“, што се постиже искоракom из „свог породичног дома“ у свет, у туђину (в. горе).²³⁹ Тако је представа дома као метафоре ЧОВЕК ЈЕ САМОМ СЕБИ ДОМ у опозицији са метафором СВЕТ ЈЕ ДОМ, али и са традиционално укоренењем представом дома као унутрашњег, заштићеног простора, топлог и сигурног места, као „породичног гнезда“ са његовим материјалним, друштвеним и емотивним вредностима, које са духовног и религијског становишта представљају илузију због њихове пролазности. Трошност таквог, „овоземаљског“ дома, и илузију да се његова сигурност може заштитити зидом, показују следећи примери из беседе владике Николаја: „Видим, како купујеш имање за имањем, и *зидаш кућу за кућом*, и пуниш касу за касом“ (Велимировић 2002: 29); „Ако твоји *сребрни и златни зидови*, којима си се оградио, и осигурају твој живот од спољашњег не могу га осигурати од унутрашњег разрушења (Велимировић 2002: 30) (делове у пр. истакле ауторке).

9.9. У религијском дискурсу концептуализација дома заснива се на више опозиција.

9.9.1. У опозицији „царство земаљско – царство небеско“ улогу граничника такође имају врата,²⁴⁰ као граница између царства земаљског

²³⁹ Са световног становишта метафора ЧОВЕК ЈЕ САМ СЕБИ ДОМ, заснована је на самосвести да је човек и у „родном дому“ осуђен на самог себе, што осмишљава и подстиче искорак из идиличне тоpline „родног дома“ у „свет“ ради упознавања самог себе и стицања властитог идентитета, макар и по цену горког искуства (исп. Бартмињски 2011: 243).

²⁴⁰ На улози врата као граничника заснива се значење израза *иза затворених врати*, потврђеног у РСАНУ код именице *врати* са значењем „у уском кругу; без учешћа шире јавности“, док се у библијском дискурсу, према Љ. Стошић, овај израз доводи у везу са старозаветним „источним, затвореним вратима“, кроз која нико не сме да прође, осим Господ Бог (Стошић 2007: 150), као и новозаветном употребом овог израза у значењу важног скупа и догађаја на којем се воде поверљиви разговори најужег броја

и царства небеског, што потврђује употреба лексеме *враи̑а* у следећем одломку: „А ти, сиротице Божја, не очајавај за своју срећу ... *враи̑а земаљске среће* за тебе су затворена ... да би се ти окренула ка *враи̑има вечне среће*? Бог често, баш често, *зай̑вара њред људима враи̑а варљиве среће*, али *враи̑а њраве среће* Он држи увек *о̑творена* пред свима и за све, који само пожелеле ући. Уђи и ти, кћери Христова. Кад се само *над-вириши на ња враи̑а*, опазићеш *царс̑иво срећних, о̑и̑аџину блажених*“ (Велимировић 2002: 217). У индивидуалном религијском дискурсу реализована је употреба лексеме *враи̑а* и у значењу непожељне границе у неделјивом „духовном“ простору цркве, у односу духовник – верници: „Свештеник *никада не може да зай̑вори враи̑а своје куће*. На њему је велика одговорност“ (Старац Пајсије 2004: 341) (делове у пр. истакле ауторке).

9.9.2. Опозиција „вечни, бесмртни – пролазни, смртни“ заснована је на религијској и духовној идеји вечности, непролазности царства небеског, царства Божијег и бесмртности духа и душе као унутрашњег човековог бића. На плану језичке слике света у концептуализацији дома функционише и опозиција „духовно, нематеријално – телесно, материјално“. Концепт дом заснован је на позитивним вредностима „нематеријалног, духовног“ и „царстава небеског“, које се реализују најчешће у виду метафоричних опозиција: „тело као кућа земаљска – зграда небеска“: Вук: Јер знамо да кад се *земаљска наша кућа њи̑јела раско̑а*, имамо *зграду од Бога, кућу нуруко̑ворену, вјечну на небесима* (2 Кор 5, 1).

Закључне напомене

10.0. На основу прегледа целокупног језичког материјала, изведеног са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, закључено је следеће: 1) да се у српском језику концепт дом заснива на лексичкосемантичком, творбеном, синтагматско-парадигматском и текстуалном потенцијалу две лексеме *дом* и *кућа*; 2) да се овај културни концепт у језичкој слици света профилише на основу више релевантних параметара: физичких, функционалних, друштвених, аксиолошких и емотивних; 3) да се у варирању стереотипа неутрализују или укидају неке од опозиција, релевантне за стереотипизацију овог културног концепта: „свој – туђи“, „живот – смрт“ и „унутрашњи про-
изабраних људи (Тајна вечера и Силазак светог Духа на апостоле), али и у значењу истинског мољења Богу у затвореној соби, које Христос препоручује ученицима као тајну радњу коју ће Бог платити јавно (нав. дело: 12).

стор – спољашњи простор“; 4) да су варирања и амбивалентне вредности у профилисању овог појма засновани на променљивости тачке гледишта и перспективе.

10.1. На основу прегледа материјала из религијског дискурса закључено је следеће: 1) да се у религијском дискурсу, као и у савременом српском језику, концепт дом заснива на лексикосемантичком, творбеном, синтагматско-парадигматском и текстуалном потенцијалу две лексеме *дом* и *кућа*; 2) да се овај концепт у религијском дискурсу, као и у језичкој слици света носилаца савременог српског језика, профилише на основу физичких, функционалних, друштвених, аксиолошких и емотивних/психичких параметара; 3) да се концептуално поље у религијском дискурсу, осим опозиција „свој – туђи“, „живот – смрт“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“, релевантних за стереотипизацију овог културног концепта у језичкој слици света, проширује опозицијама из религијске и духовне сфере: „вечан, бесмртан, непролазан – привремен, смртан, пролазан“, „духовни, нематеријалан – телесан, материјалан“, „царство небеско – царство земаљско“; 4) да се стереотипизација дома у религијском дискурсу примарно заснива на позитивним вредностима опозиција из религијске и духовне сфере, што доприноси универзалној вредности концепта као сакралног модела; 5) да се у профилисању стереотипа неутрализују или укидају неке од прве три наведене опозиције, док се опозиције из религијске и духовне сфере чувају у вредновању овог појма; 5) да су варирања, а ређе и амбивалентне вредности, у профилисању овог појма, као и у световној сфери, засновани на променљивости тачке гледишта и перспективе у ауторским текстовима.

ДОМ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
– РЕЧНИЧКИ ЧЛАНАК У АКСИОЛОШКОМ ЛЕКСИКОНУ
(ПОКУШАЈ СИНТЕЗЕ)

1. У овом делу монографије представићемо чланак српског концепта дом објављен у Аксиолошком лексикону (Ristić, Lazić-Konjik 2015). Когнитивна дефиниција представљена у том чланку заснива се на резултатима претходно предочених анализа три основна типа података (системских, анкетних и текстуалних), у којој је у начину описа језичке слике дома у већој мери примењен приступ описа удела сваког појединачног материјала, тзв. „сепаратни“ приступ (пољ. opis „separasyjny“) у реконструкцији концепта, а резултати анализе представљени у виду блокова (пасуса) који се засебно именују или према типу анализираних системских података (нпр. творбени и семантички деривати, етимологија, изрази и фразеологизми итд.), или, у случају осталих типова података, према фасетама (нпр. Шта је породица? Које су функције породице? итд., а анкетни подаци се наводе према датуму анкете, нпр. 1990 и 2000 итд.) (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 71). Имајући у виду да би у овом делу неминовно дошло до дословног понављања истих или сличних садржаја, већ изнетих у посебним поглављима, одлучили смо да прерадимо поменути чланак тако што ћемо појединачни, сепаратни опис заменити тзв. „холистичким“ описом (пољ. opis „holistyczny“), који према установљеним теоријским и методолошким принципима когнитивне дефиниције Ј. Бартмињског у раду *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowja* (1988), више одговара правилима ове дефиниције (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 71). Према С. Њебжеговској-Бартмињској, поступак холистичког описа подразумева покушај да се све врсте података међусобно интегришу, што значи да се стереотипни мотиви карактеристични за различите типове података представљају обједињено према фасетама (нпр. Шта је ЈЕДНАКОСТ? Учесници/партиципанти у ЈЕДНАКОСТИ? итд.). Ово је

у пракси, према мишљењу С. Њебжеговске-Бартмињске, осетно тежи задатак (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 89, 94), а по нашем мишљењу тешко га је остварити у једнообразним формулацијама когнитивне дефиниције и реконструкцији концепта, јер при обједињењу поменутих типова анализе постоји ризик да се пропусте или превиде неки елементи важни за националне и културне специфичности којима се одликује језичка слика појма у сваком појединачном језику. Зато ћемо се у даљем излагању држати опште структуре чланка препоручене за LASiS, која у основном подразумева експликацију следећа три елемента: Увод, Реконструкција базичне слике концепта и Профилисање концепта (Niebrzegowska-Bartmińska 2014: 95), уз одговарајућа скраћивања у деловима који се односе на представљање резултата анализе појединачних типова података (системских, експерименталних, текстуалних) у виду навођења етимологије, речничких дефиниција, хиперонима, хипонима, антонима, синонима, деривата итд., будући да су они представљени у посебним поглављима (в. горе), па ће релевантна запажања овде бити наведена интегрално.

Кратак приказ развоја концепта

2.0. Концепт дом има историјски карактер. Настао је као резултат човекове исконске потребе да се заштити од спољашњих опасности и временских неприлика, а са развојем културе мењао се његов изглед (техника изградње и подлога на којој је подигнут; величина, висина, спратност; материјал од којег је изграђен и др.), што се у језику показује постојањем бројних назива за његове најразличитије видове, који се у одређеним контекстима јављају као синоними лексеме *дом*: *зграда*, *грађевина*, *сџан*, *гарсоњера*, *дуилекс*, *йејосџрајџница*, *вишесџрајџница*, *кућа* „на лакајџ“; *вила*, *дворац*, *јалајџа*; *чардаклија*, *земуница*, *колиба*, *сојеница*, *барака* (*чајрља*, *јушара*), *јриземница*, *јоземљуша*; *сламара* (*сламарица*, *сламњача*), *јлочара*, *шиндралија*, *ћерџичара*; *чајмара*, *уџера*, *уџерица*, *сџраћара*, *јрошарница* и др., откривајући бројне особине по којима се новоименовани појам удаљава од уобичајене (прототипичне) представе именоване лексемама *дом*/*кућа*. Уобичајена представа дома у српском језику и култури подразумева зграду (грађевину) правоугаоног облика која има зидове, врата, прозоре и кров са димњаком, намењену првенствено за пребивање/становање. Синонимни називи изведени метонимизацијом *огњџишџе*,

*кућишије, оцак, кров, кайија, ујреј*²⁴¹, *сљеме*²⁴² откривају делове дома који у концептуализацији овог појма с традиционално-културолошког аспекта имају посебно важну улогу, што показује и пословица у којој метонимијска замена дома/куће деловима куће, истиче вредности граничника „прага“ и „врата“ у поимању дома као „унутрашњег простора“ у опозицији према „спољашњем простору“: *Кућни је праг највећа ѿланина*. Тешко се чоеку само од куће отиснути, а последице оде куд науми, 166.

2.1. Треба истаћи да у савременом српском језику, за разлику од неких других словенских језика (нпр. пољског и руског, в. Pazio-Wlazłowska, Lazić-Konjik, Ristić, у штампи)²⁴³, постоје две лексеме којима се именује концепт дом, *дом* и *кућа*, које на вербално-семантичком плану функционишу као синоними, а разлике се јављају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану. Појам дома у уобичајеној, свакодневној концептуализацији обухвата друштвену димензију у смислу „породична заједница“, за разлику од појма КУЋЕ за који је друштвена димензија од секундарног значаја. У примарној интерпретацији кућа се доживљава као „зграда“ тј. грађевински објекат са функцијом „за становање“, а тек секундарно као „породица“. Наведене разлике потврђује системски материјал РСАНУ у коме су различито хијерархијски распоређена њихова основна прототипична значења. У примарном значењу лексеме *дом* *1а* спојено су представљене семе дома као физичког објекта („зграда“) и као друштвене заједнице („породица“), док је ово значење код лексеме *кућа* хијерархијски ниже позиционирано као *1б*. Наведене разлике показују и уобичајене колокације типа *кујишии/иродаиши кућу, изнајмиши кућу*, у односу на нереализоване, па и немогуће колокације **кујишии дом, *иродаиши дом, *изнајмиши дом*. Оне су такође истакнуте у одговорима студената у анкети: *Не ѿосиоји шишичан изглед дома јер њега не чини изглед већ људи; Не ѿосиоји оиис, дом је нешио шио се осећа унушар иородице или друшива; Кућа ми је конкретан ѿојам а дом аишипракиан. Неком могу да се ѿоклоје значења али мени не; Дом: ѿоилина, сигурнос, кућа: објекаш*. Неке од наведених разлика у употреби ове две лексеме показује и следећи пример из књижевног дискурса, преузет из КССЈ: Од *ѿвоје куће*, Иване, остаће *кућишије*, а од *народа из дома ѿвога сиширашина иришовеиика!* (Јанко Веселиновић, *Хајдук Шианко*), у коме се лексема *кућа* употребљава у смислу физичког објекта који је подложен пропадању и који се чува у

²⁴¹ У основном значењу „запретана ватра, жар, попрет“.

²⁴² У основном значењу „уздужна линија у којој се секу две кровне површине куће, врх крова“.

²⁴³ За друге словенске и несловенске језике исп. у LASiS 2015.

физичким траговима исказаним дериватом *кућишиће*, док је лексема *дом* употребљена у друштвеном смислу као породична заједница, „народ из нечијег дома“, а у аксиолошком смислу као чувар традиционалних културних, моралних и др. вредности (апстрактан домен).

2.2. На велику старост појма улућује етимологија која показује да су обе речи врло старе, да су им се значења током времена преплитала и укрштала, али да је *дом* ипак знатно старија, изразито стара реч индоевропског, општесловенског прасловенског карактера²⁴⁴ која је творбено немотивисана и улази у основни, најужи лексички фонд српског (и других словенских) језика. Реч *кућа* је из прасловенског периода. Настала је извођењем од старог словенског глагола *kotati* са првобитним значењем ‘скровиште’ (Skok 2: 221 s.v. kuća) док се у савременој етимолошкој верзији у њеној структури препознаје именица *кућ* и суфикс *-ja* (Влајић Поповић 2013: 114). Концепт дом функционише као универзални културални концепт (исп. Алефиренко 2011: 32–33) и као древни, базични ментални појам, који је у вези са основном људском егзистенцијалном ситуацијом.²⁴⁵ У његовој реализацији функционишу основне егзистенцијалне вредности у виду бинарних опозиција: „свој – туђи“ и „живот – смрт“. На мисаоно-сазнајном плану појам дом функционише као изворни домен у категоризацији других појмова, и то не само на основу позитивних параметара „свој“ и „живот“, него и на основу просторног параметра границе као његове суштинске вредности у успостављању опозиције „унутрашњи простор / свој / пријатељски – спољашњи простор / туђи / непријатељски“.²⁴⁶ У својству граничника јављају се праг и врата. На просторној и друштвеној опозицији заснован је антонимијски однос лексема *дом* и *свећ*: дом је близак, пријатељски, а

²⁴⁴ Индоевропско порекло речи *дом* потврђују паралеле у грчком, латинском и др. језицима (исп. Skok 1: 424–425, s.v. dom и Бартмињски 2011: 235–236). Старину самог појма, који је по Скоку значио »оно што је саграђено«, истиче још један битан елементат „становање“, јер, према мишљењу филозофа Мартина Хајдегера, „становање, тј. бивствовање на Земљи „претиче“ градњу као подизање грађевине“ (наведено према Бартмињски 2011: 236).

²⁴⁵ Због свог прворазредног значаја овај појам утиче на начин концептуализације и категоризације света. Отуда има централно место не само у животу већ и у обреду (ритуалу), нарочито у тзв. обредима прелаза и иницијације, у којима функционише као симбол „свог“, пријатељског, људског (у односу на оно што је изван и симболише „туђе“, непријатељско, демонско) (исп. Павловић 2004: 36–37).

²⁴⁶ У питању је оријентациона категоризација која је у основи оријентационих појмовних метафора. О овој и о другим врстама појмовних метафора (структурне, онтолошке и сликовне метафоре), в. Klikovac 2004: 22–24.

свет далек, туђ, и опасан, што показују следећи примери: *свуда је њроћи, ал' је кући доћи; свуда њоћи, али кући доћи; код (своје) куће (бићи).*

3. Поред устаљених физичких карактеристика представа дома у српском језику обухвата и друге битне карактеристике на основу којих се концепт дом структурира као вишедимензионална категорија која укључује различите параметре. У даљем излагању покушаћемо да издвојимо базичне карактеристике стереотипа дом, тј. оне семантичке особине на којима се заснива разумевање овог концепта у српском језику (тзв. базични комплекс особина, према Бартмињски 2011: 216–217). Другим речима, покушаћемо да на основу свих реализација значења лексеме *дом/кућа*, представљених на различитом језичком материјалу (системском, текстуалном и експерименталном (анкетном))²⁴⁷ у виду концептуализације овог појма и његове вишедимензионалности, у складу са принципима „когнитивне дефиниције“, разрађене у оквиру лублинске етнолингвистичке школе (Бартмињски 2011: 237–241), дамо јединствен семантички опис свих његових особина. Он се остварује „дефиницијским реченицама“ („минималним дијагностичким константама“ или „семантичким стандардима“), које откривају основне елементе појма, који се на плану друштвене употребе одређују као „стереотипни мотиви“.²⁴⁸ Они покривају читав комплекс конвенционалних реализација на нивоу друштвене норме и потенцијал оквирне синтаксичке структуре, која се са становишта предикатско-аргументске синтаксе, у српском (као и у пољском) језику, може формално представити на следећи начин: *Nhum* станује/живи у *Nloc*, из кога се, исказано апстрактним језиком семантичке синтаксе, изводи реченица

²⁴⁷ Системски језички материјал представљен је материјалом тезаурусног РСАНУ који, осим речничког чланка лексеме *дом* и чланка њеног најближег синонима *кућа*, обухвата и лексичке јединице њихових творбених гнезда и показује све карактеристичне лексичкосемантичке односе: хиперо-хипонимске, антонимијске, синонимијске, афиксалну и семантичку деривацију, карактеристичне синтагматско-синтаксичке спојеве и колокације. На њему су утврђени најважнији, општи параметри за профилисање овог појма у свим његовим аспектима: физичким, функционалним, друштвеним, емотивним и аксиолошким, на којима се заснива стереотип овог појма у језичкој слици света носилаца српског језика. Материјал народних пословица указује на традиционалну заснованост неких параметара у савременој представи дома. Материјал КССЈ и анкета репрезентују концепт овог појма који је најближи његовој наивној представи у разговорном језику, као најнеутралнијем, изворном народном језичком идиому.

²⁴⁸ Термини под наводницима преузети су од Ј. Бартмињског (2011: 238–240, и нап. на тим странама у којима су појмови објашњени и опримерени). Дефиницију стереотипног мотива дао је Бартмињски (2011: 241) и према њему могућност креирања текстова коришћењем основних стереотипних мотива теоријски су ограничени само прагматичким, историјским и културним чиниоцима.

[*йородица сїанује/живи у згради*]. Она представља базични, основни стереотипни мотив који дефинише *дом/кућу*, са три надређена појма (хиперонима) ових лексема, а то су *зграда*, *сїановање* и *йородица*, који се спајају у семантичку целину, чији се делови (аспекти, домени, фасете): [место] – [догађај] – [људи који учествују у догађају] међусобно прожимају. Из њих се изводе други мотиви заменом хиперонимних лексема њиховим еквивалентима. Тако у српском језику у домену [догађај] позицију предиката осим надређене лексеме *сїановаїи/живеїи*, може попуњавати читав низ глаголских/предикатских лексема, типа: *йривремено сїановаїи*, *боравиїи*, *йребиваїи*, *градийи*, *изнајмиїи* и др.; у домену [партиципанта] позицију субјекта, осим надређене лексеме *йородица*, попуњавају бројне именице из сфере хумано: *йородица*, *укућани*, *йријайељи*, *госїи* ... ; *сељак*, *радник*, *службеник*, *човек из града* и др.; а у домену [места] [локализације] позицију локализатора, осим надређене лексеме *зграда*, попуњавају лексеме: *дом*, *кућа*, *сїан*, *йалаїа*, *викендица* и цео низ синонима и еквивалената односно хипонимних назива наведених у претходном излагању (в. горе).

Реконструкција базичне слике концепта

4.0. Преглед целокупног језичког материјала показао је да се културни концепт дом у ЈСС профилише на основу следећих релевантних параметара. Улогу надређеног појма, хиперонима за појам дом има неколико лексема, распоређених према „принципу најближег нивоа хијерархије“ (Бартмињски 2011: 113): *кућа*, *зграда*, *грађевина*, (*грађевински*) *објект*, *йросїор*, *месїо*. На основу особина које чине стереотип дом могу се издвојити следећи аспекти: физички (типичан изглед), функционални (сврха), друштвени (партиципанти), аксиолошки (вредности/особине дома) и психичко/емотивни (доживљај дома), при чему се друштвени параметри у структури стереотипа укрштају са психичким (емоционалним) у виду психосоцијалног аспекта. У варирању стереотипа неутрализују се или укидају неке од опозиција, релевантне за стереотипизацију овог културног концепта, као што су „свој – туђи“, „живот – смрт“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“, а варирања и амбивалентне вредности у профилисању овог појма засноване су на променљивости тачке гледишта и перспективе.

4.1. Немају сви аспекти једнаку вредност, као што немају једнаку вредност ни све особине појма које су у анализи издвојене као стабилизоване у структури стереотипа. Највећу неизоставну, обавезну (облигаторну) вредност имају аспекти: физички [надређена категорија – место],

функционални [сврха], социјални, друштвени [партиципанти] и емоционални, психички [доживљај]. Да би се указало на наведене разлике у онтолошком статусу дефиницијских особина дома, уз сваку особину навешћемо одговарајућу напомену (модификатор) која показује степен њене устаљености: обавезно/неизоставно, обично/углавном, може имати/бити.²⁴⁹

5. Следи семантички опис дома који садржи све његове димензије (аспекте) са свим стабилизаним особинама које га карактеришу и вреднују, у складу са принципима когнитивне дефиниције:

- Fz – физички
- F – функционални
- S – социјални
- A – психосоцијални
- P – психички
- Ž – животни
- E – етички

ДОМ

(1) (Fz) ‘је (обавезно) место (грађевински објекат / зграда / кућа)’ (исп. нпр. колокације *саградити*, *иодити*, *изградити*, *довршити*, *омалтерисати* кућу, *обновити*, *реновирајти*, *иоиравити* кућу/стан, *куити*, *иродаити*, *изнајмити* кућу/стан)

(2) (F) (обавезно) ‘где живи’ (подразумева трајније место нечијег живљења, становање, пребивање, отуда је стамбени објекат; метафоричким ширењем је добијено значење ‘место пребивања, родни крај, домовина’; исп. супр. *сиротињски дом*, *ситарачки дом*, *дом за незбринуте особе* са значењем „привремени смештај“, *иланинарски дом*, *кућа за одмор* „за одмарање“, *ноћна кућа*, *јавна кућа* „за забаву“ и сл.)

(3) (S/A) (углавном/обично) ‘породица’ (породична заједница) (исп. пр. *иородични дом/кућа*, *родни дом*, *домаће огњиште*, *сидети свој дом/кућу*, *заснивати дом* метонимијом добијена значења род, лоза, династија)

(4) (Fz) (обавезно) ‘има зидове, врата (праг), просторије, прозоре, кров’, (може имати и окућницу/двориште) (али није важна његова

²⁴⁹ У раду Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016: 39, предлажу се „модификатори“ (напомене) типа: „увек“ („zawsze“), „обично“ („zwykle“) и „понекад“ („może być“) који указују на различит степен заступљености особине у концептуализацији појма. С обзиром на наше искуство у раду са материјалом, ми смо искључили модификатор „увек“ који има карактеристике категоричности. По нашем мишљењу, без обзира на обим материјала који је обухваћен анализом, увек се мора рачунати на његову ограниченост што је довољан аргумент да се искључи модификатор овог типа.

физичка димензија, изглед, величина и др., исп. нпр. одговор: *Не њо-
сџоји њиџичан изглед дома јер њега не чини изглед...*)

(5) (F) (углавном/обично) ‘испуњен је одређеним предметима (по-
кућством) који задовољавају човекове потребе’: сто, кревет, намештај,
пећ, (може имати) телевизор, слике по зидовима: деривати: *домаћа*
хаљина, кућни огрџач

(6) (Ž) (углавном/обично) ‘у њему се одвијају свакодневне живот-
не ситуације и изузетна породична славља’

(7) (F) (углавном/обично) ‘у њему се обављају кућни послови’
(деривати: *домаћа комовица, домаћи дукан, домаће вино, домаће сири-
шџе*; са овим и претходним значењем је метафорички повезано значење
културно-просветна, административна и др. установа)

(8) (Fz) (обично) централне просторије су кухиња и (може бити)
дневна соба

(9) (F) (углавном, обично) истакнуте улоге имају домаћин и
домаћица (домаћин и домаћица су стубови дома, исп. нпр. *домаћин*
је глава куће а жена враџ: осећање власништва, господарства у свом
дому; домаћинска, старешинска одговорност

(10) (F) (углавном) има заштитну функцију (опозиција: „унутра-
шњи простор – спољашњи простор“)

(11) (F/P) (углавном) у виду уточишта пружа осећај сигурности,
удобности, комотности, угодности, слободе (*биџи код (своје) куће* у
значењу „добро се сналазити, осећати се слободно, угодно као у својој
кући; бити добро примљен, прихваћен“; *Моја кућица моја слободица*)

(12) (Fz) (углавном) има велику вредност материјалну и
нематеријалну (метафором добијено значење особа која кући, унапређује
своје домаћинство, исп. посл. *Кућа му је од камена, / А у кући ни камена*
са смислом „вредност куће/дома мери се стеченом имовином“; дериват:
домаћински супр. *недомаћински* конотира „расипништво“ и изр. *без*
куће и кућишџа (биџи, осџаџи); *немаџи куће ни кућишџа*; *Ожени се*
сиром / Узе мому од дома; Тешко кући без чока а огњишџу без хреба
„вредност куће се мери људима, члановима породице који у њој живе“)

(13) (P) (обично) важна је атмосфера која влада у дому (топла,
пријатна атмосфера, породична атмосфера)

(14) (P) (обично) важна је повезаност чланова породице, блискост,
љубав и др. позитивна осећања, слога, поштовање, разумевање (деривати:
одомаћџи се, удомаћџи се, домазџи „мушкарац који после
женидбе живи у кући родитеља своје жене“, *задомаћџи се* „постати
домаћин, домаћица, постати привржен дому, заволети дом, кућу“; људи

се у њему осећају добро, мир, хармонија, добри породични односи, добра комуникација; *сѝара кућо* „назив у обраћању, обично при поздраву, којим се показује присност, пријатељство“, *кућо моја* назив од миља обично у обраћању мајке детету; исп. посл. *није кућа тијесна, док није чељад бијесна*)

(15) (Ž) (може бити) ситне препирке, генерацијски јаз, патријархални поредак

(16) (E) (може имати) висока морално-етичка начела: углед, уважавање, поштење: *кућа од куће* „поуздан, поштен човек“

(17) (P/Ž) (обично) асоцира на прошлост, изазива успомене („место где смо рођени“, „место где сам одрасла“, „успомене у том дому“).

Профилисање дома

6.0. Зависно од типа анализираног материјала у реконструкцији концепта дом, издвојени су следећи његови профили, варијанте језичке слике дома, који указују на вишеслојност овог концепта и његово варирање, при чему се не искључују могућности проширивања списка новим профилима заснованим на анализи других типова дискурса, с обзиром на то да је садржај концепта дом, као и других концепата, подложен модификацијама.

6.1. **Општи**, репрезентован системским речничким материјалом на којем су утврђени најважнији параметри за профилисање овог појма у свим његовим аспектима: физичким, функционалним, друштвеним, емотивним и аксиолошким, на којима се заснива стереотип дом у језичкој слици света носилаца српског језика.

6.2. **Традиционални**, репрезентован материјалом пословица, заснован на патријархалном културном моделу у којем је мушкарац, домаћин глава куће (дома), а жена, домаћица врат; истиче се материјална и морална вредност дома.

6.3. **Савремени уобичајени (свакодневни)**, репрезентован материјалом анкете и асоцијативним материјалом у којем је у првом плану психосоцијални аспект заједништва, повезаности чланова породице и емоционално сагледавање дома као топлог гнезда, уточишта.

6.4. **Патриотски**, репрезентован књижевним и публицистичким текстовима у којима је изразита метафора КОСОВО ЈЕ СРПСКИ ДОМ.

6.5. **Религијски**, репрезентован материјалом из Старог и Новог завета и др. текстова религиозног карактера, у којем се дом профилише не као грађевински објекат, него као хришћански породични дом са

колекцијом обавезних ритуалних предмета и традиционалних породичних вредности.

6.6. **Поетски (индивидуални)**, репрезентован стиховима истакнутих српских песника, заснован на емотивним и аксиолошким аспектима са карактеристичним контемплативним ставом према свету, као и индивидуалном тачком гледишта и комуникативним интенцијама аутора.

IV.

КОНЦЕПТ ПОРОДИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

1.

ПОРОДИЦА НА МАТЕРИЈАЛУ РЕЧНИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

1.0. Концепт породица спада у универзалне социјалне концепте а у српском језику и култури, као и у пољском језику (Бартмињски 2011: 220), веома је близак концептима дом, домовина и мајка. Са овим концептима повезана је мрежом семантичких односа заснованих на социјалним и емотивним/психичким аспектима, а са концептом мајка и биолошким/генеалогским аспектом, на што се указује у релевантним речницима српског (српскохрватског) језика (Вуков Рјечник, RЈAZU, РСАНУ, РСМ и РСЈ), као и у радовима из овог домена (Ристић, Лазић-Коњик 2014, 2015; Ристић 2013б; Ристић 2015: 207–235; 245–314).

1.1. Универзални статус овог концепта, његов комплексан садржај са генеалогским, привредним, социјалним, психичким и васпитно-културним аспектима, као и типове и облике породице, показује енциклопедијска дефиниција:

Породица је универзална људска заједница коју чине одрасли репродуктивно способни партнери и њихово потомство, али и даљи сродници који живе заједно са њима. Породица, поред репродуктивне, привредне, социјалне има и значајну психолошку, васпитну и социјализацијску улогу. Она је важна примарна група и један од најзначајнијих агенса социјализације. По структури, функцијама и вредносној оријентацији постоји више типова и облика породица: моногамна, полигамна; матријархална, патријархална; потпуна, непотпуна; нуклеарна, проширена; ауторитарна, демократска итд. (Иван Видановић „Речник социјалног рада“). [<https://sr.wikipedia.org/wiki/породица>, 26. 2. 2018.]

1.2. Језичком општем поимању породице много је ближа дефиниција дата у средњошколском уџбенику социологије, која се скоро подудара са речничким дефиницијама основног значења, које налазимо у речницима српског језика за лексему *породица* и њен синоним *обитиљ*:

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2018а.

Породица је група особа у којој су појединци директно сроднички повезани, при чему одрасли чланови преузимају одговорност за бригу о деци [Вулетић Владимир, *Социологија*, Уџбеник за четврти разред гимназије и трећи разред средњих стручних школа, Београд: Klett, 2012, стр. 184]

Ова сличност проистиче из чињенице да се у одабирању броја нужних и довољних елемената за постизање задовољавајуће/достатне дефиниције, лексикографи руководе критеријумом поимања/спознаје одређеног појма од стране просечног говорника (српског) језика који се одређује нивоом средњошколског образовања. У другом делу наведене приручничке дефиниције налазимо битне елементе који карактеришу праву/типичну породицу, а то су одговорност и брига одраслих за децу, елементе којих нема у речничкој дефиницији основног значења лексеме *породица*, али се ове и многе друге особине породице реализују у осталом релевантном језичком материјалу, који ће се имати у виду при реконструкцији језичке слике самог појма/концепта.

Опис материјала

2. У складу са методолошким основама лублинске етнолингвистичке школе, материјал за реконструкцију концепта *породица* заснива се на три типа релевантних извора, који се, према традицији ове школе, означавају скраћеницом С-А-Т: системски материјал (из речника, енциклопедија, приручника), анкета и текстови.

У овом делу монографије биће представљен концепт *породица* на системском материјалу и то на подацима повезаним са основном лексемом *породица* којом се у српском језику именује сам појам/концепт (њеним синонимима, хиперонимима, хипонимима и кохипонимима, семантичким и афиксалним дериватима) из свих релевантних речника српског (српскохрватског језика): етимолошки аспекти из Скоковог етимолошког речника (Skok), историјски аспекти из Вуковог Рјечника и RЈAZU, савремено поимање овог концепта из РСАНУ, РМС и РСЈ, а допунски лингвистички – дериватолошки аспект на материјалу СДР 2, док је енциклопедијски аспект представљен дефиницијама овог појма из приручника и енциклопедија (Википедија).²⁵⁰

²⁵⁰ Асоцијативни аспекти концепта *породица* на материјалу АРСЈ и ОАРСЈ и на анкетном материјалу, као и други његови аспекти на материјалу пословица и текстова различитих стилова и жанрова, представљени су у наредним поглављима монографије.

Кратак осврт на претходна истраживања концепта породица

3.0. У досадашњим истраживањима овог феномена у србистици налазимо само фрагментарне осврте у вези са другим темама, најчешће у вези са називима чланова породице (родбински називи/термини) и односима међу њима и то углавном на основу речничког, дијалекатског и паремиолошког материјала (Вуковић 1980; Бјелетић 1994; Дражић 2002, 2017; Јовановић 2006). У новијим србистичким и славистичким радовима феномени у вези са појмом/концептом породица посматрају се са етнолингвистичког становишта и у оквиру ЈСС на комплетном језичком материјалу (системском, текстуалном, паремијском, асоцијативном, анкетном и на материјалу националног корпуса), као и у истраживањима посвећеним етносоциологији и психологији културе (в. Стевановић 2012: 22).²⁵¹ Од осталих извора истичемо: JWP 2006; Бартмињский 2005; Бартмињски 2011; Bartmiński 2014; Дюзенли 2014; Кононенко 2013, а урађене су и дисертације на тему језичке слике породице (Добровольская 2005; Головин 2014 у којој је дат веома исцрпан преглед славистичких радова посвећен не само феномену сродства и породице него и других блиских феномена), као и магистарски и мастер радови (Милићевић 2011; Миленкович 1996).

3.1. Када су у питању резултати у домену концепта/стереотипа породица у србистици, најобимније и најисцрпније истраживање урадила је Марија Стефановић (2012). Ова ауторка је, комбиновањем метода етнолингвистике, лингвоконцептологије и статистике, реконструисала језичку слику породице у руском и српском језику са више аспеката: 1) упоређујући резултате добијене анализом и статистичком обрадом података на материјалу 14 асоцијативних поља, 8 руских и 6 српских, и то за називе: *сестіра* (с), *сестра* (р), *браїї* (р), *син*, *сын*, *кћерка*, *дочь*, *оїіац*, *отец*, *мама* (с), *мама* (р), *матъ*, *тата*, *папа*, анализирали је и представила структуру асоцијативног поља 'породица' у српском и руском језику (са центром, ближом, даљом и крајњом периферијом) и утврдила разлике у динамици промена језичке слике породице у српској и руској култури; 2) упоређујући резултате добијене анализом асоцијативних поља лексема *син*, *кћерка* и *сын*, *дочь* са резултатима добијеним анализом паремија које се односе на ове лексеме у српском и руском језику, представила је језичку слику породице у развоју у српском и руском језику; 3) упоређујући резултате добијене анализама системског/речничког материјала, паремиолошког материјала и материјала асоцијативног поља

²⁵¹ В. славистичку литературу, као и радове ове ауторке од 2007. до 2011. наведене у библиографији (нав. дело: 148–153).

лексема *мајка*, *мама* и *маћ* у српском и руском језику утврдила је константе у језичкој слици породице у српском и руском језику и реконструисала је психолошко значење лексема „мајка“ у оба језика и 4) упоређујући резултате добијене анализом асоцијативних поља лексема *снаха* и *зей* у српском и руском језику са резултатима добијеним анализом паремиолошког материјала из оба језика указала је на поларизацију чланова породице на „своје“ и „туђе“.

Породица у светлу системских података (речничке дефиниције и етимологија лексичких експонената концепта)

4.0. У српском језику за именовање појма породица употребљава се најчешће лексема *породица*, а њен синоним лексема *обитиљ* већ је била у време заједничког српскохрватског језика територијално маркирана на западну/хрватску варијанту заједничког језика, а у најновије време њена употреба у српском језику у основном немаркираном значењу постала је веома ретка и код већине говорника перципира се као неодомаћена реч, што подржава и савремена језичка норма. Ово ме у прилог иде и чињеница да лексема *обитиљ* није забележена у најновијем речнику српског књижевног језика РСЈ, а не јавља се ни у асоцијативним пољима у материјалу АРСЈ и ОАРСЈ, али је наведена у РСАНУ, а њену територијалну/варијантну ограниченост употребе у основном значењу показују извори у примерима који су наведени уз лексему *обитиљ*.

4.1. Значење лексема *породица* представљено је у РМС у виду шест семема, лексичких реализација, од којих је прво значење с правом рангирано као основно и примарно:

породица ж 1. *заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници који с њима живе, обитиљ.*

2. *фиг. круг, скуп људи које веже заједно исти или сличан циљ, мисао, рад и сл.*

3. *скуп животиња који се састоји од мужјака, женке и њихових младунаца.*

4. *биол. виша систематска категорија која обухвата више родова животиња, биљака, сличних по саставу или структури и блиских по пореклу.*

5. *скуп, група истородних јединки које се налазе једне уз друге и чине вишу заједницу.*

6. *лингв. група сродних језика: индоевропска језичка ~ [породица].*

Иста значења само нешто мало другачије структурирана и без примера наведена су и у најновијем речнику српског књижевног језика (в. *йородица* у РСЈ).

4.2. Речнички чланак лексеме *обитиџель*, најближег синонима, у РСАНУ показује пет основних значења са подзначањима, међу којима је као прво, примарно значење наведено исто оно као код лексеме *йородица*:

обитељ ж 1. а. *заједница коју чине муж и жена, односно родитиџели и деца (као и блиски сродници који живе у истиом домаћинствиу), йородица. 1. б.* *заједница од више йородица (коју обично чине браћа са йородицама), задруга; йоитомци, сродници истиог йородичног сџабла или истиог йлемена; лоза, род.*

2. *заст. а.* *калуђери истиог манасџира или истиог манасџирског реда, манасџирско браџство, браџија. 2. б.* *храм и зграде у којима живе калуђери, монаси, манасџир.*

3. *фиг. чланови неког удружења, друшџива.*

4. *биол. скуџ сродних животињских или биљних врста, йородица, фамилија.*

5. *заст. а.* *йребивалишџиџе, обитџавалишџиџе. 5. б.* *фиг. животиња средина, сџанишиџе.*

У РСАНУ, који много детаљније описује значења заснована на богатијој грађи, не само књижевног него и народног језика, показана су нека „нова“ значења лексеме *обитиџель*, као што су **обитељ 1б**, означена кохипонимима лексеме *йородица*: *задруга, йородично сџабло, йлема; лоза, род*; застарела значења **обитељ 2** и **обитељ 5** са по два подзначања: **обитељ 2а** означено као (манастирско) *браџство*, кохипонимом лексеме *йородица*, и метонимијски изведено значење **обитељ 2б** означено лексемом *манасџир*; затим значење **обитељ 5а** означено лексемама *йребивалишџиџе, обитџавалишџиџе* и **обитељ 5б** означено лексемом *сџанишиџе*. У сва три последња случаја значења су идентификована ближим и даљим кохипонимима лексеме *дом*.

4.3. Према Скоку, у основи речи *йородица* је свесловенска и прасловенска реч *род* са значењима: »1° Geschlecht, 2° Stamm, 3° Frucht, 4° srodstvo, 5° species, vrsta«, са глаголским и именичким дериватима; именица *йородица*, с придевским дериватом *йородични*, изведена је од именице *йород*, а истом семантичком пољу припадају и изведенице *сродан, сродник, сродница, сродности* (Skok 3: 151–152 s.v. rod).

Значење и етимологија речи *обитиџель* и изведенице из њеног семантичког поља у Скоковом речнику представљени су на следећи начин:

obitelj ... f (13. i 14. v.) ... a) *obitela* = *obitelj*a f, praslav. apstraktum deklinacije *i*, »1° familia, porodica, 2° coenobium, manastir«. Pridjev *obiteljan* = danas *obiteljski*. Na *-janin* ... *obiteljanin* (15. v.) »члан обитељи«. Данас опћенита ријеч књижевног и саобраћајног језика, у старије доба и ограничено црквена, са значењем редовничке друштине. У народном говору за тај појам чује се друштину ... Образована је с помоћу суфикса за апстракта *-elb* од baltoslav., praslav. denominala *vitati*, који постоји у steslav. *vitati* »habitare« и у сјеверним славинима: чеš. *vitati* »поздравити, рећи добродошлицу«, полј. и гор.-луž.-srp. *witać*, donj.-луž.-srp. *witaš*, ukr. *vytaly* i rus. *vitaty*, од praslav. коријена **vita*, који се изгубио у славинима као primitivum а очувао у балтичким језицима ... Praslav. *vitati* s префиксом *ob-* *obitati* ... код нас је потврђен у значењу »становати« у 15. v. ... У данашњем се језику говори као impf, на *-va obitavati*, *-bitavam* (Sulek) »prebivati, stanovati«, одатле *obitavalište* »prebivalište«, на *-lac obitavalac*, gen. *-oca* »stanovnik«. Сматра се русизмом (rus. *obitaty*) ... Само *vitati*, које је praslav. ријеч, не постоји у hrv.-srp. Вук има из Баранје *razvitati*, *-cem* pf. »разбациати« (Skok 2: 536-537 s.v. obitelj).

4.4. У Вуковом Рјечнику²⁵² (издање 1898) наведене су речи: **породица** ... familia [vide фамилија]: И позови старца Варићака / Нек поведе своју *йородицу* / *Породицу* Варићаковиће; **обитељ** ... (у Хрв. и Далм. код кршћана) н. п. моја обитељ, т. ј. жена и дјеца ... [vide фамилија] и **фамилија** [вамилија] .. (у војв.) ... за коју је осим значења наведеног упућеницама: обитељ, породица, забележено и значење „кољено“ у смислу ‘лоза’, ‘род’, значење наведено у РСАНУ за **обитељ 1б**, а реализовано и у значењу **породица 1** у РМС које није идентификовано у дефиницији али је потврђено примером: *Мој браћо је задњи йошомак наше йородице*.

4.5. Из RJAZU преносимо речнички чланак лексеме *йородица* са пет семема издвојених словима абецете и са минималним контекстом употребе, јер је у целини релевантан за наше истраживање:

Porodica f. familia, mater, progenies ... Najstarija је потврда из XIV вијека ...

a. *isto što i obitelj b, t. j. zajednica, koju čine roditelji i njihova djeca i najbliži rođaci, ako žive zajedno s njima*: zaboraviti svoju porodicu, kad koja porodica zamre, imati pizmu na nečiju porodicu, kraljevska porodica;

b. *mati, roditeljka*: у старијим рећницима и изворима до почетка 19. века, у неким старијим рећницима дефинисана синонимом, *poroditelica*, реализује се у наредном контексту *ћачко* (отач) и *porodica* (мајка), *diva*, *Božja porodica*

²⁵² Према наводима из литературе у Вуковом Рјечнику налази се око двеста педесет лексема којима се именују родбински односи, и то крвно и ритуално сродство (Дражић 2017: 418).

(мајка Боџија), *Marija, slavna Božja porodica, gurnuti srce ljubljene porodice, (nečija) porodica*, i fig. Srdžbo kleta ... porodice od svih šteta!;

c. isto što i *porod ... potomstvo*: наведен пример из Вуковог Рјечника дат код одреднице *ћородица*, затим пример: *nečija slavna porodica*;

d. *bratstvo* (наведени су примери из народних песама);

e. Rijetka, pojedinačna značenja: *naraštaj, pas, pojas, rod, rodbina, dete, čedo, roditelji*.

Деривати

5.0. Лексема *ћородица* и њен синоним *обитијељ* спадају у називе родбинских односа у којима доминира семантичка компонента односа лица која су у сродству, што је нарочито евидентно за имена сродника (*сесћира, браћ, девер* и др.), за које се у литератури констатује да у свом семантичком садржају имају само једну компоненту – „однос према лицу према коме се сродство одређује“, и да, у ређим случајевима, неки називи у свом семантичком садржају могу развити и друге компоненте (нпр. *мајка, свекрва*), обично „оне које су резултат колективне експресије, општег схватања о квалитетима, о вредностима тих појмова“ (Гортан Премк 1997: 22). За већину имена сродника се тврди да су у највећем броју моносемичне (нав. дело 41–42). Нешто од овога потврђују веома сведене полисемне структуре лексема *ћородица* и *обитијељ*, које спадају у родбинске називе, а функционишу као хипероними имена/назива сродника или као кохипоними назива родбинских заједница. Сличну сведеност показује и мали број суфиксалних деривата, углавном у форми односних придева.

5.1. Тако, према лексеми *ћородица* имамо придев *ћородични*, који се према РМС реализује у два значења, дефинисана и илустрована примерима у виду типичних спојева, синтагми, на следећи начин: **1.** који се односи на породицу, који је у каквој вези са животом у породици: ~ старешина, ~ живот, ~ грб, ~ одгој, ~ слика, ~ светиња; **2.** који је одређен за породицу: ~ стан.

У овом речнику евидентирана је и изведеница *ћородичица*, граматички дефинисана као „дем. и хип. од породица“ и потврђена примером: *Породичица се ... нашла ... ћрви ћућ у живоћу сва на скућу*.

5.2. Према лексеми *обитијељ* такође имамо придев *обитијељан* који се у РСАНУ упућује на обичнију варијанту придева *обитијељски* и дефинише: „који се односи на обитељ, који припада обитељи, породични, фамилијарни“, а потврђен примерима из којих су издвојени минимал-

ни контексти: *обитиљеска ѿојлина, обитиљеске невоље и сїрадања, обитиљеска слика, Лиѿа је сївар обитиљески живоїї, недосїаци расула и неконсолидованог обитиљескога живоїїа, ући у онај свој обитиљески дјѿїињи свијѿї.*

5.3. У СДР 2 лексема *їородица* представљена је у деривационом гнезду глагола **родити** са творбеном основом *род-* и дериватима: *їородичица, їородични, 528*, као и дериватима *родитиљ, родитиљѿица, родитиљѿка, родитиљѿкин, родитиљѿски, -а, -о* и *родитиљѿски* прил., *родитиљѿсїво, 522*. Називи родбинских односа представљени су у оквиру „Семантичко-деривационог гнезда именица којима се означавају сроднички односи“, при чему се уз лексему која је носилац гнезда у напмени даје етимологија према Скоковом речнику и наводе сва ѿена значења према РМС и друге напомене релевантне за деривате у гнезду. Тако су обрађена следећа СДГ: **баба (баја/бака), брат (бата, браја, брале, браца), дед (дека), кћи, мати, мајка (маја, мама), муж, отац (тата), сестра (сеја, сека, селе), син, стриц, супруг, тетка, ујак** (СДР 2: 691–761).

5.3.1. Материјал Семантичко-деривационог речника, када је у питању наведено гнездо са надређеном лексемом *їородица*, указује, поред осталог, на извесну системност у концептуализацији самог појма породица. Тако је на основу наведених значења назива,²⁵³ који су носиоци гнезда, евидентно да неке лексеме у полисемној структури реализују значења која умрежавају концептуално поље породица са концептом домовина, нпр., **брат 2а** „припадник истог народа или шире заједнице сродних народа“, **кћи 2** „(обично с присвојним придевом) женска особа у односу на средину, земљу, крај и сл. из које потиче“; **син 4б** „човек као грађанин и активан члан свога народа; представник неког краја“. Још неки видови системности биће представљени у издвојеним аспектима концепта породица.

5.3.2. Ширењем концепта породица на основу семе блискости и на друге, изванљудске сфере, осим значења реализованог код лексеме

²⁵³ Ј. Дражић, упоређујући семантичко-деривационо гнездо лексеме *браїї* из Вуковог Српског рјечника, речника са почетка 19. века, и гнездо ове лексеме савременог језика из СДР 2, семантичком анализом утврдила је постојаност одређених значења али и извесне промене у значењима, као и у инвентару лексичких јединица овог семантичко-деривационог гнезда. Захваљујући културолошком оквиру анализе, ауторка је уједно представила сегменте језичке слике ‘породица’, и то како њихов стабилан део тако и динамику промена у временском распону два наведена синхронијска пресека (Дражић 2017: 415–426).

йородица, развило се и значење **сестра 2в** „експр. оно што је блиско, сродно, оно што прати неку појаву, неки период живота и сл.“²⁵⁴

5.3.3. На основу материјала из СДР 2 евидентно је да се већина назива чланова породице одликује полисемијом и веома бројним дериватима у творбеним гнездима²⁵⁵, а изузетак чине скоро моносемични називи: *ујак*, *йеџика*, *суџруг*, *сиџриц* који имају и веома скромно развијено творбено гнездо.

Надређена категорија, хипероним; кохипоними; синоними; хипоними; опозити/антоними

6.0. Хипероним лексеме *йородица*, према речничком материјалу, јесте „(људска, друштвена) заједница“, али се у дефиницијама као опште категорије, поред појма заједница, наводе још крвно сродство „родитељи и деца“ / „сродници“ и лоцираност у заједничком простору „пребивање“ (категоријални значај ‘места’ истакнут је у творбеном гнезду синонимне лексеме *обиџељ*),²⁵⁶ изведен на основу примарног етимолошког, историјског значења (в. одељак Етимологија и историјски речници), сачуваног у савременом језику у несвршеном глаголу *обиџаваџи* са основним значењем „становати, живети“ и застарелим глаголом свршеног вида *обиџаџи* са значењем „настанити,

²⁵⁴ Наведени случајеви семантичке деривације код назива за сроднике, која се од доминантне лексеме *йородица* системски преноси и на друге чланове ове лексичко-семантичке групе, у саодносу су са системности која је евидентна у творбеним гнездима и експлицитно истакнута у Поговору друге свеске СДР: „Показало се да сви чланови једне лексичко-семантичке групе развијају деривате на скоро исти начин“ (СДР 2: 769). Истакнута системност у деривацији, карактеристична и за лексичко-семантичку групу родбинских назива са надређеном лексемом *йородица*, не само да обогаћује садржај изведених концептуалних домена појма породица него потврђује и стабилност стереотипа породица у српској култури. Томе доприноси и чињеница да чланови групе припадају основном лексичком фонду и да сама група није подложна утицају страних језика (исп. Вуковић 1980: 254). О периферном статусу позајмљеница у родбинским називима и њиховој употреби у народним говорима, в. Бјелетић 1994.

²⁵⁵ На ову међузависност, као и на остале системске појаве, указује се у Поговору СДР: „број деривата у суодносу је са бројем значења лексичке морфеме“ (СДР 2: 765) или „богато и разгранато деривационо гнездо неке лексеме у вези је са њеним богатим семантичким садржајем“ тако „да највише деривата имају оне лексеме које имају и највише значења“ (нав. дело: 768). Резултати представљени у СДР 2 побијају став о семантичкој и дериватолошкој ограничениости родбинских назива (исп. наводе из Гортан Премк 1997), а такође у раду Бјелетић 1994: 203 истакнуто је, заправо, да је многозначност једна од карактеристика термина крвног сродства.

²⁵⁶ У РСАНУ, као и у Скоковом речнику, забележене су старије и застареле варијанте *обиџел*, *обиџол(а)*.

населити“; у РСАНУ евидентирани су и друге изведенице са смислом ‘обитавања, становања, пребивања’, као што су: *обитавалац, обитавалиште, обитавач, обитаишељ* и др. које, као и наведени основни глаголи, умрежавају концепт породица са концептом дом.

6.1. Хипоними лексеме *заједница* су: *ћородица, род, родбина, фамилија, задруга, ћлеме, лоза, сој*, лексеме које се у основном значењу реализују као кохипоними, а у полисемији лексема *ћородица/обитишељ* и као синоними.

Поред наведених лексема, најближи синоним лексеме *ћородица* је лексема *обитишељ*, а јављају се у употреби и лексеме потврђене у РСЈ: *својћа, укућани, укућанство* као и заменице: *свој(и), моји* које се у овом значењу јављају у именичкој функцији (исп. РСЈ **мој 4, свој 3б и 4**).

Лексема *ћородица* јавља се као хипероним у односу на лексеме које означавају чланове породице: *родитељи (оћац, мајка), деца (син, ћерка), браћ, сестра* (ужа/нуклеарна породица); *деда, баба, шестика, сћирци, сћирина, ујак, ујна, роћак* и др. називи за сроднике (шира породица).

6.2. Лексема *ћородица* нема лексичког антонима, али се јављају различити типови јединица који су у опозитивном/антонимијском односу са лексемом *ћородица* и са њеним најближим синонимима или дериватима. Тако према *моји, свој(и)* имамо *ћући* (прид. у именичкој служби) (исп. **тући 3, тућина 2, тућинац 1а и тућинац 2** из РСЈ);²⁵⁷ према синтаagmaма *ћородични/фамилијарни човек* имамо лексеме *инокосник 2* онај који живи сам, без породице (РСАНУ); *самац 1а* онај који живи сам, усамљеник (РСЈ); према примерима типа *ћородични/фамилијарни живоћ* имамо *инокосни/самачки живоћ; живећи у ћородици* према *живећи сам/инокосан* и изр. (*не бити*) *ни род ни ћомози бог* „не бити ни по чему близак“.²⁵⁸

7. Свака од наведених општих категорија – ‘заједница’, ‘крвно сродство’, ‘пребивање’ – има своје место у концептуалној структури породице. Идеја заједнице је централна, али се у концептуализацији породице не реализује изоловано, у свом основном лексичком значењу ‘скуп људи’ или ‘друштво’, већ као појмовна категорија у вези са друге

²⁵⁷ Овако представљен опозитивни/антонимијски однос у семантичком пољу лексеме *ћородица* налази потпору у опозицији „свој – тући“, која се реализује на концептуалном плану. Ову опозицију на лексичком плану најбоље потврђује употреба наведених заменичких и привдевских облика у именичкој служби, при чему се облици *своји/моји* у значењу ‘породица’ јављају и као антоними облика *ћући*.

²⁵⁸ У руском језику као антипод концепту «родство» јавља се концепт «чужеродность» (о опозицији овог типа, в. Головин 2014: 37–38).

две категорије у смислу ‘заједница родитеља и деце или блиских сродника који живе у истом домаћинству (заједно)’.

Аспекти концепта породица на основу представљеног речничког материјала

8.0. На основу значења у РМС евидентно је да је полисемија лексеме *породица* индуквана архисемом ‘заједница’ која, поред људске заједнице, подразумева повезану скупину јединки/ентитета било које врсте, на што указују остала четири значења ове лексеме, а саме дефиниције, па и веома скромне потврде употребе, не дају много материјала за реконструисање језичке слике комплексног и вишедимензионалног концепта породица. Међутим, семни састав изведен из дефиниције основног значења, са архисемом ‘заједница’ и семама нижег ранга ‘родитељи и деца’, ‘блиски сродници’ и ‘заједнички простор битисања’, пружа могућност реконструкције полазне „претпојмовне“ представе²⁵⁹ о породици и успостављање аспеката/параметара концептуализације овог појма. Наиме, сема ‘заједница’ указује на друштвене/социјалне аспекте овог појма, сема ‘родитељи и деца’ на његове родбинске (крвне) / генеалогске аспекте, сема ‘блискост’ на емотивне/психичке аспекте, а сема лоцираности ‘заједнички простор’ на просторно-физичке аспекте.

Социјални аспекти

8.1. Социјални аспекти концепта породица/обитељ засновани су на најстаријем изворном, етимолошком значењу, што је потврђено у Скоковом речнику као прво значење: „**obitelj** ... f (13. i 14. v.) ... »1° familia, porodica ...« уз изведенице *obiteljan*, *obiteljski*, *obiteljanin* у значењу „члан породице“ (Skok 3: 151–152 s.v. rod). Социјални аспекти у смислу уређености микро- и макро- заједнице, изводе се из речничког

²⁵⁹ О недовољности материјала које пружају лексикографске дефиниције за реконструкцију концепта/стереотипа, о садржају лексикографске дефиниције која је заснована на „принципу логичког и дескриптивног редуccionизма“, ограниченог избора компонената на „нужне и довољне“ којима се представља само „основни садржај значења“, односно „једнозначно издвајање денотата из надређене класе денотата“, као и о њеном научном и таксономском карактеру, в. Бартмињски 2011: 95–96. Овом запажању додаје се још и то да, за разлику од једнојезичких речника, који фиксирају значења лексема на основу бројних текстова, асоцијативни речници фиксирају норму употребе одређене лексеме (стимулуса у асоцијативном експерименту) у језичкој продукцији просечног носиоца језика (Стефановић 2012: 12). О проучавању вербалних асоцијација и њиховом лексикографском опису, в. Пипер 2005.

материјала, и то из основног значења лексеме *обитџель*, **обитџель 1а**, у коме се делом дефиниције „заједница коју чине *муџ и џена* ... и деџа“ истиче брачни аспект, заснивање брачне везе између мушкарца и жене, као критеријско обележје (традиционалне) породичне заједнице, односно заснивање брака као основне друштвене институције²⁶⁰; затим из другог дела дефиниције лексеме *обитџель*, **обитџель 1б**, у коме се значење уређености заједнице идентификује лексемама *задруга* и *џлеме*; као и из застарелог значења **обитџель 2а** идентификовано лексемом (манастирско) *браџисџиво*. У последња два случаја значења су идентификована кохипонимима лексеме *џородиџа*. Нешто другачије значење блискости, сродности по (заједничком) интересу, интересовању, занимању и сл., реализовано је као фигуративно значење **породиџа 2** (*џородиџа џесника*) и **обитџель 3** „чланови неког удружења, друштва“ а које би се могло означити лексемама *удружење* или *друџиџиво*, кохипонимима лексеме *џородиџа*. Наведени примери указују на функционално-друштвене (социјалне) аспекте породице јер означавају и институционално уређење: брачно, задружно, еснафско или племенско уређење неке уже или шире заједнице. Малобројни деривати са наведеним примерима из речничког материјала такође пружају могућност за издвајање неких релевантних, па и типичних особина које указују на основне аспекте концепта породиџа. Њих илуструју примери минималних контекста из РСМС и РСАНУ: породиџа има свог старешину: *џородиџични сџтарешина*; живети у породици: *џородиџични џивоџи*; друштвено-васпитни аспект: породиџа одгаја/васпитава своју деџу: *џородиџични одгој*; друштвени и егзистенцијални аспект: живот у породици може имати и лоше стране: *расуло и неконсолидованостџ обитџельскога џивоџа*.

8.1.1. Из значења лексема: **задруга 2а** (РСАНУ) „већа породична заједница (обично браћа са својим породиџама), чији чланови живе на заједничком имању и воде заједничко домаћинство“: *одрасџи у великој задруги, идила сеоске задруге*; **род 1б** (РСМС) „породиџа, породична лоза, сој“: *оџџочетџи (неџији) џџрговачки род*; **племе 3** (РСМС) „(само јд.) род, обитџель, породиџа“: *искорениџи неџије џлеме*; **племе 4** (РСМС) „(само јд.) нараштај, поколење“: *неџе више ни биџи муџкога џлемеџа*, изводе се социјални аспекти у смислу форме/начина организовања веће друштвене заједнице на нивоу државе, што концепт породиџа умрежава са концептом држава/домовина. Умрежавање концептуалног поља породиџа са

²⁶⁰ На основу анализе са етнолингвистичког становишта лексичког материјала којим се именује појам брака у руском и немачком језику Е.А. Кудинова (2008) реконструисала је концепт БРАК у ова два језика (према Головин 2014: 6).

концептом домовина показују, према СДР 2, и неке именице којима се означавају чланови породице, а које у полисемној структури реализују таква значења, нпр.: **брат 2a** „припадник истог народа или шире заједнице сродних народа“; **кћи 2** „(обично с присвојним придевом) женска особа у односу на средину, земљу, крај и сл. из које потиче“; **син 4b** „човек као грађанин и активан члан свога народа; представник неког краја“.

На типове породице према социјалном положају, статусу, указују спојевима: *грађанска њородица*, који имплицира спој *сеоска њородица*; затим пример из RJAZU: *kraljevska porodica*, спој који имплицира спој *њородица обичних људи*.

8.1.2. Друштвено-аксиолошки аспект породице реализује се или у смислу обавезе (сваког) члана породице да допринесе угледу своје породице, као у фразеологизму *њронейти роду глас, биити роду глас (на глас)* „створити углед, осветлати образ, бити понос (својој породици, народу и сл.)“ (РМС, под **род**) или у смислу односа унутар породице / односа са стране, као у спојевима са глаголима: *сџавиити на коцку своју обииељ / уважаваиити нечију обииељ* (РСАНУ); *zaboraviti svoju porodicu / imati pizmu na nečiju porodicu* (RJAZU).

Генеалoшки/биолошки аспекти породице

8.2. Примарност генеалoшког аспекта и заснованост наведених значења лексеме *њородица* налазимо у изворном, етимолошком значењу, потврђеном у Скоковом речнику, у коме се реч *њородица* повезује са основном свесловенске и прасловенске речи *rod* за коју су наведена следећа значења: »1° Geschlecht, 2° Stamm, 3° Frucht, 4° srodstvo, 5° species, vrsta«. Реч *њородица* је представљена као дериват изведен од речи *њород* и то у веома богатом творбеном гнезду и у низу именичких, придевских и глаголских префиксалних и суфиксалних деривата, заснованих на генеалoшком аспекту наведених изворних значења, као што су: *roditi (se), rađati (se), bēzrod, bēzrodnica, bezrotkinja, izrod, narod, nerod, nerodac, nerodica, odrod, porod, porodični, prepород, prirod, prirodа, urod, rōdan, izrodan, nerodan, nerodnost, srodan, srodnik, srodnost, prirodan, prirodnjak, prirodnost, narodan, narodnost* (Skok 3: 151–152 s.v. rod). Овај аспект поима се на основу примарног значења лексеме *њородица*, у коме сема ‘родитељи и деца’ на основу семе ‘рађање’ индукују значење евидентирано и код лексеме *обииељ* у РСАНУ као **обитељ 1b** у првом делу дефиниције, идентификовано кохипонимима лексеме *њородица*: *џоџомци* (истог претка), *сродници* (истог породичног стабла), *лоза, род*, значење које указује на биолошке/генеалoшке аспекте појма/концепта породица

и које, заједно са основним значењем, умрежава овај концепт са концептом МАЈКА.²⁶¹ Овај аспект потврђен је у Вуковом Рјечнику код лексеме *фамилија* за коју је, осим значења наведеног упућеницама: обитељ, породица, забележено и значење „кољено“ у значењу „нарастај, потомци истог рода“. Исти генеалогски аспект овог концепта потврђују и секундарна значења лексеме *йородица* и *обиџељ* али у другим, ванљудским доменима. На семи ‘рађање’ у смислу репродукције потомства засновано је значење **породица 3** (*йородица дивљих ѓачића, йородице свиња*). На семи истог порекла или сличности по саставу, структури или другим типовима идентификације и категоризације множине ентитета (биљних, животињских, астрономских, апстрактних и др.) заснована је термилошка употреба у лингвистици, биологији, астрономији и др., потврђена значењем **породица 4** и **обитељ 4** (биол. *йородица мачака*), **породица 5** (астр., иако у РМС није дат овај квалификатор, *Сунце са својом йородицом ѓланетиа*), **породица 6** (лингв. *индоевројска језичка йородица*). У историјском речнику RЈAZU као изворна значења за лексему *йородица* наведена су опет она заснована на генеалогском аспекти самог појма: *familia, mater, progenies*, а потврђена у старијим речницима и изворима до 19. века значењем издвојеним као **porodica b** („мајка, породитељица“ и „Мајка Божија“). Уз значење „мајка“ дата је напомена да се реализује у контексту напореда са *ћаћко* („отац“) или у контексту типа *нечија йородица* (нечија мајка), а наведен је и пример фигуративне употребе: *Srdžbo kleta ... porodice od svijeh šteta!* у коме се реч *йородица* без промене значења може заменити лексемом *мајка*: „... мајко од свих штета“. Примери овакве фигуративне употребе лексеме *мајка* потврђени су из РСАНУ: *Понављање је мајка знања; Леносиј је маји свију зала* (исп. Ристић 2015: 212), а значење издвојено у RЈAZU као **porodica b** указује на начин којим се концепт **породица** умрежава са концептом МАЈКА.

8.2.1. Лексема *йородица* и њен синоним *обиџељ* спадају у називе родбинских односа у којима доминира семантичка компонента односа лица која су у сродству, што је нарочито евидентно за имена сродника (*мајка, сестира, браји, девер* и др.), а функционишу као хипероними имена/назива сродника или као кохипоними назива родбинских заједница. Генеалогске аспекте концепта **породица** потврђују нека значења ових назива: **дед 4** „експр. претходник, претеча, творац“; **кћи 4** „експр. плод,

²⁶¹ О концептосфери коју у језичкој слици света образују заједнички елементи концепата дом, домовина и мајка, в. Ристић 20136; Ристић 2015: 219–235, а овде се тој концептосфери придружују и елементи концепта **породица** (в. и Терпак 2006, према Головин 2014: 5, 34).

производ“; **отац 1в** „експр. творац, оснивач, зачетник“; **отац 2** „предак, праотац“; **син 2** „(мн.) млади нараштај, ново поколење“; **син 4в** „човек у коме се одражавају карактеристичне црте средине у којој се родио, епохе у којој је живео и сл.“ (наведено према СДР 2).

Физички аспекти

8.3. Примарно, изворно етимолошко значење, како показује Скоков речник за реч *обитиџель*, засновано је управо на физичким аспектима: **obitelj** ... f (13. i 14. v.) ... a) *obitela* = *obitelja* f, praslav. apstraktum deklinacije *i*, »1° familia, porodica, 2° coenobium, manastir«. У њеној основи је прасловенски глагол *vitati* „s prefiksom *ob-* *obitati* ... kod nas je potvrđen u značenju »stanovati« u 15. v. ... Samo *vitati*, koje je praslav. riječ, ne postoji u hrv.-srp.“ (Skok 2: 536-537 s.v. *obitelj*). Физички аспекти самог концепта ОБИТЕЉ, засновани на најстаријем изворном значењу „становати“, данас се у лексеми *обитиџель* реализују у виду застарелих секундарних значења, на основу којих се ова лексема уврштава у творбено гнездо са низом деривата. Многи од њих наведени су у Скоковом речнику: *obitavati*, у значењу „пребивати, становати“, *obitavalište*, *obitavalac*, *obitilnik* у значењу „становник“, *obitilan*, који заједно са наведеним значењима лексеме *обитиџель* умрежавају концепт ПОРОДИЦА/ОБИТЕЉ са концептом ДОМ.

8.3.1. На овај аспект упућује пример из RJAZU: *kad koja porodica zamre* у значењу нестанка, гашења, изумирања породице, спој који се може реализовати и када се породица концептуализује као шира заједница у смислу задруга, племе, пород, потомство, лоза, нараштај, колена и сл. У српском језику се чују и примери: *зайџрло му се џлеме/колено*, па и пример: *угасило му се огњишџије*, често у форми клетве: *Нека џиу/му се зайџре џлеме! Дабогда џиу се огњишџије угасило!*, примери који указују на умрежавање концепта ПОРОДИЦА са концептом ДОМ/КУЋА (делова дома/куће). И сам начин извођења значења са компонентом ‘шира заједница’ из компоненте основног значења ‘ужа заједница’, показан горе наведеним примерима, као и начин свођења смисла ‘заједница’ на поједине његове чланове, што је потврђено ретким и појединачним значењима издвојеним као **porodica** е у RJAZU (*dete*, *čedo*, *roditelji*), начини засновани на синегдохи, указују на физичке аспекте концепта ПОРОДИЦА, који се у српском језику реализују на синхроном и дијахроном плану.

8.3.2. Физички аспекти се могу извести на основу застарелих значења лексеме *обитиџель* у РСАНУ: **обитељ 2б**, метонимијски изведено из значења **обитељ 2а**, дефинисано као „храм и зграде у којима живе калуђери, монаси, *манастџир*“; затим значење **обитељ 5а** означено лек-

семама *йребивалишиџе*, *обийовалишиџе* и **обитель** 5б означено лексемом *сијанишиџе*. У сва три случаја значења су идентификована ближим и даљим кохипонимима лексеме *дом*, на основу чега се концепт Породица/Обитель умрежава са концептом Дом.

8.3.3. Физички аспекти породице исказани су у примерима из речника у којима су издвојени минимални контексти. У РСМ: *родословно, генеалошко сијабло* „цртеж у облику стабла са гранама које представљају генеалогичку једну породицу“: *Гледао је големи оквир са сликом родословног сијабла кнезова Болконских*; породица има свој почетак и свог зачетника: *оийочейи (нечији) йирговачки род*; породица се може искоренити, може неко да је искорени: *искорениџи нечије йлеме*; породица се може угасити / може неко да је угаси: *угасиџи сијаро йлеме*; породица може нестати: *неће више ни биџи мушкога йлеме*; у РСАНУ: *генеалошко (йорудично, родословно) дрво* „схема, слика у облику дрвета којом се показује гранање неке породице, филогенетски развитак неке животињске класе и сл.“: *сасијавиџи родословно дрво Јагићева рода, генеалошко дрво кичмењака; (йорудична) лоза 3* „сродници, потомци истог, заједничког претка, род, племе; огранак породице или племена“: *јуначка лоза, бринуџи о йродужењу своје лозе, биџи од йойовске лозе, нечија најближа лоза*; породица се може продужити / може је неко продужити: *бринуџи о йродужењу своје лозе*; продужење породице настаје преко мушких потомака (традиционално патријархално схватање породице): *носиџи сина и йродужиџи нечију лозу*; породица има два огранка сродника, очеву и мајчину: *йорудична лоза са мајчине сијране*; породица се може затрти / може неко да је затре: *лоза се некоме зайрла*.

Физички аспект потврђују и колокације: *йорудични сијан*: породица мора имати своје место пребивања, пребивалиште, дом, стан; *обийељске невоље и сијрадања*: породицу може задесити невоља и страдање.

Аксиолошки аспекти

8.4. У оквиру социјалног аспекта породице развија се аксиолошки аспект, заснован на опозицијама, што показују минимални текстови / цитати преузети из примера употребе лексема *йорудица* и *обийељ*. Тако пример: *добра йорудица* имплицира реализацију употребе *лоша йорудица*, *угледна/ојмена обийељ* : *неугледна/йримиџивна обийељ*, *инџимна йорудица* : *оийуђена йорудица*, *самосијална/одељена обийељ* : *удружена/заједничка (задружна) обийељ*; затим из минималног контекста са више атрибута: *сијаре, йошијене и дичне обийељи*, издвојеног из примера у

РСАНУ, могу се издвојити три споја са опозитним аксиолошким вредностима: *сїтаре ѿродице* : *скоројевїћке ѿродице*, *ѿошїене ѿродице* : *нейѿошїене ѿродице*, *дичне ѿродице* : *недичне ѿродице*, као и примери из РМС: *ѿородични грб*, *ѿородична слика*, *ѿородична свеїиња*.

8.4.1. Друштвено-аксиолошки аспект породице реализује се или у смислу обавезе (сваког) члана породице да допринесе угледу своје породице, као у фразеологизму *ѿронейи роду глас*, *биїи роду глас* (*на глас*) „створити углед, осветлати образ, бити понос (својој породици, народу и сл.)“ (РМС, под **род**), или у смислу односа унутар породице / односа са стране, као у спојевима са глаголима: *сїавиїи на коцку своју обїиїель* / *уважавати нечију обїиїель* (РСАНУ); *zaboraviti svoju porodicu* / *imatı rizmi na pećiji porodicu* (RJAZU). Примери из СДР 2 такође указују на позитивне аксиолошке вредности у примерима: **дед 3а** „ист. високи дворски достојанственик у Хрватској“; **3б** „богумилски верски старешина“; **муж 2б** „угледан, узоран човек, стваралац; знаменит човек, јунак“; или негативне: **баба 5** „презр. мушкарац са женским особинама, плашљивац, кукавица“.

Емотивно-психички аспекти

8.5. Ове аспекте потврђују примери из РСАНУ, са позитивним значењем: *обїиїельска ѿоїлина*, *обїиїельска слика*, *Лиїа је сївар обїиїельски живоїи*, *Ући у онај свој обїиїельски дјеїињи свијейи* или са негативним значењем: *обїиїельске невоље и сїтрадања*, *недосїаци расула и неконсолидованог обїиїельскога живоїиа*; затим употреба хипокористика *ѿородичица* у примеру: *Породичица се ... нашла ... ѿрви ѿуїи у живоїиу сва на скуїу*, као и израз из РМС: *род рођени* „блиски, најближи род“, док пример из РСАНУ исказује одсуство такве блискости: (*не биїи*) *ни род ни ѿмози бог* „не бити ни по чему близак“: *Ти му ниси ни род ни ѿмози бог*; *Ти си ѿрви човјек који не будући ми* „ни род ни ѿмози бог“, *ѿоказа ми ѿолико доброїе*.

8.5.1. На основу семе ‘породична/родбинска блискост’ из основног значења реализује се и неродбинска блискост, на што указују примери из РМС: *род ѿ срцу* (*биїи некоме*) „као рођак, близак пријатељ (бити, осећати се)“: *Заборава бриге и дневне сївари, ако си ми ѿ срцу род*, који показују проширивање значења крвног сродства на значење „сродства по души“²⁶² (исп. Головин 2014: 11, 33, 82–87), што се реализује као

²⁶² Поред крвног сродства и сродства по браку (родбински односи) у концептуалном пољу сродство, као посебан вид не-родбинског сродства издваја се и сродство по души, које Головин представља на паремиолошком материјалу руског, енглеског и

фигуративно значење **породица 2** (*породица њесника/сањара*). Сродство по души заснива се на сличности карактера или на основу заједничких интереса и оно представља основу дружења и формирања удружења.

8.5.2. Значење ‘сродство по души/срцу’ налазимо такође у дериватима синонима основних имена/назива концепта у РМС: **фамилијарност** „... неусиљеност; пријатељство, присност“: *велика фамилијарности са неким; фамилијаризирајћи и фамилијаризовајћи* „(у)чинити фамилијарним, породичним“, а значење ‘зближавање/сродност на основу интереса’ у глаголима изведеним од исте основе: **фамилијаризирати се** и **фамилијаризовати се** „створити, стварати међусобне фамилијарне односе (на служби и уопште тамо где им није место)“, реализује се обично са негативном конотацијом.

8.5.3. На семи блискости која указује на емотивне аспекте концепта породица развило се и значење лексеме **син 3** „експр. особа мушког и женског рода којој се пријатељски и интимно обраћа старија особа“, као и слична системска употреба родбинских назива у разговорном језику²⁶³ у фамилијаризацији комуникације при ословљавању, обраћању и идентификацији: нпр. **брат 4** „разг. а. у ословљавању саговорника. б. у идентификацији говорника; **ћћи 3** „(само у вокативу) у обраћању старије особе млађој жени или девојци“; **отац 4** „у обраћању старијем мушкарцу у складу са патријархалним односима“; **сестра 3** „разг. а. у ословљавању саговорнице. б. у идентификацији говорнице“ (наведено према СДР 2).

Завршне напомене

9. Редослед наведених аспеката концептуализације породице у српском језику, установљен на основу анализе системског материјала, показује нешто упрошћенију структуру концептуалног поља појма породица, са центром који формирају социјални, генеалогски и физички аспекти, и ближом периферијом коју чине психички и аксиолошки аспекти, за разлику од сложеније структуре овог поља коју смо, на основу анкетног и асоцијативног материјала, представили у посебним поглављима ове монографије.

немачког језика (2014: 11, 33, 82–87), а ми елементе овог сродства налазимо и у концепту породица не само у речничком материјалу него и у другим типовима материјала. Детаљна класификација сродничких односа – родбинских и не-родбинских на основу литературе, дата је у раду Головин 2014: 33–35.

²⁶³ За разлику од овакве употребе родбинских назива у функцији обраћања, М. Бјелетић у групи термина крвних сродства издваја номинационе термине (којима припадају и наши примери) и термине за обраћање који су најчешће деминутиви и хипокористици од номинационих термина (Бјелетић 1994: 201–203).

ПОРОДИЦА У АНКЕТНОМ МАТЕРИЈАЛУ*

1. У оквиру ширег истраживања реконструкције концепта породица у српској ЈСС посебна пажња у овом делу монографије посвећена је анализи анкетних података. У лублинској етнолингвистичкој школи која се развија под руководством проф. Јежија Бартмињског, анкетни подаци, заједно са системским и текстуалним подацима (С-А-Т), представљају релевантан језички материјал за реконструкцију језичке слике неког појма, односно начина концептуализације појма од стране говорника датог језика. Анкетни подаци су значајни јер представљају најкраћи пут до свакодневне језичке свести говорника. Бројнији су и разноврснији у односу на системске податке, због чега откривају много више особина (типичних и индивидуалних) које се приписују неком предмету/појму. Посебну вредност представља могућност њихове статистичке обраде на основу чега се могу идентификовати и установити централне и периферне особине, важне и са аспекта испоређивања концепата у различитим језицима (Бартмињски 2011: 67, 249; Bartmiński 2014: 287, 293–294; исп. и Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016a).

Предмет анализе у наредном излагању су подаци добијени на основу анкете о концепту породица на узорку од 100 студената, као део ширег истраживања које има за циљ реконструкцију овог концепта у српској језичкој слици света.

Подаци о анкети

2.0. Анкета је обављена у току школске 2016/2017. године на Универзитету у Новом Саду.²⁶⁴ Анкетирани су већи број студената како би се добио одговарајући узорак од 100 анкета у којем су равноправ-

* В. Лазић-Коњик, Ристић 2018.

²⁶⁴ У анкети су учествовали студенти Природно-математичког факултета, Медицинског факултета и Филозофског факултета.

но заступљене особе мушког и женског пола, којима је српски језик матерњи и студенти природних и друштвено-хуманистичких наука.

2.1. Анкета се састојала из два дела. Први део је садржао питања о годишту, полу, професији, матерњем језику и језику свакодневне комуникације, месту завршетка претходне школе и месту становања. Други део је обухватао осам питања о породици, углавном отвореног типа (без ограничавања дужине одговора), осим последњег у којем је требало заокружити неке од понуђених одговора, а дата је могућност и да се одговор допише.

2.2. У узорку од 100 анкета постигнута је равноправна заступљеност студената према професији, али због мањег броја студената мушког пола однос према полу није у потпуности уравнотежен (в. табелу 1). Свим студентима је српски језик матерњи и језик свакодневне комуникације. Распон година анкетираних студената је између 19 и 27 (в. табелу 2). Подаци о месту завршетка претходне школе дати су у табели 3. Подаци о тренутном месту становања показују да је више од половине испитаника променило место становања у току школовања, односно да се у физичком смислу одвојило од своје породице (в. табелу 4).

Табела 1: Заступљеност студената према професији

студенти	бр.	ж	м
природних наука	50	34	16
друшт.-хуман. наука	50	31	19
укупно	100	65	35

Табела 2: Распон година анкетираних студената

године	19	20	21	22	23	24	25	26	27
бр. студената	1	6	65	16	7	2	2	–	1

Табела 3: Место завршетка претходне школе

град	велики	28	бр. студената
	средњи	6	
	мали	60	
	велики и средњи	3	
	мали и средњи	3	

Табела 4: Тренутно место становања

родитељска кућа	39
студентски дом	14
остало	47

Анализа резултата

3.0. Поред општег питања о суштини концепта праве²⁶⁵ Породице, анкета је имала још седам допунских питања.

Прво питање: Шта је по Вашем мишљењу права породица?

3.1. Од укупног броја испитаника (N=100) одговорило је њих 97. Будући да је ово питање отвореног типа, одговори су се међусобно разликовали. Према структури могу се разврстати у две групе.

3.1.1. У првој су испитаници дефинисали (праву) породицу издвајајући надређени појам, а затим су наводили њене карактеристичне особине. У највећем броју одговора као надређени појам издвојен је појам заједнице (*заједница, група људи који живе заједно, људи који су у сродству, родитељи и деца, хомогена група* и сл.), а наведене су следеће особине:

Породицу чине људи који су у сродству, али она је права ако се чланови међусобно воле и поштују и увијек су ту једни за друге; Породица је група људи (у сродству или не) која живи заједно, економски, психолошки и социјално се међусобно подржава; Права породица представља хармоничну заједницу у којој се чланови међусобно поштују и подржавају; Заједница од два или више чланова међу којима влада поштовање, љубав, разумевање, и међусобна подршка; Чине је родитељи у складном браку и деца; Права породица је када дете има оба родитеља, брата или сестру, баку или деку; Породица је заједница људи у којој станује више генерација људи који су најчешће у крвном сродству; Савремена породица је хомогена група која функционише залажући се за заједничке циљеве и добробит групе. Јако је битна равноправност; Када су оба родитеља присутна и активно укључена у одрастању детета; Људи који вас одгоје и усмеравају кроз живот; Људи који су ту увек једни уз друге пружају без-

²⁶⁵ Према методологији лублинске етнолингвистичке школе, модификатор „праве“ треба да омогући откривање националних специфичности задатог појма, како је претходно већ истакнуто, усмеравајући пажњу испитаника на његов субјективни доживљај, а не на енциклопедијски опис, в. нап. 44, 45, 196, 212 и 217.

условну љубав, подршку, сигурност; Људи с којима сам у свакодневној комуникацији и контакту а који ме подржавају и воле (и обрнуто).

У два одговора као надређен појам издвојен је појам места:

Место где живот почиње а љубав никад не престаје; Место на ком се осећам сигурно.

Један испитаник је уместо одговора нацртао мушкарца, жену, дете, сунце, кућу и двориште.

3.1.2. У другој групи одговора навођене су само особине, без покушаја да се наведе надређени појам, нпр.:

Права породица пре свега представља велику љубав између њених чланова, затим слагање и поштовање; Да су сви њени чланови на окупу, срећни, имају своје обавезе; Породица у којој влада поштовање и слога; Права породица је када постоји љубав међу члановима породице, подршка и слагање; Породица која је срећна, у којој су сви задовољни и у којој се сви међусобно поштују; Породица која се воли, поштује, помаже; Срећна, здрава, сложна.

Иако надређени појам није експлициран, и у овим одговорима је, како се види из наведених примера, појам 'заједница' имплицитно присутан помињањем њених чланова.

У једном одговору се наводи да права породица не постоји:

Права породица тек треба да се створи. Особине које треба да поседује записала сам у задатку 5.

3.1.3. Може се констатовати да је у „наивном“ поимању компонента 'заједница', схваћена као група људи повезана најчешће крвним сродством (биолошки/генеалогски аспект, G) и емотивним односима (психосоцијални аспект, A), основна за концептуализацију појма породица, што је верификовано одговорима у анкети. Иако се у одговорима надређени појам у виду лексема *заједница*, *група људи* и сл. не експлицира увек, он се подразумева (пресупонира) у садржају појма породица, што се у одговорима препознаје у навођењу лексема и заменичких израза са меронимским и општим значењем: *чланови*, *сви*, *сви њени чланови*, *родитељи и деца* и сл. Због тога се наведени смисао заједнице може сматрати основним елементом категоризације, надређеном категоријом за концепт породица у свакодневном српском језику.

3.1.4. Један број одговора (21) пружа податке о томе ко чини породицу, ко су њени чланови, тј. како породица „изгледа“. Они се могу поделити у две групе. У првој групи (14) јасно се наводи да породицу чине људи који су у сродству, рођаци, родитељи и деца, мушкарац и жена:

Породицу чине људи који су у сродству; Ужи круг људи, најближих рођака који се међусобно воле и поштују; Није битно колико чланова има, односно да ли су оба родитеља присутна; Права породица је када дете има оба родитеља, брата или сестру, баку или деку; Чине је родитељи у складном браку и деца; Породица је заједница људи у којој станује више генерација људи који су најчешће у крвном сродству; Здрава породица заснована између здравог и одраслог мушкарца и здраве и одрасле жене, са формираним ставовима и исправним моралним вредностима; (нацртано мушкарац жена дете сунце кућа двориште); Права породица је заједница двоје људи са њиховом децом пуна толеранције, слоге и компромиса; Када су оба родитеља присутна и активно укључена у одрастању детета; Права породица је породица у којој су заступљена оба родитеља; Породица у којој су мушкарац и жена пуни разумевања како једно према другом тако и према својој деци; Права породица: послушна деца, поштени родитељи, без интернета и мобилних телефона, породица са троје деце; Права породица је она у којој ће родитељ помоћи у невољи или обрнуто, а где дете може увек рећи који проблем има, а то значи да је потребно обострано поверење.

3.1.5. У другој групи одговора (7) не инсистира се на сродничким односима, а у једном одговору се експлицитно наводи да то може бити заједница особа истог или супротног пола:

Породица је група људи (у сродству или не) која живи заједно; Заједница од два или више чланова међу којима влада поштовање, љубав, разумевање, и међусобна подршка; То је круг људи који се међусобно поштују и воле без обзира да ли су крвно повезани. Битно је да се поштују породичне вредности; Права породица је заједница двоје или више људи који се међусобно у свему подржавају и усрећују; Људи који вас одгоје и усмеравају кроз живот; Група људи који живе заједно и међусобно се воле, поштују и уважавају; Права породица је заједница између две особе (истог или супротног пола) која је пуна љубави и подршке.

3.1.6. У осталим одговорима (76) информација о томе ко чини породицу не наводи се, већ се само описује однос међу њеним члановима, тј. особине породице. Јасно је да се у овим одговорима подразумева постојање чланова породице, а то су, по свему судећи, родитељи и деца.

3.1.7. Даљом сегментацијом одговора на минималне контексте (цитате) од којих сваки представља једну особину испитиваног појма добијено је 207 цитата/особина породице ($W=207$) који су разврстани на дескрипторе. У обзир су узети само дескриптори који садрже три или више цитата (≥ 3). Има 15 таквих дескриптора, а број цитата који у њих

улази је 182 (87,92%).²⁶⁶ Најбројнији дескриптор има 32 цитата ($D_1=32$). Други по бројности дескриптор има 31 цитат ($D_2=31$). Коefицијент стереотипизације српске породице је висок и износи $W_s = 30,43\%$.²⁶⁷

3.1.8. Како студенти поимају праву српску породицу?

D_1 влада љубав (A); 32 / 15,46%

Најважнија особина праве породице је да љубав влада међу њеним члановима (психосоцијални аспект, A). Права породица је „када постоји љубав међу њеним члановима“, „влада љубав“, „има пуно љубави“, „чланови се међусобно воле“, „у којој се сви чланови воле“ и сл.

D_2 влада поштовање (A); 31 / 14,97%

На другом месту је поштовање (психосоцијални аспект, A). У породици треба да постоји „међусобно поштовање свих њених чланова“.

D_3 влада подршка (A); 28 / 13,53%

На трећем месту је подршка (психосоцијални аспект, A). Права породица је када „постоји подршка“, „влада међусобна подршка“, „постоји максимална подршка у било којем аспект“, „где су чланови једни другима извор подршке“, „међусобно пружање подршке“ и сл.

D_4 влада слога (A); 23 / 11,11%

На четвртм месту је слога (психосоцијални аспект, A).

D_5 влада разумевање / толеранција (A); 15 / 7,25%

На петом месту је разумевање међу члановима породице (психосоцијални аспект, A): „влада разумевање“, „однос заснован на разумевању“ и сл.

D_6 влада срећа (P); 11 / 5,31%

На шестом месту је стање и осећање среће (психички аспект, P): „у којој влада срећа“, „да су сви њени чланови срећни“, „Права породица је срећна породица“, „исто што и срећна породица“.

D_7 влада мир / спокој (P); 7 / 3,38%

Седма особина српске породице односи се на психички аспект (P). У правој породици влада душевни мир, спокојство, смиреност: „она у којој се осјећа мир“, „у којој влада мир, склад“, „у којој влада мир, спокој“.

²⁶⁶ Преостали цитати 25 (12,08%) подводе се под 21 дескриптор <3.

²⁶⁷ $W_s = \frac{(32 + 31)}{207} \times 100\%$ В. JWP 2006.

D₈ са потомством (G); 6 / 2,90%

На осмом месту је биолошки аспект (G). Права породица има потомство: „са великим бројем деце“, „Чине је родитељи у складном браку и деца“, „богата децом“, „са потомством“, „са троје деце“.

D_{9a} влада хармонија (A); 5 / 2,41%**D_{9b} влада договор (S); 5 / 2,41%**

D_{9c} чланови брину једни о другима / помажу једни другима (A); 5 / 2,41%

Девето место деле особина хармоније (психосоцијални аспект, A), да се чланови породице међусобно о свему договарају (социјални аспект, S) и да „сви њени чланови брину једни о другима“, „Права породица је она породица која брине о својим члановима“, „жеља да се помогне другим члановима породице“ (психосоцијални аспект, A).

D_{10a} влада поверење (A); 4 / 1,93%**D_{10b} осећаш се сигурно (A); 4 / 1,93%**

Десето место деле две сличне особине које се односе на психосоцијални аспект (A): „влада поверење“, „односи пуни поверења“ и „сигурност“, „Место на ком се осећам сигурно“.

D_{11a} нема насиља (A); 3 / 1,45%**D_{11b} сви чланови су здрави (B); 3 / 1,45%**

Једанаестоместоделе две особине: данеманасиља(психосоцијални аспект, A) и да је важно здравље чланова породице (егзистенцијални аспект, B).

3.1.9. Резултати показују да је за интерпретацију концепта породица најважнији психосоцијални аспект (A) који обухвата више од половине укупног броја цитата и првих 5 рангираних дескриптора. Други по бројности је психички аспект (P), са знатно мањим бројем цитата. Следе биолошки аспект (G), социјални (S) и егзистенцијални (B) (в. табелу 5).

Табела 5: Особине породице према аспектима

аспект	број цитата
A	150 / 72,46%
P	18 / 8,69%
G	6 / 2,90%
S	5 / 2,41%
B	3 / 1,45%

3.1.10. Свакодневна слика породице српских студената добијена на основу анкете потврђује речничку дефиницију породице да је то „заједница коју чине родитељи, њихова деца и блиски сродници који с њима живе“ (РСАНУ: *обитиљ*). Дакле, кључни елемент свакодневног (културолошког) значења породице је смисао заједништва и заједничког живота њених чланова, али је важно и то да су они међусобно повезани јаким емотивним и друштвеним везама, пре свега: љубав, поштовање, подршка. У колективној свести српских студената усталиле су се и следеће особине: влада слога, постоји узајамно разумевање и поверење, важно је да су сви чланови породице срећни, владају мир и склад, нема свађа и насиља, истакнут је значај потомства, чланови породице се међусобно помажу и договарају, породица је место где се осећаш сигурно, важно је и здравље свих чланова. Тако у концептуализацији породице поред социјалног аспекта у виду појма ‘заједница’ фигурира и психички аспект који га допуњава, па на сазнајно-појмовном плану у језичкој слици породице доминира интегрисан психосоцијални аспект.

Друго питање: Допуните следеће реченице: Њихова породица је срећна али...; Њихова породица је срећна и...; Породица је...

3.2.1. На питање *Њихова породица је срећна али...* одговорило је 78 испитаника. Формулисано је 9 пресупонираних судова (ПС) тако што су одговори исте садржине обједињени под заједнички пресупонирани суд (≥ 3). Добијени судови осликавају устаљене, стереотипне представе о породици (број у загради показује број одговора за дати пресупонирани суд):

ПС1 [Срећна породица није сиромашна] (17): али сиромашна (8); али немају новца (2); али немају пара; али нема пара; али немају довољно новца; али сиромашна и болесна; али је на рубу егзистенције; али у лошијој финансијској ситуацији; али оба родитеља су незапослена;

ПС2 [Срећна породица има децу / пуно деце / је велика] (15): али немају децу (5); али мала (5); али малобројна; али не могу да имају децу; али имају једно дете; али је веома мала, али требали би да имају више дјеце; али не броји доста чланова;

ПС3 [У срећној породици нема свађе] (8): али се не слажу увијек; али се често свађају; али чланови се не слажу довољно; али се исто свађају; али су свађе честе; али не слажу се довољно добро; али не разумеју се међусобно; али у њиховој кући нема мира и хармоније;

ПС4 [Срећна породица је заједно] (6): али се не виђају често; али расејана по свету; али не живе сви чланови породице заједно; али нису сви у истом граду; али су одвојени једни од других; али раздвојена;

ПС5 [Срећна породица има времена за своје чланове / проводи време заједно] (5): али не налазе довољно времена једни за друге; али не проводе довољно времена заједно; али нису ту једно за друго; али имају премало времена за себе због посла; али немају пуно времена једни за друге;

ПС6 [Срећана породица је породица] (5): али нису тога ни свјесни; али све срећне породице личе једна на другу; али они тога нису довољно свесни; али онда нема али; али нема али;

ПС7 [Срећна породица је увек срећна] (4): али само кад су гости ту; али само на први поглед; али само за јавност; али то обично само тако изгледа;

ПС8 [У срећној породици нема проблема] (4): али им је син проблематичан; али мушкарац прави проблеме; али деца пију и пуше; али проблематична;

ПС9 [Срећна породица је потпуна] (3): али непотпуна; непотпуна; али недостаје један родитељ.

Резултати показују да је по броју одговора на првом месту егзистенцијални аспект, В (ПС1, 17 / 21,79%), на другом биолошки, Г (ПС2, 15 / 19,23), али да је у опису (срећне) породице најзаступљенији психосоцијални аспект, А, који посматрано обједињено обухвата 19 одговора (ПС3, ПС4 и ПС5, 24,36%).

3.2.2. На питање *Њихова породица је срећна и...* одговорило је 85 испитаника. Формулисано је 11 пресупонираних судова (≥ 3):

ПС1 [Срећна породица је задовољна] (13): и задовољна (11); и задовољна, иако њихова примања нису велика; и задовољна што имају једни друге;

ПС2 [У срећној породици влада љубав] (8): и пуна љубави (4); и постоји узајамна љубав међу члановима; и преовлађује љубав родитеља према деци и обрнуто; и зрачи љубављу; и воле се;

ПС3 [Срећна породица је велика] (6): и велика (6);

ПС4 [Срећна породица је успешна] (6): и успешна (6);

ПС5 [Срећна породица је сложна] (5): и сложна (5);

ПС6 [Срећна породица је здрава] (5): и здрава (5);

ПС7 [Срећна породица је богата] (4): и богата (4);

ПС8 [Срећна породица има испуњен живот] (4): и испуњена (3); и због тога им је живот испуњен;

ПС9 [Срећна породица има децу] (3): и имају децу (2); и имају троје деце;

ПС10 [Срећна породица је хармонична/складна] (3): и хармонична (2); и складна;

ПС11 [Срећна породица је весела] (3): и весела; и увек весела; и насмејана.

На првом месту је психички аспект, Р, са 24 одговора (ПС1, ПС2 и ПС11, 28,23%), на другом психосоцијални, А (ПС4, ПС5, ПС8 и ПС10, 22 / 25,88%), следе егзистенцијални аспект, В (ПС6 и ПС7, 9 / 10,59%), физички аспект, Fz (ПС3, 6 / 7,06%) и биолошки аспект, G (ПС9, 3 / 3,53%).

Резултати показују да се одговори добијени на ова два питања (Њихова породица је срећна али... и Њихова породица је срећна и...) у великој мери подударaju.

3.2.3. На питање *Породица је...* покушала се добити дефиниција која осликава свакодневну концептуализацију овог појма. Добијено је 79 одговора који се могу поделити у две групе: у првој су одговори у којима се даје надређена реч након које се наводе или не наводе карактеристичне особине, у другој су они у којима нема надређеног одређења већ се одмах описује породица.

3.2.3.1. У оквиру прве групе (36) могу се издвојити две подгрупе. У првој (28) породица се дефинише као заједница навођењем надређених појмова у виду лексема *заједница*, *заједница људи*, *скупи људи*, *целина*; затим се у неким одговорима та заједница ближе одређује навођењем броја чланова и/или природом њиховог међусобног односа; потом се наводе карактеристичне особине:

Породица је заједница (5); Породица је заједница људи; Породица је заједница срећних, сложних људи; Породица је чврста заједница од бар 3 члана; Породица је заједница (брачна/ванбрачна) коју чине најмање два члана; Породица је заједница неколико људи који се воле, поштују, могу бити у крвном сродству, или су на неки други начин (усвајање) постали дио исте; Породица је заједница неколико чланова људи који су у сродству; Породица је заједница више људи који су у крвном сродству; Породица је заједница људи везаних крвним везама, у коме су јасно дефинисане улоге; Породица је скуп људи који живе у заједници и који су у роду и помажу се међусобно; Породица је заједница која треба да пружи љубав, подршку и ослонац; Породица је заједница пуна љубави; Породица је заједница у којој влада међусобна подршка; Породица је заједница људи који борави у истом простору; Породица је заједница

у којој живе родитељи и њихова деца; Породица је заједница у којој се осећаш сигурно, вољено, „здрово“; Породица је заједница људи који су изразили жељу да живе заједно до краја живота; Породица је веома важна заједница која треба човеку да буде највећи ослонац; Породица је заједница на коју сваки човек треба да може да се ослони у сваком тренутку; Породица је скуп људи који међусобно пружају осећај љубави и сигурности; Породица је скуп људи повезаних крвним везама; Породица је скуп људи који могу, али не морају бити у крвном сродству, где се међусобно пружа љубав и подршка; Породица је најближи скуп људи индивидуе која утиче на његов развој; Породица је једна цјелина која најбоље функционише када сви чланови функционишу подједнако добро; Породица је склоп људи сличне генетике.

3.2.3.2. У другој (8) породица се дефинише као друштвена категорија. Ови одговори више репрезентују научно-популарну него уобичајену концептуализацију појма:

Породица је стуб друштва (4); Породица је основна јединица друштва; Породица је основна структурна и функционална јединица друштва; Породица је основна ћелија људског друштва; Породица је друштвена институција.

У другој групи одговора (43) наводе се одмах карактеристичне особине породице које се могу уопштити на следећи начин:

Породица је ослонац, подршка, суштина, сигурност (25): Породица је ослонац у свему (2); Породица је највећи ослонац у животу; У породици имаш праве и искрене пријатеље који те неће изневјерити; Породица је увек ту за нас; Породица је увек ту да нас подржи; Породица је стање у којем не доводиш у питање да ли постоји неко ко ти даје подршку и безусловну љубав; Породица је најбитнији фактор у одрастању сваког човека; Породица је најважнија ствар на свету! Ослонац! Разумевање!; Породица је најбитнија на свету; Породица је важно окружење за развој деце; Породица је веома битна; Породица је веома битна за сваког човека и има веома велики утицај на особине које човек поседује; Породица је битна и важна потреба у животу; Породица је корен свега; Породица је неосвојива тврђава из које крећемо у нове победе; Породица је уточиште и темељ за даљи развој појединца; Породица је круг пријатеља; Породица је место од кога све полази; Породица је смисао живота; Породица је сврха живота коју треба ценити неговати и поштовати; Породица је место где се отац и мајка око свега договарају; Породица је сигурност; Породица је сигурно уточиште у којем увек налазимо љубав; Породица је бег од проблема, склониште од туге.

Породица је богатство (10): Породица је највеће богатство на свету (2); Породица је највећи дар; Породица је богатство; Породица је највеће човеково богатство; Породица је највеће благо у животу; Породица је право благо; Породица је нешто највредније, најважније и најсигурније; Породица је нешто највредније; Породица је она животна ставка која треба да је на врху наше љествице поимања живота испред било какве материјалне ствари;

Породица је живот, срећа, љубав (8): Породица је живот; Породица је срећна; Породица је срећна и сложна; Породица је срећа; Породица је љубав, живот; Породица је љубав; Породица је љубав, сигурност, поверење, подршка; Породица је љубав и подршка;

3.2.4. Наивна дефиниција породице, добијена на основу одговора у анкети, потврђује речничку дефиницију и претходне резултате: да је то заједница коју чине чланови породице (родитељи и деца и други блиски сродници) и истиче особине: љубав, срећа, ослонац, подршка, сигурност, при чему се високо позиционира аксиолошки аспект: да је породица богатство, нешто највредније/најбитније, суштина живота.

Треће питање: Наведите пословице или изреке које знате о породици или члановима породице

3.3. Дати су следећи одговори:

Где чељад није бесна, кућа није тесна (18); Све срећне породице личе једна на другу, свака несрећна породица несрећна је на свој начин (8); Слога кућу гради (3) / Слога кућу гради а неслога разграђује (2) / Сложна браћа кућу граде (3); Мушкарац је глава породице а жена стуб (1) / Мушкарац је глава куће а жена стуб (1) / Муж је глава породице (куће) а жена врат (1); Сестра је пријатељица која је уз тебе цијели живот; Део песмице: Године су многе / а леђа нејака, / године су тешке / згурила се бака, / Али ипак воли и песму и шалу, / увек има причу за дечицу малу. / Кад је деца сретну у руку је љубе / а она се смеши „хвала ти голубе“!; Данас је чудо и ријеткост видјети нормалан и здрав брак, и мушкарца и жену који се искрено воле; Није живот једна жена; Где живот почиње и љубав никад не престаје; Породица је једно од ремек дела; Породица без прошлости и сећања није породица већ збир анонимних јединки; Све иде из куће; Као од мајке рођен; Родитељи су најбољи пријатељи своје деце; Јабука не пада далеко од стабла; Ко ће кога ако не свој свога; Поштуј оца свога и мајку своју да би ти било добро у животу; Брат је светиња; Од породице немаш ближих људи; Мишљење дјевојчице о њој самој формира њен тата!; нема пословица.

3.3.1. Одговори показују да у српском језику нема много пословица у којима је експлицирана лексема *йородица*, али да постоје пословице у којима се појам породице подразумева и концептуално доводи у везу са домом/кућом, називима њених чланова (чељад, мушкарац, жена, сестра, брат, бака, мајка, отац/тата, родитељи), односима међу члановима (склад/несклад, слога/неслога, срећа/проблеми, љубав/не-љубав, верност/неверност, пријатељски однос), улогама чланова (истакнута улога мушкараца/мужа и позадинска/невидљива улога жене, који морају функционисати складно за добробит породице, брака), вредностима (традиција, васпитање, наследне особине, поштовање, крвно сродство).

Четврто питање: По чему се савремена породица разликује од традиционалне?

3.4. Одговори (91) показују да млади људи сматрају да постоје разлике између савремене и традиционалне породице (само у два одговора наведено је да разлика не постоји²⁶⁸, а у једном да су разлике занемарљиве²⁶⁹).

3.4.1. Разлике се уопштено односе на следеће:

Темпо живота – у савременој породици чланови проводе мање времена заједно и немају времена једни за друге:

По брзини живота; Живи се много брже, јуре се успеси каријера и новац занемарују се битни породични тренуци док је код традиционалне породице на првом месту породични мир а каријере су у другом плану; Немају времена једни за друге; Проводе много мање времена заједно; Имају све мање времена једни за друге; По издвојеном времену за исту; Не проводи време заједно; Немају толико времена за кућу, једни за друге; Немају времена за васпитање своје деце у свој тој журби; Проводе много мање времена заједно.

Број чланова – савремена породица мања је од традиционалне, рађа се мање деце:

Мање чланова; Мања; Мањем броју чланова; Мања је од традиционалне; Мање деце се рађа у савременим породицама; Савремене породице су мање од традиционалних; Броју деце; По броју чланова и по тежњи ка одвајању од заједнице; Савремену породицу чине мама, тата и њихова

²⁶⁸ Сматрам да разлика не постоји; Мислим да се не разликују, карактеришу их универзалне вредности.

²⁶⁹ Мислим да нема великих разлика. Једино однос деце према родитељима. Деца су слободнија и често знају да омаловажавају родитеље.

деца, а традиционалну чине три и више генерација; Савремена породица се од традиционалне разликује у недостатку жеље за даљим поколењима.

Положај/улогу жене и деце – у савременој породици жене и деца имају већа права а мање обавеза:

Савремена породица је када сви чланови обављају неке кућне послове и међусобно помажу једни друге док у традиционалној више жене обављају послове; Жене су биле домаћице и чувале децу; У традиционалној породици муж ради за цијелу породицу, обезбеђује им све што је за живот потребно има времена и за дјецу. Жена не ради, она васпитава дјецу. Жена је укључена у све сфере живота, равноправност је заступљена (или би барем требало да је тако); У традиционалној жена остаје код куће а мушкарац одлази на посао / у лов; Већа права жена и деце; Жене више нису само домаћице него и оне зарађују; Жене имају много већа права; У савременој породици нема индивидуалности, омаловажавања припадника женског пола; У савременој мушкарац пере суђе, а у традиционалној жена; У савременој породици муж нема времена да се бави породицом. Жена не васпитава дјецу, дјецу нам васпитава улица; Више избора за женске чланове породице; По образованој, еманципованој жени.

Промену система вредности, схватања, начина живота – старо/ново, патријархалност/равноправност, поштовање/непоштовање:

Традиционалне породице се воде устаљеним правилима, а модерне породице прихватају све што је ново; Традиционална породица живи по неким устаљеним правилима, а савремена прихвата промене и новости овог времена; Традиционална породица је приврженија старијим члановима њихових породица, поштује њихова уверења, а савремена је више привржена својим мишљењима; Традиционална је патријархално уређена, а савремена не, њени су чланови равноправни у доношењу одлука; По начину живота, сви чланови су равноправни; Разликују се по томе што више нема патријархата и оба супружника су једнаки (имају једнака права); У савременој породици сви чланови имају право да изразе своје мишљење, сваки члан обавља један дио послова; У савременој породици има више равноправности између родитеља и деце. Дете је најважнији члан породице и све је подређено њему; Мајка и отац имају подједнак значај у доношењу одлука, васпитању детета и доношењу новчаних средстава; Данас раде и мушкарац и жена; По полној равноправности. Разликује се и васпитање дјеце те брига о њима; По хијерархијском уређењу. У савременим породицама више влада партнерски него хијерархијски поредак; По томе што се некада знало ко је глава породице, ко има какве обавезе, док данас то није тако; И по томе што је породична хијерархија много изразитија у традиционалној породици.

3.4.2. Наводе се још и следеће особине:

Савремена је више сконцентрисана на посао, касније се заснива; Разликују се и по томе што се у савременој породици доносе важне одлуке заједно. Међусобно се мање поштују; Разликује се по начину комуникације, отвореније су за различите идеје и циљеве, подржавају друге у стварима које нису толико привлачне у заједници; Сви чланови су запослени; Интернет, телевизија, такође доста доприносе слабијој комуникацији; Људи се више посвећују каријери него породици; Односи у савременој породици су отворенији; Деца отворено могу да причају с родитељима, што није случај у традиционалној породици; По потреби да свака генерација живи посебно. И по томе што деца више немају никаквог ослонца у њој; Савремена породица може укључити и једног родитеља као и родитеље истог сексуалног опредељења.

3.4.3. Генерално се може рећи да се у одговорима у којима је јасно изражена оцена предност даје традиционалној породици у односу на савремену и традиционалним вредностима у односу на нове вредности, при чему се савремена породица оцењује као слом правих (старих) вредности. У два одговора се експлицитно наводи да је традиционална породица срећнија од савремене:

Традиционална је срећнија од савремене; Савремену породицу је уништила технологија и то што се држава меша у њихове односе; Одликује је распарчаност за разлику од традиционалне која је интегрисана целина, морална начела традиционалне породице на вишем нивоу од савремене. У савременој породици више насиља, контролисања, манипулације, интелектуалног насиља; Деца се другачије васпитавају, приоритети родитеља су другачији, деца као по правилу стављају своја права испред својих обавеза; Савремена је хладнија, чланови су удаљенији једни од других; Савремена породица се свим силама „труди“ да подржи отуђеност, самоћу индивидуалност. Често родитељи заокупљени послом напуштају своју обавезу и одговорност према детету; Традиционална породица више његује праве вриједности везане за одржавање здравог односа међу члановима од савремене јер ова друга живи у времену које учи да човек може сам, може све и да такав треба да је окренут самоостваривању; Савремена породица представља слом свих моралних вриједности, стога је не бих могао ни назвати породицом.

3.4.4. С друге стране, постоје такође одговори у којима се савремена породица доживљава позитивније у односу на традиционалну:

Доста је слободнија и растерећенија савремена породица од традиционалне; Нема толико правила којих су се сви прибојавали. Бољи је однос родитеља и деце; Не постоје стеге и шири поглед (савременији поглед на

свет); Члановима породице се не намећу улоге; У савременој породици односи међу члановима су складнији, блажи. Слуша се и дечје мишљење; Односи међу члановима отворенији и чвршћи.

Пето питање: Шта за Вас значи „срећна породица“?

3.5. У опису „срећне породице“ (91) четири испитаника изједначавају „срећну породицу“ са „правом породицом“, док остали испитаници наводе њен „изглед“, тј. особине. Могу се издвојити следеће особине као најучесталије: **љубав** 31 („љубав између њених чланова“, „у којој се чланови воле“, „у којој се сви воле“), **слога** 18 („у којој се чланови добро слажу“, „породица која се слаже“, „сложна“), **поштовање** 18 („где влада узајамно поштовање“, „у којој се негује поштовање“), **здравље** 12 („породица у којој су сви здрави“, „да су чланови породице здрави“), **разумевање** 12 („однос међу члановима испуњен разумевањем“, „са много разумевања“), **задовољни чланови** 10 („чланови породице су задовољни својим животом“, „задовољна“), **подршка** 10 („у којој се чланови подржавају“, „породица где влада подржавање“), **хармонија/склад** 8 („породица у којој постоји хармоничан однос између њених чланова“, „складан брак“), **мир/спокој** 7 („сви њени чланови осјећају се мирно и спокојно“, „она у којој влада мир“), **срећа** 5 („сви су срећни“, „срећна породица је када су сви срећни што имају једни друге и могу да рачунају на њих“), **нема насиља/свађе** 5 („породица у којој нема насиља“, „породица која се не свађа скоро никад“), **заједништво / на окупу** 5 („Срећна породица је она која сваки дан заједно вечера“, „Породица која живи заједно, проводи доста времена заједно“, „кад су сви на окупу“), **искрени односи** 4 („искрени су једни према другима“, „породица у којој има искренности“), **без / са мало проблема** 3 („Породица у којој има мало проблема“, „Породица без икаквих проблема“).

3.5.1. Може се констатовати да се срећна породица у очима студената доживљава слично као права породица, односно да је „срећна“ породица „права“ породица, и обрнуто. Упоредни приказ резултата то потврђује, показујући да су за „праву“ и „срећну“ породицу наведене готово исте особине (в. табелу 6), нешто другачије позициониране (в. табелу 7). Када се у први план стави модификатор „срећна“ (у односу на „права“) примећује се већи удео егзистенцијалног аспекта, В (здравље), док се биолошки аспект, G (деца), у концептуализацији, не сасвим очекивано, не потенцира.

Табела 6: Упоредни приказ особина „праве“ и „срећне“ породице

„права породица“	„срећна породица“
љубав 32	љубав 31
поштовање 31	поштовање 18
подршка 28	подршка 10
слога 23	слога 18
разумевање/толеранција 15	разумевање 12
срећа 11	срећа 5
мир/спокој 7	мир/спокој 7
са потомством 6	
влада хармонија 5	хармонија/склад 8
влада договор 5	
чланови брину једни о другима 5	
влада поверење 4	
осећаш се сигурно 4	
нема насиља 3	нема насиља/свађе 5
сви чланови су здрави 3	здравље 12
	искрени односи 4
	задовољни чланови 10
	без / са мало проблема 3
	заједништво/на окупу 5

Табела 7: Особине „праве“ и „срећне“ породице према фреквенцији

„права породица“		„срећна породица“	
љубав 32	A	љубав 31	A
поштовање 31	A	слога 18	A
подршка 28	A	поштовање 18	A
слога 23	A	здравље 12	B
разумевање/толеранција 15	A	разумевање 12	A
срећа 11	P	задовољни чланови 10	P
мир/спокој 7	P	подршка 10	A
са потомством 6	G	хармонија/склад 8	A
влада хармонија 5	A	мир/спокој 7	P
влада договор 5	S	срећа 5	P
чланови брину једни о другима 5	A	нема насиља/свађе 5	A
влада поверење 4	A	заједништво/на окупу 5	A

осећаш се сигурно 4	А	искрени односи 4	А
нема насиља 3	А	без / са мало проблема 3	А
сви чланови су здрави 3	В		

Шесто питање: До којег поколења знате имена својих предака?

3.6. На ово питање одговорили су сви испитаници. Резултати су приказани у табели 8.

Табела 8: До којег поколења знате имена својих предака?

до 4. поколења (прабабе – прадеде)	56
до 5. поколења (чукунбабе – чукундеде)	21
до 3. поколења (бабе – деде)	13
до 6. и/или још даље	8
познато ми је име неког претка без тачног појма о поколењу којем припада	2
уопште не знам	0

Седмо питање: Ко чини Вашу породицу? (наведите њене чланове)

3.7. Као чланове породице 65 испитаника наводи оба родитеља и децу (браћу, сестре, ако их имају), 4 испитаника једног родитеља и децу (троје мајку, један оца), 4 испитаника једног родитеља, децу и још неког (један оца и деду, један оца и бабу, један мајку, две сестре и два сестрића, један маму, сестру и зета), 18 испитаника поред родитеља и деце наводе још бабу и/или деду (само бабу, само деду, и бабу и деду, 2 бабе и 2 деда), 1 испитаник поред родитеља и деце наводи још бабу, деду и снајку, 1 испитаник мајку, сестру, оца, маћеху и полусестру, 1 испитаник брата, мајку, оца, очуха, маћеху, полубрата, бабу и деду, 2 испитаника наводе пса као члана породице („мама, тата, сестра и пас“; „мајка и пас“), 2 испитаника убрајају у породицу ширу породицу („мама, тата, брат, затим ужа и шира родбина (има их доста да не набрајам)“; „мама, тата, 2 сестре + шира (бабе, деде, тетка, ујак...)“) и 2 испитаника нису одговорила.

3.7.1. Добијени резултати показују да највећи број испитаника под ‘породицом’ подразумева ужу породицу коју чине родитељи и деца (у два одговора у која се убрајају и други сродници јасно се наводи да је реч о широј породици). Такође није редак случај да се као чланови породице наводе најближи сродници, у првом реду баба и/или деда, који највероватније живе у заједничком домаћинству са испитаником.

Осмо питање: Који фактори би за Вас могли бити препрека за заснивање породице (заокружите)?

3.8. На ово питање одговорило је 99 испитаника. Испитаници су могли да заокруже више одговора. Такође су имали могућност да допишу одговор уколико желе, али ниједан испитаник то није учинио. Резултати према питањима су приказани у табели 9 (број у горњем реду у табели означава редни број одговора у анкети, а број у доњем реду у табели показује колико је испитаника заокружило тај одговор), а према фреквенцији одговора у табели 10 (у угластој загради је редни број одговора у анкети).

Табела 9: Резултати према питањима

редни број питања	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
број одговора	11	54	23	9	65	37	14	9	58	65	52	10

Табела 10: Резултати према фреквенцији одговора

РАНГ	ОДГОВОР	ФРЕКВ.
1.	[5] Лоше навике и оклевање да их се одрекне (она/он) [10] Не жели да има децу (она/он)	65
2.	[9] Не жели да ради (она/он)	58
3.	[2] Различита сексуална оријентација	54
4.	[11] Не жели да се одвоји од породице (у смислу становања)	52
5.	[6] Велика разлика у годинама	37
6.	[3] Различита вероисповест	23
7.	[7] Разлика у нивоу образовања	14
8.	[1] Различита национална припадност	11
9.	[12] Тежа болест (њена/његова)	10
10.	[4] Неслагање родитеља (Ваших или њених/његових)	9

3.8.1. Одговори на питање *Који фактори би за Вас могли бити препрека за заснивање породице?* показују модерност/традиционалност схватања младих Срба, стављајући у први план аксиолошки аспект. Они показују да су младим Србима главне препреке за склапање брака то да супружник не жели да има децу, потомство и његове лоше навике, тј. пороци, јер је значајно већи број од половине испитаника (65) заокружио ове одговоре. Немање деце као препрека за заснивање породице показује наслеђени континуитет у традиционалном/патријархалном поимању породице у којем продужетак лозе има кључни значај. Одговор *лоше навике* може да сведочи о „страху“ од савременог/модерног начина живота у којем су пороци узели маха. У исто време ови одговори показују да за младе Србе биолошки аспект породице (потомство) и егзистенцијални аспект (здравље) имају велику вредност.

3.8.2. Велики број одговора „Не жели да ради (она/он)“ (58) и „Не жели да се одвоји од породице (у смислу становања)“ (52) показују да у појединим сегментима понашања и живота постоји отклон од традиционалног ка модерном, савременом.

3.8.3. За одговор „Различита сексуална оријентација“ чини се значајнијим податак да висок број испитаника, скоро половина (45), није заокружио овај одговор, него податак да су 54 испитаника заокружила овај одговор, будући да он показује и сексуалну оријентацију/опредељење испитаника (уколико је сваки испитаник пажљиво читао све понуђене одговоре) и уважавање старих/нових назора тј. прихватање/неприхватање савремене/модерне појаве истополних бракова.

3.8.4. Мањи, али и даље значајан број испитаника као препреку за склапање брака наводи велику разлику у годинама (37), што се може довести у везу и са општеприхваћеним друштвеним (наслеђеним) назорима, али и са биолошким аспектом. Различиту вероисповест као препреку наводе 23 испитаника, а различиту националну припадност 11 испитаника, што сведочи о отклону од старих убеђења и о тенденцији промене и модернизације схватања. За 14 испитаника препреку представља разлика у нивоу образовања, а 10 испитаника као препреку види тежу болест. Само 9 испитаника као препреку за склапање брака наводи неслагање родитеља, што потврђује чињеницу да је у најновије време заиста дошло до промена у односу на патријархални модел, у схватањима, начину живота, систему вредности, до промена у односима између чланова породице, у тзв. породичној хијерархији (да су ти односи постали слободнији, равноправнији него раније), односно до процеса растакања патријархалне породице и патријархалних вредно-

сти, што се одражава на свакодневну концептуализацију породице, али и да тај процес још није завршен и да се, поред прихватања нових вредности, и даље у великој мери поштују кључне старе вредности.

Закључне напомене

4.0. Може се резимирати да је у свакодневном језичком поимању српских студената права породица заједница коју чине чланови, родитељи и деца и други блиски сродници, које повезује љубав, међусобно поштовање, подршка, слога, разумевање, који живе заједно у приватној кући/дому, у коме се осећају сигурно и срећно, нема свађа и насиља, сви брину једни о другима, помажу једни другима и заједнички решавају проблеме, и да је породица нешто највредније у животу, богатство. Другим речима, модел традиционалне породице и даље је идеал за младе Србе.

4.1. С друге стране, савремена српска породица није идентична традиционалној услед промена које су се догодиле, а које се у првом реду односе на темпо живота, бројност породице, положај жена и деце, промену система вредности и начина живота, али и даље баштини највећи део њених назора и вредности. Модел модерне (америчке и западноевропске) породице, који обухвата такве појаве као што су учестали разводи, породице са једним родитељем, реконституисане породице у којима биолошке односе замењују односи очуха, маћехе, пасторака, ванбрачне заједнице, заједнице хомосексуалаца, заступљен је до одређене, још увек чини се, на основу одговора, мање мере и не постоји потврда у одговорима да су екстремни облици, као што су хомосексуалне породице, присутни у Србији.

4.2. Анкета је такође показала примарност психосоцијалног аспекта (А) у концептуализацији породице у односу на индивидуалне аспекте, психички (Р) и егзистенцијални (В).

АСОЦИЈАТИВНО ПОЉЕ ПОРОДИЦЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

1.0. У овом поглављу анализира се асоцијативно поље језичке слике српске породице на основу асоцијативног поља назива лексеме *породица*, њених кохипонима и деривата, на материјалу *Асоцијативног речника* и *Образног асоцијативног речника* српског језика, с циљем издвајања најзначајнијих домена из њихових асоцијативних поља у виду центра, ближе, даље и крајње периферије.

1.1. Погодност материјала из асоцијативних речника за етнолингвистичка и лингвокултуролошка истраживања, као и за реконструкцију концепата и стереотипа, показана је у великом броју србистичких и славистичких радова. Када су у питању резултати у домену концепта/стереотипа породица, у србистици најобимније и најисцрпније истраживање урадила је Марија Стефановић (2012). Ова ауторка је, поред осталог, показала да статистичка обрада резултата, добијених анализом асоцијативних поља назива чланова уже и шире породице, даје егзактне податке на основу којих се може реконструисати структура асоцијативног поља (даље АП) језичке слике породице са центром, ближом, даљом и крајњом периферијом, а самим тим и одредити важност и стабилност одређене когнитивне особине на основу припадности неком од наведених делова поља. На овај начин отвара се могућност за упоређивање концепата/стереотипа како између два или више различитих језика (генетски сродних и несродних), тако и унутар једног језика у смислу упоређивања резултата добијених анализом различитих материјала по хронолошким, жанровским и другим релевантним параметрима.

1.1.2. С обзиром на то да је у поменутом раду језичка слика породице рађена на поредбеном плану руског и српског језика, на основу асоцијативних поља лексема које означавају чланове уже и шире по-

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2018в.

родице, на материјалу 14 асоцијативних поља, 8 руских и 6 српских, ми ћемо настојати да реконструишемо језичку слику српске породице на основу АП самог назива концепта, лексеме *ћородица*, њених кохипонима и деривата на материјалу АРСЈ²⁷⁰ и ОАРСЈ. У АРСЈ као стимулус није дата лексема *ћородица*, него само придев *ћородични* и именица *родбина*, па ћемо најпре навести податке асоцијативних поља наведених стимулуса.

2.1. АП стимулуса „породични“

ћородични: ручак 114, човек, живот 73, скуп 50, кућни, људи, пријатељ, проблеми 17, фамилијарни, односи 16, мир 15, кућа 14, дом, заједнички 10, топлина 9, албум, фамилијаран, круг, однос, породица, сто, топао 8, љубав, проблем, сладолед, топло 6, срећа 5, ауто, мама, отац, празник, састанак, сукоб, топли 4, блиски, Божић, излет, пријатељи, родбински, срећни, топлота 3, брак, брижан, буџет, дан, договор, хармонија, идилични, кутак, лични, људски, најлепше, накит, наш, новац, обичај, огњиште, пас, припадност, род, рођени, сат, сигурност, традиција, вечера, заједно 2, адвокат, аутомобил, близак, бољи живот, боравак, брат, брижни, будућност, целокупни, чин, члан, човјек, чврсти темељи, ћуп, деца, добар, добро осећање, добростојећи, договори, домаћин, драг, друштвени, државни, дух, фамилија, фамилијарни човек, фамилијарно, филм, фото-албум, фотографије, глуп, хармоничан, хармоника, хотел, иметак, инвентар, јак, кашика, комшијски, комуникативан, корен, кравата, кретен, кућеван, ланац, лекар, лепо, лепо васпитан, љубавни, мама и тата, мамин-татин, мој, мужевни, надање, најбољи, намештај, нема, нереди, независност, обични, одан, окуп, опуштено, ослонац, паковање, папуче, патријархат, пажљив, породични, посао, пожртвован, праг, прави, прек, пријатни, присни, приватни, приватност, привржен, рачуни, радни, радно, распад, расуло, разговор, размажен, родитељи, родитељски, ручак недељом, ручак сто, ручак традиција, сако, савет, сигуран, симпатично, слога, смех, стални, стан, столица, сукоби, свађа, свакодневно, све најдраже, сви, својствен, тата, темељни, толерантни, традиционални, трпеза, у ланцима, учтив, угледан, унутрашњи, велики, веран породици, вољени, заједница, затворен, завезани, збор, зналац, зрео, жена 1; 800 (223, 540, 90) + 192 + 22 + 126.

У АП „породични“ од 800 испитаника њих 192 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима

²⁷⁰ *Асоцијативни речник српског језика* (АРСЈ) урађен је на основу материјала добијеног анкетирањем 800 испитаника, младе гимназијске и факултетске популације од 18 до 25 година, у периоду 2002. и 2003. године.

иза истог одговора, 126 означава број појединачних одговора, а 22 испитаника нису дали никакав одговор.

2.2. АП стимулуса „родбина“

родбина: породица 56, фамилија 41, тетка 32, пријатељи 30, рођаци 29, љубав 21, село 20, досада 17, слава, весеље 13, крв 12, скуп, свадба 11, веза 10, блискост, брат, људи, велика 9, ближа, род 8, баба, баба и деда, посета, рођендан, сестра, срећа, ујак 7, бака, далеко, кућа, много, рођак, стриц, б, ручак, славље, смор 5, ближњи, далеко, гужва, мама, многобројна, окупљање, поклони, повезаност, сигурност, свађа, топлина, ујна 4, близина, даља, дружење, гости, мноштво, моја, паре, подршка, празник, радост, родбина, сродство, тетке, 3, бабе, блиско, Босна, бука, даљина, досадна, досадно, гомила, и пријатељи, лепа, најближа, најближи, напаст, напор, ништа, обавеза, обавезе, помоћ, посете, поверење, пуна кућа, пуно, сахрана, састанак, скупови, смарачи, сморови, сусрет, својта, утеха, уточиште, велико, задовољство, заједница, жива 2, бабе и деде, бабе и тетке, бака и деда, баке, безбрижност, Бијело Поље, битно, блиска, блиски, блиски људи, богата, богатство, Божић, браћа, број, бројна, Будва, Чачак, Чикаго, давежи, дављење, дебили, деда, долази, досадне будале, драги, драги људи, дрво, држава, Ђурђевдан, формалности, фудбал, галама, гњавези, град, Хрватска, Италија, Ивањица, издајица, Израел, је ту, кецеља, кеш, кева, ко ће попамтити, кокошке, количина, круг, крв није вода, крвно сродство, кудеља, лаж, лажљива, лепота, лоза, луђаци, љубомора, магловито, мајке, Македонија, мама и тата, маса, маторци, миловање, много људи, моји, море, мржња, наметнута, наслеђе, не бираш, не ваља, недеља, недостатак, неискреност, немогућност избора, неповезаност, непознати, непријатељ, незаинтересован, Нова година, огромна, огромно, окуп, оптерећење, осмех, остали, отуђеност, паприка, песма, поклон, порекло, породично стабло, потребан је, потребно, познаник, празници, празно, превише, презиме, прича, причати, пријатељ, пријатељство, пријатност, Пријеполје, присност, проблем, пут, рад, раја, Рашка, разговор, решење, родитељи, рођака, роштиљ, С. Митровица, са села, сећање, сељаци, скуп људи, слога, сложна, сложеност, сродност, сто, струна, судбина, сумњиво, сва родбина, свастика, Свилајнац, свраб, Шабаци, штекар, теча, туђа, туђина, твоја, удаљеност, унутрашњост, уплакана, велики број, Војводина, волети, Задар, захвалност, закон, зближавање, здрави људи, зона сумрака 1; 800 (164, 442, 44) + 248 + 23 + 152.

У АП „родбина“ од 800 испитаника њих 248 дало је различите одговоре, чија је учесталост / број појављивања назначена бројевима иза истог одговора, 152 означава број појединачних одговора, а 23 испитаника нису дали никакав одговор.

Анализа резултата АП стимулуса „породични“ и АП стимулуса „родбина“

3.0. Реакције на ове стимулусе на основу семантичке сличности њихових лексичких експонената груписаћемо у аспекте/домене на основу којих ћемо одредити когнитивне особине концепта породица, при чему ћемо узимати у обзир све наведене реакције без обзира на учесталост појављивања, како бисмо на основу укупног броја реакција у оквиру сваког појединачног домена утврдили његово место у структури АП према припадности центру или периферији.

Резултате ћемо статистички обрадити и представити према методи лублинске етнолингвистичке школе (изложене у JWP 2006) која у најкраћем подразумева да се одговори/реакције на посматране стимулусе у АРСЈ посматрају као минимални контексти, цитати, од којих сваки представља једну особину испитиваног појма. Укупан број цитата означава се латиничним словом W. Цитати сасвим блиског значења обједињавају се под надређени заједнички метаизраз, дескриптор, који се обележава латиничним словом D. Дескриптор може обухватити од једног до више десетина цитата, па се уобичајено у анализи дескриптори наводе према фреквенцији. Виши степен категоризације представља обједињавање дескриптора у домене/аспекте према некој општој заједничкој карактеристици.

3.1. АРСЈ: АП стимулуса „породични“

Домени у АП стимулуса „породични“ (W= 778):

D₁ социјални домен 518 (66,58%)

а) опште карактеристике: човек 73, живот 73, људи 17, односи 16, круг 8, однос 8, припадност 2, члан 1, човјек1, чин 1, фамилијарни човек 1, жена 1, родитељски 1, унутрашњи 1, затворен 1 = 205 (26,35%)

б) окупљање: породични ручак 114, скуп 50, празник 4, састанак 4, излет 3, Божић 3, дан 2, вечера 2, боравак 1, ручак недељом 1, трпеза 1, ручак традиција 1, окуп 1, сви 1, збор 1 = 189 (24,29%)

в) чланови породице: мама 4, отац 4, мама и тата 1, мамин-татин 1, брат 1, деца 1, родитељи 1, тата 1 = 14 (1,80%)

г) творбено-семантички аспекти 21 (2,70%):

г₁) мотивна реч: породица 8 = 8

г₂) кохипоними *породице*: род 2, огњиште 2, људски 2, наш 2, заједница 1, фамилија 1, праг 1, државни 1, комшијски 1 = 13

д) парадигматски односи 67 (8,61%)

д₁) синоними: кућни 17, фамилијарни 16, заједнички 10, фамилијаран 8, родбински 3, рођени 2, заједно 2, друштвени 1, кућеван 1 = 60

д₂) антоними/опозити: лични 2, приватни 1, приватност 1, независност 1, мој 1 = 6

д₃) поновљени стимулус: породични 1

ђ) брачни аспект: брак 2 = 2 (0,26%)

е) сродност по души: пријатељ 17, пријатељи 3 = 20 (2,57%)

Укупно = 518

D₂ психички домен 133 (17,09%)

а) позитивне: мир 15, топлина 9, топао 8, топло 6, топли 4, топлота 3, блиски 3, идилични 2, најлепше 2, договор 2, хармонија 2, сигурност 2, присни 1, договори 1, ослонац 1, привржен 1, сигуран 1, близак 1, пажљив 1, пожртвован 1, веран породици 1, толерантни 1, разговор 1, слога 1, смех 1, савет 1, хармоничан 1, бољи живот 1, чврсти темељи 1, будућност 1, добар 1, драг 1, дух 1, фамилијарно 1, комуникативан 1, лепо 1, надање 1, најбољи 1, одан 1, опуштено 1, пријатни 1, размажен 1, симпатично 1, прави 1, радни 1, радно 1, учтив 1 = 93 (11,95%)

б) негативне: проблеми 17, проблем 6, сукоб 4, брижан 2, нереди 1, расуло 1, сукоби 1, свађа 1, брижни 1, распад 1 = 35 (4,5%)

в) особине чланова породице: прек 1, зналац 1, зрео 1 = 3 (0,38%)

г) неутралане: својствен 1, обични 1 = 2 (0,26%)

Укупно = 133

D₃ физички домен 76 (9,77%)

а) имовина / колекција ствари: кућа 14, дом 10, сто 8, ауто 4, новац 2, накит 2, пас 2, сат 2, иметак 1, стан 1, аутомобил 1, ћуп 1²⁷¹, филм 1, фото-албум 1, фотографије 1, хармоника 1, хотел 1, инвентар 1, кашика 1, кравата 1, намештај 1, папуче 1, сако 1, столица 1 = 60 (7,70%)

б) храна: сладолед 6 (0,77%)

в) колекција услуга: адвокат 1, лекар 1 = 2 (0,26%)

г) колекција радњи: паковање 1, ручак сто 1 = 2 (0,26%)

д) особине чланова породице: јак 1, мужевни 1 = 2 (0,26%)

²⁷¹ Прецедент на основу серије „Породично благо“.

ђ) временске: стални 1, свакодневно 1 = 2 (0,26%)

е) квантитативне: велики 1, целокупни 1 = 2 (0,26%)

Укупно = 76

D₄ аксиолошки домен 22 (2,83%)

а) позитивне: албум 8, традиција 3, обичај 2, домаћин 1, патријархат 1, лепо васпитан 1, традиционални 1, угледан 1 = 18 (2,31%)

б) негативне: у ланцима 1, завезани 1, глуп 1, кретен 1 = 4 (0,52%)

Укупно = 22

D₅ емотивни домен 18 (2,31%)

љубав 6, срећа 5, срећни 3, љубавни 1, вољени 1, све најдраже 1, добро осећање 1 = 18

D₆ егзистенцијално-физички домен 8 (1,03%)

кутак 2, буџет 2, темељни 1, добростојећи 1, посао 1, рачуни 1 = 8

Укупно = 8

D₇ егзистенцијални домен 1 (0,13%)

нема 1 = 1

D₈ генеалогски домен = 2 (0,26%)

корен 1, ланац 1 = 2

3.2. АРСЈ: АП стимулуса „родбина“

Домени у АП стимулуса „родбина“ (W= 777):

D₁ социјални домен 458 (58,94%)

а) опште одређење и дефиниције родбине: скуп 11, веза 10, људи 9, ближа 8, далека 4, даља 3, моја 3, најближа 2, најближи 2, не бираш 1, судбина 1, закон 1, богатство 1, остали 1, круг 1, магловито 1, твоја 1, унутрашњост 1, мајке 1 = 62 (7,98%)

б) кохипоними: породица 56, фамилија 41, рођаци 29, род 8, ближњи 4, сродство 3, својта 2, заједница 2, крвно сродство 1, лоза 1, моји 1, скуп људи 1, сродност 1, држава 1 = 151 (19,43%)

в) антоними/опозити: туђина 1, туђа 1, непријатељ 1 = 3 (0,39%)

г) поновљен стимулус: родбина 3 = 3 (0,39%)

д) чланови родбине: тетка 32, брат 9, баба и деда 7, баба и деца 7, сестра 7, ујак 7, бака 6, рођак 6, стриц 6, мама 4, ујна 4, тетке 3, бабе 2, баке 1, деда 1, кева 1, бабе и деде 1, бабе и тетке 1, бака и деда 1, браћа 1, мама и тата 1, маторци 1, родитељи 1, рођака 1, стрина 1, сва родбина 1, свастика 1, теча 1 = 115 (14,8%)

ђ) окупљање: слава 13, весеље 13, свадба 11, посета 7, рођендан 7, ручак 5, славље 5, окупљање 4, гости 3, празник 3, сусрет 2, посете 2, сахрана 2, састанак 2, скупови 2, Нова година 1, Божић 1, долази 1, празници 1, Ђурђевдан 1, море 1, недеља 1, окуп 1 = 89 (11,45%)

е) сродство по души: пријатељи 30, и пријатељи 2, познаник 1, пријатељ 1, раја 1 = 35 (4,5%)

Укупно = 458

D₂ психички домен 120 (15,44%)

а) позитивне: блискост 9, повезаност 4, сигурност 4, топлина 4, дружење 3, подршка 3, блиско 2, помоћ 2, поверење 2, утеха 2, уточиште 2, задовољство 2, блиска 1, блиски људи 1, драги људи 1, миловање 1, пријатељство 1, присност 1, сећање 1, сложна 1, волети 1, зближавање 1, уплакана 1, велико 1, задовољство 1, безбрижност 1, блиски 1, осмех 1, песма 1, потребан је 1, потребно 1, прича 1, причати 1, пријатност 1, решење 1, слова 1, сложеност 1, разговор 1, захвалност 1, битно 1 = 67 (8,62%)

б) негативне: свађа 4, бука 2, досадно 2, обавезе 2, досадна 2, напаст 2, напор 2, обавеза 2, наметнута 1, не ваља 1, недостатак 1, неискреност 1, немогућност избора 1, неповезаност 1, непознати 1, незаинтересован 1, оптерећење 1, отуђеност 1, формалности 1, проблем 1, ко ће поамтити 1, удаљеност 1, зона сумрака 1, дављење 1, галама 1, празно 1, сумњиво 1, лаж 1 = 38 (4,89%)

в) особине чланова породице: смарачи 2, сморови 2, издајица 1, лажљива 1, луђаци 1, штекаре 1, кокошке 1, давежи 1, дебили 1, досадне будале 1, гњавежи 1, свраб 1 = 14 (1,8%)

г) интересовање: фудбал 1 = 1 (0,13%)

Укупно = 120

D₃ физички домен 120 (15,44%)

а) лоцираност: село 20, далеко 6, кућа 6, близина 3, Босна 2, даљина 2, Бијело Поље 1, Будва 1, Чачак 1, Чикаго 1, је ту 1, град 1, Хрватска 1, Италија 1, Ивањица 1, Израел 1, Македонија 1, Пријепоље 1, пут 1, Рашка 1, С. Митровица 1, Свилајнац 1, Шабац 1, Војводина 1, Задар 1, са села 1, сељаци 1 = 60 (7,72%)

б) квантитативне: велика 9, много 6, гужва 4, многобројна 4, мноштво 3, гомила 2, пуно 2, пуна кућа 2, бројна 1, богата 1, много људи 1, огромна 1, превише 1, велики број 1, број 1, количина 1, маса 1, огромно 1 = 42 (5,4%)

в) колекција ствари / имовина: поклони 4, паре 3, поклон 1, кецеља 1, кудеља 1, сто 1, кеш 1 = 12 (1,54%)

г) храна: паприка 1, роштиљ 1 = 2 (0,26%)

д) перцептивне: лепа 2 лепота 1 = 3 (0,39%)

ђ) здравље: здрави људи 1 = 1 (0,13%)

Укупно = 120

D₄ емотивни домен 56 (7,2%)

а) позитивне: љубав 21, срећа 7, радост 3, драги 1 = 32 (4,11%)

б) негативне: досада 17, смор 5, мржња 1, љубомора 1 = 24 (3,09%)

Укупно = 56

D₅ генеалогски домен 18 (2,33%)

крв 12, крв није вода 1, наслеђе 1, порекло 1, породично стабло 1, презиме 1, дрво 1 = 18

D₆ егзистенцијални домен 5 (0,65%)

жива 2, ништа 2, рад 1 = 5

3.2.1. У пољу стимулуса „родбина“ у социјалном домену међу реакцијама са значењем чланова родбине од 102 реакције истичу се по броју шири чланови родбине/породице: *īēīka* 35 (*īēīka* 32, *īēīke* 3), *баба* 20 (*баба* 7, *баба и деца* 7, *бака* 6), *ујак* 7, *сīриц* 6, *рођак* 6 и са по једним појављивањем: *ујна*, *рођака*, *сīрина*, *свасīика*, *īеча*,²⁷² а од ужих чланова са већим бројем појављивања: *сесīра* 7, *мама* 4 и са по једним појављивањем: *браћа*, *мама* и *īаīа*, *маīорци*, *родиīељи*.

²⁷² Овај податак показује да млада популација говорника српског језика називе чланова шире породице не само да познаје него да их има у свом активном вокабулару, за разлику од младе популације у неким другим језицима, нпр. руском. У раду Дюзенли 2014, у коме је истраживање концепта породица рађено на материјалу слободног асоцијативног теста на 13 стимулуса, родбинских назива, 100 руских и 70 кинеских носилаца језика младе популације, утврђено је да припадницима млађе руске генерације нису познати сви називи шире породице, „средства по закону“, типа: *снаха*, *зеј*, *īаиīа*, *īасī*, *свекар*, *свекрва* за разлику од кинеске популације којима су ти називи били мање-више познати (нав. дело: 30–31).

ОАРСЈ: АП „породице“ као реакције

йородица: родбина 56, подршка 55, дом 43, слога 42, рођаци 37, родитељи 36, отац 30, порекло 29, муж 23, рођака 19, кћерка 16, кућни 13, таст 12, љубав 11, огранак 11, заједно 10, сестра 9, снаха 9, тетка 9, зет 9, породични 8, ташта 8, унија 8, мама 7, моћна 7, америчка 6, глава 6, срећа 6, тата 6, због губитка 6, будућност 5, рођени 5, син 5, темељ 5, вољети 5, вољени 5, забринутост 5, круг 4, крв 4, љубављу 4, нов 4, патриотизам 4, сина 4, срећом 4, живот 4, богатство 3, јединство 3, мужеве 3, радост 3, за родитеље 3, ближе 2, чедо 2, губици 2, хлеб 2, нежношћу 2, част 1, демократија 1, дете 1, добродушан 1, драги се 1, екологија 1, фото 1, гласно 1, историја 1, изнад 1, ја 1, Југославија 1, југословенски 1, кров 1, моралан 1, нежан 1, огорченост, они 1, после 1, праг 1, приход 1, приватизација 1, радник 1, Равна гора 1, родољуб 1, Срби 1, Србија 1, свуда 1, топао 1, уједињени 1, велик 1, војник 1, вољена 1, вредност 1, за 1, желели 1; 675 + 91

4.0. Лексема *йородица* у ОАРСЈ јавља се као реакција 675 пута ($W=675$) на 91 стимулус односно у деведесет једном асоцијативном пољу од укупно 600 поља из АРСЈ.

Домени у АП реакције „породица“:

D₁ социјални домен 433 (64,15%)

а) чланови породице: рођаци 37, родитељи 36, отац 30, муж 23, рођака 19, кћерка 16, таст 12, сестра 9, снаха 9, тетка 9, зет 9, ташта 8, мама 7, тата 6, син 5, сина 4, мужеве 3, за родитеље 3, чедо 2, дете 1 = 248

б) кохипоними: родбина 56, дом 43, огранак 11, заједно 10, унија 8 = 128

в) опште карактеристике и дефиниција: рођени 5, живот 4, круг 4, богатство 3, јединство 3, уједињени 1; темељ 5, кров 1, праг 1, Срби 1, Србија 1, Југославија 1, југословенски 1 = 31

г) творбени аспект: породични 8 = 8

д) опозити: ја 1, они 1, америчка 6 (опозит према моја, српска и сл. породица) = 8

ђ) улога/статус у породици: глава 6, нов 4 = 10

Укупно = 433

D₂ психички домен 125 (18,52%)

а) позитивне: подршка 55, слога 42, моћна 7, будућност 5, срећом 4, желели 1, топао 1, за 1 [породицу] = 116

б) негативне: забринутост 5, губици 2, драги се 1, огорченост 1 = 9

Укупно = 125

D₃ емотивни домен 39 (5,78%)

позитивне: љубав 11, срећа 6, волети 5, вољени 5, љубављу 4, нежношћу 2, добродушан 1, радост 3, нежан 1, вољена 1 = 39

D₄ генеалогски домен 33 (4,89%)

порекло 29, крв 4 = 33

D₅ физички домен 21 (3,11%)

а) месна лоцираност: кућни 13, ближе 2, изнад 1, свуда 1 = 17

б) временска лоцираност: после 1 = 1

в) перцептивне: фото 1, гласно 1, велик 1 = 3

D₆ егзистенцијални домен 13 (1,93%)

а) опште: због губитка 6, хлеб 2, екологија 1 = 9

б) рад/професија: приход 1, приватизација 1, радник 1, војник 1 = 4

D₇ аксиолошки домен 11 (1,63%)

патриотизам 4, част 1, демократија 1, историја 1, моралан 1, Равна гора 1, родољуб 1, вредност 1 = 11

4.1. Падежни облици лексеме *йородица*, као и облици и синтагме њеног деривата *йородични*, јављају се такође као реакције уз одређен број стимулуса, па смо из ОАРСЈ анализирали и овакве случајеве, ради употпуњености језичке слике појма породица.

4.1.1. Најпре ћемо размотрити оне примере који се јављају као реакција уз више стимулуса. Такав пример је реакција генитивног облика *йородице* који се јавља 43 пута ($W=43$) код 10 стимулуса: глава 16, због губитка 9, подршка 7, порекло 3, огранак 2, круг 1, остаци 1, част 1, грб 1, историја 1, стваралаштво 1.

Из овог невеликог АП можемо издвојити следеће домене концепта/стереотипа породица:

D₁ социјални домен 19

а) опште карактеристике: огранак 2, круг 1 = 3

б) улога у породици: глава 16 = 16

D₂ егзистенцијални домен 9

због губитка 9 = 9

D₃ психички домен 7

подршка 7

D₄ аксиолошки домен 4

част 1, грб 1, историја 1, стваралаштво 1

D₅ генеалошки домен 3

порекло 3

D₆ физички домен 1

остац 1

4.1.2. Затим имамо пример реакције *йородично сѣабло* која се јавља 10 пута (W=10) као реакција на 4 стимулуса: порекло 7, огранак 1, родбина 1, рођака 1. Издвајају се два домена:

D₁ генеалошки домен 7

порекло 7

D₂ социјални домен 3

огранак 1, родбина 1, рођака 1

4.1.3. Остале случајеве реакција преформулисаћемо у граматичке спојеве и везе и на основу њих издвојити још неке домене концепта породица. Тако је реакцију у виду модела двеју речи „породица наследство“ уз стимулус „крв“ могуће трансформисати у исказ: *Породично наследство одређује се на основу крви* (крвне везе); реакцију и стимулус „породично“ „порекло“ у синтагму: *йородично йорекло*; „породична лоза“ „сина“ → *Син има улогу да йродужи йородичну лозу / Породична лоза се йродужава йреко сина* и сл. – **генеалошки домен 3**; парове реакција и стимулуса „породицу“ „имати“ → *имати йородицу*; „породичан“ „кућни“ → *Породичан значи истио шѣо и кућни*; „породична вечера“ „зет“ → *Зет је йозван на йородичну вечеру / Породичну вечеру организујемо због зетѣ* и сл.; „породичне везе“ „зет“ → *Преко зетѣ йроширујемо йородичне везе / У йородичне везе убраја се и зетѣ* и сл.; „породични скуп“ „рођаци“ → *Рођаци чине/организују и сл. йородични скуп* – **социјални домен 5**; „породицу“ „волети“ → *Волим (своју) йородицу*; „породична“ „срећан“ → *йородична срећа*; „породица расте“ „нежношћу“ → *Гледам како йородица расѣе с нежношћу* – **емотивни домен 3**; „породици“ „подршка“ → *йодршка йородици* – **психички домен 1**; „породично васпитање“ „неморалан“ → *Бити неморалан је*

сївар ѿродичног васїїїања / Породично васїїїање не ѿолерише да се буде неморалан и сл. – аксиолошки домен 1.

4.2. Редослед домена наводимо обједињено по броју стимулуса уз које се „породица“ (одн. облик генитива „породице“, контекстуална употребе речи „породица“ и придева „породичан“) јавља као реакција ($W=741$ ($675+66$)): **социјални домен** 460 ($433 + 27$, 62,07%), **психички домен** 133 ($125 + 8$, 17,95%), **генеалогски домен** 46 ($33 + 13$, 6,21%), **емотивни домен** 42 ($39 + 3$, 5,67%), **физички домен** 22 ($21 + 1$, 2,97%), **егзистенцијални домен** 22 ($13 + 9$, 2,97%) и **аксиолошки домен** 16 ($11 + 5$, 2,16%).

Преглед домена по асоцијативним пољима

5.0. У пољу стимулуса *ѿродични* редослед домена наводимо по броју реализованих реакција: **социјални домен** 518 (66,58%), **психички домен** 133 (17,09%), **физички домен** 76 (9,77%) **аксиолошки домен** 22 (2,83%), **емотивни домен** 18 (2,31%), **егзистенцијално-физички домен** 8 (1,03%), **генеалогски домен** 2 (0,26%) и **егзистенцијални домен** 1 (0,13%).

5.1. У пољу стимулуса *родбина* редослед домена наводимо по броју реализованих реакција: **социјални домен** 458 (58,94%), **психички домен** 120 (15,44%), **физички домен** 120 (15,44%), **емотивни домен** 56 (7,2%), **генеалогски** 18 (2,33%) и **егзистенцијални домен** 5 (0,65%).

5.2. Редослед домена по броју стимулуса уз које се ‘породица’ јавља као реакција: **социјални домен** 460 (62,07%), **психички домен** 133 (17,95%), **генеалогски домен** 46 (6,21%), **емотивни домен** 42 (5,67%), **физички домен** 22 (2,97%), **егзистенцијални домен** 22 (2,97%) и **аксиолошки домен** 16 (2,16%).

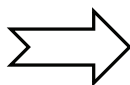
6. Укупан збир домена у сва три поља ($W=2296$ ($778+777+741$)) према доменима, изгледа овако (в. такође у табели):

D₁ социјални домен = 1436 (62,54%) \rightleftarrows центар

D₂ психички домен = 386 (16,81%)

D₃ физички домен = 218 (9,5%)

D₄ емотивни домен = 116 (5,05%)

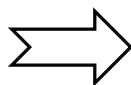

ближа периферија

D_5 генеалошки домен = 66 (2,87%)

D_6 аксиолошки домен = 38 (1,66%)

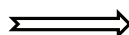
D_7 егзистенцијални домен = 28 (1,22%)

даља периферија

D_8 егзистенцијално-физички домен

= 8 (0,35%)

крајња периферија

Табела: Укупан збир домена у сва три поља (W=2296), према доменима

АП породица / D	соц.	псих.	физ.	емот.	ген.	акс.	егз.	егз.- физ.
број цитата (према доменима)	1436	386	218	116	66	38	28	8
%	62,54	16,81	9,5	5,05	2,87	1,66	1,22	0,35
стимулус „породични“	518	133	76	18	2	22	1	8
стимулус „родбина“	458	120	120	56	18	–	5	–
реакција „породица“ и сл.	460	133	22	42	46	16	22	–
	центар	ближа периферија		даља периферија			крајња периф.	

7. На основу анализе асоцијативних поља стимулуса „породични“ и „родбина“ и реакције „породица“ издвојени су типови реакција по доменима/аспектима који су битни за реконструисање концепта породица и за функционисање породице у српском језику. Као најрелевантнији показали су се **социјални** и **психички домени** са високим бројним вредностима реакција, с тим што **социјални домен** организује центар у сва три појединачна поља, и наравно, у укупном збиру обједињеног АП језичке слике породице. Осим њих, високу вредност, неједнако у сва три поља, показују и **емотивни**, **аксиолошки**, **егзистенцијални**, **физички** и **генеалошки домени**, који зависно од поља могу да се нађу у ближој, даљој или крајњој периферији.

ЈЕЗИЧКА СЛИКА ПОРОДИЦЕ У ПОСЛОВИЦАМА И ТЕКСТОВИМА*

Породица у пословицама

1.0. У вези са истраживањем феномена који се односе на породицу у српском језику и култури за *Аксиолошки лексикон Словена и њихових суседа*, представићемо језичку слику српске породице на паремијском материјалу (пословицама и изрекама из Вукових *Српских народних пословица*, НПосл. 1900) и то на основу родбинских назива уже и шире породице. Националну слику породице на ширем плану истраживања упоредићемо са језичком сликом породице у неколико других језика, узимајући у обзир досадашња компаративна истраживања на паремијском материјалу за дате језике (руског и српског: Миленкович 1996, руског, енглеског и немачког језика: Головин 2014).

1.1. О значају паремија у етнолингвистичким и лингвокултуролошким истраживањима и у реконструисању језичке слике света доста је писано, а важна запажања дата су и у радовима на које ћемо се у овом истраживању позивати (Стефановић 2012: 47–66 и нав. радови: Миленкович 1996, Головин 2014).²⁷³ У овој монографији за нас је важна тематска класификација српских народних пословица у виду веома детаљно и промишљено урађеног регистра у којем се на другом месту по бројности налази тематско поље „Породица, родбина, сроднички односи, па и други социјални појмови који чине структуру патријархалног друштва“. Пословице из овог тематског поља сврстане су у више тематских кругова, нпр. 5. Тематски круг лексеме **отац** и сл. са подна-

* В. Ристић, Лазић-Коњик 2019б.

²⁷³ За детаљнији увид о историјату проучавања пословица са „главним упориштем у англосаксонској литератури“ и посебно о карактеристикама српских народних пословица из Вукове збирке, в. монографију Ј. Јовановић (2006 I).

словом 5. а. Лексема **отац** или 5. б. Лексема **тата**. Сличном детаљном сегментацијом издвојени су тематски кругови назива чланова уже породице **мајка/мати, родитељ, брат, сестра**; затим пословице тематског поља супружанства са круговима лексема **муж** и **жена**, таматско поље дете са лексемама **дете, син** и **кћи/ћерка**, а у даљој сегментацији, поред осталог, издвојено је и тематско поље ширих генетских заједница са тематским кругом лексеме **род** и тематско поље другостепених сродничких односа са лексемама **унуче, дјед** и **баба** (Јовановић 2006 II: 37–54). У ствари, појам породица се у овом и осталим радовима на које ћемо се позивати употребљава као надређен појам назива чланова уже и шире породице и сродника.

2.0. На основу увида у материјал Вукових *Народних пословица*²⁷⁴ утврдили смо да се родбински/породични односи у њима могу најбоље сагледати ако применимо сличну класификацију и параметре у анализи њиховог садржаја, како бисмо обухватили све наведене тематске аспекте семантичког и концептуалног поља породица, који су потврђени и у другим типовима језичког материјала: речничком, асоцијативном и анкетном. На тај начин смо издвојили три тематске групе српских пословица које обухватају родбинске/породичне односе: 1. сродство по крви, са три аспекта, 2. сродство по браку и 3. сродство по души. Сродство по крви биће представљено са три аспекта: 1.1. признавање сродства по крви, 1.2. карактеристике родитеља и 1.3. карактеристике деце (исп. Головин 2014: 46–62); сродство по браку на основу анализе пословица у којима се јављају лексеме *муж/човек* и *жена*, а сродство по души на основу пословица које указују на успостављање односа пријатељства и дружења међу особама сличним по карактеру или повезаним заједничким интересовањима, интересима и сл.

²⁷⁴ За увид у Вукове народне пословице драгоцени су нам били подаци који се наводе у раду Миленкович 1996 о пословицама у којима се употребљавају називи родбинских односа. У Вуковој збирци је таквих 276 пословица (Миленкович 1996: 4), а по учесталости јављања у пословицама истичу се углавном ужи чланови породице, међу којима предњачи мајка са 68 појављивања, затим следи жена 55, брат 45, деца 39, баба 38, отац 20, кћи/ћер 15, муж 14, сестра 6, син 1, док се чланови шире породице јављају ретко: свекрва 6, снаха 5, зет 4, стриц, стрина, девер и маћеха 3, ташта, тетка и тетак 2, дед/деда и јетрва 1 (нав. дело: 27). Нешто другачији резултати учесталости ових назива дати су у мастер раду С. Милићевић 2011, која је испитивала фреквенцију именица у Вуковим пословицама.

Сродство по крви

Аспект: признавање сродства по крви

3.0. С аспекта признавања сродства по крви у српским пословицама, као и у речничком материјалу (в. Ристић, Лазић-Коњик 2019а и поглавље IV. 1. у монографији), постојање крвних сродника оцењује се као важна компонента у животу човека (*живећи и породично, породични животи*), што се поетично и метафорично исказује у пословици 5497. *Свака тина к своме јату лећи*. И само признавање сродности по крви и плоти (телу) исказано кроз различите садржаје у изрекама и пословицама позитивно се вреднује: *бити с неким једне/исте крви* (исп. рус. *Мы с тобой одной крови*; нем. *Blut von meinem Blute*, према Головин 2014: 47). У пословицама се указује на јаку и трајну везу крвног сродства: 3082. *Крв није вода*, уз коју је Вук дао коментар: „Каже се кад се браћа заваде, т. ј. од једне су крви, могу се опет лако помирити.“ (она се јавља и у асоцијативном материјалу претходног поглавља код стимулуса родбина), а исти смисао има и пословица са метафоричним садржајем: 1511. *Жиле се коријена држе* (исп. рус. *Узы крови самые крепкие* и нем. *Blut ist dicker als Wasser*, према Головин 2014: 47). Крв у паремијама не указује само на спољашњи однос сродства по крви, него и на унутрашње сродство по карактеру, наслеђене карактерне црте, као у изразу: *тло му је у крви*, који има неутрално значење, за разлику од пословице 3080. *Крв засијати не може*, иза које стоји Вуково тумачење: „Кад ко кога убије, не може се заборавити“, чији садржај указује да се преко крви може наследити и оно што се вреднује као негативно. Тако се на овој митологизираној улози крви заснива „крвна освета“²⁷⁵, обичај који подржава и шири сукоб и неслогу међу члановима (шире) друштвене заједнице (исп. рус. *Кровь за кровь!* и нем. *Blut schreit nach Rache*, према Головин 2014: 47).²⁷⁶

3.0.1. Блискост се исказује најчешће у пословицама са лексемама *оштац* и *мајка*, и то ређе блискост по телесним особинама: 4478. *Оби-*

²⁷⁵ Обичај који је био веома раширен у неким крајевима, а у мањој мери се „прећутно“ задржао до данас, а по коме је породица убијеног сродника била дужна да „врати крв“, да почини убиство у породици убице (исп. у РСАНУ: синтагму *крвна освета* наведену као историзам под одредницом *освети*: „освета за убијеног сродника убиством некога од чланова, припадника убичиног рода (братства, односно племена)“.

²⁷⁶ На овом обичају и на његовим негативним последицама засноване су и клетве наведене у НПосл. 1900: 3078. *Крв га јела!*, 3079. *Крв га сукала!*, 3083. *Крв илаишо на свом дому!*, са коментаром „Клетва у Херцеговини.“, као и пословица којом се истиче мржња између завађених: 3081. *Крв и нож*, са коментаром „(н. п. између њих, т. ј. мрзе један на другога).“

ла мајка родила обила јунака; 4479. *Обилаџа мајка, обилаџа и шћи, а чешће сличност по карактеру: 2328. Какав оџац џаки син; 5025. По оцу се џознаје син, а џо мајци шћи; 2341. Каква мајка онака и ћерка, што потврђује и пословица: 1775. Ивер не иде далеко од кладе, и израз: бџџи исџе горе лисџи, у којима се преко метафоричне употребе назива из домена растиња/дрвећа указује на родбинске односе, што је потврђено већим бројем примера и у речничком материјалу секундарних значења неких именица из овог домена: џањ, корен, сџабло, дрво, лоза и др. (в. Ристић, Лазић-Коњик 2019а и поглавље IV. 1. у монографији).*

Сличност по карактеру се обично приписује наследним особинама, које могу бити позитивне као у пословици: 799. *Гледај мајку, а узми шћерцу* (исп. сличне примере у руском и енглеском језику: *Жена, что лебедь-птица, вывела детей станицу [вереницу]*; *Take a vine of a good soil, and the daughter of a good mother*, према Головин 2014: 57), али је више пословица које указују на наслеђивање негативних особина, као у метафоричним пословицама: 4856. *Пас џсу браџи; 3134. Куд ће вјешџиџа до у свој род?* (и варијанте: 3137. *Куд ће куга, џе у свој род?*; 3138. *Куд ће рђа до у род?*). Наследно преношење лоших карактерних особина може се односити на све чланове рода/породице или само на неке од њених чланова, као што потврђују варијантне пословице, које такав смисао исказују преко метафоре жита: 6813. *У сваком жиџу има кукоља; 3950. Нема жиџа без кукоља, а за такве чланове породице у језику се употребљава назив изрод* (исп. сличне примере, рус. *В семье не без урода* и енгл. *Manu a good cow has a bad calf*, или пословице у којима се у овим језицима дословним садржајем исказује овакав смисао, рус. *Хоть родной, но недобрый* и енгл. *More kin than kind*, према Головин 2014: 49). Амбивалентан став према могућности наследног преношења карактерних особина евидентан је на примеру двеју метафоричних пословица: 1843. *Из вране шџо исџане, џешко соко џосџане*, где је таква могућност неизбежна (исп. сличне примере из руског и енглеског језика: *От яблони не жди вишенку; A bad tree does not yield good apples*, према Головин 2014: 60) и пословице: 1853. *Из драче ружа се рађа* (исп. сличне примере у руском и немачком језику: *Криво дерево, так яблоки сладки; Ein suesser Kern steckt oft in einer rauhen Schale*, према Головин 2014: 57), где се могућност наслеђа негативних карактерних особина пориче.

3.0.2. У пословицама се такође исказује блискост и удаљеност од крвног сродства. Први однос потврђује пословица 3956. *Нема љеџа без Ђурђева дана, / Ниџи браџа док не роди мајка* и изрази: *бџџи род*

рођени, рођена сесџра (брајџ); биџџи близак/далек род некоме, ближи/даљи род некоме, у којима се даје приоритет крвном сродству у односу на све друге сродничке односе. Одсуство крвног сродства, осим израза наведених у опозицијама, потврђено је у пословици која се чује у народу: *Није ми род, ни ѝомози бог* (у лексикографском материјалу наведен је само део ове пословице као израз: *не биџџи род ни ѝомози бог*, в. Ристић, Лазић-Коњик 2019а и поглавље IV. 1. у монографији), као и у Вуковој пословици: 3507. *Моја маџџи и његова маџџи на једном се сунцу грејале*, која се јавља у више варијанти са лексемом *мајка* у основи: 3506. *Моја маџџи и његова маџџи на једној води ѝређу ѝрале*; 3505. *Моја маџџи и његова маџџи двије рођене жене* и др.; 3786. *Не боли га срце за њим, јер их није једна маџџи родила*, а у народу се чује и *Моја мајка и његова мајка су на истџом сунцу кошуље/ѝелене сушиле*; затим са лексемом брат: 1614. *Зар ми је он женин брајџ?*²⁷⁷ (исп. рус. *Ты мне – седьмая вода на киселе*; нем. *Von gleichem Fleisch und Blut* и енгл. *Kith and kin*, према Головин 2014: 47).

Негативан однос према крвном сродству исказан је пословицама 69. *Ако ми је брајџ, ма ми није друе*; 3010. *Ко џџи је извадио око? – Брајџ. – за џџо је џџако дубоко*. Значај крвног сродства вреднује се позитивно и када су сродници једне крви сложни и солидарни, на што указује пресупозиција пословице: 2240. *Кад не би били ѝо два за једнога, / Не родила мајка ни једнога!*

Аспект: карактеристике родитеља

3.1. У анализи пословица сврстаних у тематску групу карактеристике родитеља истицаћемо оне карактеристике којима се указује на односе у породици и на особине патријархалне породице.

3.1.1. У Вуковим *Народним ѝословицама* има највише оних које су посвећене мајци, на шта су скренули пажњу досадашњи истраживачи (Миленкович, Милићевић и Јовановић), истичући чињеницу да у таквим пословицама нема амбивалентног вредновања мајке и њене улоге у породици, те да се у пословицама мајка вреднује позитивно (Јовановић 2006 I: 266; Стефановић 2012: 71–73). На основу анализе пословица са лексемом *мајка* утврдили смо да управо оне дају највише материјала за утврђивање односа у породици и за уочавање битних карактеристи-

²⁷⁷ У народу се јавља читав низ варијанти пословица овог типа које су углавном шаљивог карактера и одражавају поетичност пословица која се поред осталог реализује и игром речи: *Моје кума Јеке, ѝа њезине секе, ручнога љевера рођена ѝасџорка; Мој новчић ѝвоме (његовом) брајџ; Наше снаше, њене џеџе из ѝрве куће, деверџи ѝасџорк.*

ка српске патријархалне породице.²⁷⁸ Позитиван садржај и незамењиву улогу мајке у породици најизразитије илуструју пословице у којима се истиче високо аксиолошко позиционирање мајке: 3362. *Мајку и Бог има*, затим мајка се узима као еталон за позитивно вредновање: 1129. *Добро му је као у мајерину њрбуху*; 2706. *Крџеж је сиротињска мајка*; 3914. *Некоме мајка, а некоме маћеха*, или као еталон успешности: 6496. *Трговина је некад мајин некад маћеха*. Сличан смисао има и пословица 4463. *Његује га као мајка јединца*, али се њоме истиче још једна одлика патријархалне породице: јединац/син је привилеговани члан породице. У пословицама се указује и на безрезервну љубав мајке према својој деци, што потврђује народна изрека: *Свакој мајци је своје дете најлепше* и метафорична пословица: 5485. *Свака крава своје тиле лиже* (исп. сличне примере у рус. *Всякой матери своё дитя мило* и енгл. *Every mother thinks her own gosling a swan*, према Головин 2014: 51). Мајка је несебична и пожртвована и има посебне моћи када су у питању њена деца, што исказује садржај пословице: 3360. *Мајка родила, мајка лијечила*, или пресупозиција пословице 4208. *Нијемом ђејџејџу ни мајка не може љомоћи* „Мајка може помоћи свом детету у многим другим случајевима“ (исп. Стефановић 2012: 71 и нап. 100); она пати због болести своје деце: 7274. *Што не може болан Рајко, што ће жалосница мајка*. Улога мајке је и да васпитава ћерку, да развија добре особине код ње, чак и када она сама нема тих особина: 3396. *Мајин ако је најгора ојџџ је рада да јој кћи буде добра*. У пословицама се истиче и позитивно вреднује улога мајке у заснивању и одржавању добрих односа међу члановима породице: 3237. *Ласно је ћерки с мајком љређу сновати*, и њена васпитна улога, па се позитивно вреднује строгост мајке према деци, испољена чак и у виду батина: 3359. *Мајка била, мајка мила*.

3.1.1.1. Нешто другачији однос народног ствараоца према мајци исказан је у пословици: 6623. *Удала би се и кћерца и мајка, но нема сучим, а нема за ким*. У шаљивом садржају исказан је однос ироније иза кога је прикривен и однос ниподаштавања мајке која се ставља у позицију удаваче, што је врло необично. У такву позицију у патријархалној породици долазила је најчешће мајка малолетне деце када је остајала без мужа, те као удовица и самохрана мајка није била у стању да подиже своју децу. Међутим, у наведеној пословици то је мајка одраслог детета – ћерке, а њена жеља/потреба за удајом имплицира да је она и жена без мужа, да је

²⁷⁸ О карактеристикама мајке у српским пословицама, изрекама и фразеолошким изразима и о њеној улози у породици у поређењу са улогом мајке (рус. матъ) у руским паремијама, в. Стефановић 2012: 70–73.

из неких разлога доведена у ситуацију да као и одрасла ћерка размишља о удаји. Удаја се, како потврђује садржај неких пословица, очекује за женску децу у породици, ћерке или сестре, чиме се у патријархалној породици разрешавала ситуација „привремених чланова породице“, каквим су се сматрала женска деца, за разлику од мушке деце, синова или браће, који женидбом остају у породици (исп. Стефановић 2012: 59–60). Позиција мајке одраслог детета и жене без мужа, у наведеној пословици, сама по себи искаче из уобичајене идеалне језичке слике мајке и њене улоге у патријархалној породици, чија се хармонична представа заснива на симетрији опозиција: мајка – дете, мајка/супруга – отац/муж (исп. пословицу: 3949. *Нема женсѿва без чоесѿва*). Ту идеалну слику, поред нарушене симетрије, нарочито квари и чињеница да мајка размишља о удаји. Да такво размишљање није примерено мајци, да је, дакле, непромишљено, народни стваралац показује ироничним ставом наводећи два непобитна разлога који такву удају онемогућавају: економски – *нема су чим* и партнерски – *нема за ким*. Може се поставити питање: Зашто је у оваквом контексту употребљена и ћерка? Одговор налазимо у томе да је и њено размишљање о удаји непромишљено с обзиром на наведене разлоге. Обе, и мајка и ћерка, јесу непромишљене, и обе су одрасле жене,²⁷⁹ а због своје непромишљености обе су и инфериорне, зато их народни стваралац ниподаштава, прикривајући овакав свој став иронијом и полушљивим текстом пословице.²⁸⁰ Овакав однос према мајци, иако појединачно засведочен, на ширем плану, када је у питању амбивалентан однос народног ствараоца према жени и његова склоност да велича или ниподаштава улогу жене како у породичним тако и другим односима, потврђује да из тог ниподаштавања чак ни мајка у пословицама није изузета, иако се иначе представља као узор моралних вредности и врлина. Иза оваквог односа према мајци у наведеном примеру стоји чињеница да је то мајка одраслог, одгајеног детета, њене улоге рађања и подизања деце су завршене, што ју је вратило у

²⁷⁹ Оваква непромишљеност је својствена инфериорним особама, какве су по вредновању наведене пословице, ове две одрасле жене. Ниподаштавање женске памети задржало се до данас у српској култури, што сведочи изрека која се односи на жену: *Дуга коса крајка/љилѿка ѿамей*.

²⁸⁰ За разлику од српских пословица у којима се мајка позитивно вреднује, у руским, енглеским и немачким паремијама јавља се и негативно вредновање мајке: негативно се вреднује старосно доба мајке у енглеским и немачким паремијама, у немачким и руским претерана љубав мајке према деци, што је у српском исказано спојевима: *мамин син, мамин мезимац*, па и именицом *мајковић* (в. Стефановић 2012: 53, Ристић 2015: 212), а у руским паремијама је лоша мајка која недовољно брине о својој деци (према Головин 2014: 52–53).

статус жене која се у народним пословицама вреднује по другим параметрима. Ти други параметри, зависно од садржаја и поруке пословице, долазе у колизију и указују на амбивалентан однос народног ствараоца према жени.²⁸¹ Негативно вредновање женске особе, која није више примарно мајка, нарочито долази до изражаја у бројним пословицама са лексемом *баба*, на што је указала Ј. Јовановић, која је у колебљивом ставу народног ствараоца у пословицама истакла иронију, ниподаштавање, исмевање бабиног јогунства и облапорности, а у неким пословицама и схватање о баби као вештици која шурује са нечистим силама, са ђаволом (Јовановић 2006 I: 269–270).²⁸² Наведени пример негативног односа народног ствараоца према мајци је изузетак који потврђује правило када је у питању амбивалентан однос према жени у српској култури, и то не само у времену настајања пословица него иначе. Садржај пословица показује да негативно вредновање варира зависно од узраста и улоге женске особе у породици: оно је најблаже и „безазлено“ када се односи на ћерку или сестру (такве пословице су и најмалобројније), оно је невидљиво у веома бројним пословицама о мајци, оно је скоро подједнако са позитивним вредновањем у још бројнијим пословицама о жени, али је веома изразито и преовлађује, такође у веома бројним пословицама о баби. У пословицама о баби народни стваралац је занемарио њен посреднички сроднички однос и другостепену и мање одговорну и потребну улогу у породици (не мора да брине о својој већ одраслој деци), а повео се за њеном старошћу, са којом је повезано нарушавање доброг физичког и психичког стања, које се и у паремијама других култура вреднују негативно, а у случају бабе у српским пословицама, поред осталог, повезује и са прецедентима, са представама о вештицама у народном предању и бајкама (*баба рога*, *баба Јага* и сл.).²⁸³

²⁸¹ Мајка и жена се у пословицама јављају у приближном броју, мајка са 68 а жена са 55 појављивања (Миленкович 1996: 4), али се пословице о жени разликују управо по амбивалентном вредновању, што ће се показати са неколико примера позитивног и негативног вредновања жене: 1122. *Добро је (кашићо) и њамейну жену њослушајти*; 7087. *Чоек не може бијти чоек, докле га жена не крсјти*; 1398. *Ђе није жене онђе није ни куће*; 4091. *Не сјтоји кућа на земљи, него на жени*; 1487. *Жену и издерану кају ласно је сјећи*; 1616. *Зар сам ја јвоја жена?*; 2626. *Ко жену слуша, гори је од жене*. О стереотипу жена у језичкој слици света Словака и Срба, в. Пауновић Родић 2019.

²⁸² Исп. пословице: 556. *Бунца као баба у болесјти*; 1963. *Инај баби душу губи*; 3623. *На једну сјрану ђаво, а на другу баба, ња ко најтегне*; 2882. *Ко о чему, баба о ушјицима*; 6514. *Трла баба лан, да јој јрође дан*; и пословица која се чује у народу: *Село гори, а баба се чешља*, а то је и назив веома популарне телевизијске серије редитеља Радоша Бајића.

²⁸³ У српским народним веровањима вештице су старије, удате жене (Бандић 2004: 123), баба рога има изглед крезубе бабе наказног лица (СМР 1970: 18); у словенској

3.1.2. Неке од важних улога мајке и оца у породици показане су на основу односа између мајке и ћерке, односно оца и сина, чиме се истиче јача повезаност између истополних чланова породице када су у питању односи између родитеља и деце. Тако мајка/отац у народним пословицама подучавају ћерку/сина: 5399. *Родила мајка ћерку, да је научи весити*; 1386. *Ђељај колац као њи и оџац*, и варијанта: 4913. *Плеџи коџац ђе њи и оџац*, при чему се, према садржају пословица које се односе на оца, истиче и велики ауторитет и строгост оца који се мора беспрекорно слушати. Улоге оца и мајке су подељене и када је у питању прехрањивање чланова породице / деце и позитивно се вреднују у пословицама. Мајка се брине око припреме хране за децу: 1959. *И моја би мајка знала гибаницу умјесити да је сира и масла*, а отац обезбеђује средства за храну: 1401. *Ђе није оца није ни лонца*, што је исказано у пресупозицији пословице 6851. *У џврда оца крадљива деца*, која садржи још две поруке: да се тврдичлук оца негативно вреднује и да финансијама у патријархалној породици располаже отац. Вредновање оца у пословицама одликује се биполарношћу: позитивно је то што подучава сина, што се брине о прехрањивању деце, а негативно очев тврдичлук, неодговорност за одгој детета па и претерана строгост према деци.²⁸⁴

3.1.2.1. У пословицама се истиче непрекидна брига родитеља за безбедност деце: 904. *Да Бог ђеџеџу не да оно џџо му оџац и маџи мисле!*, али и њихова беспотребна брига ако су деца добра: 3210. *Ласно је гоџову ђеџеџу оџац биџи* (садржај ове пословице указује и на ситуацију одсуствовања и неодговорности оца у одгајању детета, што се вреднује негативно). Отац / родитељи су узор својој деци: 7325. *Шџо чине ђеца? – Шџо виде од оца*, а посебно се истиче узорност мајке која се, како је показано, у пословицама вреднује позитивно. Пословица наведена у виду дијалога показује негативно вредновање неслоге у породици: 7166. *Шџа џи чини оџац? – Клађа. – Шџа џи чини маџи? – Крсџи се. – А џџа чини џи? – Ја сџојим међу њима џа се каменим*, путем порука: Лоша породица је несложна породица, Деца пате у несложној породици и Несложна породица не може бити узор својој деци.

3.1.2.2. Хранитељска улога родитеља истакнута је у пословици: 6965. *Храниџељ је као и родиџељ*. Данас, у условима нарушене инсти-

митологији вештица се обично замишља као стара и ружна жена, распуштене седе косе, кукастог носа, грбава или хрома (СМ 2001: 77), а баба Јага као баба с огромним грудима, са једном коштаном ногом, слепа (или је боле очи) (СМ 2001: 11).

²⁸⁴ О позитивном и негативном вредновању оца у руским, енглеским и немачким паремијама, в. Головин 2014: 54–56.

туционалне вредности (патријархалне) породице, на хранитељској улози заснован је нови тип нерођене породичне институције – *хранитељска њородица*, која је добила и свој правни статус у законским актима породичног права.

Аспект: карактеристике деце

3.2. Карактеристике породице у тематској групи карактеристике деце одређивали смо на основу анализе пословица у којима су употребљене лексеме *син* и *ћерка* и *браћ* и *сестра*.

3.2.1. За разлику од мајке чија се улога у породици вреднује углавном позитивно, вредновање брата у пословицама је амбивалентно. Високо аксиолошко позиционирање брата може се упоредити са мајком, као што потврђује пословица: 355. *Божих је Божих, а њециво му је браћ*. Брат се као и мајка у поимању језичке слике пословица узима као еталон позитивне вредности, љубави и пажње: 6962. *Храни коња као браћа, а јашу га као душманина*, и ослонца и поузданости: 513. *Браћ је мио, које вјере био*, уз Вуков коментар: „(Када **братски** чини и поступа; истакле ауторке рада).“²⁸⁵ Наведене вредности исказане су и у заклетвама у СНПолс: 5958. *Тако ме браћска не њојрла!* 5959. *Тако ме браћа не издала!* Сличност у вредновању улоге мајке и брата показује пословица 515. *Браћа била, браћа мила*, која се по садржају и структури може сматрати варијантом пословице *Мајка била, мајка мила*. По народним пословицама брату се, као сроднику по крви и члану своје породице, опраштају не само батине него и други нежељени поступци: 509. *Браћ браћа над јаму води, али га у њу не њиска*; 703. *Волиј сам браћа за крвника (имати) но њуђина за госјодара*, Вуков коментар „У Црној Гори.“ О важности брата – сродника по крви и братске љубави и слоге, не само за породицу него и за ширу друштвену заједницу, осим наведене пословице: *Нема љећа без Ђурђева дана, / Нији браћа док не роди мајка*, сведоче и пословице: 514. *Браћ њуна су усја*; 520. *Браћа њодијељена сусједи назваји*; 2838. *Ко не држи браћа за браћа он ће њуђина за госјодара*.

3.2.1.1. У досадашњем истраживању језичке слике породице у паремијама преко родбинских назива уочено је да називи чланова породице указују на односе у породици ако се посматрају у паровима заснованим на опозицији „мушко – женско“, која се јавља као битан

²⁸⁵ У питању су особине за које се у српском језику као еталони вредновања употребљавају придев и прилог *браћски* (*браћски чин/њосјујак* и *браћски чинији/њосјујати*).

фактор у асоцијативном повезивању ових назива, као што су: отац – мајка, брат – сестра, син – ћерка. У последње две наведене пословице актуелизују се парови: брат – сусед и брат – туђин, па је њихов пуни смисао заснован на опозицији „свој – туђи“ којом се прави искорак из породичних односа у односе шире друштвене заједнице: у пословици под бројем 456 суседства/комшилука, а у пословици под бројем 2470 народне/државне заједнице. Садржај пословице 6347. *Тешко бра̄ӣу без бра̄ӣа, а ђевојци без сватӣа!* у првом делу исказује важност крвног сродства и односа међу браћом у пару: брат – брат, а у другом делу исто толику важност неродбинских односа између девојке и свата у пару: ђевојка – сват, којим се исказује важност удаје женског детета, девојке, као начина решавања проблема њеног привременог статуса у рођеној породици. Истакнути парови указују на патријархалне односе у породици у којој се брат, као мушки члан породице и наследник, истиче у бризи око сестрине удаје, јер се њом решавају економска, имовинска и обичајна питања породице.

3.2.1.2. У неким пословицама се исказује амбивалентно вредновање брата и његовог односа у породици.²⁸⁶ То су пословице у којима се омаловажава сроднички однос са братом / крвно сродство на рачун других блиских односа, пријатељства нпр.: 69. *Ако ми је бра̄ӣ, ма ми није друг;* 4696. *Онај ми је бра̄ӣ, који ми је добру рад,* или се вредност тог сродства пренебрегава у односу на нешто важније: 517. *Браћа к'а и браћа, ама сир за асире;* 2216. *Кад је ра̄ӣ, нико ником није бра̄ӣ,* а важност братских/крвних родбинских односа исказана је у вишеслојном садржају већ наведене дијалогске пословице: *Ко тӣи је извадио око? – Бра̄ӣ. – За̄ӣо је тӣако дубоко,* са порукама: најтежа повреда је од својих најближих сродника; од најближег сродника можеш да очекујеш нешто веома лоше; а огрешење о крвно сродство веома негативно се вреднује.

3.2.2. За разлику од великог броја пословица које се односе на брата, у Вуковој збирци се јављају само три пословице са лексемом *сес̄ира*, што сведочи о непримећеној, маргинализованој улози сестре у српској патријархалној породици. Две пословице се односе на породичне односе, једна у којој се истиче сличност карактерних особина сестринског крвног сродства: 5647. *Сес̄ира сес̄иру удаје, а бачва бачву њродаје,* а друга у којој се игнорише улога сестре у породици, као њеног привременог члана: 5648. *Сес̄ира уда̄ӣа сусједа назва̄ӣа,* јер се

²⁸⁶ Имајући у виду психолошке аспекте породице у народним пословицама, Ј. Јовановић ову амбивалентност у вредновању улоге брата види као „проблем поверења у ближњег“ (Јовановић 2006 I: 66–67).

јавља и варијанта: 7332. *Шћерца удаїиа сусјџа назваїиа*. И у једној и у другој пословици се истиче удаја као очекивани исход разрешења статуса женског привременог члана породице. У првом случају у првом делу пословице се указује на то да су наслеђене позитивне карактерне особине добра препорука за удају сестре/ћерке, али на плану целог садржаја другим делом пословице та удаја се ставља у контекст трговине – „успешне продаје“ која је упоредива са продајом израђених предмета – бачви, чиме се на шаљив начин маскира маригинална улога женског детета у породици. У другом случају пословицом 5648 се заправо наглашавају разлози такве улоге а то је да удајом женско дете одлази у другу породицу, а упаривањем назива *сесїпра/ћерка – сусџа* истиче се нарушавање родбинског и успостављање новог суседског односа са примарном породицом.

3.2.2.1. Кад су у питању *ћерка* и *син* ови називи се јављају у приближно истом броју пословица.²⁸⁷ Пословицом 1480. *Жени сина кад хоћеш, а кћер удај кад можеш*, која се јавља у неколико варијаната, истиче се инфериорна позиција кћери у породици, а супериорна позиција сина. Амбивалентно вредновање показује пословица у којој се истиче да је породици теже имати сина (него кћер): 3211. *Ласно је дијетїе имаїи, ма је їиешко сина имаїи*, али без обзира на то родитељи желе добро своме сину: 7078. *Чоек жели да је од свакога бољи, а од сина да је гори*. У пословици: 2114. *Једна (кћи) као ниједна, двије ка' и једна, а їири мисли їи*, на шаљив начин и у форми загонетке указано је на то да је ћерка велика брига, велико оптерећење за породицу. Улога ћерке се вреднује позитивно када она својом удајом не само да шири родбинске односе него кад шири и добар глас о свом роду/породици: 940. *Дај ме мајко на далеко, / Нека їи се родом хвалим*.

3.2.3. У више пословица у којима се јављају лексеме *деїије/деца* истиче се значај деце за формирање породице: 1345. *Ђе двоје дише, їиреће се їише* и Вуков коментар „Каже се за мужа и жену.“ и варијанта: 1414. *Ђе се двоје ваљају / їирећему се надају*; као и то да је сваки човек био дете: 4549. *Од ћеце људи бивају* (исп. сличне пословице у рус., енгл. и нем.: *Всякий бык телёнком был*; *The child is father of the man*; *Aus Kindern warden Leute*, према Головин 2014: 56); брига родитеља за децу и за њихово одрастање: 1392. *Ђе нема маленог нема ни големог (ћеїеїиа)*, која се не смањује него повећава када деца одрасту: 3373.

²⁸⁷ О карактеристикама сина и фрагментима језичке слике породица у поређењу паремија српског и руског језика, в. Стефановић 2012: 48–54, а поређењем паремијског материјала у оба језика ауторка је представила и карактеристике ћерке (нав. дело: 58–61).

Мала ћеца мала брига, велика ћеца велика брига (исп. сличне примере у рус., енгл. и нем.: *Малые детки спать не дают, а вырастут – сам не уснешь*; *One chick keeps a hen busy*; *Kleine Kinder treten der Mutter auf die Schuerze, grosse aufs Herz*, према Головин 2014: 60); затим спремност на одрицање у корист деце: 5140. *Прва се ћеци даје*, као и оправданост захтева деце у односу према родитељима: 1157. *Док дијетџе не зајлаче, мајџи га се не сјећа*. Исто тако, позитивно се вреднује строгост родитеља према деци па и кажњавање батинама за непослушност: 1579. *За нећу се ћеца бију* (и у рус. језику се не одобрава непослушност деце, али се не кажњава батинама: *Детей надо баловать, тогда из них вырастут настоящие разбойники*, према Головин 2014: 61); затим штедљивост родитеља у испуњавању хранитељске дужности: 1826. *И ћецу ми храни, и храну ми шиџеди*; родитељска брига због великих трошкова око деце: 1440. *Ђеца су невјерна војска*, уз коју је Вуков коментар: „Јер само једу и троше, а слабо помажу.“ Позитивно се вреднује наивност деце: 1438. *Ђеца се чуде свачему, а људи ничему*, па и праведност деце: 1437. *Ђеца, будале и џијани џравду говоре* (исп. сличне пословице у рус., енгл. и нем.: *Дети и глупцы говорят правду*; *Children and fools tell the truth*; *Kinder und Narren sagen die Wahrheit*, према Головин 2014: 56), а брига родитеља за здравље и живот деце исказује се поетским поређењем: 1439. *Ђеца су као роса*, уз Вуков коментар „(ако их и има много, одмах могу помријети)“.²⁸⁸

3.2.3.1. Високо вредновање деце потврђено је већим бројем пословица: 98. *Ако нијесам у људе, нијесам ни у ћецу (џрисџао)*; у форми заклетве: 6141. *Тако ми Бог ћецу сачувао!*; 5329. *Тако ми се не закаменило дијетџе у жени, џеле у крави, јагње у овци, свако сјеме у башиџини и дух у косџима!* (данас се чују заклетве: *Деџетџа ми! Тако ми рођеног деџетџа; Деце ми! Не нашао деџе/децу код куће живу!*). Међутим, на ироничан начин исказује се неосетљив однос деце према напору родитеља: 3884. *Не знаш џи, мајко, како је мучно дијетџе родиџи!*; затим обавезе деце да брину о родитељима: 6639. *У девџи хвала, у једном храна*, и Вуков коментар: „Мати се обично многим синовима хвали и поноси, а и један је може онако хранити као и деветорица“, као и одсуство бриге о родитељима од стране деце: 457. *Боље је с мужем од гумна до гумна него (самој) од сина до сина*, а породица у којој деца имају главну

²⁸⁸ У руским и немачким пословицама велики број деце доводи се у везу са сиромаштвом а не са здравственом и животном угроженошћу као у српској пословици; в. пр. *У богатого [богатому] телата, <a> у бедного [бедному] ребата; Der Reiche hat Kälber, und der Arme Kinder*, према Головин 2014: 56.

реч негативно се вреднује, што је исказано метафоричном пословицом: 5418. *Сад јаја какоћу, а кокоши ћуће*.²⁸⁹

3.2.3.2. Однос деце и родитеља у савременој породици у великој мери је исказан у чувеним афоризмима писца Душка Радовића које смо преузели са интернета: Волимо децу и кад су крива, јер ће их живот кажњавати и кад нису; Јуче је један родитељ завапио на родитељском састанку: „Дајте ми добро дете, па ћете видети какав сам ја отац!“; Туците своју децу чим приметите да почињу да личе на вас; Благо бабама и дедама који имају унуке. Тешко нама који имамо децу; Боље нам је било док смо сами били деца него сад кад имамо децу. Деца су безобразна и незахвална; Има велике сиротиње међу нашом децом, којој, сем пара, родитељи ништа нису могли дати; Децо, можете мислити какав је живот када је од колевке па до гроба најлепше ђачко доба; Ако решите све проблеме своје деце, она неће имати других проблема сем вас; Не васпитавајте децу ако не умете. Боље је бити невоспитан него лоше васпитан; Мамае туку децу зато што их воле. Тате их туку зато што нису такви да би их и они могли волети; Само деца која не слушају могу постати боља од својих родитеља; Једно упозорење родитељима: ако будете тукли своју децу, она ће тући ваше унуке.

Наведени афоризми се одликују великом толеранцијом према деци и критичким односом према савременим родитељима, па у великој мери указују на промењену слику савремене породице, у којој запослени родитељи немају довољно времена за своју децу, па су самим тим неоправдана и очекивања родитеља да им деца буду добра и послушна. Зато се на основу поруке афоризама препоручује либералнији однос између родитеља и деце заснован на вредностима за које су пре свега одговорни родитељи, а то су: више љубави за децу а мање батина и кажњавања, више разумевања и толеранције а мање васпитних мера и ограничавања, једном речју у афоризмима се препоручује да деци не треба ускраћивати безбрижност детињства, јер ће им у животу као одраслим људима иначе много тога бити ускраћено.²⁹⁰

²⁸⁹ На сличан метафоричан начин исказује се непослушност деце у руским и немачким пословицама: *Яйца курицу не учат; Eier lehren die Henne nicht*, према Головин 2014: 57.

²⁹⁰ Либерализација односа између деце и родитеља у савременом српском језику запажена је и у истраживању М. Стефановић (2012), која је на основу когнитивне анализе пословица са лексемама *син* и *ћерка* у српским паремијама и на основу поређења са резултатима добијеним анализом асоцијативних поља ових лексема, закључила да су се у савременом српском језику задржале неке традиционалне вредности када је у питању однос родитеља према деци, али да савремени материјал асоцијативних поља показује већу „равноправност“ деце у породици (нав. дело: 65–66).

Сродство по браку

4.0. Овај вид родбинских односа представимо анализом пословица у којима се јављају лексеме *муж (човек)* и *жена*.

4.1. У пословицама о мужу и жени, исказани су само неки фрагменти језичке слике породице. Важност брачног сродства, нарочито за мужа, истиче се пословицом: 7087. *Чоек не може биџи чоек, докле га жена не крсиџи*, уз Вуков коментар „(док се не ожени, и не постане чоек своје жене).“ Позитивно се вреднује међусобно поштовање мужа и жене: 1473. *Жена мужа носи на лицу, а муж жену на кошуљи*, уз коментар: „Ако је муж жени добар она је здрава и весела, а ако је жена вриједна муж лијепу и чисту кошуљу носи“, или се истиче то да је за жену много важнија заједница са мужем него са децом, нарочито у случају неодговорне деце која не прихватају бригу о мајци, о својим родитељима, што се види из већ наведене пословице: 457. *Боље је с мужем од гумна до гумна него (самој) од сина до сина*, уз Вуков коментар „Боље се удовици удати, макар с мужем просила, него да је синови хране“, са напоменом да се наведена пословица употребљава у Котору. Нераскидива везаност жене и мужа у добром браку истиче се у пословици: 3552. *Мужа од жене, а жену од мужа не може нишиџа раздвојиџи, већ ако кука и моџика (смрт)*. Важност усклађеног живота у брачној заједници и међусобног утицаја истиче се пословицом: 5472. *Свака жена на свог мужа налик*. Блиска повезаност у браку истиче се и изразима, тако да муж за своју жену може рећи: *Моја боља/лејџа љоловина* (исп. сличне изразе у руском, енглеском и немачком језику: *Дражайџаџа половина; Моя лучџаџа половина; One's better half; Meine bessere Haelfte; Meine schoenere Haelfte*, према Головин 2014: 75–76) односно жена за свог мужа: *Моја јача љоловина* (исп. сличне изразе у руском и немачком језику: *Мой благоверный; Der Herrlichste von allen* (нав. дело: 76).

4.2. Иако се у већини пословица о жени истичу негативне особине: злоћа, брбљивост или недовољна памет и промишљеност, у контексту брака улога жене се позитивно вреднује без обзира на њене особине: 3616. *Најгора жена ваља љедесеџ гроша, а добра се никаквим асџрама љлаџиџи не може*, док се улога мужа негативно вреднује без обзира на његове особине: 3618. *Најгори је муж добар муж, а доброга мужа ни једне асџре исџјениџи не могу*, са Вуковом напоменом да се пословица употребљава у Котору.

4.3. У неким пословицама се негативно вреднује ако је жена старија од мужа, док се таква разлика у годинама толерише када је муж у питању; позитивно се вреднује ако је жена млађа од мужа у смис-

лу уживања, задовољства које пружа мужу: 5881. *Сїару чоєку малада жена годименаї* („уживање, задовољство“, италијанизам), а младу чоєку *сїара жена їогибија*, са Вуковом напоменом да се употребљава у Црној Гори. Млађа жена од мужа у руском језику позитивно се оцењује са аспекта рађања: *Муж стар, а жена молода – дожидайся детей; муж молод, а жена стара – дожидайся плетей* (према Головин 2014: 66). Старост мужа се позитивно вреднује у пословици: 5872. *Сїари їањ веїма гори кад се уїали*, за разлику од пословице у руском језику где се и старост мужа негативно вреднује, било без упоређивања са младом женом: *Старый конь борозды не портит* (према Головин 2014: 63) било са упоређивањем: *Молодица у сїарика – ни девка, ни баба, ни вдова* (нав дело: 64).

Сродство по души

5.0. У пословицама, као и у речничком материјалу (в. тамо), потврђено је сродство по души, које је представљено упоређивањем паремија у руском, енглеском и немачком језику као посебан вид не-сродничких односа заснованих на основу сличности карактера или заједничких интереса (Головин 2014: 82–87).

5.1. Овај вид односа у основи је међусобног дружења, пријатељства и солидарности, па је нашао место у већем броју Вукових народних пословица. Тако се у неким пословицама истиче значај сродности по души, значај пријатељства у човековом животу: 1292. *Држ' се нова їуїа, сїара їријайїєља*; 5876. *Сїарог вина и сїара їријайїєља држи се*; 1277. *Дрво се на дрво наслања а чоєк на чоєка*; 1719. *Зло годиїиїє рода иїиїє, / А невоља їријайїєља*, уз Вуков коментар да се пословица употребљава у Хрватској (исп. и народну изреку: *У невољи се їреїознаје їријайїєљ*). Потреба за пријатељством нарочито је истакнута у стиховима метафоричне пословице: 750. *Вук не вије шїио је меса гладан, / Него вије да дружину свије*, а његово високо аксиолошко позиционирање исказано је у пословици: 1162. *Док је Бога и добријех їријайїєља, донде се ниїиїа не ваља бојайїи*. Сродност по души углавном се у пословицама позитивно оцењује, а вишеслојан садржај неких пословица указује на то да овај тип сродности надилази вредност крвног сродства, што показују већ наведене пословице (в. тамо), типа: 69. *Ако ми је браїї, ма ми није друг*; 4074. *Она ми је браїї, који ми је добру рад*. Међутим, јављају се и негативне оцене ако се дружење заснива на интересима који другима наносе штету, као у народној изреци: *Исїїє горе лисїї* и пословицама:

729. *Врана врани очи не вади*; 1044. *Два без душе њрећи без главе*, уз коментар: Кад се двојица против кога закуну, он је пропао.

5.2. У изрекама се исказује уверење да се увек може наћи особа сродне душе. У неким случајевима мишљење о некој особи заснива се на основу тога с ким се дружи, ко јој је пријатељ, па се и данас у народу чује пословица: *Кажми ми ко њи је њријањељ, а ја ћу њи рећи ко си њи*, као и пословица: 475. *Боље се с бољим ружиињи но с грђим дружињи*, којом се препоручује опрезност при одабирању друга, пријатеља, као и резервисаност у погледу вредности и трајности пријатељства: 488. *Бољи је гост њ него њријањељ*.

5.3. Везе успостављене на овај начин веома су чврсте, сигурне, што потврђује изрека: *Два њела, једна душа*, а у више пословица исказује се да се за пријатељство препоручују особе које показују несебичну спремност на одрицање у корист пријатељства: 994. *Дао би му и кошуљу своју*; 996. *Дао би њи и кају с главе* и Вуков коментар „(тако је добар и поштен)“, па и спремност на жртвовање: 995. *Дао би око за њега*.

Закључне напомене

6.0. Исцрпном анализом паремијског материјала (пословица и изрека) српског језика о породичним/родбинским односима на основу родбинских назива уже породице представљена је национална ЈС породице и у најосновнијим цртама испоређена са ЈС породице у паремијском материјалу руског, енглеског и немачког језика.

6.1. У анализи паремијског материјала примењен је тематски критеријум према којем су издвојени следећи типови породичних/родбинских односа: 1. сродство по крви, 2. сродство по браку и 3. сродство по души, при чему је највећи број пословица указивао на сложене односе сродства по крви који су предствљени са три аспекта: 1.1. признавање сродства по крви, 1.2. карактеристике родитеља и 1.3. карактеристике деце, и који су у анализи издвојени као подтипови овог примарног, основног типа родбинских односа. У анализи пословица које се односе на подтипове 1.2. и 1.3., као и на 2. тип сродства по браку у анализи је примењен и критеријум упаривања родбинских назива (типа: *оњац – мајка, мајка – ћерка, оњац – син; брањи – сесњра, син – ћерка; муж – жена*) како би се допунила језичка слика породице са аксиолошког аспекта, позитивног или/и негативног вредновања, како на једнојезичком плану у реконструкцији српске ЈС породице, тако и на компартивном плану ЈС породице у испоређиваним језицима.

6.2. Истакнуто је да се породица и породични/родбински односи у српском језику и култури позитивно вреднују иако је изражен амбивалентан однос према (готово) свим њеним члановима у различитом степену. Признавање крвног сродства се оцењује као веома важна компонента у животу човека, а у складу са тим се и сви породични/родбински односи у највећем делу позитивно оцењују, што је показано упареним родбинским називима *оџац – мајка, мајка – ћерка, оџац – син; браћ – сестра, син – ћерка; муж – жена, родитељи – деца*. Улога мајке у породици је незамењива, она је највише аксиолошки позиционирана, али је чак и према њој у појединачном случају однос народног ствараоца негативан, иако се иначе представља као узор моралних вредности и врлина, што иде у прилог истакнутог амбивалентног односа народног ствараоца према свим животним појмовима и појавама, макар засведоченим и појединачним случајем. Поред мајке, у породичним односима изражене су и улоге оца и брата и позитивно вредноване, док је маргинализована улога женске деце (сестре и ћерке), као привремених чланова породице, чијом се удајом решавају економска, имовинска и обичајна питања породице.

6.3. У представљању сродства по браку показано је да пословице о мужу и жени, иако фрагментарно, значајно употпуњавају српску језичку слику традиционалне породице.

6.4. Сродство по души као посебан вид несродничких односа пријатељства и дружења углавном се у пословицама позитивно оцењује. Везе успостављене на овај начин веома су чврсте, сигурне, а вишеслојан садржај неких пословица указује на то да овај тип сродности често надилази вредност крвног сродства.

6.5. На компаративном плану може се закључити да је паремијски материјал у српском језику веома сличан паремијском материјалу у другим испоређиваним језицима, те да се сличност очитује и у ЈС породице реконструисаној на основу анализе тог материјала.

Породица у текстовима/дискурсима

7.0. За разлику од системске језичке грађе, црквеног дискурса и материјала пословица и изрека који показују углавном статичну језичку слику традиционалне породице, која подразумева заједницу родитеља и деце, затим од упрошћене слике 'праве/идеалне' и стварне 'пожељне' или 'непожељне' породице коју потврђује анкетни материјал и њему сличан материјал асоцијативних речника, слика породице реконструисана на основу савремених текстова/дискурса

различитих жанрова даје много сложенију и динамичну слику савремене породице која се непрекидно трансформише пратећи актуелне економске, друштвено-политичке и културне промене, истовремено богатећи вокабулар новим језичким јединицама из творбеног, семантичког и концептуалног поља лексеме *породица*. С обзиром на то да жанровска припадност дискурса покрива промене породице у различитим аспектима друштвеног и јавног живота, сваки од издвојених жанрова доноси и посебан инвентар језичких јединица, тако да ћемо на основу свега наведеног да одредимо још неке аспекте савремене породице, који више припадају енциклопедијској него језичкој слици/представи самог појма/концепта.

Дискурс друштвених теорија

7.1. **Антрополошки приступ.** На основу увида у невелики број ових текстова из области друштвених теорија антрополошке оријентације, стиче се утисак да су у њима ставови о променама у савременој породици често идеолошки обележени, под утицајем актуелне друштвене идеологије и економских и друштвено-историјских фактора на промене у породици. Ови последњи фактори увек су били више глобалног него локалног карактера и пре актуелне светске глобализације, која се заједно са идеологијом најчешће ставља под лупу академског, политичког и јавног дискурса, а обе заједно се истичу као битне одреднице у развоју одређене друштвене заједнице. До овог запажања дошли смо на основу ставова самих аутора изнетих експлицитно или имплицитно у виду критичког односа било према променама у савременој породици било према другачијим ставовима других аутора.

7.1.1. Тако су у монографији А. Павићевић под насловом *На удару идеологија: брак, породица и њолни морал у Србији у другој њоловини 20. века* (2006) евидентни ставови ауторке како према савременој грађанској породици, као „подржављеној“ институцији, тако и према традиционалној патријархалној породици као „приватној“ институцији и духовној заједници, заснованој на хришћанским/православним принципима. Ауторка се критички односи и према ставовима неких аутора било зато што износе негативне ставове према патријархалној породици било зато што поједностављују слику такве породице, свдећи је само на економске вредности. У светлу једностране одређености патријархалне породице видимо и кратак социолошки навод И. Видановића на почетку поглавља (речнички чланак породице) (в. тамо), у коме се по вредности-

ма опонирају превазиђена/застарела или традиционална патријархална породица и модерна/савремена грађанска породица.

7.1.1.2. Међутим, чини се да у основи различитих вредносних ставова о породици, евидентних како у језичкој слици овог појма тако и у друштвеним теоријама антрополошке оријентације, лежи много дубља људска потреба да се из „стварности“ породичног живота у трагању за личном срећом нађе уточиште у идеализованој „срећној“ односно хармоничној породици, сроднички стеченој или изабраној заједници са другим. Нехармонична стварност породичног живота, на коју указују амбивалентни вредносни ставови о породици у савременој српској култури у свим типовима анализираних језичког материјала, није искуство само наших савременика него је потврђују канонске библијске приче које описују драматичне породичне односе не само између браће (Јосифа и браће, Исака и Исава, Давида и Авесалома) него и самог Христа са братом Јаковом и Богородицом (према: Мачковић 2013). Људско искуство и сазнање, како се из наведеног види, одувек сведоче о томе да савршена хармонична породица не постоји, што се у језичкој слици породице, како смо показали, надомешта представом о идеалној/срећној породици, а на ширем друштвеном плану представом о духовној/црквеној заједници или представом о лично изабраној заједници на основу сродства по души (в. тамо) које „промовише не само Библија него и савремена психологија“, као заједницу пријатељства и братства повезану дружачијим односима а не по крвној вези (нав. дело 2013: 1).

7.1.1.3. И поред наведених библијских порука о нехармоничној породици, у хришћанској култури, под утицајем црквених канона и закона,²⁹¹ формирала се слика хармоничне срећне породице, а тај идеал у традиционалној српској култури остварен је у патријархалној породици, који се, поред осталих анализираних језичких извора, истиче и фаворизује и у поменутој монографији А. Павићевић због њене „вертикалне“ утемељености на хришћанским/православним, моралним и обичајним вредностима. Према овој ауторки патријархална породица се, са већим или мањим променама, у Србији задржала све до данас било у оквиру „модернизоване“ грађанске породице у градовима било у оквиру традиционалне сеоске породице.

²⁹¹ О утицају хришћанске цркве на културолошку слику хришћанске породице, о моделу уређености „идеалне“ породице који се из институције „Велике црквене породице“ пренео и на „Малу приватну породицу“, о интересима којим се руководи хришћанска црква у односима са својом паством, као и о интересима хришћанских држава да сачувају традиционалну стабилну структуру базичне породичне заједнице, в. Мачковић 2013, као и литературу у наведеном излагању овог аутора.

7.1.1.4. Ауторка одређује породицу као базичну друштвену структуру и културну вредност једног народа, као „срце“ народне репродукције (86), тесно повезану са институцијом брака, који се по хришћанском учењу сматра светом тајном и који је „као такав био прихваћен и одржаван и у народној традицији“ и све до после Другог светског рата спадао под надлежност црквених власти (88).²⁹² До великих промена, према ауторки, долази „радикалним одвајањем цркве од државе“, када је брак постао врста друштвеног уговора и одређеном законском регулативом стављен искључиво под ингеренцију државе.²⁹³

У коментару Породичног закона, како се истиче у монографији, брак је дефинисан као законом призната и уређена, потпуна, трајна, сексуална, емоционална, економска и просторна заједница живота брачних другова, у којој се остварују истовремено интереси брачних другова, породице и друштва (99), тако да су законском реформом биле проширене слободе сваког од супружника, а лични односи су одвојени од имовинских. Ови односи су остајали без правне санкције, у оном смислу у коме је она постојала у обичајном праву, што је резултирало знатном променом у демографским и културолошким одликама брака у Србији (88).

7.1.1.5. Процеси трансформације породице под утицајем друштвено-историјских и идеолошких промена трајали су током читаве друге половине прошлог века, и по ауторки, нису ни до данас завршени. Током овог периода дошло је до слабљења значаја форме брака, пораста броја свих облика ванбрачних заједница, броја непотпуних породица (самохраних мајки, разведених, напуштених, удовичких, мигрантских и сл.), пораста целибата и самачких домаћинстава, пораста ванбрачног наталитета, пораста броја неусклађених породица, случајева породичне патологије, сукоба генерација, психичке, полне и социјалне неусклађености појединца, пораста броја старачких домаћинстава,

²⁹² Према Павићевић, православна црква у својим канонима дефинише брак као свету тајну љубави и заједницу брачника у времену и вечности; он је одређен као јединство двеју особа у једном бићу и суштини, као сједињење у једно тело и једну душу, али у својству двеју личности (нав. дело 2006: 95).

²⁹³ Према овој ауторки, питања из брачног законодавства до Другог светског рата решавана су, осим обичајноправним нормама и малобројним законским актима, и на основу *Брачних љавила* Српске православне цркве, издатих 1933. године (108). О законској црквеној и државној регулативи, о њиховим заједничким одредбама, о променама током времена, као и о последицама тих промена које су се одразиле на брак и породицу у Србији в. Павићевић 2006: 108–178. О подржавању чврсто структуриране патријархалне породице од стране цркве и хришћанске цркве и државе, в. Мачковић 2013: 3.

смањивања стопе закључених бракова, смањивања просечног броја чланова породице и смањења стопе наталитета (102–103). Према ауторки, разбијању породице у Србији у првој деценији другог миленијума нарочито је допринело усвајање принципа равноправности полова, не толико због одсуства жене из породице колико због мењања и мешања улога, што се најдраматичније одразило у сфери сексуалности, по ауторки, базичној сфери људске егзистенције (105). То је изазвало читав ланац нових узрочно-последичних промена као што су: трагање за новим родним идентитетом, актуелизација питања и повећање законских права сексуалних мањина, пораст броја декларисаних хомосексуалаца у последњих двадесетак година. Тренд ових промена много је присутнији у развијеним земљама света, док се у Србији испољава као пораст активности на пољу борбе за право на наведену врсту различитости (219).²⁹⁴ Промене у породици, како се из монографије види, настајале су и као последица усвајања политике планирања породице, која је изазвала промене у приватној и друштвеној сфери. У приватној сфери родитељима је дато право да слободно и одговорно одлучују о томе када ће и колико деце имати, а у друштвеној сфери се стварају нове повољније претпоставке за рађање и подизање деце: социјалне, економске, васпитно-образовне, медицинске, демографске и др., чиме је и у једној и другој сфери постигнута контрола рађања (Павићевић 2006: 185). Тако су у јавном простору постсоцијалистичког периода, према овој ауторки, промене у породици еуфемистички именоване као „трансформација породице у социјалистичком друштву“ а у стварности су се манифестовале као „криза породице“ која се може посматрати и „као централна нит модерне југословенске културне историје“. Ова тема постала је не само актуелна него је и мултидисциплинарно третирана, како у академском дискурсу (научним радовима, студијама друштвене теорије и политике), тако и у друштвеној пракси, како би држава многобројним економским и законодавним мерама санирала последице наглих промена друштвене структуре изазваних „деловањем технолошко-економских фактора и промена у систему личних, породичних и друштвених вредности“, које су биле засноване на дихотомијама између затечених и пожељних друштвених форми и садржаја. Затечено је било вредновано

²⁹⁴ О још неким факторима који су условили промене у савременој породици у свету уопште а не само у Србији, као што су сталне миграције узроковане потрагом за послом, новцем итд., одсуство родитеља у одрастању деце, преузимање бриге о деци од стране других чланова породице (деде, бабе, па чак и старије браће и сестара) в. Мачковић 2013: 3–4. О неким проблемима савремене породице в. и Мирић, Компировић 2014: 35–38.

као старо, назадно, конзервативно, патријархално, отуђено, а требало га је заменити пожељним које је вредновано као ново, напредно, модерно, демократско, слободно и сл. Главни носилац затеченог била је сеоска, аграрна породица, а пожељног, како се испоставило, породица урбаног типа (139–141).

7.1.1.6. Најдрастичније промене у породици, према ауторки, представљене су кроз промењене улоге и индивидуализацију чланова породице.

7.1.1.6.1. Улога родитељства: Родитељство је у традиционалном контексту виђено као *улога*, а у модерном као *емоција*, у традиционалном као *конформизам*, у модерном као *лични избор*, у традиционалном као *шегобна жртва*, у модерном као *извор задовољства*. Идвидуализација родитељства се огледала у свесној и планираној репродукцији, у избору „неродитељства“, у разбијању табуа о идеалном добу за рађање, у промени става о улози деце и односу према њима, у одвајању родитељства од брака што је довело до ванбрачног рађања и других алтернативних облика родитељства (198–199).

7.1.1.6.2. Улога мужа/оца у породици: Изједначавање у правно-имовинским правима и макар начелно економско осамостљивање жена ослободило је мушкарце (мужеве) улоге ексклузивних издржавалаца породице и власника њеног имања. Деградација ауторитета мужа и оца била је логична последица ових промена, мада се чини да је њихов примарни узрок ипак лежао у трансформацији система вредности. Ово је подразумевало промену положаја и вредности деце у породици и друштву, идеју развијања демократских и другарских односа између родитеља и деце и генералну релативизацију и форме и садржаја брачних и породичних односа. Концепт породичних односа који је био прокламован социјалистичком друштвеном политиком, а који је остао актуелан и у време постсоцијалистичке транзиције, подразумевао је симетрично родитељство,²⁹⁵ односно, подједнаку могућност ангажовања оба родитеља и у приватној и у јавној сфери, чиме је, поред осталог, требало „уклонити“ „очинску власт“ патријархалне породице, која је доживљавана као један од извора отуђења у породици (215). У складу с тим, Закон о матичним књигама из 1965. године, уместо термина *очинска власћ* уводи термине *родитељско стварање* и *родитељско право* (215–216). Последице процеса модернизације на мушко родитељство

²⁹⁵ И према Мачковићу савремена породица је асиметрична „у односу на образац какав смо познавали хиљадама година“. О неоствареној симетричности савремене породице уопште и о узроцима таквог стања, в. Мачковић 2013: 3–4.

биле су амбивалентне. С једне стране, у савременој породици је заиста дошло до приближавања очева и деце и то највише у сфери игре, разоноде и забаве, али су истраживања показала да највећи број „техничких“ послова око деце обављају мајке саме, док је поменута сфера једина у којој *родитељи заједно* учествују процентуално више него мајке (217).

7.1.1.6.3. Улога деце у породици: Једна од великих контрадикторности које су се појавиле у савременој породици проистиче из промене статуса и улоге деце у породици. С једне стране, деца више немају ону „економску вредност“ какву су имала и каква им је била приписивана у традиционалној породици. Наиме, она више нису егзистенцијално неопходна, постају „извор повећаних трошкова“, а емоционалне потребе родитељства могу бити задовољене рађањем само једног или два детета. С друге стране, у систему вредности модерне породице, дете и даље има врло високо место, чак наизглед много више него у традиционалној (205). Многобројни аналитичари су чак, настојећи да резимирају дешавања овог типа која су се одиграла током двадесетог века, овај период назвали „веком детињства“.²⁹⁶ Економска и радна улога деце, које су схватане као примарне у традиционалној породици, у савременој породици нестају, а дете постаје извор задовољства и „предмет“ љубави и родитељске пажње (221). Усмереност законских, социјалних и политичких мера довело је до промена законског положаја детета. Поред права, законом су прописане и обавезе како брачне тако и ванбрачне деце у односу на њихове родитеље. Ове обавезе се углавном сведе на послушност, помоћ у невољи и издржавање од стране деце родитеља који би запали у беду (226). „Дечија права“ су онемогућила у великом броју случајева успостављање складног односа између степена зрелости и понуђених слобода, што је, заједно са другим факторима, довело до вредносне дезоријентисаности и савремених родитеља и њиховог потомства. Последице оваквог стања ствари најевидентније

²⁹⁶ У раду Мирић, Компировић (2014) ова појачана законска брига о положају и правима детета односно одговорност савремене породице за живот и развој детета истакнута је у дефиницији породице у самом апстракт: „Породица је микро друштвена заједница, историјски променљивог облика, за којом свако дете осећа потребу јер су циљеви и задаци који се у њој остварују чврсти темељи целокупног његовог живота. Као ненадокнадива средина, породица је место у коме се дете манифестује у свим својим најинтимнијим особинама у којима налази љубав, топлину и мир. Она се везује за задовољавање дечијих свакодневних егзистенцијалних потреба које у свакодневном животу имају индивидуалну и социјалну конотацију“ (апстракт: 27). Психолошко-културолошки ефекти државне/друштвене бриге о детету кроз законску регулативу, који се одражавају у промени ставова појединаца, осим ових наведених у раду А. Павићевић, показани су и афоризмима Д. Радовића у претходном излагању овог потпоглавља.

су у учесталости различитих видова адолесцентских криза, које се често манифестују кроз употребу алкохола, дрога и ризично сексуално понашање, а исходиште ових појава препознаје се као „нови морбидитет младих“ и као феномен новог доба (228). У сагледавању узрока наведених негативних последица превиђала се чињеница да у новим условима биолошку зрелост није пратила социјална зрелост која је подразумевала прихватање одговорности нових улога и задатака који су долазили са биолошким сазревањем и да освојена права нису подразумевала нове дужности и виши степен одговорности детета (230–231).

7.1.1.6.4. Разградња традиционалног модела унутарпородичних односа довела је до ерозије родитељског ауторитета. У модерном друштву породица више не представља „друштво у малом“,²⁹⁷ већ заједницу која се све више налази у процепу између традиционалних вредности и захтева савремене културе, те као таква својим вредносним моделима све мање може да утиче и на понашање њених чланова и на формирање вредносних модела друштва у целини (357). Промене које су се десиле унутар породице биле су примарно духовног карактера, и биле су условљене понајвише насилном или добровољном атеизацијом и секуларизацијом друштва, тако да је, како истиче ауторка, одсуство религије из породичног и друштвеног живота „кључ за разумевање процеса настанка модерног друштва у Србији а не економија“ (358).

7.1.1.7. Супротан, негативан став о улози религије а нарочито цркве у подржавању патријархалне породице изнет је у излагању Д. Мачковића: „Током вијекова, Црква и хришћанска Држава су свесрдно подржавале чврсто структурисану патријархалну породицу, која често и није била оличење хришћанског етоса. Психичко и физичко насиље над женама и дјецом, као и разноврсни облици израбљивања и злостављања су толерисани, а понегдје чак подржавани и благосиљани, све због чињенице да тако структурисана породица најбрже и најефикасније ствара нове чланове за мањкаву *societas perfecta*. У циљу очувања такве „продуктивне“ породице Православна црква је дозволила чак и црквени развод, опет јасно кршећи ријечи сâмог Бога „*ишо Бог сасѣави човјек да не расѣавља*. (Мт 19:6)“ (2013: 3). Овај уступак, уведен новим Брачним правилима СПЦ, у монографији А. Павићевић правда се као начин решавања насиља у браку, чиме је превазиђено дотадашње канонско налагање „злостављаним супругама *душекорисни* подвиг неограниче-

²⁹⁷ У питању је, у ствари, модел савремене идеалне породице у којој се издвајају следеће функције: репродуктивна, биолошко-сексуална, васпитна, забавно-рекреативна, економска, заштитна и емотивна функција (в. Мирић, Компировић 2014: 32–35).

ног трпљења“ (Павићевић 2006: 178). Само увођење насиља у породици као кривичног дела, у постојећи Кривични закон Републике Србије (изменама и допунама овог закона од 1995. године), ауторка је вредновала као најзначајнији помак у заштити злостављених жена до кога је у последњој деценији двадесетог века дошло (нав. дело: 177).

7.1.1.8. Поред представљених промена у савременој породици, за потпунију савремену језичку слику породице важно је истаћи да је А. Павићевић велики део своје монографије посветила истраживању ставова сеоског становништва како о променама у савременој породици, које су се увелико одразиле и на сеоску породицу, тако и о традиционалној, патријархалној породици. Пошто у анкетном материјалу нисмо имали узорак из сеоске средине, позиваћемо се на најважније делове њеног истраживања како би слика породице у савременој српској култури била што потпунија. Истраживање ове ауторке обухватило је становнике села Дубоне у Шумадији различите старосне доби: старије који још памте или су живели у патријархалној породици и млађе, који нису имали лична искуства са традиционалном породицом, али су им она пренета од старијих.

7.1.1.8.1. На основу анализе анкетног материјала ауторка износи општа запажања да је међу Дубоњанима раширен „жал за неким бољим, старим временима“, за идилом сеоског живота у коме су се људи *више волели и њошћивали* и у коме им општа оскудица није реметила „лепоту“ и „једноставност“ живљења. „То је било време у коме је најважније било сачувати „чист образ“, у коме су се муж и жена *иако се њре брака нису њознавали, више волели*, у коме је брука било да се девојка *окојили*, младић напије, да се човек и жена разведу, да *учине њрељубу*. За разлику од ових времена, данашњица, у виђењима ових казивача, како ауторка запажа, изгледа прилично суморно и бесперспективно. Највећи број такође изражава незадовољство према начину на који се у новије време васпитавају деца. Наиме, они чак признају да и сами своју децу *њерају да шћо више уче да би шћо мање радили*, што оправдавају потребом да их ослободе тешког „кулука“ пољопривредне производње. Генерална искљученост деце из свакодневних радних процеса породице, не даје оне резултате који су били циљ овог интензивног родитељског старања, те, како наводи један информант: *Данас деца седе, нишћиа не раде, њију, фарбају косу и једва завршавају школу* (337–338).

7.1.1.8.2. У оцени савременог стања скоро сви испитаници су били једногласни да је *данас све несћало. Све се изгубило и њројало*, док је садржај традиционалног модела породице увек био исти и позитивно

вреднован од стране испитаника, без обзира на то за који историјски период поједини испитаници повезују постојање тог модела. Ово се посебно односи на категорије полног морала и регулисања брачних и породичних односа. Разговор са млађим дубонским нараштајима, како ауторка истиче, показао је да код њих постоји амбивалентан однос према традицији. Док је само половина анкетираних осмака дала одговор на питање шта је то традиција, сви су се позитивно изјаснили у вези са потребом њеног чувања. У поменутих одговорима традиција је дефинисана као: *Нешићо шћо треба чувати, обичаји у породици, сћари обичаји, кад неко нешићо ради по својим веровањима, слава, нешићо чега се морамо придржавати, љреношење љродичних обичаја са колена на колена и сћари обичаји који су се очували до данас*. Са друге стране, млади се често о традиционалним обичајима изјашњавају и као о нечем *глућом и нећоћребном*, на шта треба пристати (нпр. када је реч о свадбеним обичајима) само да би се удовољило родитељима (339).

7.1.1.8.3. Од укупно 19 категорија о ставовима мештана села Дубоне, које је ауторка издвојила, представићемо две које се најнепосредније тичу породице и породичних односа, и које су значајне и по томе што свака од њих разликује 4 модела друштвене и унутарпородичне стратификације савремене породице: традиционални, идеални, законски и реални модел, чиме се увођењем модела традиционалне и законом прокламоване породице проширује вишеслојан садржај самог концепта и допуњују модели означени појмовима права породица, типична породица и реална породица, успостављени анализом три врсте материјала (С-А-Т) у концептуализацији породице по методологији лублинске етнолингвистичке школе. Елементе обогате садржаја илустроваћемо дословним навођењем две изабране категорије:

КАТЕГОРИЈА 1:

Правила друшћивене и унућарћродичне сћрайћификације

1. Традиционални модел

Економска и друштвена моћ у рукама мушкараца; жене правно изједначене са децом; најстарији чланови породице уживају посебан углед и у јавном и у приватном животу.

2. Идеални модел

Равноправност свих, али „да се зна, ко коси, а ко воду носи“.

3. *Законом њрокламовани модел*

Друштвена брига о породици највише подразумева заштиту жена и деце; изједначавање мушкараца и жена у политичким, имовинским и другим правима; акцендовање дечијих права.

4. *Реални модел*

Мушкарци управљају покретним и непокретним имањем; жене држе новац; губи се значај јавне сфере; маргинализација „треће генерације“; старачка домаћинства; у вишегенерацијским породицама, најстарији мушкарци још увек уживају значајан углед; центрирање пажње на децу; веће учешће и жена и старије деце у договарању и одлучивању (стр. 340–341).

КАТЕГОРИЈА 2:

Подела њослова унуђар њпородице

1. *Традиционални модел*

Сви су укључени у радне процесе; постоји подела послова на мушке и женске; кућни послови су искључиво женски; деца су од малих ногу укључена у рад на имању.

2. *Идеални модел*

Не постоје мушки и женски послови, али ипак мора да се зна ко обавља дужности у домаћинству; ослобађање деце од тешких земљорадничких послова; преузимање одговорности руковођења имањем од стране најстаријег сина; останак потомака, посебно мушких на имању.

3. *Законом њрокламовани модел*

–

4. *Реални модел*

Не постоје послови који су искључиво мушки, али постоје они који су искључиво женски – домаћички послови; у ванредним ситуацијама мужеви раде неке „женске“ послове; деца, посебно женска због школовања не раде на имању, осим преко распуста; незаинтересованост младих да преузму руковођење имањем (стр. 342).

7.1.1.8.4. У анализи целокупне табеле А. Павићевић истиче да су за поређење најиндикативније разлике између традиционалног и идеалног модела, при чему је садржај идеалног модела углавном вишеслојан, па се као такав налази између традиционалног и реалног. Веће поклапање са традиционалним моделом евидентно је у пољу поделе послова унутар породице, у положају деце и односа између мужа и жене, а раз-

лике се испољавају у улози мушке и женске деце (353–354). Са друге стране, разлика између идеалног и реалног модела је уочљива када се ради о правилима друштвене и унутарпородичне стратификације, положају жена, односу између мужа и жене, предбрачним односима, ванбрачном рађању, прељуби, разводу и удовиштву. Традиционални и реални модел поклапају се када је у питању положај мушке деце у породици, правила брачног тржишта, узраста у коме се у просеку склапају бракови, схватању основне функције брака и строгих правила забране родоскрвних односа. Евидентно је значајно присуство елемената традиционалних образаца у пожељним вредностима везаним за поједине феномене, као и њихово не тако значајно присуство у реалном животу. Са друге стране, значајно је и то што постоје извесна поклапања идеалних и реалних модела која указују на трансформацију и нестајање традиционалног система вредности и укључивање села у глобалне друштвене процесе. Стабилну вредност, односно поклапање традиционалног, идеалног и реалног обрасца показале су само категорије које се односе на улогу, положај и статус мушке деце у сеоској породици, правила брачног тржишта и забрану родоскрвних односа (354–355).

7.2. Рад Љ. Гавриловић (2005) у којем се разматра (шира) патријархална породица (задруга) веома је користан за ова етнолингвистичка истраживања. Ауторка издваја и анализира идеални и реални модел овог типа породице, разматра однос између ова два модела, на основу чега је било могуће одредити и место/улогу појединца унутар породичне структуре, а с тим у вези и могућности изградње и реализације индивидуалног идентитета само у стабилним социо-економским условима. Кризне ситуације, по ауторки, изазивају повратак на породични/групни идентитет, дефинисан идеалним моделом породичне организације (197).

7.2.1. Идеалан модел породичних односа реконструише се на основу казивача на терену који такав модел пројектују у прошлост, у време свог детињства или га формирају на основу прича старије генерације. Такав идеални модел, који се везује за непрецизирану прошлост, није упоредив са савременим реалним моделом организације породичног живота, јер се у том случају стиче погрешан утисак о драстичним променама у породичној структури у релативно кратком временском периоду, што не одговара стварном стању (200).

7.2.1.1. Идеални модел односа појединаца у породици заснива се на идеалној расподели моћи која подразумева прихватање ауторитета у оквиру породице. У овом моделу се опозиција „мушкарци – жене“ обично изједначава са опозицијом „јавно/споља – приватно/унутар“,

јер се по претпоставци јавним пословима могу бавити једино мушкарци, али су практично сви осим домаћина искључени из саобраћања са спољним светом. Опозиција „мушкарци – жене“ заснована је у ствари на опозицији између две различите врсте делатности: мушкарци се баве стоком и земљом, дакле пословима који су удаљени од куће и домаћинства, док се жене баве децом, кућом, окућницом и прерадом млека и вуне (202). Друштвено инсистирање на прихватању идеалних образаца понашања утолико је строже уколико је статус појединца у породици нижи. За узврат, породица, али и шира заједница пружају појединцу заштиту, емоционалну, социјалну и економску сигурност, и омогућују му да се развија као стабилна личност у унапред задатим оквирима, са мање-више потпуним увидом у основна збивања током читавог живота, који може бити нарушен само спољним деловањем на које појединац не може да утиче (207).

7.2.2. Реални модел породичних односа показује сасвим другачије односе и другачију расподелу моћи унутар породичне заједнице. У реалном моделу женски и мушки сегмент нису раздвојени у потпуности, јер жене поред редовних кућних послова и обавеза обављају велики део истих послова као и мушкарци (осим косидбе, која је најтежи физички посао), чиме се поништава опозиција „унутра – споља“. Опозиција „приватно – јавно“ поништава се правом жена да слободно располажу својом личном имовином или новцем добијеним од продаје вишка производа или зарађеним на послу. Међутим, запошљавањем, изласком у јавну сферу, жена задржава став, прихваћен од шире околне заједнице, да њено запошљавање не утиче на промену односа у браку и породици, те да је муж (или мужевљева породица) дужан да издржава њу и децу (207–208). Тако да у реалном моделу породичних односа жене представљају значајан центар моћи: оне врше утицај на мишљење и одлуке својих мужева, па је тако и утицај нуклеарних породица на одлуке које доноси задруга битан, иако је то у идеалном моделу непризнато (208). У реалном моделу омладина и деца, такође, могу да остваре утицај на породичне одлуке, нарочито ако се оне тичу њиховог личног живота (удаја, женидба, школовање и сл.), иако то постижу посредним путем – захваљујући функционисању женске субкултуре, односно утицају мајке и осталих пријатељски расположених жена на одлуке њихових мужева. Често су та питања решавана у потпуности без знања мушкараца из породице, који су обавештавани тек када се склапање брака између младих договори (209).

7.3. Приступ са становишта административно-политичких пракси. Утицај правних институција и административно-политичких пракси на савремени брак и породицу представљен је у раду Тамаре Лепетић (Lepetić 2011), која показује на који начин административне политике настоје да изграде нове концепте породице и родитељства у друштвима ван Европске уније. У питању је примена нових репродуктивних технологија²⁹⁸ које су довеле до редефинисања концепта сродства и родитељства, а истовремено довеле у питање традиционални концепт брака уводећи могућност склапања брака између особа истополне сексуалне оријентације, или стварање усвојитељских породица (75).²⁹⁹ Самим тим промене у концепту брака и породице захтевају и промену перспективе на изучавање ових феномена, при чему се сродство, родни односи, породица, политика и економија посматрају као повезани домени, у којима држава својим „моћним оружјем“ – културом која кодификује друштвене норме и вредности – може да мења, обликује и конструише одређене друштвене актере и различитости, којим се, поред осталог, замагљује граница између људи и ствари (81), тако да породица и сродство постају ново место политичког деловања. Према ауторки бројне су области обухваћене оваквом новом друштвеном стратегијом: политички аспекти брака и брачних трансакција, феномени савременог друштва који се тичу сексуалности, третмана жена као средства за репродукцију, управљања репродукцијом применом западних метода планирања породице, смештања репродукције у лабораторијске услове, хомосексуални бракови и породица, оснивање банке донираних полних ћелија, технике асистираних репродукције, тако да будућност планирања породице неће бити условљена присуством мушкарца/мужа.

7.3.1. Питања законска регулативе односа у новонасталом типу породица, бракова и сродничких односа тиче се права на материнство које се применом асистираних репродукције одређује рађањем, што значи да се чињеница ношења и рађања детета узима као примарна у случајевима

²⁹⁸ У питању су тзв. асистираних репродуктивних технологија (енгл. assisted reproductive technology) које се примењују као најсавременији терапијски поступци за лечење неплодности: генетска модификација ембриона, сурогат материнство, замрзавање ембриона и др. (нав. дело: 84, нап. 11).

²⁹⁹ С тим у вези ауторка актуелизује питање које се поставља у савременој антропологији: у којој мери савремена антропологија треба да суделује у постојећој европеизацији одређене државне заједнице и да своја истраживања локалних заједница на терену усмери на „терен“ у коме се одвијају интеракције између различитих друштвених нивоа и политике, примењујући анализу засновану на концепту административно-политичких пракси (енгл. policy), при чему се и сама опредељује за овај нови концепт у свом антрополошком приступу (нав. дело: 81).

донације јајне ћелије када дете генетски потиче од друге жене; затим на права донора: донор нема правне или друге обавезе ни права на децу зачету и рођену употребом донираних репродуктивних ћелија; права на вантелесну оплодњу; права усвојилаца и усвојеника: усвајањем детета заснива се нераскидив однос сродства између усвојилаца и његових сродника с једне стране, а са друге усвојеника и његових потомака, однос једнак крвном сродству. У матичну књигу рођених усвојиоци се уписују као родитељи усвојеника (према *Porodičnom zakonu Crne Gore*) (стр. 88). Сурогат мајчинство, било оно правно регулисано или не, онемогућава дефинисање идентитета особе рођене овим путем у односу на родитеље и крвне сроднике који припадају претходним генерацијама и који се у овом случају изузимају из идентификације. Проблем се јавља због тога што и у постојећим савременим условима не може да се занемари чињеница крвног сродства и крви као супстанце која потиче од оца и мајке, и чини суштину његовог бића детета, а на плану идентитета и веома важну „културну/симболичку категорију“, симболичку представу о сродству као основном елементу на којем почива идентитет (балканске) културе (86).

7.3.2. Ауторка се залаже за прихватање и правно регулисање представљених иновација у породици и сродничким односима у домину државне политике и то преко освешћивања популације о предности нових технологија и значају отворености за прихватање другости. У том контексту треба посматрати мешовите бракове, усвојену децу другачијег националног идентитета, као и све оно што се у сопственој култури препознаје као другост. Ово би било и трасирање правца којим се заобилазе патријархални постулати како би тема традиције, заједнице и натуралистички схваћеног сродства била замењена културним идентитетом, науком, технологијом и информационим друштвом, које се темељи на мултикултуралности, толеранцији и прихватању другости (нав. дело. 94)

7.3.3. Овај рад доноси новине у вокабулару семантичког поља породице: сурогат мајчинство/материнство, сурогат мајка, биолошка мајка, биолошки отац, права мајка, вештачка оплодња жене, хомосексуални бракови и породица, једнородитељска породица, усвојеничка породица/усвојиоци, усвојеник, вољни или социолошки стерилитет (појава за брачне парове који одлучују да немају деце), банке полних ћелија-сперматозоида и јајних ћелија.

7.4. **Феминистички приступ.** Феминистички ставови о породици, родитељству и браку у прегледу су предствљени у раду Л.

Васиљевић (Vasiljević 2007). Ова ауторка истиче да су се у феминистичким теоријама и пракси проблеми брака и породице директно или индиректно обрађивали у оквиру ширих тема као што су традиционално друштво, мушка доминација, сексуалност и сексуалне слободе и женски идентитет. Полазне основе различитих феминистичких приступа и критичких ставова према назначеним темама су сличне када су у питању различите улоге и значај који се приписује мушкарцима и женама у браку, док се разлике јављају у начинима на које се ова питања даље разрађују (95). У феминистичким приступима назначеним проблемима узимају се у обзир претпостављени или стварни типови породица кроз историјски развој, почев од најстаријег типа матријархалне породице, обележеног доминантном улогом жене, који је замењен патријархалним типом изворно сељачке породице, а даљи развој прати се преко новоустановљеног модела буржоаског брака и типа грађанске породице (друга половина 19. и прва половина 20. века), до најновијег типа савремене демократске породице.³⁰⁰ На основу феминистичких приступа, који у фокусу разматрања прате улогу жена и мушкараца у браку/породици, истакнуто је, према овој ауторки, да су се многи елементи структуре патријархалне породице, пре свега они који се односе на доминантну улогу мушкараца, без обзира на промене, задржали до данас у различитим видовима, па и у тзв. савременој демократској породици. О којим елементима је реч, најбоље ће се видети из дефиниције патријархалне породице, наведене у раду: „U istorijskom pogledu, termin „patrijarhalna porodica“ označava tip porodice seljaka s privatnim poljoprivrednim posedom, u kojoj vlada *princip starešinstva*, a uloge su strogo podeljene i *određene biološkim kriterijumima*“ (Vasiljević 2007: 97, делове истакле ауторке). Према овој ауторки „karakteristična svojstva [мушко–женских] uloga u porodici u manjoj ili većoj meri još uvek su na snazi“ и то у виду неприкосновеног ауторитета оца/мужа и „невидљиве“ улоге жене, која се своди на успостављање и одржавање емотивних односа у породици (нав. дело: 97). На то, како истиче ауторка, указује уобичајено, традиционално вредновање брака и породице као „kamena temeljca i osnovnog stuba društva“; породица пружа „emotivno, ekonomsko i moralno utočište“, као и заштиту од спољашњег

³⁰⁰ У историјском развоју, у раду Мирић, Компировић 2014, издвајају се следећи типови породице: *традиционална породица*, која је била карактеристична за родовску заједницу; *патријархална породица* са два основна обележја: приватна и класна својина; *индустријска* или *нуклеарна породица*, која је карактеристична по томе што је сведена на родитеље и њихову децу, која се у савременим условима своди на два типа: *патријархална (аутокрајска)* и *савремена (демокрајска) породица*, 30–31.

света (нав. дело: 102). Ове ставове потврђује и наш језички материјал, нарочито анкетни. Таквом виђењу брака, ауторка супротставља феминистичко виђење које брак вреднује као место „eksploatišuće podele rada i podređenosti žena“ (103) и које се критички односи према „nametnutoj i prividnoj univerzalnosti“ хетеросексуалног брака као једино исправном моделу (105). Са феминистичког теоријског и практичног становишта у браку се „sprovodi највеће nasilје nad ženama“ које је уграђено у саме његове темеље, а према Брониславу Малиновском, како истиче ауторка, брак је „најважнији represivni mehanizam uz čiju se pomoć održava nejednakost polova“ (106).³⁰¹

7.4.1. Предмет феминистичког разматрања је и брачни („полни“) уговор који по моделу друштвеног уговора у грађанском друштву „склапају“ мушкарац и жена, али који чува елементе патријархалног поретка у измењеном виду. Уговорни однос, по овом уговору, разликује се од свих осталих по неравноправности уговорних страна, супружника. У питању је неравноправна, подређена улога супруге, која као домаћица и даље остаје у приватној сфери домаћинства, у којој се подређени статус жене и односи неједнакости правдају самом „природом ствари“, и самим тим не умањују универзалну (грађанску) једнакост остварену у јавној сфери друштва. Тако, по феминистичком виђењу, како ауторка истиче, брачни уговор остаје „једини пример домаћег радног уговора“ који установљује „заостале“ брачне односе из „предмодерног домаћег поретка“ и у коме мушко-женски односи „старог света“ нису уговором промењени (нав. дело: 107–108).

7.4.2. Утицај феминистичких теорија на промене у браку и породици, према ауторки, видљив је у већини реформи закона о браку које су иницирале феминисткиње, а многе од тих иницијатива нису усвојене, као што је радикални захтев за вештачку репродукцију и планирано/изборно рађање деце, чиме би се „prekinula tiraniја biološke porodice u kojoj је žena eksploatisana“ (110). Међутим, по овој ауторки, женски покрет је разоткрио силовање као насилни акт и као „metod političke kontrole nad ženom“ (у свим појавним облицима: улично силовање, силовање од стране познатих особа, чланова породице, силовање у браку); указао је на породично насиље, сексуално злостављање деце, дискриминацију неударних жена (уседелица) и разведених (самохраних) мајки која се преноси и на њихову децу (113). Феминисткиње су поставиле проблем позивања на мајчински и очински инстинкт, као начин

³⁰¹ Више о феминистичкој критици традиционалног брака в. Vasiljević 2007: 102–106.

традиционалног задржавања несиметричних улога родитеља у породици, који се испољава у виду ставова о „доброј мајци“, о „добром оцу материнског типа“; затим проблем социолошког и психотерапеутског бављења „поремећајем мајчинске улоге“ у породици (114–115); проблем увођења законске регулативе за склапање истополних брачних и ванбрачних заједница, њихове могућности за усвајање деце, остваривање родитељства и др. (116).

7.4.3. Ауторка је успоставила сличности између феминистичке критике традиционалног брака и породице и неких других савремених стремљења и покрета којим се као алтернативе браку нуди неколико опција: „*samoća, život u grupi, ostanak u primarnoj porodici do kraja života, ili neke alternativne forme zajedničkog života u koje formalno spada i vanbračna zajednica*“ (116).

7.4.4. Једно од стално присутних питања у феминистичком приступу тиче се степена укључивања државе у приватни живот појединца, при чему се фаворизује индивидуални избор заједничког живота, а с тим у вези и измене породичног права које би морало водити рачуна о примарним потребама појединца а не државе (116–117).

ПОРОДИЦА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ
– РЕЧНИЧКИ ЧЛАНАК У АКСИОЛОШКОМ ЛЕКСИКОНУ
(ПОКУШАЈ СИНТЕЗЕ)

1. На основу резултата анализе сва три типа података (С-А-Т) у даљем излагању представићемо концептуалну структуру појма породица у српском језику. У виду когнитивне дефиниције навешћемо све оне особине које су се усталиле у српској језичкој слици овог појма.³⁰²

Кратак приказ развоја концепта

2.0. Концепт породица спада у универзалне социјалне концепте. Социолошка проучавања показују да се појам и облик породице и однос према њој мењао кроз историју и време. Од античког периода па све до краја 17. века породица је имала споредни значај за појединца и углавном се о њој говорило у оквиру учења о држави. Њена улога је повезивана са природним и нагонским задовољавањем основних животних потреба једења, спавања, полних нагона и др. Преокрет у схватањима се десио у ренесансном периоду када породица постаје вољена и цењена заједница, што се одржало све до модерног доба у коме се улога и значај породице истичу и величају. Појам модерне породице настаје са конституисањем грађанског друштва када се породица утемељује кроз институције грађанског права и породично-правног поретка, а напоредо са правним нормама породицу уређују и моралне и обичајне норме, посебно карактеристичне за тзв. традиционалну или патријархалну породицу. Патријархална породица је у Србији доминантна у 20. веку. Одликују је класно-економска и родна обележја која подразумевају да се брак склапа из економских тежњи, а не из љубави и да је положај жене у економском и сваком другом погледу подређен мушкарцу, а њена улога у јавном и политичком животу друштвене заједнице пренебрегну-

³⁰² В. Ристић, Лазих-Коњик 2019в.

та. Патријархални облик породице одржао се до данашњег времена када га је заменила тзв. демократска породица, у којој је међусобни однос мушкарца и жене промењен, као и улога коју жена има у породичној и друштвеној заједници.

2.1. У етнографским и етнолошким, ређе у историографским истраживањима, налазимо више радова посвећених опису породице у контексту традиционалне народне културе и/или савремене градске културе друге половине 20. века, на ширем или ужем српском географском простору, или опису сродничких односа у појединим регијама Србије (нпр. група аутора, *Промене у традиционалном породичном животу у Србији и Пољској* (1982), Видосава Николић-Стојанчевић, *Породица у систему традиционалних и савремених услова у друштвено-обичајном животу Рађеваца* (1989), Александра Павићевић, *Народни и црквени брак у српском сеоском друштву* (2000), Јадранка Ђорђевић, *Сроднички односи у Врању* (2001), Божица Младеновић *Породица у Србији у Првом светском рату* (2006), Александра Павићевић, *На удару идеологија – брак, породица и њолни морал у Србији у другој половини XX века* (2006), Никола Пантелић, *Породица и традиција у градовима Србије крајем XX века* (2007)).

2.2. Патријархална породица и промене које настају у породичним односима крајем 19. и током 20. века са формирањем грађанског друштва предмет су описа у делима српских реалиста (Лазе Лазаревића, Стевана Сремца, Боре Станковића, Исидоре Секулић и др.), у којима су ове промене на литераран начин приказане као негативна тенденција распада чврстих и високо позиционираних идеализованих старих моралних и обичајних вредности, представљених у виду слике идиличне сеоске породице, насупрот новом, модерном европском начину живота у граду, који води ка индивидуализацији и дезинтеграцији породице.

2.3. На сличан начин приказана је породица и проблеми који се у њој јављају у савременим условима и у многим популарним српским серијама и филмовима („Бољи живот“, „Срећни људи“, „Породично благо“), у којима су показане несрећене, несрећне или непотпуне породице, са поремећеним породичним односима, честим свађама, испољеном љубомором, насиљем, разводом брака, ванбрачним рађањем, васпитним проблемима деце, малолетничком деликвенцијом, економским и др. социјалним проблемима.

2.4. Промене које су захватиле породицу у Србији и сви узроци промена по правилу се негативно вреднују, чиме се позитивно вреднује све оно што карактерише традиционалну патријархалну породицу у Србији и

њену „вертикалну“ утемељеност на хришћанским/православним, моралним и обичајним вредностима. Уобичајено је традиционално вредновање брака и породице као *камена темељца и основног стуба друштва*; породица пружа *емоционално, економско и морално ујачиње*, као и *заштитицу од спољашњег света* (Vasiljević 2007: 102).³⁰³

2.5. О нарушавању и пропадању српске породице говоре и новински текстови, нпр.:

Ta deca, koja su sada sporna, imala su od koga da nauče sve to. Što u porodici, što u školi. Imamo *generacijsko vršnjačko nasilje* koje je pokazatelj da *porodica više nije kolevka ličnosti; Narušen je porodični sistem*, porodica u nekom pravom smislu gotovo da ne postoji, a komunikacija je oslabljena (Блиц, 11. 11. 2017).

Најчешће теме у новинским текстовима указују на актуелне проблеме: насиље у породици, породичне трагедије (убиства и самоубиства), економски проблеми у породици узроковани немогућношћу враћања кредита или преваром од стране инвеститора при куповини стана, недостатак средстава за лечење деце болесне од тешких и ретких болести, савремено васпитавање и поремећен однос родитеља и деце.³⁰⁴ С друге стране, текстови о узорним јавним породицама (нпр. породици прослављеног српског тенисера Новака Ђоковића) показују да је идеал српске породице складна брачна заједница, сложна породица коју чине родитељи и деца.

2.6. И поред свега, породица је и даље једна од највиших вредности на коју се гледа позитивно, било као реална, било као пожељна/идеална или некадашња, идеализована породица. Није ни реткост да се савремена породица доживљава позитивније у односу на традиционалну или да се савремена породица не разликује од традиционалне нарочито у схватањима млађе (студентске) популације, што су показали одговори у анкети (*Доста је слободнија и расиперећенија савремена породица од традиционалне; Нема толико правила којих су се сви прибојавали. Бољи је однос родитеља и деце*).

³⁰³ Овакве ставове потврђује и наш језички материјал, нарочито анкетни, у којима се даје предност традиционалној породици у односу на савремену, традиционалним вредностима у односу на нове вредности, при чему се савремена породица оцењује као слом правих (старих) вредности.

³⁰⁴ Претражени су текстови у онлајн издању дневног листа „Блиц“ за септембар, октобар и новембар 2017. год. (<http://www.blic.rs/>), из којих су за потребе овог истраживања издвојени контексти који се односе на породицу.

Реконструкција базичне слике концепта

3.0. Поред уобичајених социјалних и генеалошких аспеката појма Породице који су истакнути у речничкој дефиницији лексеме *породица*,³⁰⁵ у виду надређеног појма ‘заједница’ и корелативних појмова ‘родитељи и деца’ и ‘блиски сродници’, анализа осталих типова материјала показала је да је језичка слика овог појма знатно комплекснија и да се реализује у виду вишедимензионалног концепта који поред наведених параметара обухвата и емотивне/психичке аспекте (‘блискост’) и просторно-физичке аспекте (‘лоцираност у заједничком простору’). Материјал текстова и анкете и енциклопедијска дефиниција овог појма указују на то да појам заједнице (социјални аспект) који функционише као хипероним на лексичком плану (значења означена кохипонимима лексеме *породица*: *задруга*, *породично сџабло*, *илеме*; *лоза*, *род*; значење (манастирско) *брајсџиво*) није достатан на појмовном плану, па се у концептуализацији Породице допуњава психичким аспектом (природа везе/односа којим су повезани чланови Породице), тако да на сазнајно-појмовном плану у језичкој слици Породице доминира интегрисан психосоцијални аспект, допуњен осталим аспектима: просторно-физичким (метонимијски изведено значење означено лексемом *манасџир* и значења означена лексемама *пребивалишџије*, *обитавалишџије*, *сџанишџије*), животним, егзистенцијалним и васпитно-културним (одговорност и брига одраслих за децу). У сазнању носилаца српског језика Породица се јавља у виду два модела: идеална/идеализована Породица и реална Породица и вреднује на основу њиховог упоређивања, што се реализује као амбивалентан однос према основним вредностима Породице.

3.1. Степен стабилизованости неке особине у структури концепта показаћемо одговарајућом напоменом у загради типа: обавезно/неизоставно, обично/углавном/најчешће, може имати / може бити.³⁰⁶

3.2. Когнитивна дефиниција Породице у српском језику садржи следеће аспекте:

³⁰⁵ У српском језику за именовање појма Породица постоје две синонимне лексеме *породица* и *обитџељ*. Лексема *обитџељ* се у савременом језику у основном немаркираном значењу ретко употребљава и код већине говорника се перципира као територијално ограничена на западну варијанту српског (српскохрватског) језика, што показују и извори у примерима који су наведени у РСАНУ уз лексему *обитџељ*.

³⁰⁶ О улози оваквих напомена (модификатора) в. у поглављу III. 4. Дом у српском језику. Речнички чланак у аксиолошком лексикону (покушај синтезе), т. 4.2 и нап. 249.

- Fz – физички
 F – функционални
 S – социјални
 A – психосоцијални
 P – психички
 Ž – животи
 G – генеалошки
 E – етички

ПОРОДИЦА

(1) (S) (обавезно) ‘је заједница’

(2) (G) (обавезно/углавном) ‘чланова породице (најчешће родитеља и деце, може бити и блиских сродника (углавном баба и деда, понекад зет или снаја и сестрићи/братучед, може бити и кућни љубимац – пас); *родитељи (оцац, мајка), деца (син, ћерка, браћо, сестра)* (ужа/нуклеарна породица); *деда, баба, тетка, стриц, сестрина ујак, ујна, рођак* и др. називи за сроднике (шира породица); значај крвног сродства: *крв није вода*; одговори у анкети показују да су родитељи најчешће у браку, а у новије време могу бити и у ванбрачној заједници, може бити и само један родитељ (разведени родитељи) или један родитељ и маћеха/очух и деца (полубраћа/полусестре)

(3) (Fz/S) (углавном) ‘који живе заједно у истом домаћинству’ (категоријални значај ‘места’ истакнут је у творбеном гнезду синонимне лексеме *обитатељ: обитавати* „становати, живети“, *обиталиш* „настанити, населити“, *обитавалац, обитавалиште, обитавач, обитатељ*; спојеви *породични/фамилијарни човек* наспрот *инокошник*

(4) (P) (обично) повезује их блискост, јаке емоционално-социјалне везе – љубав и поштовање (чланови породице се воле и поштују једни друге; деривати *фамилијарности* „неусиљеност; пријатељство, присност“)

(5) (A) (обично) повезује их осећање заједништва, заједничког живота (да су сви на окупу/заједно, да проводе време једни са другима, да имају времена једни за друге)

(6) (P) (обично) важна је слога и подршка (чланови се међусобно слажу у свему и узајамно подржавају; нема свађе, насиља; влада договор и поверење, односи су искрени, чланови брину једни о другима и помажу једни другима)

(7) (P) (обично) важно је разумевање и толеранција

(8) (P) (обично) важна је срећа, радост (да су сви срећни) (истраживање UNICEF-а из 2014 год. показало је да 67,7 одсто породица с децом у Србији, на основу параметара процена родитеља о сопственој

срећи, о срећи породице, срећи детета и заинтересованости и активно-сти детета, процењују себе као срећне; 20,7 одсто као делимично срећне и 11,7 одсто као несрећне, Студија 2014: 12 и 34).³⁰⁷

(9) (Ž) не треба да буде проблема или може бити врло мало проблема које сви заједно решавају договором

(10) (E) односи у породици (права и обавезе) у приватној сфери регулисани су обичајним нормама а у друштвеној сфери правним нормама.

Профилсање породице

4.0. Издвојили смо следеће профиле концепта породица на основу анализираних материјала.

4.1. **Општи**, заснован на системској језичкој грађи и материјалу пословица и изрека. Показује углавном статичну језичку слику традиционалне породице, која подразумева заједницу родитеља и деце или једнострану слику 'праве/идеалне' и стварне 'пожељне' или 'непожељне' породице, коју потврђује анкетни материјал и њему сличан материјал асоцијативних речника.

4.2. **Традиционални, патријархални** по којем је муж/отац привилегован у друштвеној сфери а у приватној има надређену улогу господара породице, а жена/мајка је невидљива у друштвеној сфери а у приватној има подређену улогу у односу на мужа и привилеговану улогу рађања. Сличан је са **религијским** чије су основне патријархалне и моралне вредности утемељење у Старом и Новом завету.

4.3. **Савремени/модерни**, односи се на профилсање породице на основу савремених текстова/дискурса различитих жанрова. Даје много сложенију и динамичну слику савремене породице, која се непрекидно трансформише, пратећи актуелне економске, друштвено-политичке и културне промене, истовремено богатећи вокабулар новим језичким јединицама из творбеног, семантичког и концептуалног поља лексеме *породица*.

4.3.1. **Антрополошки**, породица као идеални/стварни модел традиционалне патријархалне или савремене демократске породице, пожељан или непожељан.

4.3.2. **Административно-политички**, државна породица као прописана, уређена заједница или као машина за репродукцију.

4.3.3. **Феминистички**, породица као идеална родно равноправна заједница и као стварна заједница понижења за жену.

³⁰⁷ Студија је доступна на адресама: <http://www.publicpolicy.rs>, <http://www.unicef.org/serbia/StudijaoSreci-Integralno.pdf> и <http://www.unicef.org/serbia/Studijaosreci.pdf>

V.

ЗАКЉУЧАК

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА НА ОСНОВУ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА

1. Наша истраживања у овој монографији припадају једном од нових праваца у развоју српске етнолингвистике јер су заснована на когнитивном приступу у којем се у семантици језичких/лексичких јединица трага за „местом и улогом културе у језику“ и за језичком сликом света и човека. Управо, развоју српске етнолингвистике посветили смо прво, уводно поглавље монографије (I. 1), а у другим поглављима бавимо се неким актуелним теоријским и практичним питањима когнитивне етнолингвистике.

2. Са теоријског аспекта фокусирали смо се на отворено питање односа појмова концепт и стереотип као основних јединица језичког сазнања (II. 1); затим на питање статуса профила у концептуалној структури појмова и њиховог односа према семантици назива тих појмова, односно према појединачним значењима лексема (I. 2. и I. 3). За решавање практичних питања одабрали смо она која су блиска нашем професионалном опредељењу и која се тичу примењене когнитивне етнолингвистике у лексикографији, као што је питање структуре речничког чланка у представљању одређених концепата/стереотипа, избора елемената који треба да уђу у састав когнитивне дефиниције наивне/језичке слике одређеног појма у изради аксиолошког речника, и то у смислу репрезентативности како универзалних тако и специфичних национално/културних вредности, као и у смислу уједначавања метајезика когнитивне дефиниције (III. 4. и IV. 5); затим питање односа речника овог типа и енциклопедија, као лексикографских дела чије одреднице доносе информације о различитим врстама људског сазнања: аксиолошки лексикон о субјективном / наивном језичком сазнању а енциклопедије о објективном / научном знању. С тим у вези разматрано је и питање границе између ове две врсте сазнања, као и у којој мери и у ком виду се енциклопедијске информације укључују у речнички чланак лексикона при реконструкцији концепата, односно стереотипа (I. 2). Одговори на питање доприноса одређених типова из-

вора у концептуализацији и стереотипизацији појмова културе налазе се у свим поглављима у којима су представљени одређени концепти, односно стереотипи, јер смо их реконструисали на различитим типовима материјала. Најкомплетнији материјал узет је у реконструкцији концепата дом и породица, јер је обухватио сва три типа извора (системски, анкетни и текстуални), обавезних по методологији лублинске етнолингвистичке школе. Ова поглавља чине и централни део наше монографије не само по обиму него и по провери валидности наведене методологије у начину обраде материјала и у погледу репрезентативности извора у појединим типовима материјала.

3. Тако смо закључили да је између системских дескриптивних речничких извора најрепрезентативнији тезаурусни речник, какав је РСАНУ, као извор за реконструкцију општег, стабилног концепта/стереотипа карактеристичног за савремену језичку слику појма и његових најрелевантнијих профила, што је нарочито истакнуто у поглављу (I. 3), а значај овог материјала као и материјала из других релевантних речника српског језика (PMS и РСЈ) потврђују први текстови у поглављима о концептима дом и породица, и текстови о језичкој слици појма народ и аутостереотипу Срби(н). За језичку слику неких појмова, какви су народ, Срби(н), Грк, осим одговарајућих извора речничког материјала, значајан је био и избор одговарајућих текстуалних жанрова, дискурса. За профилисање прва два појма веома значајне информације добијене су анализом текстова друштвених теорија и јавног медијског дискурса из области антрополошког и политичког усмерења (социолошких и социјално-психолошких, друштвено-политичких), као и анкетних података, који су ове појмове обогаћивали информацијама енциклопедијског типа. Ове информације постају део језичког сазнања посредно, преко метафора и симбола, у виду тзв. енциклопедијских конотација, док смо такве информације за стереотип Грк добили анализом фолклорног дискурса српских народних епских песама. Анкетни материјал, материјал из асоцијативних речника и из електронског корпуса најреперезентативнији је за језичку слику појма савременог разговорног језика, као неутралног језичког идиома. Он указује на актуелну динамику промена вредности у концептуализацији или стереотипизацији одређених појмова у зависности од друштвено-историјских промена. Прва два типа материјала (анкетни и асоцијативни) дају читав спектар вредности које, рангиране на скали позитивно – негативно, најчешће указују на амбивалентну појединачну субјективну слику језичког појма. Недостатак системског материјала у анализи и опису нарочито је

видљив у реконструкцији хетеростереотипа Рус(и), чија је језичка слика, односно елементи језичке слике овог појама, реконструисана само на асоцијативном материјалу.

4. У низу отворених питања лексикографског програма семинара ЕУРОЈОС до сада су разматрана и питања приступа у анализи одабраног материјала за реконструкцију концепата/стереотипа из сва три типа извора, као и питање одабира елемената за когнитивну дефиницију. На актуелне аспекте у решавању ових питања указују наши речнички чланци концепата дом и породица урађени на два начина: један за потребе *Аксиолошког лексикона Словена и њихових суседа* (LASiS), а други начин за завршна потпоглавља ових концепата у нашој монографији. Речнички чланак српског концепта дом већ је публикован на пољском језику у првом тому овог лексикона (Ristić, Lazić-Konjik 2015), а чланак српског концепта породица је предат за штампу у припреми једног од наредних томова, који ће бити посвећен концепту породица у словенским и несловенским језицима. У првом случају у нашим чланцима примењен је тзв. сепаратни приступ, односно према нашем схватању аналитички приступ, који подразумева опис појединачног удела сваког од три типа материјала (системског, анкетног и текстуалног, С-А-Т) како у концептуализацији самих појмова тако и у одабиру елемента за извођење когнитивне дефиниције. Поред овог приступа у оквиру лублинске етнолингвистичке школе препоручује се тзв. холистички приступ, према нашем мишљењу синтетички приступ, који подразумева да се у опису концептуализације појма и у извођењу когнитивне дефиниције све врсте података међусобно интегришу. Пошто је у монографији у посебним поглављима већ дат аналитички опис појединачног удела сваког од обавезних типова материјала, одлучиле смо да у изради речничких чланака концепата дом и породица применимо холистички, синтетички приступ, с обзиром на то да би се многи делови у аналитичком речничком чланку понављали из претходних поглавља. Међутим, сматрамо да је за сам речнички чланак Аксиолошког лексикона целисходније применити комбиновани аналитичко-синтетички приступ. Аналитичким приступом у опису материјала дале би се све релевантне информације карактеристичне како за универзалне тако и за специфичне национално/културне вредности језичке слике појма, а у синтетичком опису би се број тих информација свео на ограничени списак особина које се у виду валидних језичких потврда („dowody językowyh“, према Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016a: 37) понављају у сва три типа материјала (С-А-Т) или само у неком од њих, а које истовреме-

но пружају достатан, довољан број елемената за извођење когнитивне дефиниције. Употреба адекватних модификатора типа: „обавезно“, „углавном“, „може бити / може имати“ и др. у вредновању особина/аспеката одабраних за когнитивну дефиницију језичке слике појма (као стабилних, мање стабилних или нестабилних), пружа могућност како за хијерархијску уређеност речничког чланка (примарне и секундарне особине/аспекти) тако и за зоналну уређеност концептуалног поља (особине центра, ближе периферије, даље периферије), што је нарочито значајно за планирано међујезичко и унутарјезичко упоређивање концепата у смислу одабира упоредивих података према месту у наведеним структурама.

5. Развој етнолингвистике у Србији у монографији је представљен на ширем плану двеју независних, комплементарних етнолингвистичких школа: руске и пољске, који је праћен од последње деценије 20. века па све до данашњег времена, у периоду откада се појављују први радови који се баве етнолингвистичким проблемима применом етнолингвистичке методе у комбинацији са другим лингвистичким методама. Циљ је био да се представе досадашњи резултати етнолингвистичких истраживања у Србији у контексту словенске етнолингвистике и сличних дисциплина антрополошке оријентације, да се уоче фазе и тенденције њиховог развоја и да се на основу њих установи будући правац тог развоја. Пошло се од тога у којој мери и на који начин се примењују теоријско-методолошке поставке московске или лублинске етнолингвистичке школе у истраживањима српских лингвиста, размотрени су остварени резултати и критички осврти на досадашњи рад. Закључено је да се на основу истражених етнолингвистичких датости, као и на основу започетих заједничких пројеката и студијског програма предмета етнолингвистике на факултетима, већ сада могу одредити извесне заједничке тенденције у развоју српске етнолингвистике у наредном периоду. Дати су предлози за њено профилисање на широко заснованој јединственој методологији заједничког програма, који би се могли реализовати у више различитих компатибилних пројеката кроз непрекидну домаћу и међународну сарадњу истраживача из ове области, и то у више започетих правца. Истакнуто је да би то биле добре претпоставке за заснивање јединствене српске етнолингвистичке школе.

6. Неки актуелни проблеми насловљени у поглављима монографије разматрани су на основу установљене теоријско-методолошке основе лублинске етнолингвистичке школе а у вези су са реконструкцијом кључних концепата/стереотипа српског језика и културе. Оваква ет-

нолингвистичка истраживања когнитивног усмерења осмишљена су тако да имају вишеструку примену како на теоријском тако и на практичном плану. На теоријском плану, у досадашњем раду сарадника из међународне академске заједнице, окупљених око различитих пројеката, установљен је јединствен методолошко-терминолошки апарат чија се валидност и даље проверава, разрађује и допуњује како у оквиру организовања периодичних конференција и семинара и публикованих зборника њихових учесника, тако и у публикавању радова у часописима и серијама (*Etnolingwistyka*, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, тзв. „црвена серија“ Института за пољски језик Универзитета Марија Кири-Скловска у Лублину), који су програмски намењени истраживањима из ове бласти, као и у виду монографија посвећених значајним темама. На практичном плану основна оријентација усмерена је на израду различитих типова речника – лексикона, заснованих на теоријско-методолошким принципима ове школе (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*; *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, т. 1: Dom, т. 2: Evropa, т. 3: Praca, Т. 4: Wolność, т. 5: Honor). У првим деценијама овог века већина активности одвијала се у оквиру међународног пројекта ЕУРОЈОС под руководством Жежија Бартмињског, оснивача лублинске етнолингвистичке школе.

7.0. У вези са досадашњим резултатима који су реализовани у оквиру међународног пројекта ЕУРОЈОС у наредна три поглавља размотрена су нека отворена питања која се односе на лексикографски програм овог пројекта, и то питање 1) односа аксиолошких речника и енциклопедија, 2) односа између појмова речник и (аксиолошки) лексикон и 3) односа између појмова концепт и стереотип.

7.1. У вези са питањем односа речник – лексикон и енциклопедија, односно у којој мери одабрани већ обрађени или планирани концепти треба да одражавају језичку а у којој мери енциклопедијску слику света, у другом потпоглављу монографије показали смо да је енциклопедијски карактер аксиолошког речника – лексикона заснован на укључивању енциклопедијских датости у когнитивнолингвистичком приступу како у теоријском раду тако и у лексикографској обради језичког материјала у лексиконима, што је условљено иначе отвореном границом између појмова „речник – лексикон“ и „енциклопедија“.

7.2. У вези са отвореним методолошким питањем у којој мери је могуће упоређивати обрађени концептуални материјал у различитим словенским и несловенским језицима, истакли смо да је за компартивна истраживања у овој области веома важно имати у виду досадашње

резултате остварене у традиционалној лексикографији и могућност њихове примене у решавању отворених питања овог типа. Тако је важно имати у виду досадашње сазнање установљено у области лексичко-семантичких типолошких истраживања да се код одређених типова концепата профили као јединице концепата могу довести у директан однос са појединачним значењима њихових назива, односно лексема представљеним у традиционалним дескриптивним речницима, што смо показали на примеру анализе појединачних значења лексеме *мајка* на речничком материјалу српског језика и профила издвојених у реконструкцији концепта МАЈКА.

7.3. Закључено је да је за даљи рад, нарочито на компаративном плану, веома важно имати у виду досадашњу типологију концепата, као и значај њене дораде, јер је запажено да од типа концепта зависи релевантност извора и материјала који ће се користити за његову реконструкцију, као и то у којој ће мери енциклопедијске датости постати део језичке слике света и наћи потврду у текстовима и анкетама, што зависи и од других екстралингвистичких фактора.

8. У следећем поглављу монографије показан је однос између појмова речник и (аксиолошки) лексикон на основу упоређивања два лексикографска приступа карактеристична за ова два типа речника, традиционални лексикографски приступ и таксономску семантичку дефиницију и когнитивнолингвистички приступ и когнитивну дефиницију. На основу анализе речничког чланка лексеме *дом/кућа* и таксономских дефиниција њених значења и речничког чланка концепта дом (урађеног за потребе аксиолошког речника), његових профила и когнитивне дефиниције, показно је да је језички материјал представљен у традиционалним дескриптивним речницима због своје системности у великој мери репрезентативан како за когнитивнолингвистичка истраживања тако и за реконструкцију концепата и њихово представљање у аксиолошком лексикону.

9. Питање односа између појмова стереотип и концепт, кључних појмова когнитивне етнолингвистике, представљено је у монографији у прегледу историјата овог питања и то са социолошког и лингвистичког аспекта, са циљем да се одреди теоријско-методолошки оквир за обраду актуелних тема у наредним поглављима монографије. Феномен (етничких) стереотипа дат је у прегледу најновијих истраживања упоређивањем два приступа: приступа у актуелним друштвеним теоријама, у којем се феномен стереотипа и стереотипизације сагледава у виду етничких стереотипа (стереотипија), и лингвистичког приступа, у

којем се појмови стереотипа и стереотипизације разматрају на ширем плану као феномени језичке слике света, која поред човека и његовог друштвеног окружења обухвата и све друге релевантне датости, које у виду упрошћених слика чине део човекове спознаје о себи и о свету који га окружује. На основу прегледа лингвистичких приступа когнитивне оријентације, у коме је евидентан покушај да се установе и покажу разлике између појмова стереотип и концепт, закључили смо да разлике, установљене на теоријском плану, тешко могу да се примене у анализи језичког материјала и реконструкцији језичке слике одређеног појма, те да се у оваквим истраживањима, зависно од типа појмова, термини концепт и стереотип или раздвајају или се употребљавају као синоними (било као контекстуални синоними било као контактни, типа: концепт/стереотип односно стереотип/концепт). У нашем разматрању овог актуелног питања показало се целисходно да у реконструкцији језичког садржаја, језичке слике одређеног појма термин стереотип употребљавамо за етничке појмове а термин концепт за универзалне кључне појмове. Ово разликовање истакли смо и наднасловима појединих поглавља: у реконструкцији језичке слике етничких појмова употребили смо термин стереотип а у реконструкцији изабраних универзалних појмова културе термин концепт, с тим што се у анализи језичког материјала ови термини употребљавају као синоними.

Тако смо и етничке (ауто)стереотипе Срби(н), Грк и Рус(и) у српском језику и култури разматрали са становишта друштвених теорија и са лингвистичког становишта, а сложене универзалне концепте дом и породица са когнитивно-лингвистичког становишта у детаљној анализи сва три типа језичког материјала: системског, анкетног и текстуалног, а у оба случаја примењивали смо методологију лублинске етнолингвистичке школе.

10. Аутостереотип Срби(н) реконструисан је на основу анализе системског језичког, речничког материјала (из РСАНУ, РЈА и РМС), његовог основног назива *Срби(н)* и синонима, хиперонима, кохипонима, творбених и семантичких деривата, фразеолошких израза и устаљених језичких обрта, и на основу материјала Асоцијативног речника и Обратног асоцијативног речника српског језика (подаци за стимулусе *Србин* и *Србија*). Представљени су и резултати досадашњих истраживања овог стереотипа, засновани на друштвеним теоријама (социологије, психологије, етнографије и етнологије и др.), добијени на основу анализе јавног/медиског дискурса. Издвојене су базичне особине које Срби приписују сами себи, као и неке мање стабилизоване или променљиве

особине. Закључено је да српски аутостереотип има амбивалентан карактер са јасно испољеним позитивним и негативним полом. На позитивном полу издвајају се: храброст (јунаштво), патриотизам, снажно испољавање српства, вредновање и идеализација сопствене историје, истрајност, неутралан, толерантан однос према другом народу, понос, гостопримство, а на негативном полу: инат, лењост, кукавичлук, похлепа, шићарцијство, самохвалисавост и самоидеализација, као и негативне особине друштва и друштвеног система у Србији: неслога и разједињеност, лажно родољубље, јавашлук у друштвено-политичком животу, поткупљивост и корумпираност, сиромаштво, примитивизам.

11.0. Стереотип Грк у српском језику и култури реконструисан је на дијахроном плану, на материјалу RЈAZU и на језичко-поетском материјалу епских народних песама из Вукових збирки, у којем су такве представе посведочене само у назнакама, а на синхроном плану на материјалу Асоцијативног речника и анкете, који са аспекта разговорног језика одражавају његову савремену свакодневну језичку слику. При томе су се имали у виду и резултати истраживања овог стереотипа добијени на основу анализе материјала из дескриптивног речника савременог језика, као и резултати засновани на друштвеним теоријама, социолошким, историјским, етнолошким и др.

11.1. Истраживање које је рађено на материјалу RЈAZU који представља историјску грађу српског/српскохрватског језика од 12. до краја 19. века, узима у разматрање творбено гнездо етнонима *Грк*, кога чине лексеме *Гркиња*, *Грчка*, *Грче*, *Грчад*, *Грчадија*, деминутив *Грчић*, аугментатив *Грчина*, придев и прилог *грчки* и глагол *грчићи* (*се*) ‘чинити да ко постане Грком’, ‘обраћати (се) у Грка’, при чему је анализом утврђено да је на дијахроном плану реализована колективна представа о Грцима са препознатљивим раздобљима у развоју српског језика назначеног периода. То је раздобље од 12. века до ратних сукоба са Турцима, затим раздобље ратних сукоба и поробљавање Србије од стране Турака, као и раздобље ослобођења српских територија од Турака које захвата период 18. и 19. века.

11.2. Анализа материјала Вукових епских песама, које се такође односе на назначени историјски период (раздобље од 12. до 19. века, али и знатно старији периоди захваћени у неисторијским песмама), показала је да су се елементи етничког стереотипа о Грцима у српском језику конституисали у оним песмама у којима се појављују јунаци чије се грчко порекло могло реконструисати на основу историјских чињеница (Јерина, Кузун Јањо и Грчић Манојло у одређеној мери) или на основу

етнонима у функцији властитог имена јунака (Грчић Манојло), односно на основу топонима уз који се јунак везује (Дојчин).

11.3. Оно што је евидентно за све наведене типове језичког материјала јесте то да стереотип о Грцима у сазнању носилаца српског језика на дијахроном плану није обавезно негативан и заснован на предрасудама, него да је подложен променама у складу са друштвено-историјским и језичким развојем. На основу тога закључено је да стереотип о Грцима у српском језику није етнички испрофилисан онако како је нпр. испрофилисан стереотип о другим народима с којима је српски народ имао стварно или митолошки наслеђено негативно искуство засновано на ратним сукобима, верској или културно-етничкој нетрпељивости, нпр. о Турцима, Латинима, Јеврејима, Ромима, а у новијој историји о Немцима, Албанцима и Хрватима. Представа о Грцима није оптерећена верским ни непријатељским предрасудама, на којима су засновани етнички стереотипи наведених припадника других конфесионалности, освајача и непријатеља, у чијој основи је препознатљива поларизација сопственог идентитета, 'Ми' и идентитета другог, 'Други, Они', утемељена на опозицији вредносног суда 'добро, позитивно' – 'лоше, негативно'. Стереотип Грка у српском језику заснован је на традиционалној култури, по којој је однос према припадницима друге етничке или верске заједнице амбивалентан. С једне стране је повезан са представом опасног, грешног, оностраног, нечистог, а с друге стране 'други' се може сматрати носиоцем сакралног начела, дародавца благостања, здравља и среће. Тако да се и из наведених разлога у стереотипу о Грцима знатно ублажава истакнута поларизација.

11.4. Историјски гледано може се рећи да су у основи представе о Грцима у српском језику старији стереотипи: 1) основни, базични, поларизовани по критеријуму 'друштвено организован, цивилизован, развијен' и 'друштвено неорганизован, варварин, неразвијен' и 2) социјални стереотипи поларизовани по критеријуму социјалне, професионалне и културне престижности. Од четири основна прототипа два се у српској језичкој реалности, као и у реалности неких других језичких заједница, профилишу и као етнички стереотипи: урбани прототип престижног социјалног и професионалног статуса, пословног човека, најчешће трговца, који се профилише првобитно и као етнички стереотип о Јеврејима и несоцијализовани, маргиналац, субверзивни прототип испрофилисан и као стереотип о Ромима (Циганима), који се чува до данас у српском језику. У језичкој слици света улогу урбаног прототипа у каснијем развоју грађанског друштва у Србији замењују

Грци. Стереотип о Грцима, како показује историјска грађа RJAZU, показује слојевиту слику са препознатљивим наслагама митолошког и историјског памћења и са сачуваним језгром стереотипа из традиционалне културе. Овај етнички стереотип о народу са којим је српски народ повезан позитивним искуством и у митском и у историјском наслеђу, растерећен је предрасуда, чиме се оспорава могућност политичке злоупотребе његове етничке симболике. Захваљујући историјско-географском памћењу усмене епике, обликованом кроз чврсте формулаичне језичке изразе и топониме, који су због своје архаичне језичке форме често исхитрено проглашавани за измишљене од стране народног певача, песма је сачувала бројна релевантна историјско-географска знања. Тако су у језик епске песме, поред историјских, друштвених, културних, политичких и др. наслага утиснуте и представе о другим народима са којима је српски народ долазио у контакт. Али Вуков епски материјал не пружа довољно елемената да би се могло говорити о изграђеној и јасно профилисаној етничкој слици о Грцима. Иако је Вукова епска традиција, као и традиција епског певања код Срба уопште, имала важну улогу у формирању националних митова и култова, као и у стварању слике о другима (првенствено о Турцима, где је Турчин и кроз епску песму постао синоним за окрутног, свирепог, немилостивог човека, в. у РМС под *Турчин*), чини се да она није одиграла такву улогу када је у питању реконструисање стереотипа о Грцима у поствуковској култури у Србији. Рецепција Грка, испољена у Вуковом корпусу епских песама, показала је у великој мери зависност од обележја жанра, па тако амбивалентност у приказивању јунака и догађаја карактеристична за епiku уопште, не мимоилази ни јунаке грчког порекла и представе о Грцима. Грци су примарно *сиџанци*, *иџући* и тиме потенцијалан извор опасности. Одређени појединци су, без обзира на историјске чињенице које су сасвим опречне поетским, захваљујући туђинском пореклу схваћени као само зло (Јерина је проклета). За разлику од Турака, који су у епским песмама увек атрибуисани као *невере*, или Латина, који су *љуџе варалице*, за Грке се не везује јасно формирана представа. Може се рећи да су у Вуковим епским песмама Грци предствљени као богата господа, трговци и православци и као слуге. Грци нису велики јунаци, они су „лоша војска“, а често су и невере. Гркиње су чувене по својој лепоти, али као жене и туђинке потенцијалан су извор опасности.

11.5. Језичка слика Грка у савременом језику реконструисана је на основу анализе асоцијативног поља реакције *грчки* из ОАРСЈ и анкете у којој је једно од задатих питања било да се наведу асоцијације на стиму-

лус *грчки*. Подаци из ОАРСЈ и анкете употпуњавају етнички стереотип Грка у српском језику са становишта његовог савременог схватања. На основу одговора у анкети реконструисан је стереотип (језичка слика) Грка у савременом уобичајеном поимању Срба, тј. говорника српског језика. Грци су, према устаљеној представи Срба, тамнопути, ниски, пунији, црне косе, тамних очију, ни лепо ни ружно, мушкарци имају карактеристичан нос, а жене јаке и широке бокове. Срби их доживљавају претежно позитивно као веселе, темпераментне, љубазне, срдачне, пријатне, дружељубиве људе који су гостољубиви (према њима), комуникативни и окренути породици, али исто тако и као срачунате, префригане (да би продали робу, јер су добри трговци), лукаве, бучне и као људе који лако плану. Многе особине Грка Срби препознају као своје (слични нама), а примећују и да неке негативне особине не испољавају у потпуности према Србима (као трговци префигани, промишљени, срачунати, али ипак топли према Србима). Међу Србима је раширено мишљење да се Грци највише баве туризмом, трговином и угоститељством, затим пољопривредом (виноградарством, медитеранском земљорадњом), морепловством, сезонским пословима и ситним бизнисом, као и музиком, уметношћу и науком.

12.0. Стереотип Рус(и) у језичком сазнању Срба реконструисан је на материјалу Асоцијативног речника, који се може сматрати репрезентативним за савремено свакодневно поимање овог стереотипа, и то на основу анализе асоцијативних поља неколико стимулуса: самог назива стереотипа, лексеме *Руси*, придева *руски*, синтагме *руски језик* и именице *Москва*, у складу са методологијом лублинске когнитивне етнолингвистике.

12.1. На основу досадашњих резултата истраживања овог стереотипа у српској култури утврђено је да српски стереотип Руса припада групи традиционалних етничких стереотипа наслеђених из прошлости, и то као изразито позитиван и стабилан, захваљујући међусобним контактима и односима Срба и Руса утемељеним на заједничком словенском пореклу и православној вероисповести, док се директније везе успостављају крајем 17. и у 18. веку, након великих сеоба Срба са Косова, Метохије и Северне Македоније. Оне се са различитим интензитетом и променљивим карактером одржавају све до данас, и углавном се заснивају на политичким, културним и црквеним односима између две земље, а у малој мери на непосредном искуству и контактима становништва због удаљености Србије и Русије, тако да је сазнајна страна овог стереотипа прилично сиромашна.

12.2. Анализа асоцијативних поља наведених стимулуса показује да је српски стереотип о Русима у целини очекиван, али у појединостима непредвидљив. Најбројније су асоцијације које се односе на културни аспект, затим животни, па емотивни. Тако се Руси доживљавају као народ са богатом и развијеном културом, највише у домену књижевности, која је у одговорима најзаступљенија, али и кроз друге различите сегменте културе: традицију, позориште, филм, плес, музику. Особине везане за област свакодневног живота у први план стављају склоност Руса ка пићу; Руси су Србима препознатљиви по типичној руској капи и шубари и брковима на лицу. Русија се доживљава као хладна земља у којој је доминантно годишње доба зима са пуно снега. Значајну групу чине особине које се односе на емотивни аспект. У погледу оцене, рекције из ове групе су већином позитивне, али није мали број ни негативних и неутралних особина. Као позитивне најзаступљеније су особине да су Руси наша браћа, пријатељи, слични нама, добри људи, диван народ. Међу негативним особинама наведене су оне које се односе на руски језик и учење руског језика који се доживљава као досадан и бескористан, али и оцене да су Руси непријатељи и издајце. Оне потврђују амбивалентност представе о Русима која је нарочито евидентна на периферији анализираних асоцијативних поља.

13. У реконструкцији језичке слике појма народ у српском језику у наслову смо употребили неутрални термин „језичка слика појма“. Међутим у анализи садржаја употребљавали смо и термин концепт. У овом поглављу у уводу је дат преглед одабраних радова који се баве термилошким и теоријским аспектима појмова народ, нација и држава, као основним друштвено-политичким категоријама. У главном делу анализиран је системски језички материјал из релевантних речника српског (српскохрватског) језика, (етимолошког, историјског и савременог језика), повезан са основном лексемом *народ* којом се именује концепт, њеним синонимима, хиперонимима, кохипонимима, семантичким и творбеним дериватима, атрибутима и устаљеним спојевима. Утврђено је да се у речничким дефиницијама архисема ‘заједница’ (људи) јавља као надређени појам (хипероним) за овај концепт. Реконструисан је његов садржај указивањем на релевантне аспекте/профиле (биолошки/генетски, друштвени/политички/економским, физички) и указано на основне вредности језичке слике овог појма у српском језику и култури.

14.0. Концепт дом је реконструисан на основу три типа материјала: системског (речничког), анкетног и текстулног и то према теоријско-методолошким поставкама лублинске етнолингвистичке школе. Ана-

лиза је показала да се овај концепт у савременом језику реализује као вишедимензионалан појам са физичким, друштвеним, функционалним, емотивним/психичким, егзистенцијалним и аксиолошким аспектима. Доминантну улогу имају друштвени и емотивни/психички параметри засновани на опозицијима „свој – туђи“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“ и „живот – смрт“. Системски материјал је показао да у српској лингвокултури лексеме *дом* и *кућа* на вербално-семантичком плану функционишу као синоними, а да се разлике јављају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану, што се најопштије испољава у виду маркиране употребе лексеме *дом* и неутралне употребе лексеме *кућа*.

14.1. Утврђено је да етимологија старијег назива *дом* индоевропског и свесловенског порекла и млађег прасловенског назива – изведенице *кућа* показује обрнуту ситуацију од савремене у употреби и значењима ових назива и то како по реализацији и распореду њихових примарних и општих значења тако и по начину концептуализације. У етимолошком памћењу концепт *дом* се примарно реализује на основу физичких параметара грађења/грађевине, што потврђује већина индоевропских паралела а што је у савременом српском језику карактеристично за концепт *кућа*. Појам *кућа* се у етимолошком памћењу, као и у савременом језику, реализује као вишедимензионалан концепт у коме доминирају друштвени параметри типа: укућани, домаћинство, домовина, као и егзистенцијално-психички параметри типа: скровиште, неговалиште, параметри који у савременом језику примарно одређују концептуализацију појма *дом*. Тако се на основу савременог стања, које показују сви типови анализiranог материјала (системски, текстуални и анкетни), може рећи да је синонимни однос лексема *дом* и *кућа* заснован на преплитању њихових не само наведених изворних етимолошких значења него и на преплитању нових значења, при чему се проблем конкуренције њихове употребе разрешава маркираном употребом лексеме *дом* односно неутралном употребом лексеме *кућа*. Овај њихов статус потврђује и фреквенција употребе једне и друге лексеме у савременом електронском корпусу српског језика, који садржи приближно 122 милиона речи, а у коме се реч *кућа* у номинативу јавља 18134 пута а реч *дом*, такође само у номинативу, 5876 пута, скоро 3 пута мање. Анализа религијског дискурса, као и материјал народних пословица, такође потврђују чешћу и неутралну употребу лексеме *кућа* у односу на лексему *дом*.

14.2. Реконструкција концепта дом допуњена је и анализом конвенционалних података добијених на основу анкете, који репрезентују уобичајен начин концептуализације овог појма и откривају оне његове особине које се претежно испољавају на когнитивном и комуникативно-прагматичком плану и нису (довољно) истакнуте у лексикографским дефиницијама анализираних лекема. Подаци из анкете показују најпре да српски студенти не поистовећују дом и кућу; даље, да је у свакодневној слици дома српских говорника (студената) психосоцијални аспект осетно претежнији у односу на све друге појединачне аспекте: физички, психолошки, животни, функционални, те да су психосоцијална и друштвена димензија доминантније у односу на физичку и материјалну. Посебно се истиче значај породице за уобичајену, свакодневну концептуализацију дома савремених носилаца српског језика, док се физички и функционални аспекти пресупонирају, подразумевају. Физички аспект дома повезан је са психичким кроз емоционално сагледавање животног простора (места) према критеријуму блискости: дом у савременом свакодневном српском језику није МЕСТО/КУЋА, већ МЕСТО/КУЋА у којем / у којој ЖИВИ/СТАНУЈЕ ПОРОДИЦА. Психосоцијални аспект ближе је одређен особинама: топла, пријатна атмосфера, љубав и др. позитивна осећања, поштовање, разумевање, слога, људи се у њему осећају добро, мир, хармонија, сигурност, добри породични односи, што дому даје статус стабилне емоционалне и културне вредности.

14.3. Концепт дом допуњен је и реконструкцијом језичке слике дома на материјалу пословица и изрека из Вукових *Српских народних пословица* и текстова различитог жанра из световне и религијске сфере. Слика дома у пословицама, као и у анкетном материјалу, примарно је профилисана друштвеним/социјалним и психичким аспектима, којима се истичу традиционалне патријархалне вредности: одговорност појединца у ужој или широј заједници, важност слоге и толеранције оних који живе у дому, одговорност управљања домом, као и осећање слободе и комоције у свом дому, док физички и егзистенцијални аспекти допуњавају ту слику са становишта опозиција: „живот – смрт“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“.

14.4. Језичка слика дома у виду варирања основних стереотипних мотива, заснованих на примени различитих наративних процедура, представљена је анализом текстуалног материјала из световне и религијске сфере из Старог и Новог завета и ауторских текстова.

14.5. На основу анализе целокупног језичког материјала (системског, анкетног, текстуалног), изведеног са когнитивног и етнолингви-

стичког теоријско-методолошког аспекта реконструисан је концепт дом у српском језику и урађен речнички чланак за аксиолошки речник. Закључено је следеће: 1) да се у српском језику концепт дом заснива на лексичкосемантичком, творбеном, синтагматско-парадигматском и текстуалном потенцијалу две лексеме *дом* и *кућа* 2) да се овај културни концепт у језичкој слици света профилише на основу више релевантних параметара: физичких, функционалних, друштвених, аксиолошких и емотивних 3) да се у варирању стереотипа неутрализују или укидају неке од опозиција, релевантне за стереотипизацију овог културног концепта: „свој – туђи“, „живот – смрт“ и „унутрашњи простор – спољашњи простор“; 4) да су варирања и амбивалентне вредности у профилисању овог појма засновани на променљивости тачке гледишта и перспективе у ауторским текстовима.

14.6. На основу анализе сва три типа материјала реконструисан је концепт дом и дата когнитивна дефиниција овог појма. Издвојени су профили, варијанте језичке слике дома, који указују на вишеслојност овог концепта и његово варирање, при чему се не искључују могућности проширивања списка новим профилима заснованим на анализи других типова дискурса, с обзиром на то да је садржај концепта дом, као и других концепата, подложен модификацијама. То су следећи профили: општи, репрезентован системским речничким материјалом на којем су утврђени најважнији параметри за профилисање овог појма у свим његовим аспектима; традиционални, репрезентован материјалом пословица, заснован на патријархалном културном моделу; савремени уобичајени (свакодневни), репрезентован материјалом анкете и асоцијативним материјалом у којем је у првом плану психосоцијални аспект заједништва, повезаности чланова породице и емоционално сагледавање дома као топлог гнезда, уточишта; патриотски, репрезентован књижевним и публицистичким текстовима; религиозни, репрезентован материјалом из Старог и Новог завета и др. текстова религиозног карактера, у којем се дом профилише као хришћански породични дом са колекцијом обавезних ритуалних предмета и традиционалних породичних вредности; поетски (индивидуални), репрезентован стиховима истакнутих српских песника, заснован на емотивним и аксиолошким аспектима са карактеристичним контемплативним ставом према свету.

15.0. Концепт породица у савременом српском језику представљен је према методологији лублинске етнолингвистичке школе на материјалу свих релевантних речника српског (српскохрватског) језика, на дефиницијама овог појма из приручника и енциклопедија, затим на

материјалу текстова: народних пословица, новинских текстова и текстова из електронског корпуса, и на материјалу анкете.

15.1. Овај концепт на системском/речничком материјалу из свих релевантних речника српског језика реконструисан је на основу анализе свих важнијих језичких, семантичких и когнитивних/сазнајних аспеката основне лексеме *ћородица* којом се именује концепт, њених хиперонима, хипонима, кохипонима, синонима, опозита, семантичких и афиксалних деривата. На основу дефиниција и примера њихове употребе издвојени су аспекти концептуализације, релевантни за реконструисање језичке слике овог појма: социјални, генеалошки/биолошки, физички/егзистенцијални, психички/емоционални и аксиолошки аспект, чији редослед указује на њихову централну или периферну позицију у концептуалном пољу.

15.2. На основу анализе анкетних података утврђено је да се у свакодневном језичком поимању српских студената права породица одређује као заједница коју чине чланови, родитељи и деца и други блиски сродници, које повезује љубав, међусобно поштовање, подршка, слога, разумевање, који живе заједно у приватној кући/дому, у коме се осећају сигурно и срећно, нема свађа и насиља, сви брину једни о другима, помажу једни другима и заједнички решавају проблеме, и да је породица нешто највредније у животу, богатство. Анкета је такође показала примарност психосоцијалног аспекта у концептуализацији породице у односу на индивидуалне аспекте, психички и егзистенцијални. Модел традиционалне породице и даље је идеал за младе Србе. С друге стране, савремена српска породица није идентична традиционалној услед промена које су се догодиле, а које се у првом реду односе на темпо живота, величину породице, положај жена и деце, промену система вредности и начина живота, али и даље баштини највећи део њених назора и вредности. Модел модерне (америчке и западноевропске) породице, који обухвата такве појаве као што су учестали разводи, породице са једним родитељем, реконституисане породице у којима биолошке односе замењују односи очуха, маћехе, пасторака, ванбрачне заједнице, заједнице хомосексуалаца, заступљен је до одређене, још увек чини се, на основу одговора, мање мере и не постоји потврда у одговорима да су најекстремнији облици као што су хомосексуалне породице присутне у Србији.

15.3. На основу анализе асоцијативног поља назива лексеме *ћородица*, њених кохипонима (лексеме *родбина*) и деривата (*ћородични*), на материјалу Асоцијативног речника и Обратног асоцијативног реч-

ника српског језика (реакције лексеме *йородица*) реконструисана је језичка слика српске породице. Утврђени су релевантни дескриптори преко којих су у даљој категоризацији одређени домени концепта/стереотипа породица у наведеним асоцијативним пољима и у обједињеном асоцијативном пољу. Статистичком обрадом бројчаних вредности дескриптора у оквиру сваког појединачног домена утврђено је да центар обједињеног асоцијативног поља чини социјални домен, ближу периферију психички, физички и емотивни домени, даљу периферију генеолошки, аксилошки и егзистенцијални домени, а крајњу периферију егзистенцијално-физички домен.

15.4. Национална језичка слика породице реконструисана је и на паремијском материјалу (пословице и изреке) и то на основу родбинских назива уже породице, а на ширем плану истраживања упоређена је са језичком сликом породице у паремијском материјалу неколико других језика (руског, енглеског и немачког). У анализи је примењен тематски критеријум према којем су издвојени следећи типови породичних/родбинских односа: 1. сродство по крви, 2. сродство по браку и 3. сродство по души, при чему је највећи број пословица указивао на сложене односе сродства по крви. Закључено је да се породица и породични/родбински односи у српском језику и култури позитивно вреднују иако је изражен амбивалентан однос према (готово) свим њеним члановима у различитом степену. Признавање крвног сродства се оцењује као веома важна компонента у животу човека, а у складу са тим се и сви породични/родбински односи у највећем делу позитивно оцењују. Улога мајке у породици је незамењива, она је највише аксиолошки позиционирана, али је чак и према њој у појединачном случају однос народног ствараоца негативан, иако се иначе представља као узор моралних вредности и врлина, што иде у прилог истакнутог амбивалентног односа народног ствараоца према свим животним појмовима и појавама, макар засведоченим и појединачним случајем. Поред мајке, у породичним односима изражене су и улоге оца и брата и позитивно вредноване, док је улога женске деце (сестре и ћерке), као привремених чланова породице, маргинализована у српском језику и култури чијом се удајом решавају економска, имовинска и обичајна питања породице.

Сродство по души као посебан вид несродничких односа пријатељства и дружења углавном се у пословицама позитивно оцењује, везе успостављене на овај начин веома су чврсте, сигурне, а вишеслојан садржај неких пословица указује на то да овај тип сродности често надилази вредност крвног сродства.

На компаративном плану закључено је да је паремијски материјал у српском језику веома сличан паремијском материјалу у другим испоређиваним језицима, те да се сличност очитује и у језичкој слици породице реконструисаној на основу анализе тог материјала.

15.5. За разлику од системске језичке грађе, црквеног дискурса и материјала пословица и изрека који показују углавном статичну језичку слику традиционалне породице, која подразумева заједницу родитеља и деце и од упрошћене слике 'праве/идеалне' и стварне 'пожељне' или 'непожељне' породице коју потврђује анкетни материјал и њему сличан материјал асоцијативних речника, слика породице реконструисана на основу савремених текстова/дискурса различитих жанрова даје много сложенију и динамичну слику савремене породице која се непрекидно трансформише пратећи актуелне економске, друштвено-политичке и културне промене, истовремено богатећи вокабулар новим језичким јединицама из творбеног, семантичког и концептуалног поља лексеме *йородица*. С обзиром на то да жанровска припадност дискурса покрива промене породице у различитим аспектима друштвеног и јавног живота, сваки од издвојених жанрова указује на још неке аспекте савремене породице, који више припадају енциклопедијској него језичкој слици/представи самог појма/концепта.

15.6. На основу анализе свих типова језичког материјала: системског, анкетног и текстуалног урађен је речнички чланак концепта породица и дата когнитивна дефиниција овог појма. Породица је сложен вишедимензионални динамичан концепт који укључује психосоцијалну, (психичку и социјалну), биолошку/генеалoшку (егзистенцијалну) и културну (аксиолошку) димензију и који се у сазнању носилаца језика јавља у виду два модела: идеална/идеализована породица и реална породица и вреднује на основу њиховог упоређивања, што се реализује као амбивалентан однос према основним вредностима породице.

Концепт породица обухвата: (1) заједницу, коју чине (2) чланови: родитељи који су у браку, а у новије време и у ванбрачној заједници, или само један родитељ (разведени родитељи), или један родитељ и маћеха/очух и деца, и полубраћа/полусестре, неретко и блиски крвни сродници (у првом реду баба и деда, затим зет или снаја и сестрићи/братучед, и кућни љубимци – пас) који (3) живе заједно (у истом домаћинству), повезују их (4) јаке емоционално-социјалне везе, на првом месту: (5) љубав и поштовање: чланови породице се воле и поштују једни друге, (6) осећање заједништва, заједничког живота: да су сви на окупу/заједно, да проводе време једни са другима, да имају времена једни за друге,

(7) слога и подршка: чланови се међусобно слажу у свему и узајамно подржавају, (8) влада разумевање и толеранција, (9) сви су срећни, породица је срећна, (10) у породици влада мир, спокој и хармонија: нема свађе, насиља, влада договор и поверење, односи су искрени, чланови брину једни о другима и помажу једни другима (11) у породице нема или има врло мало проблема које сви заједно решавају договором, (12) односи у породици (права и обавезе) у приватној сфери регулисани су обичајним нормама а у друштвеној сфери правним нормама.

ЛИТЕРАТУРА

- Авагјан, Карина. *Стереотипи сјранца у језичкој слици сјварности Руса и Срба* (одбрањена докторска дисертација Београд: Филолошки факултет), 2017. <<http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9030/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Ајдацић, Дејан. Етнолингвистика у Србији. У: *Слово Слaвија – Етнолингвистика и поредбена фразеологија*. Београд: Алма, 2017, 81–89.
- Алефиренко, Николай Фёдорович. Языковые стереотипы русского этнокультурного пространства. *Przegląd Wschodnioeuropejski* 1 (2010): 405–424. <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/815/1/Alefrenko_Yzikov.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.
- Алефиренко, Николай Фёдорович. Лингвокультуральная природа ментальности. *Язык. Словесность. Культура* 1 (2011): 23–43. < <http://publishing-vak.ru/file/archive-philology-2011-1/2-alefrenko.pdf> > Приступљено 12. 12. 2019.
- Базарбаева, Айман Салиевна. Автостереотипы русских в паремиологическом фонде русского языка. У: *Язык и межкультурная коммуникация*, Сборник материалов II международной конференции. Алматы, 2013: 214–219. <http://e-lib.kazntu.kz/publication_view/view/2020/3850> Приступљено 12. 12. 2019.
- Бандић, Душан. *Народна Религија Срба у 100 њојмова*, 2. изд. Београд: Нолит, 2004.
- Бартмињский, Ежи. *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Москва: Издательство „Индрик“, 2005.
- Бартмињский, Ежи. Об актуальных задачах этнолингвистики. У: Niebrzegowska-Bartmińska, S., Pazio-Wlazłowska, D. (ur.). *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 6, Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019, 11–40.
- Бартмињски, Жежи. *Језик – Слика – Свeћи*. Д. Ајдчић (прир.), М. Бјелетић (прев.). Београд: Slovo Slavia, 2011.
- Бартмињски, Жежи. Уводна реч. У: Дејан Ајдацић (ур.) *О вредностима у српском језику*. Београд: Алма, 2015, 7–8.
- Бартмињски, Жежи. О профилисању појмова с тачке гледишта когнитивне етнолингвистике. У: Дејан Ајдацић (ур.) *О вредностима у српском језику 2*. Београд: Алма, 2019, 7–36.

- Башић, Ивана. Лексичка иконичност у српској језичкој слици света. Докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду под менторством проф. др П. Пипера (2011).
- Бјелетић, Марта. Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолог* L (1994): 199–207.
- Бјелетић, Марта. Кост, кости (делови тела као ознаке сродства). *Кодови словенских култура* 4 (1999): 48–67.
- Богдановић, Маријана. О концепту Европа у савременом српском језику и култури. У: Дејан Ајдачић (ур.). *О вредносима у српском језику*. Београд: Алма, (2015): 98–124.
- Влајић Поповић, Јасна. *Речиће речи: Од земље до неба*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Вуковић, Гордана. Називи за обележавање сродника (на материјалу српскохрватског, словачког, мађарског и немачког језика). У: Душанка Точанац (ур.) *Контирасивна језичка исцртавања, Симиозијум*. Нови Сад: Филозофски факултет, 1980, 253–265.
- Гавриловић, Љиљана. Појединач и породица. *Гласник Етнографског института САНУ* LIII (2005): 197–212.
- Головин, Александр Сергеевич. *Лингвокултурни концепт »родство« в английских, немецких и русских паремиях*. Московский городской педагогический университет, докторска дисертација (2014). <http://ens.mil.ru/files/morf/military/files/golovin_disser.doc> Приступљено 12. 12. 2019.
- Гортан Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 14, М. Ивић (ур.). Београд: Институт за српски језик САНУ, 1997.
- Детелић, Мирјана, Лидија Делић. Крчма у планини. Крчма/механа као део епског простора. *Филолошке студије* XII/2 (2014): 250–266. <<http://www.mirjanadetelic.com/docs/Krcma%20u%20planini.pdf>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Добровольская, Елена Валерьевна. *Концептуализация семьи в русской языковой картине мира*, автореферат диссертации, Томск, 2005. <<http://sun.tsu.ru/mminfo/0200-67460/020067460.pdf>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Драгићевић, Рајна. Учење И. А. Стернина о комуникативном понашању. *Зборник Мајице српске за славистику* 65–66 (2004): 31–44.
- Драгићевић, Рајна. Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа. *Анали Филолошког факултета* 22 (2010а): 201–214.
- Драгићевић, Рајна. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010б.
- Драгићевић, Рајна. Лингвокултуролошки приступ у настави српског као страног језика. *Српски као страног језик у теорији и пракси II*, тематски зборник радова, Београд: Филолошки факултет, 2011, 81–95.
- Драгићевић, Рајна. Ка лингвокултуролошком речнику српског језика. *Научни саставак слависта у Вукове дане* 43/1 (2014): 247–263.

- Драгићевић, Рајна. О концептима *Исџока* и *Зайада* у српском језику. У: Дејан Ајдачић (ур.) *О вредностима у српском језику*. Београд: Алма, 2015, 162–187.
- Дражић, Јасмина. Семантичко-деривациона гнезда лексема брат и сестра. *Књижевности и језик* XLIX/3–4 (2002): 247–255.
- Дражић, Јасмина. Семантичко-деривационо гнездо лексема *браћ* и његове културолошке импликације у *Српском Рјечнику* Вука Стеф. Карацића. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Пућевима речи*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за срски језик са јужнословенским језицима, 2017, 415–426.
- Дюзенли, Марија Владимировна, Ли Цзянь. Ассоциативные репрезентации концепта „семья“ в сознании современной российской и китайской молодежи. У: *Материалы ежегодной конференции*, 1–2 июня 2014 г., 2014, 29–34. <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/36871/1/978-5-91256-252-5_2014_05.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.
- Ђорђевић-Јовановић, Јованка. Грци у Београду. У: Биљана Сикимић (ур.). *Скривене мањине на Балкану*. Београд: САНУ, Балканолошки институт, 2004, 157–174.
- Елијаде, Мирча. *Светио и њрофано*. Београд: Примафилба, 1998.
- Илић, Марија. Ка етнолингвистичком речнику чипских Срба. У: В. Становић (ур.) *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*. Научни скупови, књ. СІХ, Одељење друштвених наука, књ. 25. Београд: САНУ, 2005, 315–339.
- Илић, Марија, Александра Ђурић-Миловановић. Које треба антрополошка лингвистика у Србији данас? Пример креирања Дигиталног звучног архива Балканолошког института САНУ. *Етнологско-антиролошке свеске* 21 (н.с.) 10 (2013): 73–89.
- Јовановић, Јелена. *Књига српских народних њословица I, II*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 2006.
- Карановић, Зоја, Љиљана Пешикан Љуштановић. Виц као огледало етничких и културних предрасуда и стереотипа. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XXIII (1994): 73–79.
- Клеут, Марија. Старина Новак – начин карактеризације лика у српскохрватским усменим песмама. Посебан отисак из књиге *Сџарина Новак и његово доба*. У: *Зборник радова са међународног скуја, одржаног 16–17. септембра 1986. године у Доњем Милановцу*. Београд: САНУ, Балканолошки институт. Посебна издања, књ. 35, 1988, 95–107.
- Кононенко, Е. Н. Имя концепта семья: семантические и частеречные характеристики. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченко* 9 (1) (2013): 246–251. <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/vluf_2013_9%281%29_46.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.

- Коњик, Ивана. Представе о Грцима у Вуковом корпусу епских песама. *Гласник етнографског института* 54 (2006): 57–67.
- Коник, Ивана. Образ грека в сербском фольклоре. *Славяноведение* 6 (2006): 81–84.
- Крстић, Бранислав. *Индекс моштва народних ђесама балканских Словена*. И. Николић (прир.). Београд: Српска академија наука и уметности. Посебна издања, књ. DLV. Одељење језика и књижевности, књ. 36, 1984.
- Лазић-Коњик, Ивана. Ка речнику језика фолклора. У: Рјна Драгићевић (ур.). *Пућевима речи*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2017, 297–312.
- Лазић-Коњик, Ивана, Јованка Милошевић. Руска култура у српском језику у светлу вербалних асоцијација. *Проблеми историје, филологије, културе* 3 (2014): 225–227.
- Лазић-Коњик, Ивана, Јованка Милошевић. Значење речи *дом* у српском језику. У: В. Мишић Плић, В. Лопчић (ур.) *Језик, књижевност, значење. Језичка истраживања*. Ниш: Филозофски факултет, 2016, 73–88.
- Лазић-Коњик, Ивана, Dorota Pazio-Wlazłowska. Кључеве концепте славјанској аксиосфере. Опыт лексикографического описания. У: Снажана Гудурић, Бојана Радић-Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и ђросјору* VII/2, 2018, 503–511.
- Лазић-Коњик, Ивана, Стана Ристић. Српска језичко-културна слика ПОРОДИЦЕ. Анкетни подаци. У: Снажана Гудурић, Бојана Радић-Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и ђросјору*, VII/2, 2018, 129–142.
- Лазич-Коник, Ивана, Стана Ристич. Концепт «народ» в сербском языке и культуре в свете системных связей (пер. с серб. С. Голяк). У: Елена Л. Березович (ур.) *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы IV Международной научной конференции Екатеринбург, 9–13 сентября 2019 г.* Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2019, 195–198.
- Лазић-Коњик, Ивана, Стана Ристић. Концепт НАРОД у речницима српског (српскохрватског) језика. *Гласник Етнографског института САНУ* (2020), у штампи.
- Лома, Александар. *Пракосово, словенски и индоевројски корени српске ејике*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2002.
- Љубоја, Гордана. *Ејнички хумор XX века у хумористичкој ишамји Србије*. Докторска дисертација. Београд, 2006. <https://www.rastko.rs/antropologija/gljuboja/gljuboja-humor/index_c.html> Приступљено 12. 12. 2019.
- Маретић, Томо. *Наша народна ејика*. Београд: Нолит, 1909.
- Марковић, Рајна. Гранање значења речи које означавају кућу и њене делове. *Наш језик* 29/1–2 (1991): 55–76.
- Мачковић, Дејан. *Породица и Црква* (2013). <https://www.academia.edu/28900335/%D0%A6%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D0%B8_%D0%

BF%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B0>
Приступљено 12. 12. 2019.

- Миленкович, Наташа. *Термини родства в русском и сербском языках на материале пословиц и поговорок*. Дисертација на соискание академической степени магистра лингвистики. Институт русского языка им. Пушкина, Москва (1996).
- Милићевић, Софија. *Фреквенција именица у српским народним њословицама*. Необјављен мастер-рад, одбрањен 30. октобра 2011. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду, под менторством проф. др Рајне Драгићевић (2011).
- Милорадовић, Софија. Етнолингвистичка истраживања Метохије: теме и правци. У: М. Букумирић (ур.). *Испираживања српског језика на Косову и Мењохији*, Књига 2 (2009). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2009, 89–120.
- Милорадовић, Софија. Етнодијалектолошки приступ култури исхране кроз обредну праксу. На материјалу из Ердевика и Парага. У: Софија Милорадовић (ур.). *Обредна ѡракса – „речима о храни“*. На маѡеријалу из српских говора Војводине. Нови Сад: Матица српска, 2014, 25–47.
- Милосављевић, Бојана. „Какав глас бије Грке?!“ У: Биљана Чубровић, Мирјана Даничић (прир.). *Глас у језику, књижевности и култури*, *Philologia*. Београд, 2007, 159–168.
- Мирић, Весна, Татјана Компировић, Функције и проблеми савремене породице у васпитању деце раног узраста. *Зборник радова Училијског факултета* 8, 2014, 27–40.
- Мироха, Пјотр. Полисемија српске лексеме народ и њене последице. Пример *Начерѡанија* Илије Гарашанина. У: Дејан Ајдачић (ур.). *Вредности у српском језику 2*. Београд: Алма, 2019, 96–110.
- Недељков, Љиљана. Испитивање ритуалне кулинарске лексике Војводине – допринос упознавању духовне културе. У: Софија Милорадовић (ур.). *Обредна ѡракса – „речима о храни“*. На маѡеријалу из српских говора Војводине. Нови Сад: Матица српска, 2014, 11–23.
- Николић, Мирослав. Срби и Србијанци. *Језик данас* 5 (1998): 13–15.
- Павићевић, Александра. *На удару идеологија: брак, ѡпородица и ѡлни морал у Србији у другој ѡловини 20. века*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2006.
- Пауновић Родић, Стефана. *Сѡпереоѡиѡ жене у језичкој слици свеѡи Словака и Срба* (одбрањена докторска дисертација Београд, Филолошки факултет), 2019.
- Павловић, Тања. „Живоѡ“ и „смрѡ“ у језику и култури (на руском и српском маѡеријалу). Београд: Чигоја штампа, 2004.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. *Змај десѡѡѡ Вук – миѡ, испѡрија, ѡесма*. Нови Сад: Матица Српска, 2002.

- Пешикан-Љуштановић, Љилана. Свете и проклетe – жене из породице Бранковић у историји и усменој традицији. *Смедеревски зборник*. бр. 1 (2006): 43–62.
- Пипер, Предраг. Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи. *Славистика VII* (2003): 22–31.
- Пипер, Предраг. Прилагателно «руски» в вербальных ассоциациях сербов. У: Предраг Пипер, Иосиф А. Стернин (ур.). *Коммуникативное поведение славянских народов*. Воронеж, 2004, 183–188.
- Пипер, Предраг. О вербалним асоцијацијама, њиховом проучавању и лексикографском опису. У: *Асоцијативни речник српскога језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду, 2005, 7–22.
- Пипер, Предраг. О урбаној етнолингвистици. У: Предраг Пипер, Љубинко Раденковић (ур.). *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика*. Српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књига 3. Београд: САНУ, 2008, 311–323.
- Пипер, Предраг, Иосиф Абрамович Стернин. О контрастивном изученију комуникативног поведенија близкородствених народа (русскаја и сербскаја комуникативна култура). У: Предраг Пипер, Иосиф А. Стернин (ур.). *Коммуникативное поведение славянских народов*. Воронеж, 2001, 3–10.
- Поповић, Људмила. Језичка слика стварности Украјинаца и Срба са компаративног аспекта когнитивне анализе. *Славистика VIII* (2004): 290–305.
- Поповић, Људмила. Стереотип језика у украјинској језичкој слици стварности. *Славистика IX* (2008): 224–236.
- Поповић, Људмила. *Језичка слика стварности: когнитивни аспекти когнитивне анализе*. Београд: Филолошки факултет, 2008.
- Поповић, Људмила. Стереотип странца у украјинском, руском и српском фолклору. У: *Народна култура Срба између Истјека и Запада*. Балканолошки институт САНУ, Београд, 2014, 77–112.
- Правда, Е.А., Т.В. Јурова. Русские в восприятии сербов (экспериментальное исследование стереотипов восприятия). У: Предраг Пипер, Иосиф А. Стернин (ур.). *Коммуникативное поведение*. Вып.19. *Коммуникативное поведение славянских народов Русские, сербы, чехи, словаки, поляки*. Воронеж, 2004, 194–199. <https://www.vsu.ru/ru/university/structure/communicate/pdf/comm-behavior/comm-behavior_2004-3.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.
- Радаковић, Милован. Народ и нација – теоријске школе и правци. *Политичка ревија*, година (XXIII) X, vol 30, бр. 4 (2011): 1–17.
- Радовић, Срђан. *Слика Европе, Истраживање представа о Европи и Србији на почетку XXI века*. Посебна издања, Књига 67, ур. Радочић Д. Београд: САНУ, Етнографски институт, 2009. <<http://elibrary.matf.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/997/SrdjanRadovicSlikeEvropeIstrazivanjePredstavaOEvropiISrbijiNaPocetkuXXIVeka.pdf?sequence=1>> Приступљено 12. 12. 2019.

- Ристић, Стана. Стереотип о Грцима у српском језику. *Гласник Етнографског института* 54 (2006): 47–55.
- Ристич, Стана. Языковой стереотип грека (исторический аспект). *Славяноведение* 6 (2006): 77–81.
- Ристић, Стана. Корпус Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ са аспекта репрезентативности за савремени српски језик. *Српски језик у (кон)тексту*, Књига 1. Крагујевац: ФИЛУМ, 2008, 407–427.
- Ристић, Стана. *Модификација значења и лексички модификатори*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2009.
- Ристић, Стана. Особине стереотипа мајка на материјалу тезаурусног Речника савременог српског језика. У: *Украјнска і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія : Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: Національна академія наук України, Інститут української мови, 2012, 383–392.
- Ристић, Стана. Стилски аспекти концептуализације појма ДОМ у књижевном дискурсу. *Научни саставак слависта у Вукове дане* 42 /1 (2013а): 381–394.
- Ристић, Стана. Стереотип ДОМОВИНЕ у заједничкој концептосфери појмова ДОМА и МАЈКЕ (елементи језичке слике света у тезаурусном речнику савременог српског језика). *Зборник Мајице српске за славистику*, 83: реферати учесника XV међународног славистичког конгреса у Минску 2013. (2013б): 181–198.
- Ристић, Стана. Концепт дома у религијском дискурсу. У: *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*. Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 2013в, 293–313.
- Ристић, Стана. Српске лексикографске институције. Београдска лексикографска школа. У: Рајна Драгићевић (ур.). *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*. Београд, 2014, 27–54.
- Ристић, Стана. *Грамаћички и когнитивни аспекти лексичког значења*. Монографије 22, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Концепт дома у српском језику и култури. У: Дејан Ајдачић (ур.). *О вредностима у српском језику*. Београд: Алма, 2015, 9–38.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Репрезентативност Речника САНУ за етнолингвистичка истраживања: од лексикографске ка когнитивној дефиницији. У: Стана Ристић, Ивана Лазић-Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у светлу савремених њискија*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016а, 377–394.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Стереотип о Србима. У: Дејан Ајдачић (ур.). *Срби и српско*. Београд: Алма, 2016б, 19–49.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Концепт породица у српском језику (на материјалу речника српског језика). У: Јелена Петковић, Владимир Поломац (ур.). *Српски језик: сјајус, систем, ујојреба*. Крагујевац, 2018а, 515–534.

- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Развојне тенденције етнолингвистике у савременој српској лингвистици. У: Рајна Драгићевић, Вељко Брборић (ур.). *Српска славистиџика, колективна монографија*. Том I *Језик*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2018б, 345–356.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик, Асоцијативно поље „породица“ у српском језику. *Славистиџика* књ. XXII, св. 2 (2018в): 12–24.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Концепт ‘породица’ у српском језику у светлу системских података. У: Дејан Ајдацић (ур.). *О вредностима у српском језику 2*. Београд: Алма, 2019а, 37–59.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Језичка слика породице у пословицама. У: Stanisalva Niebrzegowska-Bartmińska, Dorota Pazio-Wlazłowska (ur.). *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów. 6, Jedność w różnorodności. Wokół słowiańskiej aksjofery*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019б, 61–74.
- Ристић, Стана, Ивана Лазић-Коњик. Концепт породица у српском језику. *Slavica Slovaca 2* (2019в): 112–128.
- Ристић, Стана, Милана Радић-Дугоњић. *Реч. Смисао. Сазнање*. Београд: Филолошки факултет, 1999.
- Ристић, Стана, Светлана Слијепчевић. Етнолингвистичке информације у дескриптивном речнику (на примерима лексема *дом*, *домовина* / *ојџаубина*, и *мајка*). У: Л. Крумова-Цветкова, Д. Благоева (ур.). *70 години Българска академична лексикографија*. Софија: Институт за български език, БАН, 2013, 231–237.
- Сахно, С. Л. „Свое – чужое“ в концептуальных структурах. У: *Логический анализ языка Культурные концепции*. Москва: „Наука“, 1991, 95–101.
- Сикимић, Биљана. Изазов теренског рада – етнолингвистика или антрополошка лингвистика? *Зборник радова Етнографског института САНУ 21* (2005): 235–244.
- Сикимић, Биљана. Интердисциплинарни приступ у истраживању традиционалне духовне културе данас. У: *Неговање и заштита нематеријалне баштине у Србији*, Стручни скуп о нематеријалној баштини, Зборник радова 2, Београд, 2006, 23–26.
- Сикимић, Биљана. Етнолингвистика у Србији: од реконструкције културе до теренских истраживања. *Свети речи 23–24* (2007): 37–42.
- Сикимић, Биљана. Истраживач је присутан: храна као тема и повод за разговор и размишљање. У: Софија Милорадовић (ур.). *Обредна ѝракса – „речима о храни“*. На материјалу из српских говора Војводине. Нови Сад: Матица српска, 2014: стр. 97–111.
- Стернин, Иосиф Абрамович. Национальное коммуникативное сознание и его исследование *Зборник Матице српске за славистиџику 65–66* (2004): 7–29.
- Стефановић, Марија. *Језичка слика ѝпородице у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012.

- Стошић, Љильана. *Библијске пословице и изреке*. Београд: Српска књижевна задруга, Нова серија 14, 2007.
- Тавадов, Г. Т. *Этнология*. У: *Современный словарь-справочник*. Москва. 19–20, 2011. <<http://ponjatija.ru/node/10564>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Толстая, Светлана М. *Этнолингвистика Ежи Бартминьского*. У: Ежи Бартминьский. *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*. Москва: Издательство «ИНДРИК», 2005, 9–20.
- Толстая, Светлана М. *Постулаты московской этнолингвистики*. У: Никита И. Толстой, Светлана М. Толстая (ур.). *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. Москва: РАН, Институт славяноведения, 2013, 67–82.
- Толстая, Светлана М. *О результатах работы над проектом «Методы анализа языковой картины мира в контексте сравнительных исследований» (EUROJOS)*. *Etnolingwistyka* 28 (2016): 327–333.
- Толстој, Никита И. *Этнолингвистика у кругу хуманистичких дисциплина*. У: *Језик словенске културе*, Избор и поговор Љ. Раденковић, Прев. Љ. Јоксимовић. Ниш: Просвета, 1995, 31–46.
- Тирковић, Светлана. *Стіреотипиј времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метихије*. Београд: Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 119, 2012.
- Фекете, Егон. *Семантичке разлике и употребне вредности придева српски и србијански*. *Наш језик XXIII/5* (1978): 199–209.
- Ajdaczyć, Dejan. *Etnolingwistyka w Serbii*. *Etnolingwistyka* 18 (2006): 67–75.
- Arday, Lajos (Ardai, Lajoš). *Narod, nacija, država, nacionalna država, nacionalizam* (Prevela: Katinka Beretka). *Delkelet-Europa – South-East Europe International Relations Quarterly*, Vol. 3. No. 4. (2012) 4 str. <https://www.southeast-europe.org/pdf/12/DKE_12_SB_B_Ardai-Lajos_Nation_Beretka-Katinka.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.
- Bartmiński, Jerzy. *Projekt i założenia ogólne Słownika aksjologicznego*. У: J. Puzynina, J. Bartmiński (ur.). *Język a kultura*, т. 2. Wrocław, 1989, 293–312.
- Bartmiński, Jerzy. *O profilowaniu i profilach raz jeszcze*. У: J. Bartmiński, R. Tokarski (ur.) *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, 1993a, 269–276.
- Bartmiński, Jerzy. *O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym*. У: J. Bartmiński (ur.). *Profilowanie pojęć. Wybór prac*. Lublin, 1993b, 7–17.
- Bartmiński, Jerzy. *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*. У: I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (ur.). *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 3 Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014, 279–308.
- Bartmiński, Jerzy. *Лексыкон аксјологічны Словян і іх саясідав – ко завіера, на якіх засадах ся опіера, дла кого јест пражначаны?*. У: *LASiS*, Т. 1, 2015, 7–13.

- Bartmiński, Jerzy. O aktualnych zadaniach etnolingwistyki. *Etnolingwistyka* 28 (2016): 7–29.
- Bartmiński, Jerzy, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska. Praca w kręgu watości słowiańskich i europejskich. У: *LASiS*, Т. 3, 2016a, 13–42.
- Bartmiński, Jerzy, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska. O lubelskim Słowniku stereotypów i symboli ludowych. У: Стана Ристић, Ивана Лазић-Коњик, Ненад Ивановић (ур.). *Лексикологија и лексикографија у свету савремених јписујуа*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2016б, 355–376.
- Bartmiński, Jerzy, Wojciech Chlebda. Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie polskiego stereotypu EUROPY. *Etnolingwistyka* 25 (2013): 69–95.
- Bugarски, Ranko. *Jezik i kultura*. Београд: Библиотека XX век, 2005.
- Dyskusja. Dyskusja podsumowująca projekt „Metody analizy językowego obrazu świata w kontekście badań porównawczych“ (Ольга Фролова, Алексей В. Юдин, Деян Айдачич, Алија Нагорко, Войсјех Члебда, Николай Антропов, Natalia Korina, Nadieżda Kochnowicz, Елена Л. Березович, Jerzy Bartmiński). *Etnolingwistyka* 28 (2016): 337–35.
- Đerić, Gordana. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, I. П. „Филип Вишњић“. <<http://rifdt.instifdt.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/811/809.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Gavrilović, Ljiljana. Kir Janja — stvarnost ili stereotip o Grcima. *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao (Posebno izdanje 3)* (2002): 117–124.
- Илић, Марија. Etnolingvistika u Srbiji. *Зборник Мајинце српске за славистику*, 62 (2002): 211–234.
- JWP: *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*. Raport z badań empirycznych. J. Bartmiński (ur.). Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2006.
- Klikovac, Duška. *Metafore u jeziku i mišljenju*. I. Čolović (ur.). Београд: Библиотека XX век, 2005.
- Kostić, Aleksandra, Danijela Gavrilović, Jasmina Nedeljković. Uloga nauke u demistifikovanju etničkih stereotipa balkanskih društava. У: Лј. Митровић и др. (ур.). *Regionalni razvoj i integracija Balkana u strukture EU – balkanska raskršća i alternative*. Ниш: Филозофски факултет Институт за социјологију. 519–545. <https://www.npao.ni.ac.rs/files/584/04_Zbornik_Regionalni_razvoj_i_integracija_Balkana_u_struk_0648b.pdf> Приступљено 12. 12. 2019.
- Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*. Bartmiński, J. (ur.). Т. 1: Dom (2015). Т. 2: Europa (2018). Т. 3: Praca (2016), Т. 4: Wolność (2019), Т. 5: Honor (2017). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lepetić, Tamara. Porodica i roditeljstvo kao kulturna i politička kategorija u savremenoj Crnoj Gori. *Antropologija* 11 (sv. 3) (2011): 75–96.

- Marković, Predrag. „Civilizacija“ protiv „varvarstva“: prilog teoriji zajedničkog porekla etničkih stereotipa. *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao (Posebno izdanje 3)* (2002): 5–31.
- Miloradović, Sofija. Валентность этнодиалектных глагольных лексем в сфере обрядового питания сербского населения в Воеводине. У: D. K. Rembiszewskiej (red.). *Dynamika rozwoju gwar słowiańskich w XXI wieku*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2017, 97–106.
- Milosavljević, Boris. Narod, država i nacija (Analiza osnovnih pojmova naše savremene političke terminologije). *Luča* (časopis) (1995) <http://www.ius.bg.ac.rs/drakitic/narod_drzava_nacija.doc> Приступљено 12. 12. 2019.
- Milosavljević, Olivera. Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi. *Nova srpska politička misao* 1–2 (1999): 7–25.
- Milosavljević, Olivera. Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi. *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao (Posebno izdanje 3)* (2002): 65–86.³⁰⁸
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. Od separacyjnego do holistycznego opisu językowego obrazu świata. Na marginesie w dyskusji nad kształtem artykułów w „Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów. У: I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (ur.). *Wartości Słowian i ich sąsiadów*, t. 3. *Problemy eksplikowania i profi lowania pojęć*. Lublin: UMCS, 2014, 71–102.
- Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława. O profilowaniu językowego obrazu świata. *Poradnik Językowy* 1 (2015): 30–44.
- Pazio-Wlazłowska, Dorota, Ivana Lazić-Konjik, Stana Ristić, Co nas łączy, a co dzieli? Stereotyp DOMU w języku polskim, serbskim i rosyjskim. *Etnolingwistyka*, u štampi.
- Popadić, Dragan, Mikloš Biro. Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Nova srpska politička misao*, 1–2 (1999): 89–109.
- Popadić, Dragan, Mikloš Biro. Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Etnički stereotipi, Nova srpska politička misao (Posebno izdanje 3)* (2002): 33–56.³⁰⁹
- Ristić, Stana, Ivana Lazić-Konjik. Dom w języku serbskim. У: I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (ur.). *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 3 Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014, 103–137.
- Ristić, Stana, Ivana Lazić-Konjik. Dom w języku serbskim. У: *LASiS*, T. 1, 2015, 263–290.
- Ristić, Stana, Ivana Lazić-Konjik. O strukturі članka u jezičkom rečniku, leksikonu i enciklopediji (sa osvrtom na jedinice opisa u ove tri leksikografske publikacije).

³⁰⁸ Рад који је објављен 1999. прештампан је 2002. године у посебном издању часописа *Нова српска политичка мисао*. Рад је био доступан без нумерације страница на адреси: http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/nspm/1-2/index.html?stdlang=ser_lat, а библиографски податак се може пронаћи и на адреси: http://starisajt.nspm.rs/Izdanja/pi_3_2002_sadrzaj.htm.

³⁰⁹ В. претходну напомену.

- У: S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, B. Żywicka (ur.). *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata słowian i ich sąsiadów 4 Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2018, 45–54.
- SSiSL: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. J. Bartmiński (konceptja całości i redakcja), S. Niebrzegowska (od cz.3. Niebrzegowska-Bartmińska) (zastępca redaktora), t. I, [cz.] 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie. Lublin 1996; [cz.] 2 Ziemia, woda, podziemie, Lublin 1999; [cz.] 3. Meteorologia, Lublin 2012; [cz.] 4. Świat, światło, metale, Lublin 2012.
- Vasiljević, Lidija. *Feminističke kritike pitanja braka, porodice, roditeljstva*. У: A. Zaharijević (prir.). *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom i Rekonstrukcija Ženski fond, 2007, 94–118. <<https://pescanik.net/wp-content/PDF/5lidija.pdf>> Приступљено 12. 12. 2019.

ИЗВОРИ

- APCJ: Пипер, Предраг, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић. *Асоцијативни речник српског језика. I део: од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет, 2005.
- БВ 1910: *Босанска вила, лисџ за забаву, јоуку и књижевност*. Сарајево, 1910.
- Велимироић 2001: Епископ Николај. *Пролог*. Линц – Аустрија: Православна црквена општина Линц, 2001.
- Велимировић 2002: *Најлепше беседе владике Николаја*. Избор и предговор Милентије Ђорђевић. Београд: Просвета, 2002.
- Велимировић 1932: Велимировић, Н. *Св. цар Николај II Романов – РУСКИ ЛАЗАР* <<http://srpska.ru/article.php?nid=23717&sq=19&crypt=>>> Приступљено 12. 12. 2019.
- Вуков Рјечник: Стефановић Караџић, Вук. *Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Треће (државно) издање, исправљено и умножено. Биоград: Штампарија Краљевине Србије, 1898.
- Вук 1 1973: Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне њјесме из необјављених рукојиса Вука Сџеф. Караџића I, Различне женске њјесме*. Живомир Младеновић, Владан Недић (прир.). Београд: САНУ, 1973.
- Градови у хришћанској и муслиманској усменој ејици*. Мирјана Детелић, Александар Лома, Исток Павловић (издање на компакт диску) Београд: Балканолошки институт САНУ, 2004.
- КССЈ: Електронски корпус савременог српског језика <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/mainmenu.php>.
- Јеврић 2008: Јеврић, Даринка. *Посланице с Проклејија*. Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- Кића 1905: *Кића, лисџ за шалу, забаву и Прикујљање народних умојворина*. Уредник М. Оцокољић. Ниш, 1905.

- Мићевић 1952: Мићевић, Љубо. Живот и обичаји Поповаца. *Српски етнографски зборник*, 29 (65). Београд, 1952.
- Новаковић 1877: Новаковић, Стојан. *Српске народне загоњенике*. Београд–Панчево, 1877.
- НК 1997: Пешић, Радмила, Нада Милошевић–Ђорђевић. *Народна књижевност*. 2. изд. Београд: Требник, 1997.
- НПосл. 1900: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њословице*, Биоград: Српска краљевска државана штампарија, 1900.
- НПосл 1969: *Српске народне њословице*. Дела Вука Караџића. Приредио Мирослав Пантић. Београд: Просвета, 1969.
- ОАРСЈ: Драгићевић, Рајна, Предраг Пипер, Марија Стефановић. *Обраћни асоцијативни речник српског језика. Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига, 2011.
- Појмовник 2008: *Православни њојмовник*. Н. Новаковић (прир.). Бања Лука, Београд: Бесједа, Библиотека Лавиринт, 2008.
- Превод Сџарог Завејџа Ђура Даничић, ѡревод Новог Завејџа Вук Сџефановић Караџић, Књиге Мојсијеве*, Свето писмо са преводима и упоредним местима. <<http://www.pouke.org/svetopismo/>>
- Просветина енциклопедија 1959: *Мала енциклопедија Просветџа I* (А–Љутомер). Општа енциклопедија. Београд: Издавачко предузеће Просвета, 1959.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, 1–, Београд: Институт за српски језик, САНУ, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*. Николић, Мирослав (ур.). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- СД 1999: *Славјанские древности*, етнолингвистическиј словарь. Н. И. Толстои (ред.). Том 2. Москва: Россијскаја академија наук, Институт славјановедения.
- СДР 2: *Семантичко-деривациони речник*, св. 2. Д. Гортан-Премк, В. Васић, Р. Драгићевић (ред.). Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 2006.
- Светџо Писмо Сџарога и Новога Завејџа*. Библија [Свето Писмо Старога Завјета превео Ђура Даничић; Књиге ширег канона (деветероканонске) превели митрополит црногорско-приморски Амфилохије (Радовић), епископ захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић); Свето Писмо Новога Завјета превод Комисије Светог Архијерејског Синога Српске Православне Цркве], Епископ Бачки Иринеј (Буловић) (ур.). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2018.

- Синод СПЦ (НЗ). *Превод: Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве*, Свето писмо са преводима и упоредним местима. <<http://www.pouke.org/svetopismo/>>
- СМР 1970: Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит, 1970.
- СМ 2001: *Словенска митологија*. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић (ред.). Енциклопедијски речник. Београд: ZEPTEK BOOK WORLD, 2001.
- СНП I: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне њјесме, Књига њрва* 1841. Сабрана дела Вука Карацића, књига четврта, Београд: Просвета, 1988.
- СНП II: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне њјесме, Књига друга у којој су њјесме јуначке најсџтарије*, 1845. Сабрана дела Вука Карацића, књига пета, Београд: Просвета, 1988.
- СНП III: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне њјесме, Књига џрећа у којој су њјесме јуначке средњџјех времена*, 1846. Сабрана дела Вука Карацића, књига шеста, Београд: Просвета, 1988.
- СНП IV: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне њјесме, Књига чеџврџа у којој су њјесме јуначке новијџх времена о војевању за слободу*, 1862. Сабрана дела Вука Карацића, књига седма, Београд: Просвета, 1986.
- СНП VII: Вук Стеф. Карацић, *Џјесме јуначке средњџјех времена*. Државно издање, књига седма. Београд, 1900.
- Срејовић, Цермановић 1992: Срејовић, Драгослав, Александар Цермановић. *Речник грчке и римске митологије*, четврто издање. Београд: СКЗ, 1992.
- Старац Пајсије: Старац Пајсије Светогорац. *С болом и љубављу савременом човеку*. Превод с грчког сестринство манастира Светог првомученика и архиђакона Стефана. Врање: Манастир Светог првомученика и архиђакона Стефана, 2004.
- Шантић: Шантић, Алекса. *Целокујна дела*. Књига трећа. Библиотека српских писаца. Приредио В. Ћоровић. Београд: Народна просвета.
- Оташевић 2011: Оташевић, Ђорђе. *Rečnik srpskih antiposlovica*. Etna, elektronsko izdanje – skraćeni prikaz, 2011. <<http://www.aforizmi.org/etna/etna106/Recnik-srpskih-antiposlovica.pdf>> Приступљено 12. 12. 2019.
- PL 1980: *Politički leksikon*. М. Gončini i dr. (ur.). Drugo izdanje. Beograd: Savez publicista Srbije, 1980.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- Skok, Petar 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–IV). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

СКРАЋЕНИЦЕ

АП	асоцијативно поље
АРСЈ	Асоцијативни речник српског језика
БиХ	Босна и Херцеговина
бр. цит.	укупан број цитата
в.	види
ЕУРОЈОС	семинар који је под називом <i>Језичко-културна слика свијета Словена и њихових суседа у компаративној перспективи</i> [Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym] основао проф. Јежи Бартмињски 2001. године, с циљем паралелног описа кључних вредности у словенским и др. несловенским језицима, према установљеној конзистентној методологији
ЕУРОЈОС-2	научни пројекат Института за славистику Пољске академије наука који је под истим називом наставио рад семинара ЕУРОЈОС под руководством проф. Ј. Бартмињског
ж	жена
исп.	испореди
ЈСС	језичка слика света
КГБ	Комитет државне безбедности СССР-а
КССЈ	Корпус савременог српског језика http://www.korpus.matf.bg.ac.rs
м	мушкарац
нап.	напомена
НАТО	Североатлански савез (енгл. North Atlantic Treaty Organization)
НПосл. 1969, 1900	Вукове <i>Српске народне њословице</i>
ОАРСЈ	Обратни асоцијативни речник српског језика
ОЛА	Општесловенски лингвистички атлас и прасловенски речници
ОШ	основна школа
ПС	пресупонирани суд

р.бр.	редни број
РАН	Руска академија наука
РМС	<i>Речник српскохрватског књижевног језика</i> Матице српске
РСАНУ	<i>Речник српскохрватског књижевног и народног језика</i> САНУ
РСЈ	<i>Речник српског језика</i> Матице српске
САД	Сједињене Америчке Државе
САНУ	Српска академија наука и уметности
СДР	<i>Семантичко-деривациони речник</i>
СССР	Савез Совјетских Социјалистичких Република
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
т.	тачка
УБО	укупан број одговора
ФИЛУМ	Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу
А	психосоцијални аспект
В	егзистенцијални аспект
Д	домен
Е	етички аспект
Ф	функционални аспект
Фz	физички аспект
Г	биолошки аспект
LASiS	<i>Аксиолошки лексикон Словена и њихових суседа (Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów)</i>
Р	психички аспект
RJAZU	Рјечник Југославенске академије знаности и умјетности (<i>Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i>)
S	социјални аспект
Skok	Етимолошки речник (<i>Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika</i>)
SSSL	<i>Речник народних стереотипова и симбола (Słownik stereotypów i symboli ludowych)</i>
W	укупан број одговора/цитата
Ws	кофицијент стереотипизације
Ž	животни аспект

КОГНИТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ В СЕРБСКОЙ ЭТНОЛИНГВИСТИКЕ – НАЧАЛО РАЗВИТИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

Монография содержит результаты, достигнутые за последние десять лет работы авторов в области этнолингвистики когнитивной направленности. Большая часть этих результатов в виде отдельных публикаций напечатана в наших и других славянских журналах (преимущественно на сербском языке, а также на русском и польском языках), однако для данного издания труды доработаны, дополнены, согласованы в теоретическо-методологическом плане и терминологически с положениями люблинской этнолингвистической школы как образца, на который мы часто ссылаемся. Некоторые работы публикуются впервые. По нашим представлениям на данный момент, эти исследования, основанные на когнитивном подходе, в рамках которого через семантику языковых/лексических единиц этнолингвистики выявляется «место и роль культуры в языке» и исследуется языковая картина мира и человека, относятся к одному из новых направлений в сербской этнолингвистике. Развитию сербской этнолингвистики посвящен первый, вводный подраздел монографии (I. 1), в других подразделах рассматривается ряд актуальных теоретических и практических вопросов когнитивной этнолингвистики. В теоретическом аспекте фокус на открытом вопросе соотношения понятий концепт и стереотип как основных единиц языкового сознания (II. 1); а также на вопросе статуса профилей в концептуальной структуре понятий и их соотношения с семантикой названий данных понятий, т.е. с отдельными значениями лексем (I. 2 и I. 3). Для практических решений выбраны те вопросы, которые близки нашему профессиональному определению и которые касаются прикладной когнитивной этнолингвистики в лексикографии, такие, как: вопрос структуры словарной статьи при представлении определенных концептов/стереотипов; выбор элементов, которые должны войти в когнитивное

определение наивного/языкового образа определенного понятия при разработке аксиологического словаря в плане представления как универсальных, так и специфических национально-культурных ценностей, а также в плане согласованного метаязыка когнитивного определения (III. 4 и IV. 5); вопрос соотношения словаря данного типа и энциклопедий как лексикографических трудов, несущих информацию о различных видах знаний человека: аксиологический лексикон – о субъективных/наивных языковых знаниях, энциклопедии – об объективных/научных знаниях. В связи с этим рассматривается и вопрос разграничения двух данных видов знаний, а также в какой степени энциклопедическая информация включается в словарную статью лексикона при реконструкции концептов, или стереотипов (I. 2). Ответы на вопрос о том, что определенные типы источников вносят в концептуализацию и стереотипизацию понятий культуры, содержатся во всех разделах, в которых представлены определенные концепты, или стереотипы, т.к. мы их реконструировали на материале различного типа. Наиболее полный материал использован при реконструкции концептов дом и семья, т.к. сюда включаются все три типа источников (систематический, анкетный и текстуальный), обязательных по методологии люблинской этнолингвистической школы. Данные разделы и составляют центральную часть данной монографии не только по объему, но и в плане проверки указанной методологии в отношении обработки материала и репрезентативности источников в отдельных типах материала. Так, мы пришли к выводу, что из систематических толковых словарных источников наиболее репрезентативен тезаурусный словарь, каким является словарь РСАНИ, как источник для реконструкции общего, стабильного концепта/стереотипа, характерного для современного языкового образа понятий, и его наиболее релевантных профилей, что особенно подчеркнуто в главе (I. 3), а значение данного материала, как и материала из других релевантных словарей сербского языка (РМС и РСЈ) подтверждают первые подразделы, рассматривающие концепты дом, семья, языковой образ понятия народ и автостереотип СЕРЬ(Ы). Для языковой образа определенных понятий, таких, как народ, СЕРЬ(Ы), ГРЕК, наряду с соответствующими источниками словарного материала, важен был и выбор соответствующих жанров текстуального дискурса. Для профилирования первых двух понятий весьма важные сведения были получены путем анализа текстов общественных теорий и публичного дискурса СМИ, имеющего антропологическую и политическую направленность (социологических и социально-психологических, общественно-политических

текстов), а также анкетных данных в исследованиях данного типа, которые эти понятия обогащали информацией энциклопедического типа. Данная информация становится частью языкового сознания косвенно, посредством метафор и символов, в виде так наз. энциклопедических коннотаций, тогда как такие сведения по стереотипу ГРЕК мы получили путем анализа фольклорного дискурса сербских народных эпических песен. Анкетный материал, материал из ассоциативных словарей и электронного корпуса является наиболее репрезентативным для языкового образа понятий современного разговорного языка как нейтрального языкового идиома. Он указывает на актуальную динамику изменения ценностей в концептуализации или стереотипизации определенных понятий в зависимости от общественно-исторических перемен. Первые два типа материала (анкетный и ассоциативный) дают весь спектр ценностей, которые, ранжированные по шкале положительно – отрицательно, чаще всего указывают на амбивалентный отдельный субъективный образ языкового понятия. Недостатки систематического материала в анализе и описании особенно заметны в реконструкции гетеростерейотипа РУССКИЙ(-ИЕ), языковой образ которого, т.е. элементы языкового образа данного понятия, реконструированы только на ассоциативном материале.

В числе открытых вопросов лексикографической программы семинара ЕУРОЈОС до настоящего времени рассматривались и вопросы подхода к анализу отобранного материала для реконструкции концептов/стереотипов из всех трех типов источников, а также вопрос отбора элементов для когнитивного определения. На актуальные аспекты в решении этих вопросов указывают наши словарные статьи концептов ДОМ и СЕМЬЯ, выполненные двумя способами: один для нужд Аксиологического лексикона славян и их соседей (LASiS), а второй способ – для заключительных подразделов, посвященных данным концептам в данной монографии. Словарная статья сербского концепта ДОМ уже опубликована на польском языке в первом томе этого лексикона (Ristić, Lazić-Konjik 2015), а статья сербского концепта СЕМЬЯ сдана в печать при подготовке одного из последующих томов, который будет посвящен концепту СЕМЬЯ в славянских и неславянских языках. В первом случае в наших статьях применяется так наз. сепаратный подход, т.е. аналитический подход в нашем представлении, который подразумевает описание отдельной доли каждого из трех типов материала (систематического, анкетного и текстуального, С-А-Т) как в концептуализации самих понятий, так и в выборе элементов для выведения когнитивного

определения. Наряду с данным подходом, в рамках люблинской этнолингвистической школы рекомендуется так наз. холистический подход, т.е. синтетический подход с нашей точки зрения, который подразумевает, что в описании концептуализации понятия и в выведения когнитивного определения все виды данных взаимоинтегрируются. Поскольку в монографии в некоторых разделах уже дано описание отдельной доли каждого из обязательных типов материала, мы решили, что при разработке словарных статей концептой *ДОМ* и *СЕМЬЯ* мы применим холистический, синтетический подход, ведь в аналитической статье многие части повторялись бы из предыдущих подразделов. Однако, мы считаем, что для самой словарной статьи Аксиологического лексикона целесообразнее применить комбинированный аналитическо-синтетический подход. При аналитическом подходе к описанию материала были бы даны все релевантные сведения, характерные как для универсальных, так и для специфических национально-культурных ценностей языкового образа понятия, а в синтетическом описании количество подобных сведений свелось бы к ограниченному списку достаточных характеристик („dowody językowyh“, согласно Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016a: 37), которые находят подтверждение в выделенных языковых единицах из всех трех типов материала (С-А-Т) или только одного из них. Употребление предложенных модификаторов (типа: „обязательно“, „преимущественно“, „может быть / может иметь“) при выделенных характеристиках языковой картины понятия обеспечивает иерархическую структурированность словарной статьи (первичные и вторичные характеристики) и концептуального поля (характеристики центра, близкой периферии, дальней периферии), что особенно важно для запланированного, межъязыкового сопоставления концептов в плане отбора сопоставляемых данных согласно их месту в иерархической структуре и их оценки как стабильных, менее стабильных или нестабильных элементов при установлении межъязыкового и межкультурного сходства и различия в языковом образе определенного понятия.

Превела Светлана Гольак

A COGNITIVE TREND IN SERBIAN ETHNOLINGUISTICS – EARLY DEVELOPMENT AND CURRENT ISSUES

Summary

This monograph includes the scientific findings of the author from the field of ethnolinguistics of cognitive type over the last ten years. These results have for the most part been published in the form of individual papers in domestic and Slavic specialized magazines (predominantly in Serbian, followed by Russian and Polish), but for this occasion they have been revised, expanded, adapted in theoretical and methodological as well as terminological aspects to the tenets of the Ethnolinguistic school of Lublin, used as a model we repeatedly referred to, while the remaining ones make their first appearance in this publication. According to our knowledge, these investigations of ours, based on the cognitive approach, which set the goal of tracing “the place and role of culture in language”, the linguistic and human worldview, in the semantics of linguistic/lexical units, belong to one of the recent trends in the development of Serbian ethnolinguistics. And indeed, the first, introductory subchapter of this monograph (I. 1) is devoted to the development of Serbian ethnolinguistics, whereas in other subchapters we deal with some current theoretical and practical issues in cognitive ethnolinguistics. From a theoretical aspect, we focused on an open question of the relation between the terms “concept” and “stereotype” as the basic units of linguistic knowledge (II. 1); and also, on the question of the status of profiles in the conceptual structure and their relation to the semantics of the words for those concepts, that is, to individual meanings of lexemes (I. 2 and I. 3). With the aim of resolving practical problems, we have chosen those that were close to our professional background and that concern applied cognitive ethnolinguistics in lexicography, such as the question of the structure of a dictionary entry in presenting certain concepts/stereotypes, the selection of elements that are to make part of a cognitive definition of the naive/linguistic portrait of a specific concept in the compilation of an axiological dictionary in the sense of representativeness of both universal and specific national and

cultural values, as well as in the sense of standardizing the metalanguage of cognitive definition (III. 4 and IV. 5); furthermore, we looked at the question of the relation between a dictionary of the said type and encyclopedias as lexicographic works whose entries provide information on various kinds of human knowledge – an axiological lexicon on the subjective/naive linguistic knowledge, and encyclopedias on the objective/scientific knowledge. In relation to that, we pondered the question of the boundaries between the two types of knowledge, as well as that of the extent to which encyclopedic information is included in a dictionary entry of a lexicon in the reconstruction of concepts or stereotypes (I. 2). Questions of a contribution of certain types of sources in the conceptualization and stereotypization of culture concepts can be found in all the chapters which present some concepts or stereotypes, since they were reconstructed upon various types of evidence. The most comprehensive corpus of evidence lies in the reconstruction of the concepts of HOME and FAMILY, as it comprises all three types of sources (systemic, survey-driven and textual), indispensable in the methodology of the Ethnolinguistic school of Lublin. These chapters also represent the central part of our monograph not only in terms of scope, but also in terms of a validity check of the abovementioned methodology in the treatment of the material and in terms of the representativeness of sources in certain types of material. Thus, we concluded that among systemic descriptive dictionary sources the most representative is a comprehensive dictionary such as the Dictionary of SASA, as a source for the reconstruction of a general, stable concept/stereotype typical of a contemporary linguistic portrait of a concept and its most relevant profiles, which is particularly emphasized in subchapter (I. 3), and the significance of this material as well as material taken from other relevant dictionaries of Serbian (Dictionary of Matica Srpska and one-volume Dictionary of the Serbian Language) is confirmed in the initial subchapters on the concepts of HOME, FAMILY, and subchapters on the linguistic portrait of the concept of NATION and autostereotype SERB(S). For linguistic portraits of some concepts, such as NATION, SERB(S), GREEK, apart from corresponding sources of dictionary material, no less important was the selection of relevant genres of textual discourse. For the profiling of the first two concepts very important information was obtained by an analysis of texts to do with social theories and public media discourse from the fields of anthropological and political orientation (sociological and social-psychological, social-political), as well as survey-driven data in investigations of that sort, sources that enriched these concepts with information of encyclopedic type. This body of information became part of linguistic knowledge in an indirect man-

ner, through metaphors and symbols, in the form of so-called encyclopedic connotations, whereas for the stereotype of GREEK we gathered information by analyzing the folkloristic discourse of Serbian folk epic poems. The survey-driven material, material derived from dictionaries of associations and from electronic corpora is most representative of the linguistic portrait of the concept of contemporary colloquial language, as a neutral linguistic idiom. It indicates the current dynamics of alterations in values in the conceptualization or stereotypization of certain concepts in relation to social-historical changes. The first two types of material (survey-driven and associative) offer a whole range of values which, ranked on the positive-negative scale, predominantly suggest an ambivalent, individual, subjective view of a linguistic concept. A lack of systematized material in the analysis and description is especially notable in the reconstruction of heterostereotype RUSSIAN(S), whose linguistic portrait, that is, elements of the linguistic portrait of this concept, are reconstructed solely upon word associations material.

In the vast array of open questions in the lexicographic programme of the seminary EUROJOS, questions of approaches to analysis of selected material for the reconstruction of concepts/stereotypes using all three types of sources have also been considered, along with the question of the selection of material for the cognitive definition. Current aspects in resolving those issues are referred to in our dictionary entries for the concepts of HOME and FAMILY realized in two ways: one for the purposes of the Axiological dictionary of Slavs and their neighbours (LASiS), and the other for the closing subchapters on these concepts in our monograph. A dictionary entry of the Serbian concept of HOME has already been published in Polish in the first volume of this lexicon (Ristić, Lazić-Konjik 2015), and the entry for the Serbian concept of FAMILY has been submitted for printing in preparation of one of the subsequent volumes, which is to be devoted to the concept of FAMILY in Slavic and non-Slavic languages. In the former case, in our entries we have applied the so-called discriminative approach, that is, one which we consider to be of analytical kind, which refers to a description of an individual stake of all three types of material (systemic, survey-driven and textual, or S-SD-T) both in the conceptualization of ideas and in the selection of elements for building up the cognitive definition. Apart from this approach within the Ethnolinguistic school of Lublin, we recommend the so-called holistic approach, which we consider to be of synthetic kind, referring to a description of the conceptualization of an idea and building a cognitive definition when all types of data are mutually integrated. Since in the monograph separate chapters already contain a description of an individual stake of each of the

indispensable types of material, we have opted for applying a holistic, synthetic approach in compiling dictionary entries of the concepts of HOME and FAMILY, with regard to the fact that many parts in the analytical entry would be repeated from the previous subchapters. However, we think that for a dictionary entry of the Axiological lexicon itself one should apply a combined analytical-synthetic approach. Analytical approach in the description of material would yield all the relevant information characteristic of universal and specific national/cultural values of the linguistic portrait of a concept, and in the synthetic description the number of these pieces of information would be reduced to a limited set of necessary and sufficient features (“dowody językowych”, according to Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2016a: 37), which can be reflected in the linguistic units excerpted from all three types of material (S-SD-T), or only some of them. Usage of suggested modifiers (such as: “always”, “mostly”, “can be / can have”) along with the excerpted features of the linguistic portrait of a concept allows for a hierarchical organization of a dictionary entry (primary and secondary features) and the conceptual field (features of centre, close periphery, distant periphery), which is especially important for planned interlinguistic comparison of concepts in the sense of selection of comparable data according to their place in the hierarchical structure and their evaluation as stable, less stable or unstable elements upon establishing interlinguistic and intercultural similarities and differences in the linguistic portrait of a particular concept.

Превела Тајјана Ружин Ивановић

РЕГИСТРИ

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

А

- аксиолошки лексикон 25, 305, 350, 353, 354
- англоамеричка лингвистичка антропологија 27, 28
- анкетни (експериментални) материјал (подаци, извори) 42, 43, 49, 55, 59, 60, 61, 107, 108, 127, 141, 154, 159, 165, 204, 207, 208, 221, 225, 239, 240, 243, 252, 253, 268, 269, 306, 322, 330, 338, 343, 346, 350, 351, 355, 361, 362, 363, 364, 366
- антипословице 121
- антропологизација етнолингвистике 17, 29
- антропологија 21, 23, 27, 28, 29, 32, 335
- антрополошка лингвистика 17, 19, 20, 23, 28, 29
- антрополошки приступ 24, 28, 29, 61, 323, 335
- апелативизација (етнонима) 142, 145
- аспекти (домени, параметри, фасете) (јединице описа концепта / стереотипа)
- аксиолошки/вредносни 25, 40, 98, 170, 194, 223, 244, 263, 266, 267, 268, 280, 288, 296, 300, 301, 302, 303, 322, 350, 353, 354, 363, 364, 365
 - асоцијативни 252
 - васпитни 262, 344
 - генеалогски 96, 104, 182, 251, 261, 263, 264, 268, 272, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 344, 345, 364
 - дериватолошки 252
 - друштвени/социјални 51, 54, 55, 58, 93, 96, 97, 101, 103, 104, 113, 117, 119, 126, 155, 156, 167, 158, 159, 170, 174, 177, 180, 181, 186, 187, 189, 193, 197, 198, 204, 218, 222, 224, 226, 228, 229, 231, 232, 234, 235, 237, 238, 243, 244, 245, 247, 251, 261, 262, 263, 267, 268, 275, 294, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 344, 345, 361, 362, 363, 364, 365
 - егзистенцијални/животни 54, 59, 135, 154, 155, 156, 158, 160, 161, 164, 170, 174, 177, 180, 181, 196, 203, 204, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 220, 224, 227, 245, 262, 275, 277, 278, 285, 288, 290, 296, 298, 300, 302, 303, 344, 345, 360, 361, 362, 364, 365

- културни 18, 60, 93, 107, 113, 117, 135, 154, 155, 156, 157, 158, 164, 169, 173, 176, 179, 180, 181, 251, 344, 360
- психички/емотивни 59, 93, 155, 156, 157, 158, 158, 160, 170, 174, 177, 180, 181, 186, 202, 204, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 223, 224, 229, 238, 245, 251, 261, 267, 268, 274, 275, 276, 278, 290, 295, 297, 299, 301, 302, 303, 344, 345, 361, 362, 364, 365
- психосоцијални 59, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 245, 247, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 290, 344, 345, 362, 363, 364
- религијски/митолошки 59, 123, 124, 135, 233, 233, 234
- физички/просторни 51, 52, 55, 58, 59, 59, 60, 93, 96, 104, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 170, 174, 177, 180, 181, 186, 186, 188, 189, 192, 195, 196, 204, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 242, 243, 244, 245, 247, 261, 265, 266, 278, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 303, 344, 345, 361, 362, 363, 364, 365
- функционални 51, 58, 59, 186, 198, 204, 211, 212, 213, 215, 220, 231, 237, 238, 243, 244, 245, 262, 345, 361, 362, 363
- аутодескрипција 128, 129
- аутоегзотизација 78, 126, 129
- аутоидентификација 123
- ауторепрезентација 128, 131
- (ауто)стереотип 65, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 91, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 141, 162, 165, 355
- (ауто)стереотипизација 123
- (ауто)стереотипија 69
- афоризми 121, 122, 318, 328

Б

- балканизација 72, 78
- биполарна организација стереотипа 86

В

- варирање концепта (стереотипа) 238, 244, 247, 363

Г

- глокализација 78, 126

Д

- дескриптор (јединица описа концепта / стереотипа) 173, 208, 209, 212, 215, 273, 274, 275, 294, 365
- дефиниција енциклопедијска 37, 252, 344

когнитивна 24, 35, 37, 45, 48, 49, 55, 60, 81, 165, 221, 239, 240, 243, 245, 341, 344, 349, 350, 351, 352, 354, 363, 366
лексикографска (речничка) 45, 49, 51, 55, 60, 61, 83, 93, 97, 111, 209, 240, 251, 252, 254, 261, 276, 280, 344, 361, 362

Е

еколингвистика 24
енциклопедија 16, 35, 36, 37, 43, 83, 221, 252, 350, 353, 354, 364
енциклопедијска слика 323, 353, 366
енциклопедијске конотације 42, 82, 83, 350
енциклопедијски опис 47, 209, 271
етнички идентификатори 67
етнодијалекатски речник 18, 28
етнојезички атласи 28
етнокултурни концепт / стереотип 28, 84, 109
етнокултурно сазнање 84, 109
етнолингвистика 8, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 253, 349, 352
англоамеричка 27, 28
ареална 33
дијалектолошка 24, 27, 29
западна (антрополошка) 27, 29
когнитивна 26, 27, 28, 33, 93, 165, 349, 355
пољска (лублинска) 19, 25, 28
словенска (славистичка) 13, 14, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 352
српска 13, 14, 16, 19, 26, 27, 30, 31, 32, 349, 352
руска (московска) 19, 21, 22
урбана 17
етнолингвистичка ареалологија 23
етнолингвистичка лексикографија 31
етнолингвистичка метода 13
етнолингвистичке школе (московска и лублинска) 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 38, 49, 60, 86, 89, 172, 185, 209, 218, 221, 243, 269, 271, 294, 331, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 361, 364
етнолингвистички речник 18, 28, 141, 142, 145, 147
етнолингвистички приступ 24
ЕУРОЈОС: 19, 25, 26, 33, 35, 36, 38, 41, 45, 159, 163, 208, 351, 353, 371

И

идеални модел породице / идеална породица 333, 334, 344, 346, 366
интервју 29, 30, 71, 73, 74, 127, 131, 135
интердисциплинарни приступ 16, 20, 31, 48

Ј

- језичка слика 19, 24, 25, 32, 37, 42, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 65, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 97, 104, 107, 123, 124, 127, 147, 157, 162, 196, 204, 207, 212, 221, 224, 225, 226, 230, 237, 239, 240, 247, 252, 253, 258, 261, 269, 291, 292, 300, 303, 305, 311, 314, 316, 319, 321, 322, 330, 344, 346, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366
- језичко сазнање 65, 66, 139, 147, 163, 349, 350, 359

К

- клишеирани текстови 56
- когнитивни приступ (когнитивнолингвистички приступ, приступ когнитивне оријентације) 37, 46, 50, 55, 67, 68, 109, 350, 354
- когнитивни етнолингвистички приступ (когнитивно-етнолингвистички приступ, приступ когнитивне етнолингвистике) 24, 37, 38
- комуникативно сазнање 66
- конотација 25, 42, 52, 68, 81, 82, 83, 89, 111, 112, 117, 129, 144, 193, 195, 199, 200, 268, 328, 350
- конструкт „другост“ 72, 77, 78, 336
- конструкт „лиминалност“ 77
- контрадискурс 115
- конфесионални стереотип (представа) 146, 149
- концептосфера 54, 264
- концептуализација 48, 52, 57, 77, 96, 101, 104, 108, 116, 186, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 203, 204, 207, 209, 212, 220, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 236, 237, 241, 242, 243, 245, 258, 260, 261, 268, 269, 272, 276, 278, 279, 285, 289, 290, 331, 344, 350, 351, 361, 362, 364
- концептуална анализа 22, 86
- концептуална структура 36, 37, 41, 42, 260, 341, 349
- концептуално поље 41, 49, 52, 54, 91, 104, 107, 117, 189, 226, 238, 258, 262, 267, 268, 306, 323, 346, 352, 364, 366
- кохипоним 89, 93, 96, 97, 98, 116, 169, 180, 192, 252, 255, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 266, 291, 294, 296, 299, 360, 364, 365
- културна лингвистика 25
- културне специфичности 240
- културни идентитет 28, 336
- културологија 21
- културолошка лингвистика 19, 26
- културолошки речник 18

Л

- лексикон аксиолошких вредности 38
- лингвистички приступ 47, 65, 67, 74, 82, 85, 355
- лингвоконцептологија 253

лингвокултурологија 84, 109
лингвокултуролошки приступ 16

М

медијски дискурс 100, 107, 134, 135, 350, 356
модификатор („идеалан“, „прави“, „типичан“ и др.) 60, 83, 169, 209, 212, 245,
271, 285, 344, 352
московска семантичка школа 38

Н

националне специфичности 209, 271
национални идентитет 74, 75, 76, 77, 78, 100, 117, 126, 128, 131, 143, 336
негативне особине аутостереотипа 128, 130, 136

О

опозиција („ја – други“, „вечан, бесмртан – пролазан, смртан“, „добар – лош“,
„духовно, нематеријално – телесно, материјално“, „јавно/споља – приватно/
унутра“, „живот – смрт“, „ми – они“, „мушкарци – жене“, „напредан/
прогресиван – назадан/реакционаран“, „позитивно – негативно“, „посрнула
Европа“ – „поносна Србија“, „приватно – јавно“, „свет материјални – свет
духовни“, „свој – туђи“, „унутра – споља“, „унутрашњи простор – спољашњи
простор“, „царство небеско – царство земаљско“ и др.) 53, 54, 56, 59, 78, 80, 95, 98, 101, 102, 103, 104, 109, 111, 112, 123, 130, 135, 141,
146, 194, 203, 204, 224, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 244, 246, 260, 266, 309, 311, 314, 315, 333, 334, 357, 361, 363
организација концептуалног поља (зонална и радијална): 41, 352

П

профили концепта / стереотипа
аксиолошки 40
антрополошки 346
административно-политички 346
биолошки 39
генеалогски 40
друштвено-емотивни 39, 40
емотивни 40
етички 39
животно-егзистенцијални (животни) 39, 40
општи 247, 346
патриотски 247
поетски (индивидуални) 248
политички (друштвено-политички, историјско-политички) 159

- породични 56
 психички 159
 психолошко-заштитнички 40
 религијски 247, 346
 савремени (модерни, уобичајени, свакодневни) 247, 346
 традиционални (патријархални) 247, 246
 феминистички 346
 физички 159
 параметризација 231, 233
 паремија 84, 221, 253, 305, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 318, 320
 поетски дискурс 225, 226, 228
 позиционирање и (само)позиционирање (у стереотипизацији) 76, 77, 78, 110, 112, 113, 115, 123, 126, 130, 131, 135, 155, 156, 162, 169, 181, 182, 310, 314, 320
 политички дискурс 95, 99, 105, 116, 118, 323
 пресупонирани суд 218, 219, 276, , 277
 прецедентни текстови 121
 профилисање 25, 28, 33, 38, 39, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 74, 84, 107, 117, 119, 120, 124, 156, 165, 181, 193, 199, 208, 221, 225, 226, 229, 230231, 238, 240, 243, 244, 247, 346, 350, 252, 363
 публицистички дискурс 224, 228, 230

Р

- реконструкција (језичке слике појма / концепта и др.) 15, 16, 19, 22, 24, 28, 29, 30, 35, 38, 42, 43, 84, 86, 87, 91, 93, 103, 140, 222, 239, 240, 244, 247, 252, 261, 261, 269, 291, 321, 344, 350, 351, 353, 354, 355, 360, 362
 реконструктивни приступ 14, 15
 религијски дискурс 58, 59, 146, 147, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 362
 репрезентација 66, 113, 129, 131
 руска етнолингвистичка географија 29

С

- (само)вредновање 111, 124, 125
 самоегзотизација (аутоегзотизација) 78, 126, 129, 130
 (само)идентификација 72, 91, 112, 115, 125, 136
 самоколонизовање 78, 126
 самониподаштавање 78, 115, 126
 сепаратни опис / приступ (пољ. опис „separacyjny“) 239, 351
 социјални конструкт 77, 115, 126
 системски (речнички) подаци / материјал / извори 39, 42, 49, 50, 55, 59, 89, 93, 100, 103, 107, 110, 134, 165, 185, 204, 221, 222, 224, 227, 231, 239, 240, 241, 243, 247, 252, 253, 254, 268, 269, 350, 351, 355360, 361, 363, 364, 366

стереотипи

етнички стереотип 65, 66, 67, 70, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 84, 108, 109, 119, 133, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 154, 163, 165, 169, 355, 357, 358, 359

етнокултурни стереотип 28, 84

идеални стереотип 76, 83

идеолошки стереотип 76, 83

културолошки (традиционални) стереотип 76

митолошки стереотип 76, 83

национални стереотип 73, 76, 109

негативни стереотип 74, 75, 109, 144

нови стереотипи 74

позитивни стереотип 75, 76, 109, 148, 165

пројектовани стереотип 74, 75

протективни (заштитни) стереотип 75

психолошки (шовинистички) стереотип 76

реални стереотип 76, 83

стари стереотипи 141, 357

физиолошки (расни) стереотип 76

стереотипизација 41, 57, 60, 65, 72, 73, 74, 82, 84, 108, 134, 165, 173, 181, 208, 209, 212, 218, 238, 244, 274, 350, 351, 355, 363

стереотипија 65, 67, 68, 69, 70, 109, 133, 355

стереотипна особина 36, 49, 103, 121, 122, 134

стереотипне представе 132, 169, 219, 276

стереотипни мотив 222, 224, 239, 243

Т

текстуални подаци /материјал / извори 30, 49, 55, 165, 204, 221, 239, 240, 243, 253, 269, 350, 351, 355, 361, 363, 366

У

умрежавање (концепта) 96, 188, 198, 226, 262, 265

Ф

функција стереотипа 80, 82

Х

хетерестереотип 69, 70, 74, 77, 79, 120, 139, 351

хетеростереотипија 69, 79

хипероним 52, 89, 93, 97, 103, 115, 168, 179, 180, 192, 208, 233, 240, 244, 252, 259, 260, 264, 344, 356, 360, 361

хипоним 52, 193, 240, 260

холистички опис (пољ. opis „holistyczny“) 239, 351

Ц

цитат (минимални (кон)текст) 97, 208, 209, 210, 216, 266, 273, 274, 275, 294, 303

РЕГИСТАР АУТОРА

- Авагјан, Карина 140
Ајдачић, Дејан 13–16, 38, 42
Ајдачич, Дејан в. Ајдачић, Дејан
Алефиренко, Николай Фёдорович 77, 84, 109, 194, 224, 240
Базарбаева, Айман Салиевна 85, 120
Бандић, Душан 310
Бартмињский, Ежи в. Бартмињски, Жежи
Бартмињски, Жежи 19, 23, 24, 26–31, 37, 38, 39, 41–43, 48, 49, 52, 54, 55, 59, 60,
66, 71, 72, 73, 74, 80, 82, 83, 85, 86, 101, 107, 109, 110, 116, 117, 122, 163,
165, 169, 173, 186, 191, 192, 193, 206, 207, 216, 219, 223, 227, 229, 231,
234, 240, 241, 242, 249, 251, 259, 267
Бјелетић, Марта 251, 257, 266
Богдановић, Маријана 42, 110, 115, 117
Влајић Поповић, Јасна 188, 204, 240
Вуковић, Гордана 251, 257
Гавриловић, Љиљана 331
Головин, Александр Сергеевич 219, 251, 258, 260, 262, 265, 266, 303, 304, 305,
306, 307, 308, 309, 311, 314, 315, 316, 317, 318
Гортан Премк, Даринка 255, 257
Делић, Лидија 57
Детелић, Марија 15, 57
Добровольская, Елена Валерьевна 251
Драгићевић, Рајна 16, 67, 78, 110, 115, 117, 131, 172
Дражић, Јасмина 251, 254, 256
Дюзенли, Марија Владимировна 251
Ђорђевић-Јовановић, Јованка 139, 148
Ђурић-Миловановић, Александра 13, 17, 28, 29
Елијаде, Мирча 149
Илић, Марија 13, 17, 18, 28, 29
Илић, Марија 13, 17, 28, 29
Јовановић, Јелена 220, 251, 303, 304, 307, 310, 313
Карановић, Зоја 68, 72, 145
Клеут, Марија 151
Компировић, Татјана 324, 326, 327, 335

- Коник, Ивана в. Лазић-Коњик, Ивана
Кононенко, Е. Н. 251
Коњик, Ивана в. Лазић-Коњик, Ивана
Крстић, Бранислав 140
Лазић-Коњик, Ивана 13, 18, 25, 26, 35, 43, 45, 49, 51, 56, 59, 60, 89, 93, 96, 100,
101, 102, 103, 107, 140, 143, 146, 159, 163, 167, 185, 205, 207, 237, 249,
267, 289, 303, 305, 306, 307, 339, 349, 369, 373
Лазич-Коник, Ивана в. Лазић-Коњик, Ивана
Лома, Александар 116, 149, 150, 152
Љубоја, Гордана 70, 72, 73, 141, 142, 145, 146, 147
Маретић, Томо 149, 150
Марковић, Рајна 188
Мачковић, Дејан 322, 323, 324, 325, 327
Миленкович, Наташа 251, 303, 304, 310
Милићевић, Софија 251, 304
Милорадовић, Софија 17, 18
Милосављевић, Бојана 139, 144
Милошевић, Јованка 59, 60, 163, 167, 205, 207
Мирић, Весна 324, 326, 327, 335
Мироха, Пјотр 90
Недельков, Љиљана 18
Николић, Мирослав 112, 113
Павићевић, Александра 321, 322, 323, 324, 328, 331, 340
Пауновић Родић, Стефана 32, 310
Пешикан-Љуштановић, Љиљана 68, 72, 145, 149, 151
Пипер, Предраг 17, 66, 163, 164, 170, 172, 259
Поповић, Људмила 16, 85, 86, 117, 140, 163, 181
Правда Е.А. 164, 166
Радаковић, Милован 89, 90, 91, 92
Радић-Дугоњић, Милана 16
Радовић, Срђан 66, 77, 78, 79, 91, 107, 109, 110, 111, 112, 115, 117, 126, 127, 130,
131, 162, 181, 182
Ристић, Стана 13, 16, 18, 35, 39, 43, 45, 46, 49, 51, 54, 56, 57, 58, 93, 96, 100, 101,
102, 103, 107, 139, 163, 185, 225, 227, 228, 229, 237, 249, 262, 289, 303,
305, 306, 307, 309, 339, 349, 369, 373
Сахно, С. Л. 114
Сикимић, Биљана 13, 15, 16, 17, 19, 21, 27, 29, 31
Стернин, Иосиф Абрамович 65, 66, 163
Стефановић, Марија 219, 251, 259, 289, 303, 307, 308, 309, 314, 316
Стошић, Љиљана 236
Тавадов, Г. Т. 109
Толстая, Светлана 20, 21, 23, 37, 38, 39, 41, 42
Толстој, Никита И. 20, 21

Ђирковић, Светлана 32, 82
Фекете, Егон 112, 113, 119, 120
Фролова, Ольга 41
Цзянь, Ли 251
Юдин, Алексей В. 38
Јурова, Т.В. 164, 166

Ајдасзуч, Дејан в. Ајдачић, Дејан
Arday, Lajos 89, 90, 91, 92
Bartmiński, Jerzy в. Бартмињски, Јежи
Biro, Mikloš 67, 68, 107, 108, 109, 110, 117, 119, 132, 141, 142
Bugarski, Ranko 17, 20, 21, 22
Chlebda, Wojciech 19
Ђерић, Gordana 67, 68, 69, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 70, 86, 107, 108, 109, 110, 113,
114, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 125, 126, 131
Gavrilović, Danijela 67, 68, 70, 117, 133
Gavrilović, Ljiljana 67, 68, 70, 117, 133, 144
Илић, Марија в. Илић, Марија
Klikovac, Duška 223, 226, 240
Kostić, Aleksandra 67, 68, 70, 117, 133
Lazić-Konjik, Ivana в. Лазић-Коњик, Ивана
Lepetić, Tamara 333
Marković, Predrag 66, 77, 141, 144, 147
Miloradović, Sofija в. Милорадовић, Софија
Milosavljević, Boris 89, 90, 91, 92, 100
Milosavljević, Olivera 75, 76, 108, 109, 119, 142, 148, 163, 165
Nedeljković, Jasmina 67, 68, 70, 117, 133
Niebrzegowska-Bartmińska, Stanisława 19, 237, 238, 243, 267, 350, 370, 374
Pazio-Wlazłowska, Dorota 25, 26, 239
Popadić Dragan 67, 68, 107, 108, 109, 110, 117, 119, 132, 141, 142
Ristić, Stana в. Ристић, Стана
Vasiljević, Lidija 335, 336, 341

О АУТОРКАМА

Др Стана Ристић, научни саветник Института за српски језик САНУ. Филолошки факултет завршила је у Београду 1977. год., а магистрала је и докторирала на истом факултету (1980. и 1989. год.).

Од 1978. до 2017. год. радила је у Институту за српски језик САНУ на изради вишетомног академијског *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* као редактор, а и на другим пројектима Института. До сада је урадила преко 6000 стр. лексикографског текста. Бави се научним радом из следећих области: лексикологије, лексикографије, семантике, граматике, творбе речи и когнитивне етнолингвистике, а проблеме из савременог српског језика сагледава са филолошког, лингвистичког, социolingвистичког, функционално-стилског, нормативног, прагматичког и когнитивног аспекта. Објавила је преко 200 радова и 7 монографија. Од 2007. до 2016. год. била је руководица најзначајнијег пројекта Института за српски језик: *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*. Иницирала је, а као главни координатор засновала је и водила рад два пројекта: *Исцртавање словенских говора на Косову и Метохији*, од 2002. до 2003. год., и *Језик и идентитет у Републици Србији*, 2008. год. Радила је и ради у редакцијама институтских часописа: *Јужнословенски филолог*, *Наш језик* и *Лингвистичке актуелности*. Организовала је и водила рад Лингвистичке трибине Института од 1999. до 2004. год. Држала је више предавања по позиву на Филозофском факултету у Новом Саду, Филолошком факултету у Београду, Истраживачкој станици Петница код Ваљева и на другим трибинама у Београду. Члан је две комисије при Одбору за стандардизацију српског језика: лексикографске и синтаксичке, као и две комисије: лексикографске и етнолингвистичке при Међународном комитету слаvista. Добитник је награде истраживачима за постигнуте резултате у области Српски језик и књижевност у периоду 2002–2003. године Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије.

Од 2017. године је у пензији, али и даље активно учествује у лексикографском и научно-истраживачком раду.

Др Ивана Лазић Коњик, виши научни сарадник Института за српски језик САНУ. Филозофски факултет завршила је у Новом Саду 2002. год., а магистрала је и докторира на истом факултету (2005. и 2010. год.).

Од 2003. до сада ради у Институту за српски језик САНУ на изради вишетомног академијског *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* најпре као обрађивач, затим као редактор. Бави се научним радом из следећих области: лексикологије, лексикографије, семантике, граматике, творбе речи, когнитивне етнолингвистике, лингвофолклористике. Објавила је преко 60 радова. Учествовала је на бројним међународним научним конференцијама и скуповима у земљи и иностранству. Учествовала је у више домаћих и међународних пројеката. Члан је Комисије за лексикологију и лексикографију при Одбору за стандардизацију српског језика, као и две комисије при Међународном комитету слависта: лексикографске и етнолингвистичке.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

81:39(497.11)
811.163.41'37
811.163.41'373

РИСТИЋ, Стана, 1950–

Когнитивни правац у српској етнолингвистици - почеци развоја и актуелни проблеми / Стана Ристић, Ивана Лазић Коњик. - Београд : Институт за српски језик САНУ, 2020 (Београд : Birograf comp). – 401 стр. ; 24 см. – (Монографије / Институт за српски језик САНУ = Monographs / Institute for the Serbian Language SASA ; 29)

На спор. насл. стр.: A cognitive trend in serbian ethnolinguistics – early development and current issues / Stana Ristić , Ivana Lazić Konjik. – Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 367–380. – Резюме: Когнитивное направление в сербской этнолингвистике - начало развития и актуальные проблемы; Summary: Cognitive trend in serbian ethnolinguistics – early development and current issues. – Регистри.

ISBN 978-86-82873-71-6

1. Лазић-Коњик, Ивана, 1978– [аутор]
а) Етнолингвистика – Србија
б) Српски језик – Семантика
в) Српски језик – Лексика

COBISS.SR-ID 22208009